ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ТРЕЋА ГОДИНА

КЊИГА СЕДМА

Свеска 25, 26, 27 и 28.

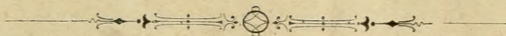

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1881

LIBRARY
SEP 11 1964
UNIVERSITY OF TORONTO

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТА

I. *Лепа књижевност*

(Белетристика)

1. ПЕСНИШТВО

2. РОМАНИ, ПРИПОВЕТКЕ, НОВЕЛЕ.

II. *Наука*

1. ИСТОРИЈА, ГЕОГРАФИЈА, ЕТНОГРАФИЈА, СТАТИСТИКА.

2. ИЗ ЗАКОНОДАВСТВА.

3. ИЗ НАУКЕ О ПРИРОДИ.

4. ИЗ ВОЈНЕ СТРУКЕ.

5. КЊИЖЕВНОСТ.

III. Грађа за историју српско-турског ратовања

у год. 1876, 1877 и 1878.

ЦАР АЛЕКСАНДАР II

НА ГРОБУ АЛЕКСАНДРА II

Убица̂ подлих руком прљавом;
Пустог заноса жељом ништавом,
Варвари худи, гадови људи,
Под жигом срама дело свршише:
Цара убише! . . . .
И цар је пао! . . .
К'о јадна жртва тужно скончао!
К'о нико његов! . . . Као мученик,
Цар је погин'о! . . . Цар! . . . Помазаник! . . .
И крв се пуши! . . . . .
И црне двери гроба хладнога,
К'о грозна чељуст звера гладнога.
К'о тамни понор пакла страшнога,
Отворише се! . . . Затворише се! . . .
И цар је пао! . . .
Мучену душу Богу је дао . . . . . .
Жезао златни свемоћне круне,
И поданике и милијуне,
На срцу отац више не носи,
Убиство подло све му покоси! . . . .
И крв се пуши! . . . . .
Зверски зликовци,
У фанатизму, врелој грозници,
Слепи беснилом, пуки грешници,
Ликујућ' гласно празном победом,
Неизмереном, непромишљеном,
Цареву самрт свету јавише:
«*Нема Га више!*»

А што га убише? . . . . . .
  «Сад си слободан силни народе!
«Цар је погин'о! . . . Ето Слободе!» . . . . .
  Каква слобода ? ! !
                    Зар са убиством ? ! !

Зар се неделом, гадним злочинством,
  До ње долази? ! ! !
                    Ој, умукните!

Ви крволоци, учене рите!
  Што кужним дахом звера беснога,
И срамним уст'ма брата лажнога,
  Трујете реч'цу пуну заноса,
Пуну светлости, пуну поноса,
  Пуну топлоте сјаја сунчева,
Што само **народ дорасли** згрева! . . .
  Не ћете тиме ви до ње доћи,
Другим је путем ваљало поћи,
  Путем напредним: свести, истине,
Путем поштења; путем врлине,
  Путем трајашног труда и муке
Озбиљног рада, знања, науке.
  То су путеви, то су фактори,
Да се слобода народу створи,
  А не злочинство, подло убиство! ! . . . . . .
— — — — — — — — — — — — — —

        И цар је пао,
  Мучену душу богу је дао,
А народ тужни руке склопио,
  Па се скрушено богу молио! . . . .
— — — — — — — — — — — — — —

*
* *

На светлом листу, златним словима,
Дижући спомен твојим делима;
Твојој доброти; твојој милости;
Твоме старању; твојој нежности;
Режући слику поносног лика,
— Оца, владара и... мученика! —
У скромном срцу Српства целога,
Независнога и захвалнога;
Гнушајући се подлог убиства,
И крволочног, гадног злочинства,
Што дивља машта кад се разгори,
У глупом мозгу може да створи: —
Погнутом главом, пуни скромности,
Пред сенком твојом, сенком светости,
На коленима, Царе, клечимо,
Па се за тебе богу молимо ....
Диван је спомен! Вечна су дела,
А суза наша искрена, врела,
Нек Ти говори немим језиком,
О том спомену сјајном, великом;
Који ће светлит' к'о успомена,
Кроз све векове; вечна времена;
К'о сунце јарко диватног сјаја,
Нашег потомства и нараштаја! ....

9 Марта 1881 год.
Београд

Драгомир Брзак

НОВИ БУГАРСКИ ФИНАНСИЈСКИ ЗАКОНИ

(СВРШЕТАК)

II

ЗАКОН О ДЕСЕТКУ.

У књизи IV „Отаџбине” стр. 336 и 574. а у чланку «државни приходи Кнежевине Бугарске” наговештено је, како је десетак за време турске владавине у дунавском вилајету, — као и по осталој царевини, — узимат у *натури*, а доцније пошто је Бугарска ослобођена, да је привремена руска управа десетак у натури уништила и место овога узимат је сразмерни данак на десетак у новцу. Ова промена била је јако по вољи народу, који је пређе велике терете и неправде од турских чиновника или закупаца десетине при сабирању ове подносити морао. Но у исто време та је промена знатно смањила приходе, које је држава отуд добијала. Десетак по буџету за 1879 год., није обећавао државној благајни више од 7. милиона динара, а то је једва половина — па некад и мање — него што је пређе Турска у натури од Бугарске узимала.

Када је Господин Каравелов дошао на управу министарства финансије, он се одмах постарао, како ће државне приходе да увећа. Као главни приходски извор он је сматрао десетак у натури и зато му је прва брига била, да опет овај у живот поврати. Ослањајући се готово на неограничено поверење народног Собранија, он је само и могао имати куражи, да се поврати на систему, која је народу јако омрзла била. На срећу Господина

Каравелова прошлогодишња добра жетва оправдала је у потпуној мери његова очекивања; срачуњени и сабрани десетак у натури дао је државн 60. милиона ока разне стрмне хране, рачунећи ту и зоб, — и око 30. милиона ока кукуруза. Ова знатна количина хране довољна је била не само да покрије показани прошлогодишњи дефицит од 4. милиона, него и да државној каси отуда остане који милион уштеде.

Но поред овако повољног резултата за државну благајну, узимање десетка у *натури* и овом приликом показало се веома штетно за народ, и ако прибирање овога није издато бездушним закупцима, и ако надзор и контролу над овим нису вршили поткупљиви чиновници као што је то за време турског газдовања било. Сам начин контроле; пребројавање снопова; оцењивање покошеног сена; обраног кукуруза, и прибирање издвојеног десетка и т. д. тако је заметан, дуготрајан и дангубан за народ, да су се у глас са свију страна опет почели против тога да жале Путујући у Августу прошле године по Бугарској имао сам прилике да се сам уверим, како у то време још нигде народ није летину средио. Пожњевена храна и покошена трава још није с њива и ливада уклоњена и бар у велике камаре и пластове зденута, него у малим крстинама и навиљцима по два месеца и више остављена је и изложена непогоди да црни и проклија. Видео сам, где сељаци често преорују такве њиве на којима још леже крстине са сноповима обилазећи са плугом око ових — и био сам грешан, да испрва овај начин рада припишем лењости и нехатости сељана, док ми сами нису узроке објаснили.

А узроци су у томе, што закон прописује, да се за оцењивање и узимање десетка морају од нарочитих финансијских чиновника најпре снопови да преброје и количина сена да оцени. Овај посао пак најлакше се врши, кад су снопови зденути у крстине, јер се зна, да у кр-

стини има 13 снопова, а лако је и то контролирати. Тако исто и сено је лакше оценити у навиљку и оцену преконтролисати, него кад је у велике пластове зденуто. — Како пак чиновници чекају, да најпре сва села у срезу сврше жетву и косидбу, па да онда свој посао предузму, — и како је појамно, да једна комисија не може једновремено у свима селима послове да врши, него то ради редом из села у село, то је појамно и зашто храна недељама и месецима лежи нездевена изложена квару и трулежу; зашто отуда трпи штету народ што му летина у каквоћи и количини губи; што је често воде поплаве и бујица разнесе, као што сам у Самоковском округу видео; и што најпосле и држава отуд има штету, што јој десетак мора за више процента мање да испадне и што храна кад изгуби у каквоћи, мора да изгуби и од своје цене.

Теретно је за народ после било и то, што је најзад на тако дангубан и штетан начин пребројан и оцењен десетак сам о свом трошку или о незнатној награди морао да преноси и да предаје често за 2—3 конака и више далеко од свога села тамо, где су државни амбари или где су за целокупан извоз удобнија места назначена.

Све су ове незгоде од узимања десетка у натури тако увиђавне и тако осетне, да их влада после првог опита није смела на ризик своје популарности даље без поправке да остави, — и ето због тога је она похитала да првом минулом народном Собранију предложи нов „закон о десетку”, који би имао за задатак, да побројане тегобе за народ у прибирању десетка уклони, а да у исто време и интересе државне касе не оштети. —

Овај нови закон о десетку, — који је скупштина усвојила и 17. Децембра пр. г. Књаз одобрио, укида узимање десетка у натури и у главном прописује следеће одредбе наплаћивање десетка *у новцу*. За правилну оцену и разрез данка у име десетка општинске су власти дуж-

не, да на своју одговорност за тачност преброје, оцене и у нарочите књиге попишу сву прибрану летину.

У књиге се заводи поред имена сваког становника вид и количина прибраних производа; количина стрмне хране и зоби бележи се у сноповима.

Општинске власти одређују средњу количину бериђета („номоне”) за сваки вид хране обашка. На ту цељ за стрмнину треба најмање да оврше 30. до 100. снопова, па да мерењем ухвате средњу тежину зрна са једног снопа. Тако одређена средња тежина снопа, записује се опет у исте књиге.

Од ове пописне књиге овако испуњене један егземплар остаје у општини, а други се шаље окружном управном савету. Од стране владе одређују се нарочити контролори и то на 400—500 кућа од прилике, по један који надзиравају да се по општинама правилно пописне књиге воде, а нарочито су дужни, да присуствују при одређивању *номоне*, и да са осталим одборницима који тај посао извршују начини и потпише нарочити протокол, у који ће означити како величину номоне, тако и број снопова из којих је та средња мера одређена. —

Према расположају села, нарочито за планинска места, влада може да одреди контолоре и за мањи број кућа него што је више речено.

По лањском закону кад се десетак у натури узима и кад су контролори пребројавање снопова вршили на самим њивама, одређивао се један контролер на хиљаду кућа. Зато се сад од увећања броја ових и што неће сву храну на лицу места пребројавати, срађивање прибране хране неће задоцњавати као пређе.

Пошто при вршидби много хране оде на растур, то се у име тога 8% од припадајућег држави десетка одбија у корист земљорадника.

Контролори имају даље дужност, да се увере, да ли су у књиге тачно сорте и број снопова заведени, што

ће контролирати кад на лицу места на неколико њива то сами преброје и са записаним у књиге сравне. — Ако контролор при том пронађе, да је у књиге мање зебележено него што је он нашао, онда су општинари дужни, да у његовом присуству изврше поново пребројавање на свима њивама.

Окружним саветима ставља се право да наређују, хоће ли се пребројавање снопова извршити док је још у крстинама на њиви или кад је здењуто на камаре на гумну.

Народу се дозвољава, да кукуруз чим обере одмах у кошеве сасне, пошто најпре сваки свој кукуруз сам измери.

Ако се доцније општински одбор са газдом у мери не сложи, онда је овај дужан, да кукуруз у присуству одбора изнова измери.

Од тако измереног кукуруза срачуњава се десетак; од овог десетка 4% одбија се на кочање и влагу, а са 6% чиста окрућена кукуруза задужује се сајбија држави.

Окружни савети такође одређују време, кад ће да се изврши пребројавање и оцењивање покошеног сена. Овај посао извршују такође општинске власти по постојећем обичају, а под контролом реченог савета.

У име десетка са *плодова* од градина баштована и бостана, окружни ће савети према приходу отуда проценити, колики ће се данак од ђулума плаћати, остављајући сајбији пола ђулума на лично користовање ослобођено од десетка.

При сваком окружном начелству налази се по један финансијски чиновник, коме окружни савет предаје пописне књиге о укупној летини у округу са оценом припадајућег држави десетка.

Истоме чиновнику дужни су срески капетани и општинске власти, да достављају сваке недеље у течају од 15 Августа до 15 Октобра пијачне цене од стрмне хране и зоби у свом подручију. За кукуруз пак цене да саопштавају опет недељно од 1. Марта до 30. Априла.

Према овако добивеним ценама одређују се средње местне цене за сваки род хране, а тако исто и приход од градина и бостана. Овај посао извршује окружни савет при учешћу окр. начелника, финансијског чиновника и дотичног среског капетана, а у присуству општинских кметова, који (кметови) при решавању, као заинтересовани, немају гласа.

На тај начин одређене средње цене за сваки срез одвојено саопштавају се Министарству финансије ради одобрења.

Кад Министарство средње цене утврди, онда их оно спроводи обратно окружним финансијским чиновницима, а ови према њима тада и пописним књигама о летини срачуњавају, колико је свака општина дужна да у име десетка у новцу држави плати. Ово се општинама доставља преко надлежних среских власти.

За олакшицу народу наплаћивање вршиће се у роковима и то:

За стрмна жита и зоб по трећину 20. Новембра, 10 и 30 Децембра. За кукуруз по пола 15 и 30 Маја. Даље закон прописује меру казни за приватна и званична лица, која се у давању и оцениваању десетка окриве. да су учинили штету државној каси

III

ЗАКОН О ДАНКУ НА СИТНУ СТОКУ (БЕГЛУК И СЕРЧИМ).

У интересу сточарства бугарска је влада, судећи по досадањој практици, узела за правило, да данак на ситну стоку (крупна је слободна од данка) постепено смањује.

Тако је сад најновијим законом који је последња скупштина одобрила овај данак на овце (беглук) оборен од 75 до на 60. пар. динарских, а на козе од 1. динара на 80. дин. пара на комад. Први пут пак по турском за-

кону беглук се наплаћивао по 1. динар на комад овце и козе без разлике.

По закону свака је општина дужна, да у року од 25. Марта. до 10. Априла преброји све овце и козе, које се код њених становника у то време затеку, и да списак о томе поднесе окружном савету.

Ако окружни савет посумња у тачност од какве општине поднесеног списка, то наређује контролни извиђај, и ако се при томе покаже, да је ко год мање стоке показао, но што има, онда на показани мањак у виду глобе наплаћује се од таквог дупли беглук.

По овако преконтролисаним списковима окружни савет саставља општи списак од све ситне стоке у целом округу и шаље га Министру финансије на преглед и одобрење.

Окружни савети дужни су, да по овим списковима одмах приступе скупљању припадајућег беглука.

По овоме закону беглук ће се наплаћивати и на ону стоку, која се са стране у кнежевину само на пашу дотерује. Ово треба да знају наши погранични становници, који би на исхрану стоку своју у Бугарску претеривати желили.

У спискове заведена стока не сме да се прода без нарочите писмене дозволе (билета) од општинске власти.

Купац пак такве стоке кад има билет о продаји, слободан је од плаћања беглука ма куд се после са стоком по земљи кренуо. —

Данак на свиње (серчим) остаје и по овом закону исти као што је и лане био, а то је по 60. дин. пара од комада.

IV

ЗАКОН О СКЛАПАЊУ И ИЗВРШЕЊУ БУЏЕТА

Овај закон у 41 тачци прописује правила, како треба да се државни буџет склапа, и како да се извршује. У

I-ом одељку — где се излажу општа правила — најпре долази објашњење да је буџет предрачун за једну годину:

а, свију предстојећих државних трошкова;

б, свију државних прихода потребних на измирење ових трошкова.

Све суме прихода стављају се потпуно на расположење министарства финансије, из којих се после по утврђеном буџету одобравају свима државним струкама потребни кредити. — Одобрени кредити не могу се прекорачити, нити се суме једне партије смеју на потребе друге партије да употребе. Суме пак у једној партији могу се по потреби са једне позиције на другу да преносе по споразуму са министром финансије. Ако се суме једне партије покажу недовољне, онда се недостатак може да подмири само из партије за непредвиђене потребе и по височајшем зато одобрењу (по указу од кнеза). —

Државни се буџет саставља из појединих буџета за сваку државну управу. Зато сваке године до 15. Септембра свако министарство склапа најпре свој буџет, па пошто се они у министарској седници прегледају и ако треба исправе, онда се спроводе у министарство финансије ради склапања општег. Свако министарство у свом буџету одвојено предлаже како расходе тако и приходе по својој специјалности. Министарство финансије претходно у појединости разматра сваки поднесени специјални буџет; сравњује све партије, да ли одговарају законим прописима, и ако нађе неисправности, онда враћа надлежном министру, да се погрешке исправе.

По тако прегледаним и по потреби исправљеним појединим буџетима саставља после исто министарство општи државни буџет.

Ако се при склапању главног буџета покаже, да сума укупних расхода прелази суму укупних прихода, онда најпре министар финансије стара се, да скраћивањем појединих партија или изостављањем неких издатака, који

одлагање трпе, равнотежу у буџету постигне. Ако ли се и после могућег скраћивања предстојећих расхода ипак дефицит у буџету појављује, онда да се такав покрије министру финансије спада у дужност да пронађе нове приходске изворе.

Коначно састављени и балансирани пројект државног буџета министар финансије са својим објашњавајућим актом подноси народном Собранију најдаље до 1-ог Новембра на разматрање и одобрење.

Примедба. Бугарска скупштина у то је време на окупу, јер по уставу она сваке године редовно заседава од 15. Октобра до 15. Децембра. —

Државни буџет за расходе почиње да важи од 1. Јануара па до 31. Децембра закључно, по којој се години и буџет после зове. Овим се дакле дојакошња буџетска година, која је 1. Марта почињала, преиначава.

Буџетски кредити, који неби до 31. Децембра били употребљени, или који неби новим погодбама и државним предузећима ангажовани били, одмах се затварају. За ангажоване пак кредите оставља се рок до 1-ог Јуна да се на подмирење кредитора употребити могу; тога пак дана затварају сви кредити и остатци од неутрошених буџетских сума повраћају се Министарству финансије као приплод државне готовине („ресурс“). Ако би се десило, да и после овог крајњег рока 1. Јула мора да се учини исплата из старог буџета, онда се зато тражи нарочита сума из ванредних на такве цељи одређених кредита. За већа предузећа, као што су велике грађевине, изузетно ће се дозвољавати да Министри кредите једног буџета могу утрошити до краја друге финансијске године, зашто ће првој скупштини поднети оправдавајуће разлоге за одобрење преноса старог кредита у текући буџет.

Исто се тако и буџетске партије прихода имају по правилу да закључе са последњим даном (31 Децембром) буџетске године. За ненаплаћене још суме (н. пр. од данка и т. д.) оставља се такође још рока до 1. Јула. Што се до тог дана наплати за рачун старог буџета, то се њему у приход ставља; даље пак наплате долазе у приход текућег буџета.

У почетку Септембра тек. год. Министар финансије дужан је да поднесе Главној контроли закључен буџет од прошле године са тачним билансом, како је он употребљен ради надлежног прегледа.

Нарочити део у закону говори о накнадним и *непредвиђеним* кредитима, и о авансним сумама.

Накнадни се кредит тражи, кад сума за извесну партију буџетску не буде довољна до краја године. Изванредни кредит се тражи за изванредне у буџету непредвиђене потребе, и то само онда, ако су те потребе неодољиве природе и не могу да се до идућег буџета одложе. За оба случаја подноси се предлог са објашњењем Министру финансије, који извиђа, може ли се и из којих сума захтевани кредити да задовоље. Кад се споразум са Министром финансије постигне, онда се према томе издејствује Височајше одобрење.

За оваке височајше одобрене кредите тражи се доцније и накнадно одобрење од Народне скупштине, ако ови нису такве природе да их у интересу државном треба држати у тајности. У последњем случају Министри на своју одговорност траже само књажево одобрење, а скупштини ће поднети доцније на знање и одобрење кад нађу да то без штете за државне интересе могу да учине. —

Кад се каквом Министарству покаже потреба, да на рачун буџета за идућу годину учини какву поруџбину или изврши какву набавку, онда зато тражи од прве редовне скупштине *авансни кредит*, опет по претходном споразуму с Министром финансије. У предлогу треба навести партију и позицију редовног буџета, за који се аванс („аконто“) тражи.

Затварање накнадних кредита и рачунополагање о истим подлежи наређењима напред изложеним за редовне буџетске партије којима су ови кредити били допуна; а изванредни пак кредит вреди за текућу рачунску годину, по томе се закључава и рачун о њему полаже кад и буџет за ту исту годину.

22. Фебруара 1881 год.
у Софији.

Један Србин.

АНТУНОВО СТРАДАНИЈЕ

(по Лонгфелу [*])

Од како је свјета и на свјету људи,
Сватко рад би својој да угоди ћуди,
Демокрит се смије и кад му је мука,
А Еврипид хуче и поваздан кука,
Калуђери чате тропаре и догме,
А гдјекад се мало и нашале, богме,
Ма што фратор Антун зна збијати шале,
То незнаде ни наш Макарије кале!

*

Једноч а то бјеше баш у пола љета,
Опекла је, бого, та врућина клета,
Дигао се дундар под небеса гори,
Рекао би свијет хоће да изгори!
А однекуд ето свети отац Грг,
И са њиме Антун ко шљепачки врг, [1]
Зној им с чела цури, једва дижу крак,
Запурио с' Антун к'о укухан рак,
О врату им клима ђердан од гусака,
На леђима, побро, јато кокошака,
Из нурије иду манастиру своме,
Те прилоге носе Богу и светоме.
Свети отац Грга још по мало врда.
Ма трбоња Антун не може да мрда.

[*] Лонгфело је један између одабранијих енглеских пјесника новијега доба. Он се нешто испизми на фрањевце, и у пјесми «Кастел-маџорски монах» нагрди их тако, како то неби боље умјели ни «седам новосадских тамбураша», па ни сам из Кумана Јаша. Чуда ради ми овдје приспћавамо први дио те пјесме, па и њега морадосмо разблажити сценом из нашега народнога живота.

[1] У старо вријеме и слијепци бијаху људи прости, те у мјесто чаше испијаху вино вргом.

Док угледа нешто, гдје се тамо миче,
Па радостан викну к'о да соко кличе:
— Да ну, оче Грго, окренде се амо,
Да л' је оно Ешек, што 'но стоји тамо?
— Да ну, рече Грга, Ешек, а да шта је!
Зар не видиш, болан, како репом маје?
— Ех, та ја сам знао, да је Господ благ,
Неће нам се више насмејати враг!
Тако рече Антун, па полако оба,
Доклимаше тамо у ручано доба.
Свртоше се с пута, па Ешека, побро,
По глави по репу погладише добро,
Вјешају му о врат репате ђердане,
Нек' се Ешек клипи, госино му тане!
Смакоше му узду, па конопац на њ,
На Ешека Грга сједе као пањ,
Укметио с', побро, као какав паша,
Конопац му узда, а мантија аша,
Па се аша вуче по прашини, пуста,
Под небо се дигла облачина густа.
Ста пиљежи дрека — ох, да чудне згоде!
Бјежи, јадан Грга, манастиру оде,
За њим' Антун кличе, кано свети Маре:
„Reverendissime... oh, Adio care!"
Па код свега чуда, патње и гријеха,
Устури се Антун од тешкога смјеха!
И к'о да га виле у час понијеше,
Оде к расту право, гдјено Ешек бјеше,
Брже удар себи на главу натаче,
А крајичак други за грану замаче,
Па се отац свети укипио тако,
Кано да је круну уграбио јако,
Да не бјеше расе и капе на глави,
Рекао би, побро, баш је Ешек прави!
Док ето га Стипе, гдје иде из горе,
Спремио сувади, кол'ко више море,
Да репоњу свога мало протимари,
Па на леђа товар, да му натовари,
Ја кад виђе чудо од страха се trже,
Са рамена товар на земљицу врже,
Па се јадан Стипе на Антуна бочи.

А Антун на Стипу избуљио очи,
Укочи се Стипе гледајућ' у њега,
Не смје јадан Стипе макнут' се с бријега,
Е Стипе је чуо од старијех бака,
Да сотона твори чуда свакојака.
Док повика Антун: „оди, душо, оди,
Опрости ме веза, пак ме дома води!
Муке и бједе ја поднијех доста,
Од гријеха вељих ја Ешеком поста!
Вријеме је саде, и Господ је хтио,
Да опета будем ка' што сам и био,
Ма без тебе, ето ја не смијем маћи,
Рука моја веза не смије се таћи!"
Прекрсти се Стипе, са бријега сиђе,
Опрости га веза и руци му приђе,
Па га дома води — а мој мили Бого!
Не потраја, побро, дуго ни за много,
Ал' ето Аноке, кано кита цмиља,
Погледа је свети, пак је благосиља,
А за њоме луда пристанула ђеца,
А за ђецом ђеде остарјели клеца,
Ја кад чуше, болан, све како је било,
Удариме у плач и неби им мило,
Док повика ђеде: „пројите се плача,
Од божјега нитко не уклони с' мача!
Ето ја нијесам нигда Ешек био,
Па каквих ти мука нисам препатио!"
— Да, тако је, стари! свети отац рече,
Божија ће бити докле сунце тече!
И сунца ће нестат' ка' пролетња цвита,
А навик ће божја воља остат' свита!"
Тако они, побро један с другим зборе,
Анока им служи, а ђеца им дворе,
Па под липу право, а липа голема,
А Анока оде да вечеру спрема.
Но је пуста она шљивовица стара,
Хоће, богме, клета и да разговара!
— Кад на Прајзу бјесмо, поче ђеде јако,
Кад на Прајзу бјесмо, хајде којекако,
Ма не мореш чуда наприча' свијету,
Кад одосмо тамо у Талију клету:

Три крајцаре на дан! шта ћеш с' њима прије?
Ни мријет' ти, богме ни живљети није!
Па нека би и то, кад им није' стало,
Ма тек што сједосмо одморит' се мало,
Док ето сотоне, у дугачкој капи,
А нешто му састраг све, прости ме, зјапи!
Два репића, клети, отег'о до пета;
Е не мореш знати из ког' је свијета,
Ста навртат' мени, да му продам Бана,
Па ми пружи шаку пуну мицурана.
„Ид' отолен, рекох, Н'јемци те однели!
Бит' невјера нећу за вас свијет бјели!"
Па удри по репу ђавољега врага,
Нестаде га у час, отиде без трага!
Тако ђеде прича, а ђеца се крсте,
Једно другом хоће да поломе прсте,
Прокашљуца ђеде па настави даље:
— Ма то вам је, ђецо, цмиље и ковиље!
Кад' ли бјесмо тамо на Милану граду,
У града нам, клети, ни маћи не даду,
А ја на зор-уђи... Ех, да видиш бјеса!
Растворено, рек'о б', седмеро небеса!
Колико је пусто то царево благо,
Све би благо о'шло за камење драго!
А другог' ви чуда казат' не умијем,
И што бих умио, казати не смијем,
Е онаке бруке ја не виђох нигда,
Нити бих је виђет' пожелио игда!
Ни мушкога лика, ни погледа мрка,
Ни виђена стаса, ни јуначког брка,
Ка' чврчкови људи, ка' хавети жене,
Не мореш им виђет' образе румене!
Идох, идох тако, граду нејма краја,
Једна врева само и ђавоља граја,
Све брбоћу нешто, ка' смушени лете,
А неб' дао за њих ни мангуре клете!
Већ и подне бјеше превалило к ноћи,
Ваљаде ми саде на капију поћи,
Ма капије нема... нуто јада мога!
Те ја кумих Бога и нечастивога,
Док ми нетко рече... Бог нека му суди!

,Мачкодери сад' је пронијеше туди,
„Не мореш је стићи, да имадеш крила!"
А капија 'нође, гдјено је и била.
Превари ме, губа, те узалуд само,
По граду се мота и тамо и амо,
Док у сумрак једва, уморан и јадан
На капију стигох и жедан и гладан.
— Ма ти нам' не каза, рече отац свети,
Куд' сотона оде? куд' се деде, клети?
— Куд' отиде, не знам, а враг би га знао!
Ма ја таман бејах на капију стао,
Ал' однекуд', ето три гркиње [1] саме,
Кикоћу се, клипе, па удрише на ме,
Спопадни ме једна, а друга се бочи,
А трећа ми, клета, баш на леђа скочи!
Кад ја виђох чудо, е ће да угњаве,
А ондака ја ти засучи рукаве,
Те окрени 'вако, те обрни 'нако,
На капију клету једва жив умакох.
Камарати наши крсте се и диве,
Ја кад дочу за то наш лаћмане Иве,
На Бана се нагна, а Бан мрдну оком,
Ђенерали намах полећеше скоком,
Опалише оне топе и кумбаре,
Рекао бих свијет хоће да сатаре,
Па гракнуше на нас: „а те, ђецо сада!"
До бијеле зоре освојисмо града!"
Јоште, старп, чуда наказиват' хтједе,
Ма Анока викну: „готово је ђеде!"
Нетко чуо гласа, нетко нечу, побро,
Ама свети отац чу Аноку добро.
Рече отац свети: „Е, сад није вајде,
Послушат' нам ваља, на посао хајде!"
Кад вријеме, побро, по вечери било,
Но да видиш Стипе, соколово крило,
Притегао арње, подмазао кола,
Упрегао коње, кано два сокола,
А у кола, побро, сваке ђаконије,
Погаче бијеле и буклије двије,

[1] Варошанке.

Па је Стипе липо испратио госта,
А у двору ђеде са Анoком оста.

*

Насмија се Антун, па помисли јако:
"Л'јепо ти је, бого живљети овако!"
Ну да видиш, побро, шта инђилиз каже,
А тко б' смио рећи да инђилиз лаже?
„Од црнога, вели инђилиз Лонгфело,
Узалуд ти мука оградит' бијело!"
Па сад нека фратри Ркаће не криве,
Што вас свијет знаде, како фратри живе.

„НА ГРАНИЦИ"

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XXV. Октобарске битке

После битке од 18-ог Септембра мора бити, да се у нашем штабу увидело, да од наше офанзиве нема ништа, бар не на бојишту леве обале Мораве. То се види из свега тога, што смо ми предузимали после те битке.

20-ог Септембра организован је „летећи кор" пуковника Андрејева, у коме су биле јатаганлије, ескадрон руско-српски, одељење капетана Неболсина. Задатак тога кора у Вукањи беше, да узнемирава непријатеља, да му хвата транспорте. Његово једино „дјело" беше оно, о коме су „Српске Новине" донеле овакву депешу: „4. Октобра. Једно мало одељење наше војске на левој обали Мораве, под командом пуковника Андрејева, сукобило се

данас с једним одељењем непријатељске војске код „Три кладенца.” Турци су разбијени тако, да су морали у бегству спасења тражити; наши су заробили 47 њихових војника, још су заузели села Копљеницу и Николовац, и у овима доста хране.” Наша радост у Делиграду због тога сјајнога „дјела” беше велика; али још веће беше наше разочарење кад сазнадосмо, да оних 47 заробљеника не беху низами, већ — Срби из старе Србије, који су сами к нама бегали од турскога кулука....

26 ог Септембра имао је луковски „корпус” своју прву битку с Турцима. Ми смо у Делиграду, бар ја и моје друштво, врло мало знали о тој битци, с тога написах писамце једноме пријатељу, који је служећи у тој нашој војсци, учествовао у битци, и замолих га за ближе податке. Он ми је одговорио овим писмом:

Луково, 2-ог Октобра 1876.

Драги докторе,

Хитам ево да одговорим твојим очекивањима, да ти пишем о боју што га имадосмо 26. Септембра.

Али пре но што би ушао у саму ствар, дозволи да кажем, најпре какав су положај заузимале наше трупе пред саму борбу. Да почнем најпре са левог крила:

У *Бадњеву* (код Јованчине чесме) потпуковник г. Стев. Здравковић са 5 батаљ. крајинске бригаде I класе, 1½ ескадрон коњице и 1 теш. 4-фунт. батеријом;

У *Луки*, под непосредном командом мајора г. Остојића: крајинска бригада II кл. ½ ескадрона коњице и 1 лака батерија;

Код *Бање Брестовачке* потпуковник г. Хорстиг са 4 батаљона београдске и 4 батаљона пожаревачке бригаде II класе, 2 лаке батерије (пожаревачка и црноречка) и одељењем коњице;

На *Горуњу*, пред Луковом, потпуковник г. Ст. Катић, са 5 батаљона браничевске и 4 батаљона ваљевске

бригаде II кл , 3 батаљона црноречке бригаде I класе, међ којима и један комбинован са војском стајаћом; 3 пољ. 4 ℔ и 1 тешка 12 ℔ батерија; кладовска градска и 1 брдска батерија, ескадрони космајски и црноречки; најпосле,

Као наслон овим последњим трупама, на позицији „*калафатској*" 1 батаљон пионира и 4 батаљона од бригаде црноречке друге класе, са шанчевим алатом, уз то још и цела глатка позицијска артиљерија.

Све ове побројане трупе састављају III-ћи корпус, над којим стоји потпуковник г. Лаза Јовановић коме је штаб овде у Лукову.

Ти питаш какав је био узрок овом боју, шта се хтело са том битком? Ја ћу гледати да те по могућству и са тим упознам.

Док је г. Хорстиг привремено управљао трупама на горуњској позицији мислио је, као и потпуковник г. Лаза, да је снага турска голема и да се састоји најмање из 25—30 батаљона пешадије, неколико батерија и ескадрона. Према томе он је веровао у могућност офанзиве од стране Турака, па је не само предлагао, но и сам настојавао да се горуњска позиција што боље утврди. О офансиви са наше стране није могло бити, дакле, ни речи у томе времену, а још мање да је потпуковник г. Хорстиг на тако што помишљао.

По доцније, пошто г. Хорстиг оде у Брестовачку Бању, у њему се мишљење о снази непријатељевој промени. Он наједаред нађе, да Турака не може бити много у Зајчару и његовој околини: једва 5—6 батаљона пешадије са нешто мало коњице и артиљерије.

Цифра војске дакле, сувише мала за држање Зајчара и његове околине.

На сваки начин он је мислио, да би било штетно, ако би се ова прилика испустила, или бар не употребила на нашу корист; зато похита, и депешом о томе извести

непосредно ђенерала у Делиград, *молећи га у исто доба за одобрење да Заичар од Турака отме!*

Ти ћеш по свој прилици боље знати, али ја држим да оваква вест о непријатељу нашем није могла учинити у штабу ђенераловом **жељени** упечатак. Јер баш и кад би стајало све што је тамо јављено, опет се не би тиме Бог зна шта добило, пошто је се могло лако претпоставити да војска која није у Заичару, она је, можда, код Алексинца или ког другог места, дакле опет никаква корист у ствари.

Али сваком веровању треба да претходи опит; ваљало је и овде куцнути на врата противникова. Ђенерал дакле депешом заповеди г. Лази да по предлогу г. Хорстиговом *одмах* нападне на Заичар са целом својом војском.

22. Септембра потпуковник Лаза и г. Хорстиг састаше се у штацијама телеграфским, први у Лукову а други у Бањи; ваљало је ту утврдити дан и са̂т кад ће напад бити извршен. И, у то име, г. Лаза отпочне са командантом брестовачких трупа преговоре. Не знам какав је био узрок, тек, веле, да г. Хорстиг у овој прилици није хтео да остане следствен својим ранијим назорима и својим освајачким намерама. На место да уједаред, управо једним ударом, реши питање о нападу на Турке, он почне сад да околишава. Најпре је почео да наводи, да му је војска неспремна и да за сада није кадар ништа озбиљно предузимати; потом да је и сам нешто слаб, и да са тога такође не може скоро ништа чинити, затим да би могао тек 29-тог, и, најпосле, кад је већ од г. Лазе опоменут на његову реч дату ђенералу, веле, једва је пристао да се напада 26-ог Септембра у 11 часова пре подне.

Што се пак самога начина напада тиче, ту је се брзо до споразума дошло. Да би се идеја о освајању Заичара срећније и сигурније извршила, буде одлучено, да се удари на Турке не само од „Копите“ како је г. Хорстиг у почетку са̂м хтео, него са више страна: од *Луке*, *Бање*

брестовачке, *Лубнице* и *Грљана*. Осим тога да г. Лаза на дан пре боја пошаље потпуковнику Хорстигу 1 пољ. 4 ℔ батерију, јер је артиљерија на Горуњу била у знатном броју. —

Том приликом мислим г. Хорстиг прими на се и дужност, да о овоме свему у своје време извести свога суседа мајора Остојића, а што се команданта књажев. трупа тиче, г. Лаза је задржао за се, да се са њим о заједничком нападу споразуме.

Ја држим да сам те овим, што довде рекох, доста добро обавестио о узроку бив. боја. Сад треба да пређем на кретање трупа и сам бој; и то колико се ово обоје на луковску војску односи.

25-ог Септембра већ је била издата из корпусне команде диспозиција за марш, а по том и распоред за бој. У цељи извршења обојег, наша војска је овог дана под ноћ већ почела да се креће двема групама или колонама. Првом је командовао потпуковник г. Катић, а другом, као резервом, сам командант кора г. Јовановић. Трупе пак по овим групама биле су овако распоређене:

У првој групи, која је у исто време била по бојном распореду I и II-га бојница, 10 батаљона пешадије (5 батаљона браничевске, 2 црноречке и 3 батаљ. ваљевске бригаде II класе), 2 пољ. 4 ℔ батерије и 1 брдска батерија, осим свега још и једно одељење коњице.

У другој, дакле у резерви, 4 батаљона пешадије, међу којима је био један пионерски (Светол. Протић) један комбиновани црноречки I класе, један раденички без оружја и један ваљевски друге класе; од артиљерије, код ове колоне, била је само 12 ℔ тешка батерија.

Сутра дан 26-ог Септембра прва колона (Катићева) осване на *Касаповцу* а друга у *Бољевцу*. Пошто су се обе колоне на прво поменутоме месту требале да скупе, то је потпуковник Катић ту и остао до доласка задњих трупа.

Дан је био необично јасан, чини ти се, да лепшег времена не може бити. Око 8 часова беху већ све трупе на окупу. Одмор је трајао овде добро пола часа. За време овог „застанка" већ се отпочело да говори журно и енергично о будућем боју; сваки, а нарочито официри, мислиш једва чекају да се с Турцима огледају. Капетан М. Васић, беше на једноме крају пред својом батеријом, и са највећом ватром, с беседом пуном јунаштва и самопрегоревања, чујем где буди дух у својих људи, узвикујући, напослетку како и ваља да се сви „на њ угледају." Други, мање говорљивији, гледајући на Васићево беседништво, додаваху у шали да ће они са својим батеријама moћи напред и „без беседе"; трећи говораше ово, четврти оно. Било је ваљда, још само неколико минута, па да се трупе крену, кад ал' наједаред, долете као из небуха један пријатељ са необичном вешћу: „Остојић, рече он, на сву прилику тешко да ће учествовати у данашњој борби."

— Шта ? !.. То не може бити ? ! повикасмо сви у један глас.

— „Може", додаде полу-гласно он: — „Коњаник из војске Хорстигове, који је требао ноћас да однесе заповест Остојићу за данашњу борбу, на место у Луку, а он дошао ноћас к нама у Луково !"

— Ух ! неприлике ! повикасмо сви у једаред.

— „Станите! може бити да ће се још моћи ствар поправити, продужаваше наш пријатељ: — „Потпуковник је ноћас за тај случај из Лукова депешом јавио Хорстигу и наложио му, да другог коњаника одмах Остојићу са истом заповешћу пошље. Зависи сад само од тога дал' ће се овај накнадни налог одмах извршити. То изговори, па одјури к својој трупи. — „Мирно" већ беше оглашено. Ми следовасмо такође његовом примеру. —

Трупе се креташе одавде у две колоне. Једна под командом мајора Михаилова имала је 5 батаљона (Браничевске бригаде II кл.) 1 пољску и 1 брд. батерију (ка-

петан Угричић и Митровић) и једно мало одељење коњице, и наступаше лево од Касаповца путем Московским. Друга под командом Катићевом, са остатком његовог пређашњег одреда, наступаше насипом к Планиници. У позадности на 2—3000 метара за овом колоном г. Лазина резерва.

Поредак је, дакле, био такав, да је развој трупа био лак, баш и ако би нас на маршу непријатељ напао.

Међу тим дан све више освајаше, време чини ти се све већма измиче. Пређосмо и Планиницу, дођосмо са нашом резервом и до „Ограде Белог Велька."

Предње трупе тада су биле на сву прилику близу Лубнице; још само неколико минута па је први топ од Катићевих трупа, рачунали смо, требао да плане. У томе тако смотреноме и тако мирноме наступању нашем, ми дођосмо и на први оближњи плато, који спадаше већ у хатар села Лубнице.

На једној раскрсници од два пута сеоска, на раскршћу и наших мисли о успеху и неуспеху предстојеће борбе наше, наша се резерва мало заустави. Ту, од некуда испаде Ћ... наредник и трубач из војске књажевачке и промуклим гласом одрапортира потпуковнику Лази да су трупе књажевачке одавно у кретању и да у овоме магновењу, како он мисли, оне већ нападају.

Мени се чини, да Ћ... није ни изговорио још ону последњу реч потпуно, а према Лубници први топ груну. Беше, дакле 11 часова.

Мало за тим, па задимише и загрувише топови и на московскоме путу. Борба, дакле, отпоче на целом нашем фронту.

Кад ми доспесмо над Лубницом са трупама резервним, потпуковник се Катић већ беше у велико развио. Његов стрељачки низ са потпорама беше већ заузео село и почео се кретати косом према турскоме положају. На крајњем десном крилу, позади села, на једном гребену теренском

батерија капетана Васића, доле од њега у лево батерија Милована Митровића, а на крајњем левом крилу и мало позади батерија Угрчићева. Пред овим двема последњим батеријама такође у велико развијене трупе мајора Михаилова.

Испред ове, овако развијене наше војске беху Турци, затворени у једном редуту, који је подигнут као предстражни фор на тако згодној и доминирајућој тачки, да је положајем својим затварао оба пута, којима су наше колоне наступале; обићи се пак са ни једне стране није могао.

Због тога најпре г. Катић а потом, кад и ми стигосмо, и сам г. Лаза нађе, да треба концентрисати у почетку сву артиљерију противу овог утврђења, па га доцније после свега напасти и пешадијом. А да би ефекат био већи и решење ближе, г. Јовановић заповеди, те изађе напред у бојницу и поручник Грујић са својом 12 ℔ батеријом и узе положај лево и напред од батерије Васићеве. Сва остала резерва, дакле сва четири батаљона приђоше ближе у шуму, пред којом беху обе десно крилне батерије, и заузеше десно од друма „резервни строј” батаљон позади батаљона. Штаб пак корпусни на ивици (лизијери) шуме, само с леве стране пута.

Сад је се све очекивало од артиљерије; од тога је зависио успех. Око 12 часова бејаше така ломљава у ваздуху да мислиш, е ће се небо провалити. Турци стојећи чврсто у дефанзиви обараху плотунима из утврђења само кад би им се низ почео приближавати. Иначе као да у утврђењу никог нема.

У једно доба, биће ваљда око 12½ часова, ја бацих поглед на околину Заичара. Видех и злосрећни велики Извор, видех и Краљевицу. На овоме до скора моћноме штиту изгубљеног Заичара, а сада пространоме турскоме зборишту, приметно се опажаху кретања многобројних масâ војске Османове. Ту је била главна моћ турска, но

моћ не онако ништава како ју је раније замишљао потпуковник г. Хорстиг, већ сила, која је бројала у најмању руку 30 батаљона! —

У почетку рекао би човек, да се војска ова збунила на тумара час на једну час на другу страну; мало за тим опет као да се издвајају поједина одељења, у све правце, и рекао би да се једно знатно одељење упућује у највећем трку правцем од куда ми долазимо. Но то све не беше ипак тако опасно. Рачунао сам, да су Турци у сваком случају у горем положају од нас; нападнути су, велим, од четири стране! Осим тога рачунао сам док им те колоне допру до нас, ми ћемо дотле већ рашчистити са њиховим предстражним фортовима, па ће мо их за тим тући у маршу, дакле, док још нису сасвим ни развијени.

Премишљајући овако, окренем се ипак к нашим трупама. Подне већ одавно превалило. Бој у највећем степену; трубе свирајући јуриш рекао би не престају. Али при свем овом наша се пешадија слабо мицаше напред, шта више, средина као да је почела да угиба унутра. Артиљерија међутим не престаје: топ за топом, грува, — једном речи, лом!....

Али шта је асне, кад пешадија стоји. Њу не могаше да крене напред ни енергија Катићева ни срчаност њених официра, па ни одсудне наредбе г. Јовановићеве. Она стоји па стоји, готово се с места не миче, само се по која пушка чује из њенога низа.

Као што у много прилика спорост шкоди, тако је било и овде. Докле је, дакле, пешадија ишчекивала да јој све врши артиљерија, дотле с Краљевице Турци стигоше са 2 батаљ. пешадије и 2 пољ. топа својима у помоћ. Топови узеше положај на противној страни одмах до друма и одатле осуше брзу ватру на нашу артиљерију. У истом магновењу, један цео турски батаљон у трку, и шахматном строју сјури се низа косу између друма и шанца на сусрет нашој пешадији.

Овако, готово, неочекивана одсудност турска, сад убије и оно мало поуздања у нашој пешадији. Наш се низ у почетку и за кратко време одупираше. али затим одмах поче полако да попушта. Изван обичаја, попуштање ово пренесе се и на један део наше артиљерије. Капетан Васић, кога сам напред напоменуо као пример одушевљења, прекине уједаред ватру у својој батерији, командује: „назад на предњаке," и у највећем трку, као облак са целом батеријом пројури сву позадину између њега и шуме, за тим, тако јурећи, ударајући колима о грмове и просипајући из сандука картече и фишеке, гурне кроз пешадијску резерву, па пошто је растроји и деморалише, он продужи тако даље друмом, док најпосле не доспе готово до планинице, читави 3—4000 метара иза бојишта! Ту се зауста ви, командује најпре да се сјаши, а потом дâ „вољно"....

Турци сад окрену сву своју топовску ватру на 12 ℔ батерију. Она топовска зрна која су батерију ову пребацивала, падала су близу и онако већ растројене резерве, те је тиме још јаче растројаваху, тако, да од четири батаљона нисм могао на случај потребе извести у борбу готово ни једну чету. Све могуће трубе, које у један мах свираху „Збор," и сви напори официра, па и самог команданта г. Јовановића, не помогоше да се ред поврати. Беше завладала у њој страшна паника.

Међу тим турска пешадија беше већ у велико у офанзиви. На нашој пак страни све беше у одступању. На послетку, готово у једној висини са пешадијом, поче се повлачити и 12 ℔ батерија, коју брањаше једна чета ваљевске бригаде II класе. Ова, по мери свога калибра, неприродна заштитница одступајућој пешадији нашој гмижући полагано кроз тешке орнице Лубничке, постане сад једини објект топовским зрнима непријатељским. Изишав на друм батерија ова дође до резерве готово у исти мах, кад беше све у нереду и одступању. Срећом Турци нас нису гонили! Иначе, ко зна шта би било?!..

Као што видиш, дакле, у оступању овом улоге су се трупа измениле. Батерија капетана Васића која је пређе била најближа непријатељу, сад је далеко од њега, резервне трупе помешане готово са онима које су биле у I и II-гој бојници, 12 ти батерија скоро на послетку. Правилно „маршовање" беше претворено у неправилно „путовање."

Око заранка дођосмо близу Планинице. Ту стајаше на друму батерија Васићева. На путу грдна прашина; сеизи сјашили, а коњи од тешке жеђи и умора повили вратове и главе к земљи.

Не прође много, па ето ти г. потпуковника Јовановића са целим његовим штабом. Дође и он код батерије. Капетан Васић му, мислим, нешто рапортова. — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —[1]

Са овим се сврши све. У неко доба ноћи, онако разбијени, гладни и силно заморени дођосмо у Луково. Прву клупу коју нађох у механи, узех, легох на њу и готово без подметача заспах.

Тек сутра дан, пошто сам се пробудио, судио сам као што ваља о последицама ове кобне борбе. У штабу потпуковника Лазе могле су се чути тада свакојаке ствари. Између онога што се као најважније и најзначајније ту могло чути беше то: *да г. Хорстиг, који је као што већ знаш узрок овој борби, није остао доследан својој речи, није, зна-*

[1] Нека нам не замери наш пријатељ, што овај пасаж из његовог писма изостављамо, али нама се чини, да то место ни мало не разјашњује неуспех наших трупа 26-ог Септембра, који је био последица са свим других факата, на које је у осталом довољно ударено овим писмом. Ур.

чи, ни нападао. Остојић пак такође је, како чујем, без своје кривице одсуствовао, и појавио је се тек у вече изнад Вражогрнца, те тиме само изложио себе и своју војску опасности да буде опкољен и заробљен.

Што се пак књажевачког одреда тиче, са њим су Турци рашчистили били најпре, па су се тек онда окренули на нас, те се и с нама наравнали. —

Ето, то ти је, драги докторе, прави нацрт борбе, коју имадосмо 26 Септембра. Нека би дао Бог, да се више никад у *овом облику* не понови.

С поздравом твој

ʃ

Жао ми је, што од тога доба немађах прилике, да чујем мишљење још кога очевидца о тој борби 26-ог Септембра, јер се бојим, да мој пријатељ у патриотској огорчености због тога догађаја, пишући одмах после неуспеха, није сувише црним бојама насликао извесне појединости. У осталом, ја се надам, да ће сви надлежни у своје време допринети са своје стране да се исправи све што буде погрешно и једнострано испричано у овим нашим „успоменама"

Друго, важније предузеће моравско тимочког команданта беше, што је, увидевши, да не може ништа учинити Абдул Керим паши, решио се, да бар покуша срећу још један пут против Осман-паше. За чисту дефанзиву на позицији од Алексинца до В. Шиљеговца мишљасмо, да се можемо држати макар имали једну бригаду мање, а та једна бригада дала би снаге нашој војсци у Лукову да са своје стране отпочне офансиву. С тога пуковник Медведовски буде послан са његовом бригадом у Луково. Наш луковски „корпус" био је врло уде среће.

Од кад је наређено да се „формира" луковски кор па до краја рата, не могадијаше се наћи за њ удесан командант. Не знам за што се нашим великашима у

штабу није свидео потпуковник Лаза Јовановић, па га одазваше. Неколико дана мислим, да је и мој друг Прапорчетовић командовао тим „корпусом", али га на скоро вратише у штаб. Најзад помислише, да ће пуковник Медведовски бити најудеснији „корпусни командир" за Луково, и ако је маса руских официра из његове бригаде изјавила, да не ће да служи под њим, јер се за време битке — крије... У место да се ти официри-бунтовници предаду војеном суду, цела је ствар на врат на нос ућуткана и замазана, и бригада Медведовског одмаршира 23-ег или 24-ог Септембра у Луково. За пакост дадоше Медведовском за шефа штаба некаквог мајора Анастасијевића, пореклом Србина, али руског официра, за кога су причали да се само у једној ствари одликовао: да гради интриге, да завађа официре између себе и т. д. Офанзива луковске војске на Турке у Зајечару беше одређена да се предузме одмах — али прође читавих десет дана, ми не чујемо ништа из Лукова, осим да је Анастасијевић открио некакву заверу, да је хтео да ухапси Књажевог комесара г. Николу Христића, да је завадио све офидире, да сваки час пише писма или бар адресира Њ. и. Височанству руском царевићу Александру, „његовом личном пријатељу," као што он причаше и т. д. Најзад се Медведовски курталиса тога Анастасијевића. и тек што он дође к нама у Делиград да настави свој занат, чујемо, да ће луковска војска да отима Зајечар, који смо из стратегијских призрења напустили.

Према очекивању те велике битке под Зајечаром и ја сам са своје стране сматрао за дужност, да увећам малени санитет луковске војке. Ја послах тамо мога помоћника г. мајора Др. Лоиткјевића са свима лекарима „казанског санитарног отрјада“ (који су дотле били у једној резервној болници у Крагујевцу, па су је самовољно напустили, јер — рекоше ми — беше им доста шпитаљске практике, хтели би да виде мало како је на

завојишту), даље, неколико инглеских лекара, који су ми свагда долазили чак из београдске инглеске болнице кад год су ми требали, па онда г. Берингтна Кенета са инглеским колима за рањенике, и неколико милосрдних сестара. Међу последњима беше једна врло честита госпођа из Русије, коју сам молио да не иде, јер је сваки дан очекивала да — роди, али несам је никако могао одвратити. Њен је муж био официр у бригади Медведовскога. „Што буде моме мужу, то нека буде и мени и моме чеду под срдашцем", рече ми она од прилике. Мило ми је, што сам се по свршетку рата уверио, да се ни њој ни њеном чеду, ни њеном мужу није никаква несрећа догодила, и ако су били у највећој опасности.

Офанзива наше луковске војске предузета је 5-ог Октобра, али на жалост без успеха који се очекивао. Нас беху опет преварили, да у Зајечару нема више од „неколико" батаљона... Битка на линији Метовница-Планиница — Вражогрнац показа, да је Осман-пашина војска сва још у Зајечару и његовој околини. Сва напрезања честитога потпуковника грофа Келера на висовима Копите — осташе без успеха, или да се послужим речима званичнога извештаја у „Српским Новинама" (бр. 221): „Граф Келер сузбио је непријатеља" и ако је он био нападач.

После те кратке епизоде опет заборависмо на луковску војску, о којој се само у неколико говорило, па се опет обрати сва пажња на леву обалу Мораве. Прављена су многа пољска утврђења, грађени су лагуми (мине) — у опште из свега се видело, да се спрема за очајну одбрану на висовима лево и десно од друма, који води из Ђуниса у В. Шиљеговац.

Међу тим ни Турцима као да се није хитало са офанзивом. Мајерс их је бранио тиме, што је било ђоја „примирје," али оно истече нашега 20-га Септембра (рачунајући баш од оног дана, кад је њима саопштено из Цариграда

да не нападају), па прођоше читаве две недеље, а Турци не нападају.... Из тога се јасно види, да су поред свих својих победа још подобро зазирали од наше војске. При свем том што су Турци спрам наше моравске војске имали по признању самога Мајерса [1] четири дивизије (Сулејман, Фазли, Адил и Селами паша) и у њима 56 батаљона, 30 ескадрона и *деведесет* топова, стајаће војске и 4.000 башибозука и Черкеза, осем тога у логору нишком 18.000 регуларне пешадије, 6 ескадрона и 4 круповске батерије, при свем том, велим, Абдул-Керим паша и његов фактотум Ахмед-Ејуб-паша нађоше, да је паметно још причекати поткрепљења која већ беху на путу из Софије, и тек по што су та поткрепљења стигла (Мајерс каже, да их је свега било 9 батаљона и једна батерија), Турци су се решили да нас нападну, а то је било 7-ог Октобра, дакле пуна два месеца пошто су напали на Алексинац и пуних 40 дана по што су „са свим уништили српску војску". Ми смо видели, да су у турском главном стану гледали да то оклевање протумаче *високом политиком*, која Ђоја није Турцима допуштала, да у Србији нагло напредују. Али како се та политика промени кад Абдул-Керим стави спрам нашега танкога кордона од Алексинца до Вукање пуних сто хиљада низама и башибозука и преко сто топова најновије системе?

5-ог Октобра заповедио је сердар екрем своме Ахмед Ејуб-паши да 6-ог почне општи напад на српске позиције, остављајући њему детаљне диспозиције. Ахмед-Ејуб није могао тога дана отпочети — због „ружног времена".

До душе с почетком Октобра настаде таква хладноћа и кијамет, да смо се ми у Делиграду надали, да ћемо у томе ружном времену добити силног савезника, а заборављали смо, да су се танке блузице на целој првој класи наше војске, биле тотално испепале ратујући и бивуакујући цело лето, не помишљасмо, да огромна већина наше

[1] У њег. пом. књизи стр. 68

војске нема шињела, и да је цела војска у поцепаним опанцима ...

Диспозиције за 7-ми Октобар беху оваке: спрам Хрватовића Сулејман-паша, и то спрам његовог десног крила под командом пуковника Журављова бригада Јаја-пашина, спрам његовог центра и левог крила (пуковник Клиндер и потпуковник Молостов) Азис- пашина војска. На нашег капетана Флејшера, који је командовао на Кревету некаквих 5 или 6 батаљона, имао је да нападне Адил-паша са целом његовом дивизијом. Противу позиције нашега славнога мајора Петерсона беше одређен Хафис-паша, који је са једним делом својих трупа имао да прави фронт и према Морави. Против таначког кордона од горњег понтонског моста па до Бобовишта беше одређен Хасан-паша. На нашег поручника (пардон, мајора) Голошчапова беше одређена друга бригада Сулејман-пашине дивизије. На пркиловачким височима спрам потпуковника Јове Поповића и његових 17 батаљона алексиначке одбране стајао је Фазли-паша са 15 батаљона и са бригадом Мустафа-пашином на његовом крајњем десном крилу. Грдна маса турске коњице — тридесет скадрона само низамске, не рачунајући черкеску каваљерију — беше распоређена по долинама, које се из моравске долине у лево пружају. Башибозуци и део Черкеза беше у самој моравској долини, и следовали су нападачким колонама. Све турске батерије имале су да остану у позицијама, које буду имале у почетку борбе до даље наредбе. Пошто топовска ватра буде припремила терен за борбу, имао се напад предузети и то испрва само противу висова на обали ђуниске реке.

Фактички концентрисао се напад против оног дела тих висова, над којима је командовао пуковник Хрватовић или као што га турски солдати зову „Хрват-паша.“ А ево шта је он имао трупа под руком и како су му биле распоређене.[1]

[1] Разуме, се да и за ове податке имам да благодарим капетану Бајаловићу.

На крајњем десном крилу, до „летећег кора” био је комбиновани ескадрон, две чете једног комбинованог батаљона и једна чета Црногораца. На десном крилу, које је било на зубовачким висовима, стајаху 3 батаљона и две брдске батерије. У центруму беху две бригаде (крагујевачка и чачанска) и две батерије (једна дванаестофунтовна, а друга четирифунтовна тешка). На левом крилу до креветске позиције беху у првој линији 5 батаљона, у резерви четири. Од артиљерије беше на том крилу једна и по тешка батерија и два дванаестофунтовна топа. Осем тога имао је Хрватовић још 5 батаљона, који су заузимали шанчеве и стрељачке ровове и који су били распарчани на заштите батеријама.

Целу ноћ у очи битке падала је киша; кад је свануло, беше хладно, ветровито, земља дубоко каљава, беше тако мутно време да се није могло далеко видети. При свем том турске трупе пођоше одушевљено напред, јер им беху изабрали баш први дан барјама за напад, а то је код религиозности, као што је она развијена код турских солдата, прилично важна околност. У 7 сахата из јутра изађоше оба турска маршала на вис спрам Гредетина, и одмах лева крилна батерија Јаја-пашина даде први знак, на који знак одмах све турске батерије отворише ватру.

С наше стране не само да наш маршал (главнокомандујући) није био на позицији, него још у кревету. Цео дан смо остали у штабу делиградском шаљући одатле заповести, и тек пред вече, кад се на нашем десном крилу учинио русвај одјахасмо и ми до каоничке механе.

Али и на самим нашим позицијама као да беху изпочетка изненађени турским нападом, јер прође прилично времена, док наше батерије стадоше одговарати турскима.

На скоро за тим Јаја-пашина и Азис-пашина бригада ударише на наше позиције. Прво ударише Турци на Гре-

детин. Она прва два батаљона који беху у предстражама на Гредетину, видећи какве се масе турске на њих ваљају, *и немајући официра* (за што, кад је самих руских официра било око 400 у нашој војсци, за што да та два немају ни једног?) растркаше се по шуми и непријатељ узе гредетински вис, који је Беницки, док је ту био, онако јуначки бранио. Други гружански батаљон држао се у стрељачком рову само по сахата, па га је напустио повукавши за собом и део другог лепеничког батаљона, и ако непријатељ није продирао. Кад то виде омољски батаљон и он остави шанац „Радовић”, одступи 500 корачаји, па га нестаде у шуми. Турци видевши то, пођу нагло напред и у 9 сахати пре подне поседну напуштене редуте.

Напад на Хрватовићев центар поче у 8 сахати, али ту непријатељ нађе на јак отпор, и морао је неко време да престане, јер мајор Шпаховски баци у ваздух једну од опремљених мина. Мало за тим, кад Турци обновише напад, мајор Шпаховски јуначки погибе.

У 10 сахати трупе наше које су биле код централне батерије, напусте је и непријатељ продре. Батерије капетана Павловића и Оптркића беху тиме доведене у највећу опасност, али су енергијом те двојице командира спасене. Центрум, овако потресен, напусти ровове и редуте и оступи. Батерија Оптркићева заузме код шиљеговачких винограда нову позицију и брзом паљбом заустави продирање непријатеља. Лево крило, угледавши да батерија одступа, оде и само правце Каонику.

Непријатељ је био доста јак да поседне редуте „Радовић,” „Беницки,” „Ђукнић” и „Хрватовић,“ али у след тога није могао даље снажно напредовати, и тако село Шиљеговац остаде до мрака у нашим рукама. Број рањених беше незнатан. Од официра тешко је рањен капетан Фок

На центруму (?) се развио бој овако: У 7 сахати из јутра јаке турске колоне спуштаху се с виса у шуму

поред нашег левог крила, које је било одељено од Хрватовићеве главне позиције. На том левом крилу биле су предстраже лепенички батаљон капетана Облова, за њим у резерви јасенички батаљон капетана Борченкова; овај видећи да је опкољен с левога крила, морао се упустити у борбу у исто време кад и Облов. Одмах им је послат као резерва мајор Аксентије Јаковљевић са драгачевским батаљоном, али су Турци одмах и на њега напали, и навалујући с јаком силом, у чврстом низамском строју, завладаше висом тога крила и почеше се приближавати Хрватовићевој главној позицији. Потпоручник Јурковски из јасеничког батаљона и јункер Зибин из драгачевског погинуше, и сва три батаљона левог крила растурише се.

Моменат беше озбиљан....

У том страшном тренутку командир дванаестофунтовне батерије капетан Срб, зауставио је продирање непријатеља бацајући га својом ватром на вис косо у лево. У исто време капетан Срб заповеди своме трубачу да свира на наступање, и при магли која се беше спустила, Турци, знајући наше знакове, помислише, да наступају наше колоне, па почну одступати, и бој је трајао од 12 до 2 сахата после подне. Кад се разведри, Турци опет нападну на Хрватовићев центар и десно крило. Пред центром т. ј. пред висом који наши отеше 16-ог Септембра, стајао је карановачки батаљон, но и он буде принуђен да одступи у стрељачки ров на главној позицији. У том батаљону погинуо је поручник Стромилов.

Муниције беше нестало....

Потпоручник Марко Ћирић беше пошао сам за муницију, оставивши команду потпоручнику Богданову, али тек што беше пошао, буде рањен.

Батерија капетана Срба и капетана Никодија Стефановића беху у јакој пушчаној ватри. Код последњег је стајао и потпуковник Пичугин посматрајући борбу. У Србовој батерији буде рањен потпоручник Петар Кекић, у

Никодијевој батерији погинуо је поручник Сретен Гавриловић, а контужен од гранате потпуковник Пичугин.

То је све било око 4 сахата по подне.

На месту где беше главни логор, стајаше резерва у три линије: у првој две чете једног батаљона чачанске бригаде, у другој први гружански батаљон који тога дана још не беше у борби, а у трећем поручник Троицки са 2 чете колубарскога батаљона, кога беше послао пуковник Журављов у помоћ. К првој линији придружи се драговољно капетан Борченков са још неколико официра, којима се батаљони још јутрос растурише. Резерва је била доста изложена непријатељским гранатама и за то је имала доста рањеника, али она је имала остати на томе месту да морално подржи бојну линију.

Поче изгледати као да ће Турци бити одбијени, кад прва резервна линија уступи навали, па повуче натраг за собом другу и трећу линију, те тако настаде дармар, као природна последица кордонског система.

Свршетак је сјајно осветлао јуначки капетан Срб. Оставивши возарима да спасу његову батерију, он с осталом послугом узе пушке, скочи у стрељачки ров, дочека Турке с једним плотуном, па се онда ухвати за гушу. Капетан Срб сопственом руком дохвати једнога.[1]

Тако су се исто тукли и Чачани. Поломише кундаке, па се ухватише у коштац с низамима, али на жалост, и они остављени сами себи, морадоше да уступе пред силом...

Десно и крајње десно крило није тога дана учествовало у борби, осем што је послало у помоћ центруму поменути батаљон.

У вече заузе Хрватовић другу позицију над светим Аранђелом.

[1] Тај исти официр, оставши без службе после нашега рата, нудио се да ступи у руску службу, али га не хтедоше примити јер је био у српској војсци, и кажу, да се морао вратити пешке из Плојешта до Београда...

Резултат битке 7-ог Септемра беше:

Лево крило Хрватовићеве војске, потиснуто из свију његових утврђења, изгубило је вис на коме су шиљеговачки виногради, и заустављало се под Шиљеговцем под забранима. На половини виноградскога нагиба, где је стрељачки ланац био у 6 сахати у вече кад је битка свршена, постављене су предстраже, остале трупе повукле су се на бивуак до друма каоничко-шиљеговачког. Центрум беше потиснут и задржао се над Гревцима с предстражама, а с осталим трупама код Св. Аранђела. Десно крило остало је на зубовачким височима, а крајње десно крило повукло се к њему.

С турске стране кажу, да су нам тога дана отели један топ. У Бајаловићевим податцима не спомиње се тај факт. Биће тако истинит као и казивање, да је 7-ог Октобра сам Чернајев командовао у борби, у коју је бајаги увео шест бригада српских. Читаоц је видео, да је у ствари Черњајевваздан остао у Делиграду, и колико је је батаљона од Хрватовићеве војске било у борби.

Беше се смркло, кад смо тога дана с главнокомандујућем дошли у каоничку махану. На раскршћу пред њом беше некакав хаотичан логор, у коме се ништа није могло распознати. Киша пљушти непрестано, зима, морално убијени људи, очајно расположење у свију.

Ја одох на завојиште у каоничкој школи, где је сад комадовао Др. М. Марковић, на место капетана Др. Остојића, који беше откомандован у Хрватовићев корпус на место мајора Др. Лонткјевића.

С каоничког завојишта послах заповест Др. Шчербаку, да са својим завојиштем одступи из В. Шиљеговца до у прве каоничке куће.

Доцније у току октобарских битака преместио сам та два главна завојишта мало више назад. Др. Марковића у једну кућу на изласку из села Ђуниса, а шиљеговачко завојиште у саму механу код Ђуниског понтонског моста.

Вративши се из каоничке школе у штаб, затечем Хрватовића код Черњајева, где с одушевљењем говори о јунаштву Чачана, а с очајањем о распрштавању других његових трупа. На лицу обадвојице могло се прочитати, како их је данашњи дан декуражирао, обојица беху као убијени, и опет за то закључише, да се сутра напада на Турке. Черњајев обећа Хрватовићу послати још поћас помоћи, — да ли је послао и колико, не знам... Знам само за потпуковника грофа Кановницина, да је са два батаљона отишао из оног хаотичног логора путем шиљеговачким „да тражи Хрватовића".

Тек што оде Хрватовић, донеше једну депешу с пољског телеграфа, који је био у оближној соби.

Депеша беше од главнокомандујућег ибарске војске, ђенерала Новоселова, који при свем том што беше супарник Черњајевљев, кога су сви непријатељи Михаила Глигорича „пусирали", и који с тога није био у најбољим одношајима с Черњајевом, — сада, налазећи се у великој опасности са својом војском, моли Черњајева за помоћ.... Мислите да га приклиње заједницом Србије и српске земље, коју они имађаху да бране, те да Турци не продру с те стране у Србију? О, не, ево главне фразе у тој депеши, коју сам добро запамтио:

„Помогите как руски рускому".

После кратке унутрашње борбе рече Черњајев Монтеверду, који непрестано питаше шта да одговори, и који међу тим беше изабрао врло трагичну театарску „позу" нека му одговори, да и на нас баш сад удара грдна турска сила, и ако се сад одржимо, да ће му се послати помоћ, али да је то за сада апсолутно немогуће.

Доведоше два или три заробљена низама, који беху обучени у врло нову униформу. У тесном ходнику механском да се задаве људи гурајући се тамо овамо, само да виде како изгледају ти низами, које је гдекоји међу њима врло ретко виђао из близа за време овога рата.

Низами стајаху прислоњени уз дувар и гледаху скромно преда се. С резигнацијом очекиваху своју судбу, и беху врло зачуђени, кад их после испита (у коме је наш дика-Монтеверде врло мудра питања стављао преко терџомана), послаше у Београд.

Из оног џакања у самој механи, начини се брзо једна Cause célèbre. Руски добровољци беху механџији не само попили доста вина и ракије, па неће да плате, него су му „сукином сину" просули неколико акова онако, да плива по подруму.... да зна, како се поступа са Славјанином, коме су дошла браћа да гину за њ, а он не да ни вина ни ракије џабе. Они проливају за њега, кукавицу, крв своју, а он неће да пролије за њих ни његово кисело вино, ни његову ракију, која је 4 градуса јача од моравске воде.... Чекај се ти „славјанска дрјањ", ево нека ти није земља твоје пиће.... И све то дешава се тако рећи под носом самог главнокомандујућег....

Изађох из ходника да побегнем од те ларме и видим јадног механџију свог рашчупана, где једној групи наших народних војника прича своје јаде.

— Џанум, ја сум побегло из Турцко од зулум, да живим сербес на слободна Србија. А сад христијани праве погори од турцки зулум!

— Тфу ти пропаст! — пљуну један руски добровољац који се близу њега десио — екаја свињà! И за јетих Славјан и пришли дратсја! па оде.

И мени се нешто смучи од свега што сам видео и слушао то вече, па не хтедох остати у штабу да ноћим, него, по што сам се постарао за коње, одох те преноћих у каоничкој школи.

Сутра дан 8-ог Октобра кад су први топови припуцали, били смо с главнокомандујућим на врх ђуниске позиције, у великом шанцу на брду Св. Нестора. У том шанцу беше и мала црквица импровизована у једном

четвртастом шатору. Черњајева дочека на уласку у шанац некакав наш бригадни или батаљони свештеник, обучен у одежду и с иконом у рукама. Главнокомандујући целива икону, и гологлав оде за попом у шатор-црквицу. Ми се згледасмо, стрпасмо извађене дурбине опет у футроле, па одосмо и ми за ђенералом. Ту сам одстајао најоригиналнију службу божију, коју сам игда у животу видео. Поп пева, између осталога, многољетствије „краљу нашему Милану" и некакву убојну молитву, које дотле не бејах никад чуо, уз то грувају српски и турски топови, уз то ужасан ветар дува као да се помамио и прети да нам однесе и цркву и олтар и попа и нас све, а преко свега тога ми дркћемо од влаге и од зиме. Ту се сетих, да је руски свештеник отац Гаврило јуче за ручком у Делиграду уговарао са патријаром нашега краљевства, да данас освештају некакву пољску црквицу на „пазицији Джуниса", па сам се чудио, да их несам видео ни тога ни следећег дана на „пазицији".

Срећом наш поп, који је уза звиждање граната певао, није отегао као калуђери у сергијевској лаври, него сврши свој посао брзо, и ми одосмо да видимо, где је борба и како стоји.

Цео терен од Св. Нестора до далеко иза Шиљеговца видео се са тога виса као на длану. Борба се водила за село Шиљеговац. Лево од села на височима који још јуче из јутра беху наши, видело се неколико батерија турских. На височима десно од села видео се дуги низ топовских димова. То беше наша артиљерија. Али у самом селу и пред селом беше још наша пешадија.

Појединости о борби тога дана не могах наћи ни код Мајерса, ни у белешкама г. Бајаловића. С турске стране причају, да се напад није продужио због непрестане кише, да се вазда водила артиљеријска борба, и да су само Срби напали били после подне на бригаду Азис-пашину, али да је напад одбијен. Г. Бајаловић прича:

«Наш центар пође 8-ог у јутру напред, али његов напад не беше довољно снажан, да би могао напредовати, јер је на себе привукао знатнију масу противника, и тиме је само олакшао напад нашег левог крила на шиљеговачки вис. После овога напада центрум је остао више Гревца, на лево од реке. Десно и крајње десно крило учествовавши у борби центрума, повукоше се над Рибаре, пошто овај није успео.»

Од појединости које видех тога дана у шанцу на вису Св. Нестора, само ћу поменути да нам је мајор Петерсон у његовој главној квартири, која беше у томе шанцу правио les honeurs са врло много забатргавања, и да сам видео једну непријатну сцену.

У једном шанцу више нашега беше рудничка бригада под командом капетана Радомира Путника. С тешком муком беше комора његове бригаде извукла по ономе блату до колена са својим коњићима уза стрмените висове Ђуниске и Св. Нестора хлеб за рудничку бригаду.

У нашем шанцу и околини беше један или два батаљона руских добровољаца. Они су, док беху улогорени на брду више ружишке реке, онако близу Делиграда, добијали хране уредно, али при свем том што је русо-српска бригада организована постојала већ месец дана, још не беше успела да образује своју «профијантску част,» не беше завела редовну комордијску службу, те тако чим се одмакоше од Делиграда, почеше осећати последице те аљкавости. Тога дана још им не беше дошао хлеб.

Наш дика и помоћник шефа штаба «потпуковник» Монтенверде, кад виде рудничку комору, он заповеди одмах да се тај хлеб изда руским добровољцима. Капетан Р. Путник одговори, да је он тај хлеб извукао за своје људе.

Монтеверде скочи као да га је гуја ујела. Као бесан појури на Путника и стаде га грдити не бирајући [речи за ту нечувену инсубординацију.

— Ама за бога, г. потпуковниче, моји људи несу

због овога кијамета окусили ништа већ 24 сахата. Ја сам с тешком муком извукао на ову врлет мало хлеба за моју бригаду, па зар...

— У апс, у затвор с њиме! — викаше запенушени Монтеверде.

И капетана Радомира Путника метнуше у апс, што се старао, да његова бригада добије хлеба.

Кад смо мало доцније нас неколико уграбили прилику, да кажемо главнокомандујућем, у чему је ствар, какав је официр Р. Путник и за што је уапшен, Черњајев је одмах наредио, да се Путник пусти и није могао наћи речи, којима би довољно осудио сувишну ревност Монтеверда, али шта би — би.....

Ноћ између 8-ог и 9-ог октобра провео је Черњајев у земуници мајора Петерсона, која не беше само „bombenfest" него и прилично комфортабл удешена. Официри штаба ноћили су где су нашли који буџак и заклон. Ја не увиђах, за што је нужно да целу ноћ на киши спавам, па сиђох низ серпентину Св. Нестора, те преноћих у механи, где је било завојиште код ђуниског моста.

Сутра дан, 9-ог Октобра, зором стигао сам опет у шанац код главнокомандујућег и сазнавши, да ће тога дана може бити развити се борба и пред нама на креветској позицији, ја послах наредбу, да се једно мало санитетско одељење одвоји с великога завојишта Др. Марковића у ђуниском селу, и да се нађе за шанчеве на брду Св. Нестора.

И 9-ог Октобра Хрватовићеве трупе нападаху непријатеља. „Његово лево крило, на коме сад беху руски добровољци, отпоче борбу на висовима шиљеговачким; међу тим Черњајев беше послао заповест, да Хрватовић повуче своје трупе лево од потока који иде од Св. Аранђела. Хрватовић нареди одступање, али трупе се беху ухватиле у коштац с Турцима, па се тако одступање могло извршити тек око 2½ сахата по подне. Читав сахат и по пре

тога беху Турци допрли до првих кућа Вел. Шиљеговца и запалише их. За овим следоваше општи напад Турака уројевима, у пркос нашој артиљеријској ватри која их је непрестано десетковала; наши беху напустили ивицу села, али иза врљика, плотова, воћњака, џбунова и кућа борба се упорно водила. У то турска кавалерија нападне путем шиљеговачким, силазећи на насип. Сада су наши били принуђени, да нагло напусте село Шиљеговц и да се повуку на висове на левој обали потока што тече од Јастрепца крај Св. Аранђела. У 3 сахата по подне беху Турци овладали Шиљеговцем и запалише га. Турци не беху способни за даљи напад, јер су и сами били растројени, и по што њихов покушај да нас потисну и с друге косе, беше одбијен пушчаном ватром и картечом, то се они повукоше, напустив село Шиљеговац, у своје шанчеве у шиљеговачким виноградима."

„После овог тродневног боја, не беше више могуће поуздано управљати трупама четвртога кора, јер пуковници: Андрејев, Журављов и Клиндер са још 26 других руских официра напустише своја места у овако критичкој ситуацији српске војске, бајаги због некаквог „неспоразумљења са српским официрима", пошта беше не известивши о своме кораку ни корпуснога команданта. Сви ти незаклети добровољци држаху, да немају никакве обавезе и да могу оставити своја места кад им је воља. Андрејев се није задовољио ни с тим да сам оде, него одведе са собом један ескадрон добровољаца, једну чету српских добровољаца и два топа" (! ! !)[1]

Кад је Черњајев добио депешу од Хрватовића о том жалосном факту, који ја не ћу да квалификујем из благодарности за она добра и помоћи, која су нам Руси фактички указали — он је сиромах скочио од ужаса и љутине. Одмах је заповедио, да се телеграфира начелнику станице у Крушевцу, куда су се та господа упутила била

[1] Белешка г. Бајаловића.

напустивши своја места, да их одмах пошље, па ако је нужно везане. Јест, али ко ће их везати, кад су они за своју потребу повели и пешадије и каваљерије и артиљерије?. . Они не само да несу били везани, него су још дуго после ђуниске катастрофе парадирали по Београду с орденима, које беху стекли за своје заслуге. (наставиће се)

СИРОЧЕ

На тужном гробљу, у свету мира
У свету снова и тиомира,
У свету слоге и једнакости,
У свету правде, свету вечности :
На свежи гробак дете је пало,
Па је кукало.... Па је плакало !....
Немо је гробље — мртва су уста —
А стаза гробу беспутна, пуста ;
Вечност је страшна, авет и страва,
Море бескрајно од заборава ! ..
Хоћеш ли вечност ?..
Скупа је она,
Скупља од блага, од милиона ; —
А слика бледа худог спомена,
Као варница тврдог кремена,
Часом засветли, часом заспјне,
Па ко' утвара кроз таму мијне !....
Немо је гробље — пусти су двори —
Па опет оно по кад што збори,
Прича нам приче, дтвотне бајке
Прича нам љубав умрле мајке ;
Прича нам нежноси seје млађане,
Тепа нам речи благе, слађане ;
Прича нам бригу оца старога,
Минуле дане и добра многа —.
Ми се тужимо гробу немоме,
К'о пријатељу, к'о оцу своме ;

Тражимо лека за душу јадну,
Грлимо гробак и хумку хладну......
 На гробак свежи дете је пало,
Па је кукало... Па је плакало...
Јадниче мало сузице лије,
Јер гроб му оца и мајку крије......
Сад је сироче кукавно, јадно,
Голо и босо, мучено, гладно;
Никога нема, никога више,
Да му са лица сузе убрише:
Да му протепа речи медене;
Да му загреје груди ледене;
Да му сачешља косе свилене;
Да му милује лице увело;
Да му пољуби око упало;
Да га притисне на топле груди;
Да га уљуљка; да га пробуди;
Никога нема..... У рану цвету
Оста саморан на белу свету,
Да до дна горку чашу испије,
Да реку суза врелих пролије;
Да усамљено јадниче шета,
По тесним грудма белога света;
Па кад га беде и свака чуда,
У чами, јаду сустиже свуда,
Цри ће му бити васколик свет,
Свенуће жиња његовог цвет!... ......
Ој, много њих су тако пропали,
Што нигде никог нису имали!...........
 На свежи гробак дете је пало,
Па је кукало.... Па је плакало!....
Сироче мало среће је худе,
Никога нема да уза њ буде,
Да га сачува неука, млада,
Од кужњег даха порока, јада!......

 Срећо-несрећо варљива слико,
Та тебе јоште не види нико;
У часу када заблестиш сјајем,
Ти се расплинеш са уздисајем!....
 И пред дететом провала зија,
И на ивици оно се нија,

Још корак само па ће пропасти,
Па ће се јадно у њу сурвати!...
Понор је страшан, пун густа мрака,
Пун пусте таме, без светла зрака,
Пун је ужасне усамљености,
Пун јада, зала, чаме, жалости!
Ој, ко у њ' падне, тај је свршио,
Као да нигда није живио!........

Ал' још доброте у свему има,
Још она живи међу људима,
— Још живи горе отац истине.
И милосрђа, правде, врлине, —
Још има браћа пуних нежности,
Пуних љубави, племенитости......
У светској струји подла живота,
Где влада завист, корист, страхота,
Где гадна браћа један другоме
Срећу, имање руше и ломе,
Где отац сина душмански мори,
У тој Содоми, у тој Гомори,
Где се убија, где се отима,
Јоште љубави, нежности има!
И гле! нађе се браћа поносних,
И милостивих и племенитих!
Дигоше дете са гроба пуста,
Па му тепаху — очинска уста! —
Бришу му сузе, образе бледе,
Нежним погледом сироче гледе,
Очице љубе, косицу гладе,
Пољубом гоне с лица му јаде; —
А дете мало ручицу дало,
Па се смејало... Па је плакало!..........
— — — — — — — — — — — —

* * *

На тужном гробљу, у свету мира,
У свету снова и тиомира,
У свету слоге и једнакости,
У свету правде, свету вечности;
Код гроба једног младић је стао,

Па је жалосно у гроб гледао.
Поглед му тужно на гробу блуди,
А уздах цепа младићске груди!.........
У нежну цвету живота свога,
Оста без мајке, оца доброга.
Оста саморан и баш кад хтеде
У понор зала, несреће, беде,
Да се стропошта, да га нестане,
Па да му сунце нигда не гране;
Дођоше људи срца нежнога,
И дивотнога, милостивога;
Узеше дете, те душе свете,
Да га кроз пустош светску проведу,
Да га очински на пут изведу.........

И много... много жалосних дана,
Стизаху дете — тог сиротана —
— Поред љубави оца новога,
Опет је тешко „своме без свога!"
И кад је младић на снагу стао,
Својим очима у свет гледао,
Опет се мајке, оца сећао,
Па је на гробу горко плакао!..............

Oj бели дани,
Дивни сте, сјајни ал' — избројани!.....
Што човек даље у дане тоне,
Све дубље душа у јаде пада;
Дани се своме западу клоне,
А човек грешни чему се нада?
Да ли животу, блаженом рају?!
Да ли богатству, варљивом сјају?!
Да л' срећи, слави, бледим сликама?!
Да ли господству, сјајним маштама?!!.......
Остави благо и златну круну,
Јер златну круну са крвљу пуну,
Грешни је људи к'о недостојну,
У ништавило, заборав груну!.......
Мани се варке.... маште се мани,
Јер су ти дани ој — — избројани!......

Код гроба једног младић је стао,
Па је жалосно у гроб гледао,

Поглед му тужно по гробу блуди,
А уздах цепа младићске груди.........
— — — — — — — — — — — —

Минуше дани јада, чемера,
Ћ'о страшан вихор ладна севера,
Прошла је зима ; а премалеће,
Пуно песама, мириса, среће.
Младићу пало на бујне груди,
Па га из мрака радосно буди,
Душу му крепи, главу му диже,
Јер време рада, науке стиже !...........

* * *

Та где си мајко, где си бабајко !
Ој да видите вашега сина,
Пуног истине, знања, врлина !
Како је дичан, поносит, чио,
Како је добар, како је мио,
Па како служи оташтву своме,
Народу своме, друштву доброме,
На част новога бабајка свога,
Племенитога и човечанскога !...........

19. Фебруара 1881. г.

Драгомир Брзак.

МАЈСТОР-ДАВИД

(ЈЕДАН ТИП ИЗ ОБИЧНОГА ЖИВОТА)

Ко би пред вече, кад је ведро време, с београдског Калемегдана, разгле́дао Авалу, могао би на западној страни њеној, на једном рту који се већ ста̂па у благу низбрдицу, опазити неку белу зграду која личи на какву стражару дуж границе.

Али то није стражара, него једна друмска механа, коју старији путници махом зову „*Давидова Механа*" или, још чешће, „*Дашчара*"! Међу тим механа та припада рипањској општини — дакле није *Давидова*; а покривена је црепом — дакле није *Дашчара!*

А откуд јој та два имена?

Док то кажемо,ваља нам испричати историју једнога човека који није ничим другим заслужио да се пише у књиге, него тим, што није са̂м у свету; што таких људи, таких мученика̂ своје главе, има свакад међу нама, па је право, да и на њих кадгод погледамо.

Мајстор-Давида је познавало и село и варош; али сумњам да је много људи знало где се он родио, и које управо Христове године? Колико се по говору могло познати, Давид је био из Старе Србије од оних Рекалија који у нас махом држе механе, или раде неке и неке занате.

Кад је први пут дошао у село Р., огласио се да је занатом абаџија или, као што сељаци обично веле, *терзија*. Где је он тај занат учио, и је ли га изучио, није га нико питао. Он је имао аршин, маказе, иглу, напрстак, и закачку, и, што је најтеже, *утију*, а то је готово сав халат за такав занат. То је било довољно. Најпре је ишао од куће до куће, те кројио и шио гуњеве, тозлуке, чакшире а и женске зубуне. Доцније дигне нешто ћепенка, и почне радити као цели мајстор.

Има једна шаљива прича о вештини мајстор-давидовој. Штета би била не казати је. Једно момче, чобанче, дође једно јутро Мајстор-Давиду, и донесе му трубу домаћег сукна, да му мајстор измери и скроји чакшире. Давид у тај мах не могне ни измерити ни скројити чакшира, али обрече да ће доцније сам доћи да узме меру. После неколико дана, онај младић, идући за стоком, угледа

Давида на другој страни потока, далеко према себи, па викне:

— О, Мајстор-Давиде! Море ти не дође да ми измериш чакшире?

— Не могах пре, одговори мајстор: — али деде окрени се сад, да видим колики си?

Младић се најпре устави, а после се окрене у наоколо према Давиду који, начинивши руком стрешицу над очима, погледа га добро, па онда рече:

— Немај бриге! Сад сам видео колики си; скројићу ти одмах!

Кад су чакшире биле готове, Давид их однесе, и младић их стане облачити; али нађе да му је десна ногавица тесна:

— Ово тесно, Мајстор-Давиде! рекне младић, већ незадовољан.

— А није, сине; него ти дебела нога!

Кад обуче леву, види да је ова опет широка, зато рекне:

— А гле! ова широка?

— Није, сине; него ти мршава та нога, одговори Давид са свим мирно.

И тако је Давид кројио ком потешње, ком пошире, али се свет одевао, и радовао новом аљетку.

„Занат је златан", веле стари људи; он се не да̂ помамити, али се не да̂ ни завалити." Мајстор-Давиду је било добро од његова заната: одео се лепо, наранио се сито, и трошкарио се као један од најбољих домаћина. Доцније је купио мало места, начинио кућицу и дућан, па около оградио мало баштице, посадио неколико воћака, и засејао нешто најпотребније зелени.

Сад се Давид већ прочуо као добар мајстор. Људи чак из других села почну му доводити момчад на занат.

И ту су се сада шарали обушци гуњићи за момке, ту су се везли тозлуци — за млађе људе, или се кројили подугачки гуњеви — за старце. Ту се шалило, певало, и опет резало и шило, па се и пазарило врло добро.

Мајстор-Давид се обуче сав у чоху, скочи у чизме до колена, а на главу метну велики низамски вес с дугом свиленом кићанком — прави газда човек!

Кад он недељом или празником дође у цркву, многи ће се сељак помаћи да му отвори пута напред; а ако уђе у механу, устаће их неколико да њему учине место до кмета и до попа.

Мајстор-Давид је човек зрео, а још није стао под зелене венце. Тих по нарави, увек замишљен, он тим сталније наваљује да изврши оно што кад у својој памети смисли. У један пут му оду очи за једном лепом из села девојком, и науми да се жени. Девојка та беше сирота, али врло гледна на очи. Не прође много а лепа Јелена, у варошком руху, оживи, окити, и развесели кућу мајстор-давидову.

— Истина је мало одоцнио, али опет је и под старост боље друговати него самотовати, говораху сељаци пола од шале а пола од истине.

После неког времена, Давид поче остављати свој дућан, и разбирати за какву другу радњу, која би била лакша а роднија.

Једном беше на Давидову ћепенку више сељака, а међу њима и неки Стевица који често говори, да је човеку мало једна памет, ма да је како крупна, него му ваља доста ситних памети. Давид питаше ове људе: знају ли где има каквих руда, или камена за брусове, или за воденичне жрвње, и т. д. На то ће Стевица рећи овако:

— Мајстор-Давиде, ти си човек паметан; али послушај нешто и мене: нећеш се кајати. Чувај ти овај

дућан, ако хоћеш да и он тебе чува. Нека су ти, што оно веле, ноге пребијене у дућану

— Е, мој Газда-Стевице, одговори Давид: — слаби су пазари; морам тражити какву бољу радњу. А видиш пролазе и године, па издају очи....

— Ја се у томе много и не разумем; али да сам на твом месту, чувао бих овај дућан. Највише што бих још радио — сејао бих жита и кукуруза. Кад година роди, усев може — не да плати, него да преплати сваки труд. Човече Божји! једно зрно може да донесе 300—400—500 зрна!

— Е, мој Газда Стеване, вели Давид: — мени је већ и игла тешка, а камо ли мотика? За то бих ја хтео неку лакшу радњу, у којој би се могло тећи памећу....

— Бога ми је за нас калуђере тешко наћи таку радњу, вели му Антоније Марин.

— Еее! Наставља Давид. — Ако ми изађе за руком што сам наумио, моји ће се конаци пружити одавде до Попине куће (а то је више од 200 хвати). У Србији онда само један човек може бити богатији од мене!...

Сељаци, чувши тако крупне наде, а познајући памет Давидову, неколики се само прокашљаше, неколики се само померише са својих места, а један једини између њих само рече:

— Па, брате, све може дати Бог!...

Не прође много, а мајстор-Давид у велике напусти свој дућан. Од јутра до мрака тумара по планини, скупља неко камење, трпа га у бисаге, и вуче у Београд те разбира: да ли су то руде, и какве су? Најпре је сањао само о злату и о сребру; за тим је тражио гвожђа, бакра, олова; најпосле је био задовољан да нађе каменог угља!

И доиста, ма да злату и сребру није нашао ни трага, опет је натрапао на неке знаке олова, и нашао је на два места угља, и једну минералну воду.

Једна је дангуба била док је Давид ова блага тражио, а сад је друга, и скупља и дужа, докле стече искључну повластицу на своје находе.

А кад је то стекао, сетио се да нема новаца и знања, а да се без капитала и знања таки радови и не почињу.

Због тих својих послова Давид је често по неколико дана остајао у Београду обијајући око прагова попечитељских. Давид истина носи увек за појасом жути дивит од туча, али је његово перо врло тупо за „прошенија попечитељству," и за друге такве саставе. С тога је свакад морао плаћати другима, да му пишу оно што жели. Кад му се која молба тако напише, онда Давид жели да је преда из руке, и да ствар објасни усмено. Ради тога је некад пропуштао по неколико дана, а за то време и он и коњ му троше у механи, а у селу дућан не зарађује ништа, него још момци развлаче и оно једика што је раније стекао.

Кад Давид своју молбеницу преда из руку, и усмено је објасни, онда иде кући, али тамо не може да згреје места. Учини му се дуго чекати. За то јаше коња па хајде у варош. Механџија га дочека лепо: коња у ар, бисаге у трговачку собу, а Мајстор Давиду, још онако прашљиву, одмах слатко и воду на добродошлицу. Давид се одмах упућује у Попечитељство, и докле он тамо седи у пандурској соби, и извештава се кад је његова молбеница „презентирана", кад је „протоколирана", када ли „сајужена", и изнесена на решење; кад је „исконцептирана", „преписана" и „експедирана" — дотле трошак у механи расте као тесто у наћвама.

Стари један чиновник говораше: „Службени се послови раде да се раде, а не да сеураде".

Давид није ни помишљао на тако фино разликовање,

па кад чује речи: „протоколирана," „исконцептирана", и „експедирана" — које не разумева, онда му се чини да је то већ неки напредак у његовој жељи!

Службени послови иду својим редом; својим надлежним путем: од Попечитеља начелнику, од начелника капетану. Око свију тих старешина Давид мора обијати докле једном не добије некакву артију којој у прочељу пише θ.

Давид је сриче и мучи се, али не може разговетно да прочита писарски рукопис. А кад му је и други прочитају, онда види да ствар стоји онако као и пре. Где си био? Нигде! Шта си радио? Ништа!..

Сељаци су се много чудили: Што је Давиду те оставља свој дућан, и тумара тамо и овамо око некаких руда. „Дућан и да не тече, он бар капље, а руда је свака дубоко у земљи"! говорио је опет онај Стевица.

Давид се и сам већ поколебао у нади да ће наћи златна окна, али се још уздао да ће га послужити срећа оловом или угљем. Једном у разговору рећи ће му Стевица овако:

— Чујеш Мајстор-Давиде, ја не знам како то ти, а ја ти, брате, не бих ишао у оне јазбине, докле год би ми било с миром грејати се на сунцу. Море држи се ти лица земљина докле ти се год може, а у јазбину нек иду лисице! Већ кад би, боже недај, нестало хлеба горе, на лицу, онда би се морало рити и у земљу; тек у нас, вала Богу, још није дошло до тога!..

Да ли од ових речи, да ли од чега другога — не знам; али се Давид сад почне машати и других радова, па опет све неких шпекулација!

Тако се једном прими да одсече и свезе у Београд неколико хиљада проштаца; другом приликом се подувати да набави неку грађу, па онда нека дрва, и још које шта друго. У свим овим пословима он је тражио да о мање труда заслужи што више новаца, а излазило је

да је свуда потегао велику муку, а не зарадио готово ништа.

Кад ни у једном од толиких предузећа не виде среће, науми да начини крај друма механу, па ту да тече паре. „Механа је права тарапана“ говораше сиромах Давид, сећајући се зар колико је само он дао механџијама!

Од Раковице до Трешње, на крагујевачком друму, само је једна друмска механа, она у селу Рипњу. Давид навали да увери попечитеље, начелнике и капетане, како се путници злопате, како се стока мучи, што су механе тако раздалеко; него да се да њему повластица да начини једну механу на средокраји између Раковице и Рипња.

Не знајући јасно: ко управо даје ту повластицу, Давид је небројено пута слазио у Београд, и молио се свима и свакоме; многобројне је молбенице тога ради писао, за њих плаћао, давао их из руке, објашњавао их, добијао на њих решења, и тога ради одлазио чак окружној и чак среској власти те тако увећао дангубу и трошак докле најпосле није стекао право да начини механу „Под Авалом,” између „Сакина Потока“ и „Павитњака”, баш онде где се раздвајају путови, и десни — стари крченик — окреће у Рипањску реку, а леви — нови насип — обавија око Авале и излази на Трешњу.

Добивши ту толику тражену, толику жељену, и толико чекану повластицу, Давид подигне механу од камена, управо од камена су само околни зидови, а кров је био од дасака и неких талпина. Тек што је покрио како тако, Давид одмах почне у њој точити пиће и механисати.

Ето тако је постала *Давидова Дашчара*, која то име чува и сад, и ако се на њој црвени црепани кров.

Али док је Давид видео тај ојађени успех, докле је отворио ту „тарапану,” једину од толиких почињаних намерâ, дотле је дућан његов у селу са свим опао, кућа прокисла, жена оголела и обосела.

Није се дуго веселник, ни сладио овом тековином. Још се није добро ни прочуло за његову радњу и меану, а већ почну стизати заптови један за другим. Он се, кукавац, већ био заплео у дугове као пиле у кучине.

Уз то га већ и старост обрва; немоћ се увећа; издаде га она енергија које је имао за младости: све се то сада претвори у неку шепртљанију. Најпосле се он тако изгуби, да поста раван малом детету!...

Не прође много, а Давиду се продаде на добош све — до игле и конца. Он и жена осташе без игде ичега. Милова га Бог, те га скоро прими. Смрт често давно заврши многе заплетене рачуне, а жена његова преудаде се за једнога сељака, удовца, говорећи:

— Камо ми лепа срећа, да сам и први пут отишла за орача! Али тако; занесе ме луда памет за мајстора да, божем, ратније живим!

Давидову механу дашчару купи општина рипањска и, место старе зграде, дигне по плану велику механу и покрије је црепом.

Сва је прилика да ће се скоро заборавити и „Дашчара” и „Давидова механа” и ако је весели Давид толику муку видео докле је ту наложио прву механску ватру!...

Последњи дани Давидови, као што видите, беху жалосни. Како је он био човек добар: то нема сељака који га није пожалио, ма да му нико није могао помоћи.

Стевица Мали и тада говораше:

— Да се он није остављао игле и маказа, његова би кућа била мала, али би била пуна као сат меда. За њега би знало мање господе, али више муштерије. Он би био и здравији и веселији. Али шта ћеш? Пусти се човек увек лакоми на нешто боље и веће.

Тако вели Стевица Мали; а шта ли би одговорио многи од нас кад би се сам упитао:

— Да ли у мене нема која мрвица овога веселога Давида?

— А?

М. Ђ. Милићевић

ЊЕНА ЉУБАВ

Скромна к'о анђ'о, мила као лане,
С неба је, ваљ'да, испратио Бог:
Да блажи собом мученичке дане,
Бескрајне патње живовања мог!

Проклет и презрен од света и људи,
Не губим веру у безверја ноћ:
Светињу примам са њезиних груди,
И неку чудну, непобедну моћ;

И дух ми снажан под небо узлети,
Па гледа људе као ситан прâ —
Хај, мржња светска не може доспети
Где вечна љубав трепери и сја!

БАНОВАЊЕ СТЕФАНА ТВРТКА

(1353—1376)

ОД

МИЛОША Н. ПЕЈИНОВИЋА

I

Последње године владе бана босанског Стефана Котроманића [1]

Ни један век није толико значајан у босанској историји као четрнаести, јер тада се Босна труди, па најпосле и успева, да постане самостална и независна. На томе ради сада Стефан Котроманић, који тако рећи утире стазу својему великоме последнику и синовцу Твртку. [2] Али четрнаести век, осим што има показати Босну као самосталну, има с друге стране највише значаја и за Србију, јер је тада ова доспела на врхунац своје моћи и снаге. Владаоци Босне и Србије у овоме веку, најзнатнији су у њиховим историјама, а то су Твртко и Душан.

Но и ако је четрнаести век за ове земље од толикога значаја, ипак је он с оним истим ужасима, који

[1] Досада су неки историци погрешно звали Котроманиће Котромановићима; овако се они сами не потписиваху. То се види у Пуцићевим «Српским споменицима», у књизи I. на стр. 128, где стоји: „господа присвѣтла Котроманикь...“

[2] У својему «Opisu jugoslavenskih novaca» на стр 240. С. Љубић овако суди о претходнику Твртковом: «У повјести Стјепановој немамо ни једнога чина, с кога би се дало извесно казати, да је он тежио својој држави самосталност извојевати», а на стр. 203 истога дела вели: «Стјепанова главна намјера за цијелога владања бјеше та, да своју породицу на босанскоме пријестолу одржи и утврди, али се у то неисказао толико одважан, колико би требало.» И доиста, Стефанову тежњу за самосталношћу државном можемо изводити и назирати само у његовим одношајима према млетачкој републици и угарскоме краљу, на пр. године 1345. Прилике и стање у коме се налазио, довољне су да га унеколико извине, што је слијепо слиједио угарску политику.»

обично вечито прате историју сваке земље. Историја Босне показује нам низ вечитих бораба, било црквених, унутрашњих, или за самосталност и одржање. И живот је борба, па се то и у историји показује.

Босна као и Србија нема да забележи много сјајних дана у својој историји. Али је ипак ова друга у томе срећнија. Док Босна до четрнаестога века махом показује своју зависност од других моћних суседа, дотле Србија има дана, у којима је била сасвим самостална и независна. Да је Босна остала и даље у заједници са Србијом, у којој је била у старо доба, могуће да би до четрнаестога века историја ових земаља била у многоме другачија. Расцеп тај, који се догоди негде између 950—1150 год.[1] оделио је и историју тих области тако да нам идући векови показују трвење између једнога и истога народа. Милутин се трудио да потчини Босну, а Драгутин је имао један њен део у својој власти,[2] па се тај исти смер од стране српских владалада и доцније показује, када ступа на престо најзнатнији владалац српски Душан.

По не само да су српски владаоци тежили да себи потчине Босну и да је присаједине Србији. С друге стране имала је она још једног непријатеља, који је гледао да се користи, кад год је она била у неприликама. Та друга сила беше угарска краљевина. Она је у томе више успела од Србије. Тако, откако је Босна први пут постала зависном од Беле III. краља угарског, отада је сматрана од угарских краљева као њихова провинција.[3] За владе

[1] Види чланак Илариона Руварца «Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији о српским манастирима у Босни.» Годишњица II. стр. 241.

[2] Ibidem стр. 243—245.

[3] У своjему чланку «Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији и о српским манастирима у Босни» (В Годишњицу II. стр. 242—243). Иларион Руварац доказује да је неосновано мњење историка, по коме је Босна потпала у зависност од Угарске пре Беле III. Заједно са Стојаном Новаковићем он не верује да је истинито мњење Шафариково, по коме је Босна освојена од Немање г. 1169., мислећи да је то овај погрешно узео из Енгела, те заједно с Нејачевићем држи: «ante Belam III. Hungariae regum nemini et multo minus Bosnam tenuisse; hanc vero (scilicet Bosnam) non nisi extervis Belle III annis in clientalum Hungariae concessisse anno 1197.»

Кулина, када Босна беше у цвету, угарски краљ Матија био је спреман да сруши сав тај сјај, користећи се позивом папе Инокентија III. Умало што тада Босна не би освојена, да Кулин није знао утишати верозаконску мржњу и задовољити папу преласком у његову веру знамените године 1203, када се и дванаест апостола јаке јереси богомољске (патаренске) одрекоше своје вере и пређоше у римокатоличку. Исто тако мудро је радио и бан Нинослав знајући од своје државе отклонити опасност, која јој је претила од Коломана, који и ако беше прегазио скоро целу Босну, ипак није успео покорити је, јер се по врло кратком времену опет спомиње Нинослав као бан босански. Све ове побројане грозе, које претише Босни, долажаху због богомилске јереси, која је тада, у XII и XIII веку дубоког корена ухватила и нанела толике бриге римским папама. Да би њу угушиле, папе су наговарале више пута угарске краљеве да ударе на Босну, и да не беше попустљивих банова Босна би извесно имала још црњих дана у својој историји. И саме прилике, које се за тих векова десише у овим непријатељским државама, припомогле су, да се Босна као засебна област одржи.

Тако је дакле историја Босне до овога доба скоро само низ освајачких тежња и верозаконских мржња, па се ово продужује и у четрнаести век.

За владе Стефана Котроманића, бана босанског, Босна се налазила у врло несретном положају. Обе суседне државе, Србија и Угарска, беху тада дошле до највеће своје моћи. Између њих стајала је Босна и очекивала, кад ће је једна моћнија зграбити. Али њој не беше суђено да сада пропадне; она је имала да прође кроз фазу, кроз коју пролази скоро свака држава — требала је бити независна и моћна. У ово време остварити независност Босне, било би извесно немогуће; исто је зар и сам бан предвиђао, па је ипак тежио да се како од обе државе

отргне. Ко зна шта носи време. Бан није могао предвидети будућност своје државе, нити судбу обојих држава и страшне промене, које ће на кратко време после његове смрти наступити. Силне и централисане државе по неки пут изгледају као да ће бити вечито моћне, и ако носе у себи клицу скоре пропасти!

У таковом положају, шта је бан могао радити? — С једне стране стајао је иза њега владалац с великом политичном мудрошћу и освајачком грабљивошћу. Историја је могла показати бану, колико је црних дана доживела Босна од тог опасног суседа, и то онда, када не беше толико силан као сада; бан је могао видети за чим је тежила политика свих угарских краљева. Поставивши га на престо босански, Карло Роберто, угарски краљ, успео је да доведе бана у зависност, а њетов син Лудвик учинио га савршеним васалом, и ако је се он трудио да свакојаким средствима томе на пут стане. Па при свем том, и ако је се Босна морала показивати као зависна, ипак јој је бан био толико слободан, да је могао мислити о самосталности своје државе.

С друге стране, претила је бану исто тако велика опасност од српскога царства. Србија тада беше у највећој својој моћи, а Душан, њен владалац, исто тако као и Лудвик беше велики политичар и самодржавни господар. Односно Босне он је пре могао извршити своју мисао, него његови претходници за то, што му на руци беше већа снага и већа мудрост. За првих година владе Стефанове освојио је један део босанске државе и јако скучио бана тако да се могла предвидети скора пропаст ако Душан успе у својим намерама на другој страни, па се опет крене на Босну. У последње време он није покушавао да то што пре изврши; његови погледи окренути си били на грчко царство, које тада трошно скоро ни какве снаге у себи не показиваше. Шта беше онда грчка држава спрам српске? — Скоро колико ок-

руг спрам повеће државе — грчка се царевина простирала тада у околинама Цариграда.

Такве прилике биле су за бана врло згодне да продужи своје делање, али не опет од сталнога успеха за његове намере. Стефан је знао, да Душан не ће моћи оставити на миру границе његове државе с тога, што показиваше да не жели дуго с њиме у пријатељству бити, а још више за то, што је овај држао под својом влашћу Хум, област, која бејаше од Србије одузета. Стефан је освојио Хум у то доба, када Душан имађаше посла с грчким царством. Овакво стање могло је послужити бану да поврати једну по једну област, која му је пређе била одузета.

У то доба Душан гледаше да Млетке добије за своје савезнике у плану освојења грчке државе. Али у колико се млетачки интереси не подудараху с интересима Душановим, у толико су с друге стране били добро дошли бану Стефану. Млетцима је требала банова помоћ, да би своју цел освојења Далмације лакше извршили. И бану је, на сваки начин ишло у рачун ослабљеење Лудвиково, јер би тим био слободнији, а уједно би могао добити савезника доста јаког у млетачкој републици. Колико је он ценио републику и њезино пријатељство види се из тога, што јој је сем проширења трговачких слободштина у својој земљи, дао велико поверење, да ће признати сваку оштету, кад само република рекне, да је од кога од поданика му оштећена. Тим је бан желео придобити млетке, који су у то време од Србије више пута уштрб претрпели. Зар је бан видео да ће савез између Душана и републике бити углављен, па би тим млетачким пријатељством могао колико толико сачувати своју земљу од великог цара завојеватеља.

Стефан је стао уз Млетке и потпомагао их у њиховој намери односно Далмације, али не јавно. Он је, као што рекосмо, морао трпети, да га Лудвик сматра за свога

васала, а после тога није смео за љубав републике раздражити противу себе Лудвика, који му је могао користити. За то се морао још једнако претварати да му је веран, и ово показивати у свакој прилици. Извесно да није хтео мењати важно покровитељство Лудвиково за пријатељство млетачке републике. Шта је тада била република према силноме Лудвику, то је овај доцније и показао, оштетивши је страшно, и одузев јој и оно власти што је имала у Далмацији. Двоimчење је бану сада било тако нужно, а положај његов тако незгодан, да би иначе извесно морао пропасти, јер у то време Лудвик се све више снажио и тежио, да себи осигура напуљску и пољску круну.

И тако, у исто време када се размицаху границе угарскоме краљевству, ширило се све више српско царство. Ако Душан успе у своме предузећу, бан ће му снагу осетити. Јединог пак савезника могаше Стефан наћи у Лудвику; користи угарскога краља не ће допустити, да се Душан приближи његовим границама; али да ли би се и Лудвик могао тако срећно одупрети?

Год 1346 Душан понуди млетачкој републици помоћ у војсци, надајући се, да ће она пристати да га потпомаже у његовом великом предузећу. Млетцима је тада требала помоћ, јер намераваху дићи се противу Лудвика заједно с властелама Шубићима, Нелипићима и Курјаковићима. Ови би могли згодно послужити њеној цељи односно Далмације, јер им Лудвик беше починио многе неправде и увреде, а особито Младену Шубићу, пређашњем бану босанском. На тај начин могла се организовати јака противничка сила угарскоме краљу, чије би успехе уживао и сам бан, почем му иђаху у корист.

Преговори о савезу, који су се у то доба водили између републике и Душана, беху згодни да послуже бану те да покуша опријатељити се с Душаном. Уплива на добар успех могла је имати република; међу тим бан се надао

да тај предлог измирења не ће бити противан републици за то, што би самог њега тим више за се обвезала. С тога покуша и замоли млетачко веће, да поради на измирењу између њега и српскога цара, и Млетци пристану. Отправљено буде посланство, које ће поред осталога измолити пристанак Душанов. Пристанком на измирење, Душан није могао својој намери нашкодити; мучно да би се и као пријатељ банов могао уздржати да не баци око на Босну. Политика зна само за себичност, и пријатељства дотле трају, док грабљивост не преотме мах. Па тако је било и сада. Душан пристаде на измирење, мислећи зар да ће тим више републику придобити за своја доцнија предузећа, а без сумње и за то, да би бан престао од дањега нападања на његове области. Он јави, да пристаје измирити се с баном кад жели република, и да ће јој ту љубав учинити, Но при свем том, ни сопствене користи нису биле пренебрегнуте. Душан није могао оставити бану освојени Хум; с тога је у одговору било придодато: „да је вољан живети у миру и пријатељству с реченим баном“ само тако, ако му овај врати отету земљу; уз то још ако хоће да углави с њиме мир на 2-3 године.[1]

Да ли се је бан могао задовољити оваквим одговором српскога цара? Из одговора се видело, да би се то пријатељство морало свршити губитком бановим, а он је желео живети у миру, а при том још и отету земљу задржати.[1] С тога је морао увидети, да му се ваља махнути таквога покушаја и остати према Душану у онаквоме положају, у каквом беше и до сада.

У таквоме стању наступи и година 1349-та. Преговори о пријатељству нису више започињани; Душан се занимао спремањем на рат противу грчкога царства, а бану је ваљало гледати, на шта ће све ово испасти.

[1] Види расправу Рачкога у »Radu jugoslov. akad.« књ. II. стр. 81.

И доиста тако би и било, да је Лудвик мировао. Сад, када се Душан на рат спремао, намислио га је он напасти, и бан му је требао бити помоћник. С тога стане га он наговарати да удари на Душанове земље. Стефан није био с раскида да то учини, а поред тога, помоћу Лудвиковом, могао се он успеху надати. За то пристане, и исте године упадне преко Хума у земље српскога царства, па освоји Требиње и околне пределе. Душан, занет пословима, није му могао у брзо дати отпора, те тако је овај, читаву ову годину, био господар тих освојених предела. Идуће године 1350-те намисли Душан освојене области повратити, па удари с војском на Стефана, те освоји не само заузето Требиње, већ и Новиград и Имоту. Хум је тада морао знатну штету претрпети, и би освојен. Тако је бану враћен зајам, а Лудвикова намера осујећена.

Али тиме ствар не беше још свршена. Идуће године биће извесно крвопролића, јер се Лудвик неће оставити својега смера. Бан је опет пристао уз њега, те на три године (1353-ће) буде учињен покушај по други пут.

Лудвикова је жеља била да себи потчини Хум, који у прошломе ратовању би отет од Стефана, па пре него што се зарати с Душаном, намисли да уговором с баном осигура себи Хум, који и заиште запросив кћер Стефанову Јелисавету. Котроманић се није противио, и сада је ратовање било извесно. Лудвик скупи велику војску, и са својим братом, војводом Стефаном, пређе преко Саве и допре до Жиче. Даље није смео крочити, да му не би Душан војску у кланцима потукао. У битци која на скоро би, Лудвикова војска буде у бегство натерана, а српски пределi очишћени од непријатеља. У овоме рату, Лудвик не само да се није ништа користио, већ изгуби Мачву и Београд, које Душан придружи својој држави.[1]

[1] Види Рачкога «Pokret na slavenskom jugu...» Rad jug. akad. кн. II. стр. 82.

Овако побеђен, морао се угарски краљ смирити за неко време, али је ипак извесно, да је мислио осветити се, јер се ове године оженио Јелисаветом, а Хума није добио. Међу тим Стефан се био опростио сваке бриге, оставивши је у наследство своме синовцу. И поред све своје тежње за самосталношћу, није могао видети Босну самосталну, а свој престо безбедан, — бан је већ припадао вечности.

За живота се разно назвао, према томе, којим је кад обимом земаља владао. 1332 г. 23 Октобра назвље се он: **„господинь бань Степань.... господинь свемь ȥемлямь босьнсцемь и хумьсцемь и долнемь краемь господинь"**[1]; за тим 15-ог Марта 1333: **„ми господинь Стѣфань по милости божнон бан Босни и Ўсори и Соли и господинь хомскомь ȥемли"**;[2] године 1326, месеца Јуна: „Magnifico et potenti d. d. Stefano libero principi et domino Bozne, Ussore et Sale et plurimorum aliorum locorum atque ferne Chelmi comiti;[3] а 7-ог Октобра године 1339: „Stefanus dei gratia Banus Bozne vel Bossine." [4]

II

Твртко као бан босански.

Видесмо у каквом се стању налазила Босна за последњих година владе бана Стефана Котроманића. Поред све своје тежње, узалуд је он покушавао отргнути се и постати самосталан и независан. Њему то не беше могуће; ово је било остављено наследнику његовоме Твртку, који по смрти својега стрица ступи на босански престо.

Још траје неслагање у томе, које је године Твртко ступио на престо. Неки старији историци, као Орбин,

[1] Миклошића «Monumenta serbica sp. B. S. akad.» стр. 101.

[2] Ibidem стр. 105.

[3] Lucius код Љубића у «Opisu jugoslavenskih novaca» стр. 203.

[4] Ibidem стр. 20?.

Дифрен, Шимак. Енгел, а уз њих и Јукић веле, да је године 1357-ме постао баном босанским, и називљу га још и Владиславићем, почем је син Владислава, брата Стефана Котроманића.[1] По праву требало би да је после Стефана дошао на престо који од његове браће, Инослав или Владислав. О овима у ово доба не говоре нам ништа летописи; браћа ишчезавају сад с позорнице историјске, по чему би се могло претпостављати, да су оба још за раније умрла, те је тако престо бански могао допасти Твртку. Овај је ступио на престо године 1353-ће а не 1357-ме, као што горњи историци узимљу. И да немамо споменика, који би нам тачно одређивао, које је године постао баном, ипак не би могли изводити да је ступио 1357-ме због тога, што већ у години 1356 налазимо о њему спомена, као бану босанском. То тврди уговор између њега и Лудвика, угарскога краља, који је тада био углављен,[2] и по коме је Твртко као босански бан постао правим васалом угарске круне, а и то, што се у њему налази спомена и у години 1355-ој, када се трудио да задобије неке тврђаве.[3] С друге стране, налази се једна новела Тврткова од год. 1367-ме, у којој он изриком вели: „**Ѿть нороениѣ божиѣ лѣть. ҂ѵтѯѕ. лѣто и нашѣмѹ поснодьствѹ дї. лѣто, мѣсяца июна по книзѣ. л. дьн..**[4]"

[1] Порекло Твртково води се од Драгутина српског краља. *Драгутин, српски краљ и брат својега последника Милутина, био је ожењен Катарином (Кателином), која је била кћи Стефана V краља угарског. С њом је он изродио био два сина: Владислава и Урошицу и једну кћер Јелисавету. Ова је била удата за брата Стефана Котроманића Владислава. Владислав дакле по што је син Драгутинове кћери, падао је Дрегутину унук, као и Стефан Котроманић и брат му Инослав. Овај Владислав имао је два сина: Тертка и Вука (Вучића). По томе, бивши син Владиславу унуку Драгутиновоме, Твртко је био доиста од крви српских краљева и могао је претендовати на српски престо.*

[2] Види Arkiv za jugoslavensku povjestnicu књ. II. стр. 35.

[3] Види Љубића: «Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium» књ. III. стр. 171.

[4] Види Миклошића: «Monumenta Serviae spect. hist. Bosnae. Ser. Rag.» стр. 176.

По томе, кад се зна да слова .дї. означавају четрнаесту годину, онда је јасно да је година 1367 била четрнаеста година његова бановања, из чега би, како неки историци (Рачки, Мајков) мисле следовало, да је постао баном године 1353-ће. Међу тим Сима Љубић у својему „Opisu jugoslavenskih novaca" на стр. 204 вели: „Обично се биљежи, да је Стјепан умро 28 рујна (по љетопису код Макушева стр. 323, дне 18 рујна) 1353 и да је био сахрањен у Милешеву у фрањевском самостану. Насљиједник му Твртко у својој повељи од 1 липња 1367 вели: **и нашему господству .дї.** љето, дакле био би почео владати године 1354. За ову годину стоји и та околност, што се још за живота Стјепана: наима 20 липња 1353, угарско-хрватски краљ заручио с бановом кћерју Јелисаветом, и што Твртко у повељи од 1 рујна 1353, Дубровчаном подијељеној, примећује да се служи печатом покојнога брата Стјепана: „quia ad praesens nostrum proprium nondus habemus." Изгледа, као да је Љубић могао тако погрешити у бројању година. Пошто и сам признаје да је бан Стефан умрьо год. 1353, 28 Септембра, то је недоследно изводити, да 1353-ћа није четрнаеста година бановања Твртковога. Повеља која је писана 1367-ме датира од 1-ог Јуна; дакле, 1354-та година, доиста би и била четрнаеста година Твртковог бановања, кад би се поуздано знало, да је Стефан, претходник његов, до последњега дана године 1353 био још у животу. Али овоме на супрот стоје докази, којих се и Љубић придржава, и који тврде, да је стриц Твртков већ био мртав 28 (18) Септембра 1353-ће. На стр. 353 код Макушева у „Изслѣдованія историческихъ памятникахъ Дубровника" вели се: 1353 mori il ne (bano) di Bosnia a 18 Settembre"[1], из чега се јасно види, да је и година 1353 могла такође бити четрнаеста година Твртковога бановања, јер од пр-

[1] Сво узимам по примедби Рачкога у његовим «O Bogomilima i Patarenima Rad III стр. 126.

вога дана 1354-те па до 1 Јуна 1367 год. нема пуних четрнаест година; с тога да немамо оне горње Твртkове повеље, ми би се доиста могли бунити и разно доказивати. Па ипак не би могли одсечно рећи, да је Твртко ступио на бански престо године 1354, прво за то, што од Јануара месеца, као почетка године па до Јуна има пет месеца, а од смрти бана Стефана (28 Септ. 1353) до почетка 1354-те године три месеца и нешто мало више; по томе ових осам месеца (5+3) не могу никад бити цела година, из чега следи да је и година 1353-ћа четрнаеста година банования Твртковога.[1] Што пак Љубић, за доказ својему мишљењу наводи то, да Твртко није имао својега печата год. 1353, већ се служио стричевим, из тога не може следовати да није могао бити баном ове године. Јер што Твртко није имао свога печата у години 1355-ој, није следство, да је он ступио на бански престо године 1354-те; почем онда кад би где год нашли да Твртко није имао сопственог печата ни 1356-те, природно је, да не би могли изводити, да 1355-те није био баном босанским. Што се пак Лудвик заручио 20-ог Јуна 1353-ће с бановом кћери, мислим, да то нема никакве свезе са ступањем Твртковим на бански престо, и тек тада би овај догађај могао зар бити од какве год важности, да се догодио доцније после месеца Септембра ове (1353-ће) године. Тада би нам он можда могао ма шта протумачити, а овако је, мислим, са свим излишно спомињати га.

Међу тим Рачки,[2] Мајков[3] и још неки држим мисле следственије, да година 1354-та не може бити четрнаеста година Твртковога банования, а то по томе што према

[1] Тада се у Босни почињала нова година од 1 Јануара, као и код католика. Види чланак Сретеновића: «Нова година код Срба у старо доба» Гласник XII стр. 678.

[2] Види чл. Рачкога: «Bogomili i Patareni» стр. 126 у примедби.

[3] Види «Историју српскога народа» од Мајкова у Дав. прев. стр. 152.

поменутој повељи од 1367 године одузимљу пуних 14 година. Ово је по моме мишљењу погрешно, јер се четрнаест година не смеју одузимати, почем их је свега 13, а четрнаеста није пуна.

Поред свега тога да се изводити, да је највероватнија година 1353-ћа као доба, када је Твртко постао баном. Ово се слаже и с повељом од 1367-ме год. а најтачније је и за то, што је природно мислити, да Босна, по смрти бана Стефана, није била читаву годину дана без владаоца, о чему нам ни један споменик не говори. О овоме се може сумњати с тога, што се Лудвик, као што знамо, трудио, да Босну одржи у онаквом истом односају према угарској круни, у каквоме беше за владе Стефана Котроманића. Као што се види из догађаја у идућим годинама, Лудвик је морао гледати да за најкраће време постави Босни бана јер је извесно знао шта може учинити таква властела, као што је босанска; уз то беше ту и човек, који се сваки час могао истаћи као претенденат на бански престо, а то је Павле Кулишић, сродник Твртков.

Твртко је млад ступио на бански престо. У томе му је био на руци Лудвик, што је јасно, кад се зна, у каквим тесним васалним односајима стојаше Твртков стриц према Лудвику. Твртку тада не беше ни двадесет година, те по томе није чудновато што је мати његова Јелена имала онако великог уплива на њ. Тај значајни положај Јеленин, мора бити да се одмах није допадао босанској властели, чему су, по свој прилици, узрок и предрасуде. Не треба нам заборављати да смо у средњем веку, од чијих векова и овај се одликовао мањим цењењем женске стране од мушке. С тога су властели, који се осећаху снажни, трпели за невољу то зло, чекајући на згодну прилику. Из свега доцнијег поступања, па и из самих изјава властеле босанске, која се доцније борила, види се, да је Јелена била жена политичарка, али при том таква, која није знала чувати своје интересе, него је поступ-

цима својим често пута била један од узрока, који дражише властелу на побуну, што се види из прве буне, коју ћемо доцније описати.

Ступивши на престо, Твртко је — вели се — узео на се име Стефана (Стјепана) као неку успомену на својега стрица Стефана Котроманића. Сем овога биће зар и тај узрок, што се с титулом „Стефана" везивала већа нека важност, којом се знађаху дичити византинци, па и Срби.[1]

Прве две године владе новога бана, доста су тавне. Једино што знамо из тог времена то је, да се Твртко погађао и најпосле погодбом добио тврђаве, које су пре биле у власти кнеза Гргура и Катарине Дандулове, удове кнеза Павла брибирскога; да је био у завади с Иваном Нелепићем, цетинским кнезом, и да је хрватски подбан у Книну гледао да их помири; као и то, да је мати његова Јелена намеравала отићи у Клис на договор са оном кнегињом и удовом Младеновом, да је у име угарског краља наведе, да му она тврђаву уступи.[2] Сем тога, имамо од ове године и једну повељу бана Твртка, којом се обећава Дубровнику заштита и слобода, коју је имао за владе његова претходника бана Стефана.[3] Ова је повеља интересна, не само с тога, што се из ње види да је Твртко желео живети у љубави с дубровачком републиком, него и за то, што се из ње може назирати, ко је имао највише важности после бана. Осим имена бановога, који се овде називље: „Tvarctcho dei gracia Bozne banus", налазимо ту као оно у српским повељама, и име мајке Твртковe Јелене, коју он називље: „domina domina Helena

[1] Ово су име — вели Јукић — усвојили и сви доцнији владаоци босански, те се сваки звао Стефаном (види Zemljopis i povjest Bosne od Slavoljuba Bosnjaka (псевдоним Јукићев), стр. 115.

[2] Види С. Љубића: Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium књ. III стр. 271.

[3] Види С. Љубића Mon. spect. ist. Slav. merid. књ. III стр. 275—276, а такође и Рачкога Listine u Radu jug. akad. књ. I стр. 145, где се налази ова иста повеља.

nostra genetrice predilecta"; уз то се овде помиње и млађи брат Вук, који је тада био дечак, и називље се: nobilissimo iuvene comite Vuk, nostro fratre carissimo." О својему пак стрицу вели: „pater noster Stephanis olim ban Bozne."

Ова повеља била је издана у оно доба, када је било непријатељства између републике млетачке и савезника јој Душана противу Лудвика. И млетачки и српски интереси сада се подудараху. Млетци тежаху, да освоје Далмацију и рашире по њој свој уплив, а Душан, да би се осветио и ослабио Лудвика помагаше ове, уздајући се да ће поред тога и сам моћи упливисати на источну обалу јадранскога мора. Војске, млетачка и српска, већ се беху искрцале на обале далматинске. Твртко је помагао Лудвика, те тим продужио политику својега стрица. Њему је, као и бану Стефану, Душан био велики противник, који је тежио да сваком приликом заграби што више од земаља босанских. Босанском бану било је нужно и од преке потребе да удружи своју војску с војском угарском, јер то беше борба за живот, која је Босни предстојала одо те стране. С тога је могуће, да је бан употребио све своје силе, да што више нашкоди српској војсци, која у Далмацији држаше важне градове Клис и Скрадин. Твртко је већ извесно сакупио своју војску код Високога онда, када је издао горњу повељу Дубровнику о којој вели: „Data et acta in *nostro castro* Wizoka. vocatum prima die mensis septembris." Одатле је после неког времена кренуо с војском и ударио на њих. У Клису је заповедао стари Палман, Душанов заповедник алеманске чете телохранитеља, онај исти за кога Мезијер вели,[1] да се у сред Србије онако одважно заузимао за слободу своје католичке вере. У Скрадину пак заповедаше Јуре Исета. Почетком Децембра ове (1355) године босанско-угарска војска била је заузела варош и предграђа од Клиса. Скрадин се још држао, а у тврђави

[1] Види Филипа Мезијера «О цару Стефану» Гласник стр.

клишкој јуначки се брањаше Палман. Али се посаде не могаху дуго одржати, чему беше узрок и изненадна вест о смрти Душановој, који се на две три недеље после првога успеха угарско-босанске војске изненадно разболе и умре 6-ог Децембра исте год. Пошто навале учесташе, Јуре Песта би принуђен да почетком Јануара 1356 год. преда Скрадин у руке млетачкој војсци, чиме уједно испуни и налог својега цара, а Клис паде у руке угарскога краља, која с Млетцима продужи борбу.

Овим ратовањем Твртко је био у великој добити, јер одмах по смрти Душановој, спомиње се Хум као област банова. До сада се око њега отимаху његов стриц Стефан и српски цар, а сад, пошто по смрти Душановој настаде брига за уређењем унутрашњих послова у Србији, намесник његов Вукашин, извесно да није могао давати отпора бану, са којим бејаше и Лудвик. Да је то било могуће, војска српска могла би се и даље држати и бранити од напада у Клису и Скрадину. Не знамо управо, у које је време одељен Хум од српске државе, али је довољно то, да га ове (1356-те) године налазимо у власти Твртковој. Хум беше знатна област, која се простираше од Дубровника до ушћа Неретве, и хваташе на север до места Коњица, а према истоку захваташе Невесиње.[1] Да је ово освојење доиста било године 1356-те може за доказ послужити и сам уговор, који је као што ћемо и даље видети, био углављен између Твртка и Лудвика, и по којему је Лувик успео, да од Твртка одузме Хум. Ово доиста не би могао учинити, да је Хум још био у власти Душанова намесника Вукашина, јер природно је, да Твртко не би могао у томе испунити жељу угарскога краља па ни уговарати о томе с њим. (наставиће се)

---

[1] Види Рачкога Pokret na slavenskom jugu. Rad. jug. ak. књ. II стр. и Симе Љубића «Opis jugoslavenskih novaca» стр. 306 а уз то и Јиричеково дело: «Die Handelstrassen und Bergwerke etc» стр. 25.

НА ГРОБЉУ

У благоме санку ноћи
Божанствени мир се шири;
А с гробова зароњених
Поветарац тихо пири,

Да разгласи тим лахором
Тајанствени шапут свету:
— Сва природа — и све у њој
Подобно је свежем цвету —

Све што живи, и умреће
Смрт долази редом свима,
А гробље је вечна кућа
Што у недра сваког прима.

Шта је живот?.. него гробље
У зарону таштих нада,
Па још ако жртва сиња
У метежу томе страда..

Та гробље је — живот вечни
Закриље је свег што живи;
У њему су сви једнаки,
Праведници к'о и криви..

Ал' у миру и покоју,
Што га сваком вечност спрема,
Пусте злобе, таште славе
Славољубља мрска нема.

Спојене су сваке жеље,
Умирене луде страсти,
Ту нестају силна блага,
Ту престају моћне власти.

Ту се спаја раздвојено,
Несложно се слогом зида,
И вековне ране љуте
Ово место лако вида.

Ох то место, што потреса
Свако срце, — створа жива —
То је сврха, коју човек
У блаженом санку снива —

Само туга шири крила,
Те с вапајем гробу слеће —
Где не мири ђул румени
И не цвати росно цвеће. —

— „Ој мирујте, почивајте
Прошлих лета свете сени,
Ваши пути у свету су
Са животом утрвени.“ —

— „Ал' је ост'о спомен дичан,
Што вам света дела краси,
И што вас се пород сећа
Са сузама и уздаси.“ —

П. Ј. Петровић

НЕ СУДИТЕ БРЗО

(ПРИЧА ЈЕДНОГ СТАРОГ ПОЛИЦАЈЦА)

ОД

ЈАСЕ Ј. М.

Госпо́до не осуђујте никада човека лако и брзо, док се најпре добро не уверите о ономе, за шта га туже... Па и онда имајте на уму, да оптуженик има душу као и ви, да кроз његове жиле тече иста крв , као и у вас, да он има исте жеље и пожуде као и ви, да је он грешан човек и да смо ми сви смртни људи....

Године 18.. био сам чиновник полицијски у Н....

То је варошица, једва са две три хиљаде душа. Становници средњега стања, махом тежаци, а нађе се и по какав газда, дућанџија, приличнога стања, који држи дућан, пун најразличнијега еспапа, а опет ради и земљу као обично по поланкама.

За време моје службе тамо, беше добрих, вредних људи, а беше, бога ми, и приличан број лармаџија и бадаваџија, који само пијаху и лармаху по механама. Тамо их има и сада, само бих рекао да има много више. Но, остарио сам, па се, може бити, и варам...

У средини варошице држаше дућан некакав Јован дућанџија .

Беше вам то младић око својих 25 г. Давно је, истина, било, али га се још сећам. Плав, малих бркокова.

средњега стаса. Носаше се лепо: чохасте турске хаљине, црвен фесић са подужом китком; лепо певаше и играше у колу међу девојкама. Имађаше само остарелу мајку, коју поштоваше искреном, синовљом љубављу, а тетка Ката, како је обично позиваху, имађаше само њега јединче, сунце своје, како га обично зваше.

Јован поче од скора радити у варошици Н.., али му трговина пролазаше добро, пазариваше доста, те са тога навуче на се мржњу својих комшија, дућанџија, а беше слободан те претресаше чешће по каванама послове у општини, па са тога изазва гњев општинскога кмета. Међу тим, он беше разборит, бистар младић, и право да кажем, ја га нисам рђаво гледао.

Када божијом помоћу радња Јованова поче живље куцати, његови суседи, људи већ у годинама, али пакоснога срца, као што је обично наша ћифтарија, ударише у ларму: како је Јован навукао еспапа и даје јевтино, јер мисли да не плати повериоцима; а опет муштерије са села, сељаке, одвраћаху, да не пазаре говорећи им: да код „оног момчета" еспап ништа не вреди, да је платно, истина јевтино, али труло, да су памуклије место памуком кучином испуњене, да су му весови у дућану стари, па преварбани и т. д.

Међу тим то ништа не поможе. Јован трговаше и даље добро. Сељаци и опет долазаху к њему да пазаре, што им је потребно за свечане дане.

Тетка Ката имала је сиротица троје деце. — Једне године, беше бога ми давно, умре јој муж, покојни газда Стојан, бог да му душу прости. Друге године ударише несретне гушобоље, па јој умреше двоје деце. Ко ће као Бог. Од њих троје, остаде јој, дакле, само Јован. Он беше сада сва њена радост и утеха.

Када отиде недељом на посело код Јеле газда Павла Пушкарића, а њене друге стану наваљивати на њу, да јој жене Јована. Једна му нуди сестричину, друга ку-

му, прију, и тако све редом девојке у вароши. А тетка Ката се само смеши, па јој Боже мој мило, мило.... А ко би и смео са њом, само да добије једном снаху, адамско колено. Да сина ожени, па да добије ћерку, јер шта је друго снаха, него ћерка.... Па, мили боже, дође недеља. Звоно зазвони на службу божију, а тетка Ката крене се са снахом у цркву. Све јој перје расте. Њене комшијке истрчале на капије, па тек уздахну: ено тетка Ката оде са снахом у цркву.

Више пута за вечером, седећи са својим Јованом, тетка Ката би се замислила, па уздахнула..

— Што ти је, мајко, те уздишеш? питао би Јован.

— Е како сине... Мислим, докле ћемо овако сами. Видиш, ти већ ниси дете, одрастио си момак, треба ти домаћица. Ја овако стара не могу до века трајисати. Већ сам једном ногом у гробу. Јеси ли видио покојну куму Стану? У вече лепо жена вечерала легла, када у јутру мртва. Старост је, синко, већ превалила, а смрт не пита када ће доћи. Она је незвани гост. Лупне у по дана, у по ноћи, када јој се и не надаш. А теби, синко, треба друг. Хвала милостивом Богу и светој Богородици, радња ти добро иде. На кући нешто мало дуга, то је све. Можеш узети девојку, коју хоћеш, Ено ти пријатељ Петрове свастике. Лепа девојка, а бога ми није без ништа. Девојка те воли.

— Али ја њу не волем, мајко — насмеја се Јован.

— Е па добро, синко, ево ти комшинице, Поповићеве Цаје. Лепа девојка као цвет. Баш јој немаш шта замерити, а бога ми ни она није без пара.

— Ал' ме њен отац мрзи — рече Јован.

— Е мрзи. Којешта! Мрзи те што му нећеш ћерку. А да хоћеш, боже мој, дао би ти и новаца и мала...

— Нека, нека, мајко — смејаше се Јован — још је рано. Има времена.

— Није, бога ми синко. Сад ти је баш време.

— А после, знаш мајко — настави Јован — ја не могу ни волети сваку девојку. Али ти се не брини. Видећеш. Изабраћу ти снаху. Поштена је, добра је, а слушаће те као матер. Бићеш задовољна. Само је сирота...

— Ако је, синко, сирота. И ми смо били сироти. Шта је имао твој покојни отац? Нешто мало еспапа, а кућу презадужену. Данас, хвала милостивом Богу, ти стојиш добро. Кућа нам је пуна. Ниси жељан ничега, да их има још петоро, могли би рахат живети...

— Хоћу, хоћу, мајко, оженићу се још јесенас. Ја волем једну девојку. Казаћу ти је. Не брини се, добићеш одмену.

— И треба једном — заврши тетка Ката, ја ти не могу овако дуго. Стара сам, па сам отежала. А жеља ми је, да што пре видим радост у кући...

Јован доиста беше заволео једно лепо девојче, јединицу некога Петра Налбантина, коме кућа беше мало на крају вароши, баш до општинске суднице. Петар беше сиромах, али поштен човек, један од оних мирних, савесних и честитих људи, каквих, рекао бих, да све више и више нестаје. Он имађаше само једно дете и гледаше га као душу своју. Њу да усрећи — то беше сва његова радост.

Никакав богаташ не живи толико за децу своју, колко сиромах. Онај је богат, силан, има свега; а овај је сиромах, коме су сво благо — деца његова.

За љубав Јованову нико онда не знађаше, јер он љубљаше у потаји.

Више пута вечером када се сумрак поче хватати, он би, затворив ћепенке на свом дућану, одшетао сам самцит до капије Петрове. Лепа Цвета знала је то доба, па би изишла са својом другарицом из комшилука пред капију. Ту се разговарала с Јованом о заједничкој срећи. Говорили би о матери његовој, говорили би о оцу њеном како да их пазе, како да их поштују и чувају.

Јован беше срећан, јер имађаше мајку коју поштоваше више свега, и љубљаше девојку, која живљаше само за њ.

Он, дакле, беше задовољан.

Али, његови непријатељи не бејаху задовољни.

Једнога дана убацише кришом неке коже у авлију Јованову, а сутра дан дођоше те га тужише полицији: да им је коже покрао. Други пут оседише га: да је неке крадене свиње куповао Трећи пут говораху по чаршији: да им је неки дуг два пута наплатио.

Али Јован на све то остаде миран. Тужбу, подигнуту код власти, одбаци с презирањем, а непријатеље своје јавно исмеја.

Но и опет несрећа не могаше мимоћи главу Јованову.

Једне ноћи, по доцкан, пробудише ме из кревета. Јавише ми, да је општинска судница обијена, каса похарана и да је убијен пандур, који је општинску кућу чувао.

Брже боље обучем се и изађем на место, да извиђај учиним. У авлији општинској нађем гомилу света, који се, на глас о учињеној похари, беше туна искупио. Све нешто међу собом жубораху. Неки се чуђаху, крстећи се. Други махаху главама, а неки опет гласно потврђиваху речма:

— То никако није могуће...

— Шта није могуће — дераше се кмет — ја сам га мојим очима видео, када се је хрвао с убијеним Смиљком, пандуром. Био је истина мало сумрак, али сам га ја баш добро уочио. Па ето питајте и пандуре, који су са мном ишли. И они су га познали. Баш главом он. Ето нека кажу...

— Тако је, браћо — потврђаваху општински пандури...

— Ето видите, — настављаше кмет — ваљда нећу ја лагати. Видео сам га баш на овоме месту. Ипао сам

с момцима у патролу. Ударим овуда. Хајд, рекох, да видим како се чува општинска кућа — кад угледам онога несретника, где се хрве. Ми повичемо: ко је то? А он нададе бегати. Уђемо кроз авлију у судницу, али тамо имамо шта и видети. Каса похарана. Све однето. Хеј, брате, грдне несреће за нашу општину... Ама, нисам ли ја једнако говорио: тај ће момак најпосле неку бруку од нас починити... Лопов... Убица... Арамија...

— Ко то? — упитах кмета, и приђох ближе к њему.

— Та ко други, него онај несретни Јован — говораше кмет. Ето убио пандура, па похарао касу. Говорах ли ти, господине, да ће он учинити пакост у општини, али ти све велиш: добар момак, немој га дирати. Ето сад. Гледај шта ћеш...

Доиста, пред капијом нађох убијена пандура. Прса му беху избодена ножем, а из њих тецијаше крв. . Унутра судница обијена, а каса сандучара похарана...

Још те вечери отпочнем ислеђење. Испитах сведоке, који су први знали што о самом делу сведочити. Наравно, кмет и његови пандури били су најважнији сведоци. Но њихова сведоџба беше страховита.

Они, обилазећи ове вечери по вароши, ударе на општинску кућу. Иђаху лагано, не говорећи. На једно двадесет корачаји пред општинском капијом, угледају неку гомилу, гужву на земљи, као да је нешто живо. Стану из даље загледати, али се неко са оне гомиле диже. На њихову вику, наже бегати .. Они онда баш лепо по хаљинама, по стасу и по ходу познадоше, да ће то бити Јован дућанџија. . Приђу ближе ономе месту, где је Јован стајао, кад тамо · лежи мртав човек. Брже донесу свећу — а оно сиромах Смиљко пандур убијен. Лежаше крвав сав избоден ножем... Они онда, кроз авлију, уђу у судницу, али тамо обијена и похарана каса...

Позовем Јована. Он дође. Изгледаше доста уплашен.

На моје питање, не хтеде признати, да је овога вечера, ма у које доба, крај општинске куће пролазио. Али један од мојих пандура, стојећи до њега, спази и руком показа крв на хаљини његовој.

Сви повикаху: *гле, крв.....*

Јован се онда још већма збуни и побледе.

— Јоване, синко — рекох му ја — страшни се послови око тебе збивају. Ти си убио човека, похарао си касу. Казуј за Бога, шта знаш. Што учини то несретно дело.....

— Нисам, господине, тако ми бога, нисам...

— Е, мој синко, не иде то тако. Ето људи су видели, када си ево баш на овоме месту човека убио...

— Нисам, по богу господине, невин сам. Тако ми среће моје. Тако ми живота моје мајке...

— Е ниси, а кмет те је видео. Видели су те и пандури, када си утекао, пошто си убиство учинио...

— Невин сам. Кажем вам: невин сам...

— Е невин... Крв те, синко, издаје. Ето ти на хаљини белега. Узалуд одричеш. Признај...

— Невин сам — плакаше Јован.

— Не помаже то ништа, брајко. Само се више теретиш... Ја те вечерас апсим у име закона. Сутра ћемо видети шта ћемо. Промисли се, гледај те признај. Ако то нећеш, метнућу ти букагије....

— Зликовац је, и треба, и треба, господине, доста је он мени муке по општини задавао — говораше јетко кмет.

— Јао моја јадна мајко — викну несретни Јован и паде на земљу.

Пандури га подигоше и одведоше у затвор.

Сутра дан сам продужио извиђај. Али око оптуженика сабираху се све незгодније и несретније околности. Његови непријатељи добре комшије, једва дочекаше згодну прилику, да му набацају, што је могуће више на терет.

О људи пакоснога срца, како душе немате, како се не сећате Бога..

Јован непрестано говораше, да је невин. .

Јадна мајка напусти кућу, па дањиваше и ноћиваше крај апсанских врата својега сина. Не могосмо је никако наговорити, да се удали. .

— Оставите ме, господо, — говораше она плачна — где је мој Јова, ту ћу и ја. Хе Јово мој, хе дете моје! како је твоја несретна мајка мислила...

Када би истрага готова, предадох Јована суду.

Тамо сведоци опет сведочише и положише заклетву.

На испиту пред судом Јован признаде, да се је онога вечера, када је она похара учињења, враћао са шетње својој кући; да је дошао до капије, да се је ту спотакао на неку гужву, гомилу, шта ли.... да је пао, али је по том чуо неку вику, ларму од које се је уплашио и утекао. Доцније тек, када је доведен тамо на место убиства, сазнао је, да је крвав и да је та крв са убијенога Смиљка.

Када му захтеваху, да покаже доказе у своју одбрану, он смицаше раменима и позиваше се на Бога...

Онда не беше као сада адвоката, да оптуженога бране пред судом. А и шта ће оптуженоме, говораху, одбрана? Ако је ко крив — крив је. Ту му се нема шта помагати. А и за што да му се помаже...

Тако је било и са Јованом.

Његова одбрана, без доказа и сведока, не могаше му помоћи.

Суд узе ценити околности, које говораху противу Јована: да је разбојништво учинио.

Пре свега нађен је на месту, где је убијено и похара учињена — то је важна околност; виђен је баш на мртвом телу убијенога, одакле је на један мах побегао, када је чуо вику, — то је још важнија околност. — Када је питан о томе, он најпре није хтео признати, да

је на томе месту у означено доба био. а после је пред судом признао. само се је правдао, да он није убијство учинио: али ни то му не вреди, јер је на његовој хаљини нађена крв убијенога. То је најважнија околност.

После тога, приликом претреса, нађени су у његовом дућану дукати. а такви су новци баш и из општинске касе покрадени

За тим било је људи, који су сведочили, да је он чешће вечером, када се смркне, ишао до општинске куће, дакле обилазио и из раније се спремао, да похару учини.

Па после комшије су сведочили, како се је он почео на један мах богатити, што им је дало основа да сумњају, да је и од пређе морао живети непоштених руку: а кмет је опет са своје стране додао, да је Јован лармаџија, кавгаџија и т. д.

Довољно, суд нађе да има доказа, и осуди Јована на смрт.

Сирота мајка његова, чим је чула за пресуду, пресвисла је од туге. Једнога јутра нађоше је мртву. Бар својим очима није догледала крај несрећи свога сина.

После две недеље дана Јован би погубљен.

Јованова кућа остаде пуста.

Добре комшије дођоше те разнеше све, што се могаше однети.

После две три године дана говорило се, па се и заборавило у варошици Н.... на сиромаха Јована. Тек би се по нека старица сетила јадне баба Кате и њенога сина, па би уздахнула и замислила се......

Мало времена после тога, па сам био премештен са службом у Н.... Ту је опет легло све самих рђавих људи. Ретко да видиш поштена човека. Нађе се по какав миран газда, мислиш не зна ни две у накрст. а оно и он

вара на кантару и узима душмански интерес од сељака.. Доиста! свега ће зла на свету нестати, али, бога ми, интереса никада...

Затекох туна апсану пуну криваца, а беше их разне сорте: лопова, кесароша и т. д.

Једнога дана, у скоро по мом доласку, јави ми апсанџија, да некакав апсеник лежи јако оболео па моли да са мном говори; осећа, вели, да је близу смрти, па би имао *нешто важно* да ми каже.

Ја одем болеснаку. Поздравим се с њим.

— Познајеш ли ме господине? — упита болесник.

— Вала. брате, не могу да се сетим — рекох му ја.

— Ја сам Стеван Н.... — продужи он. — Био сам пре четири године момак код газда Петра Крушића у Н.... када си ти тамо био са службом. Не сећаш се? А? Често си свраћао код мога газде на разговор. Тада сам те ја послуживао обично. Ваљда си већ заборавио?

— Газда Петра знам, али тебе, брате, не могу да се сетим....

— А сећаш ли се, господине, онога Јована дућанџије, нашега комшије? Имађаше мајку баба Кату. То је знаш, онај, што је погубљен за ону похару у општинској судници. ...

— Па?...

— Е, господине, тај човек изгуби главу на правди Бога...

— Како то, несретниче? — викнух ја...

— Е како, господине. Несрећа, грдна несрећа. Ја сам убио Смиљка пандура. Ја сам разбио судницу и покрао касу.

— Шта несретни сине?

— Ја, бога ми, господине. Нико други. Ево сад мрети ваља, па са тога те и позвах, да ти све кажем. Јован беше невин. Узе га суд на душу. ...Ја сам служио, као што ти рекох, код газда Петра. Служио сам га дуго и

плаћао ми је добро. Имао сам приличан ајлук, али ја сам много по каванама трошио, те ми је слабо што остајало. Хтео сам на један мах да се огаздим, а крај тога волео сам и кћер Петра Палбантина ; беше то лепо девојче, те тако ми дође у главу несретна мисао, да од туђе муке живим...... Баш оне несретне вечери напијем се у друштву. Изађем из каване, и онако пијан, отидем те обијем општинску судницу. Похарам касу. После тога, изађем да бегам, али ме на капију сусрете покојни Смиљко. Ухвати ме за прса и окуша да ме свали. Ја извадим нож, који сам обично у капији на кајишу носио и одбраним се од њега. Он падне мртав, а ја утечем... Те вечери ухвате Јована и окриве га, као да је он похару учинио, а на ме нико да је посумњао. . После неколико дана напустим газда Петра и одем у свет. Тумарао сам које куда. После, када је нестало пара, крао сам, док ме ево овде не ухватише.

У Н.... Јована су место мене судили. Ја сам знао, да је он чешће вечером ишао кући Палбантиновој да разговара са његовом ћерком, јер сам и ја њу волео, па сам их из прикрајка често вребао. Тако је ваљда било и оне вечери. Као што знаш господине, кућа Палбатинова била је баш до општинске суднице. Мора бити, да се је Јован враћајући се кући саплео на мртвога Смиљка, а они помислили, да га је он убио. Ја сам све то знао, али нисам хтео да се одам, јер бих ја онда морао платити главом, а после тога и мрзио сам Јована, што га је волела ћерка Палбантинова, а и што га је мој газда мрзио, јер је више пазаривао од нас..... Сад видим, да сам јако оболео. Тешко ми је на души, па ево казао сам све. Ако умрем — добро. А ако останем жив — нека власт чини са мном шта зна. Ја учиних велико зло. Признајем, и молим Бога, да ме прими к себи..

Те исте ноћи апсеник је у највећим мукама издануо.

———

Ја сам одмах пао у болест. Десет дана нисам могао ништа окусити. Све сам био као у некој забуни.

Чим сам оздравио, поднео сам оставку, и стављен сам у пензију.

Прошло је од то доба већ десет година, али чешће бива, да снивам баба Кату и њенога несретнога сина.

Пре две године чуо сам за негдашњег кмета у вароши Н.. да је полудео, а газди Петру Крушићу, комшији Јовановом, погорело имање, пропало све, што је имао, и ено га сада где проси пред црквом. Чућете често, да, молећи за милостињу, викне:

—Уделите мени несретнику, мени грешнику!

Господо моја! Сада сам већ остарио, близу сам гробу. Од онога доба много се и много што шта изменило и поправило; али и опет не осуђујте човека, пре, *док се добро не уверите о ономе за што га туже.*

ТРГОВАЧКИ ДРУМОВИ ПО СРБИЈИ И ПО БОСНИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

од

Д-ра Конст. Јос. Јиречека

Лани у љето изишла је књига Дра. Конст. Ј. Јиречека под насловом: Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wæhrend des Mittelalters.

У предговору напомиње писац, како је овој књизи поглавито задатак, да престави трговачке друмове у средњем вијеку, који су, преко Србије и Босне, одржавали саобраћај између Далматинског приморја и великог цариградског друма, и да освијетли тадашње рударство у овим земљама; „сем тога увучена су ту и друга средњовјековна географијска питања.”

„Професору Ђури Даничићу — вели се даље у предговору — припада заслуга, што су картографски радови

најновијега времена и штампање старих споменика добили вриједност за освјетљење старе географије Србије и Босне. У његовом „Рјечнику из књижевних старина српских" (Биоград 1863. 3 књиге) налазе се сва имена мјеста која су забиљежена у дотле познатим српским споменицима, код сваког је мјеста казивано како гласи у номинативу и, у колико се могло, казано је ђе лежи. Специјалне монографије изишле су тек за посљедње три године. Проф. Стојан Новаковић, ђак Даничићев, написао је 1876 год. расправу „Брсково, Дањ, царина у светога спаса и путови с јадранског приморја у старе српске земље."[1] а 1877 изредну студију о земљишту радње Немањине (1159—1196).[2] Проф. Др. Петар Матковић (из Загреба) издао је 1878 преглед итинерара по балканском полуострву у сред. вијеку. и два важна млетачка путописа из XVI стољећа.[3]

„Мало има штампане грађе, да би се могао преставити правац друмова по Србији и по Босни у средњем вијеку. И ако у домаћим споменицима, а највише у манастирским повељама, има врло много имена мјеста, опет у њима има врло мало грађе за правац путова, који су један с другим били у свези. Такви су и византијски, угарски и папски извори и листине. И сама акта млетачке архиве,[4] која су веома важна за познавање при-

[1] Rad jugoslavenske akademije књ. 37 ст. 1—29.

[2] Годишњица Николе Чупића I Београд 1877 стр. 163—243.

[3] Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vijeka. Rad jugosl. akad. кн. 42, стр. 56—185. Dva talijanska putopisa po balkanskom poluostoku iz XVI vieka. Starine X стр. 201—257.

[4] Др. Јанко Шафарик Acta archivi veneti. spectantia ad historiam Slavorum et reliquorum Slavorum meridionalium Београд (издало срп. уч. друштво) 1860 2 свеске. Далеко потпуније и боље издање издаје југосл. ак. у Загребу под редакцијом професора Симе Љубића. У овим «Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium» (Загреб 1868 и даље) изишло је до сад шест књига млетачких аката из сред. вијека (до 1412) и двије свеске «Commissiones et relationes venetae из XVI стољ.

морских области. од врло мале су користи за топографију и познавање путова по земљама у унутрашњости балкан. полуострва. Решење овог питања вала дакле тражити једино у дубровачким споменицима, јер су Дубровчани у средњем вијеку руковали овом трговином, која је вођена између јадранског приморја и Србије и Босне, а њихова богата архива до данас нам се сачувала."

Пошто је напоменуо шта је досад из дубровачке архиве издано, вели :

«Сва остала грађа. која броји на хиљаде свезака и фасцикла, у којима су преписке са трговцима, конзулима и посланицима по државама балканског полуострва, сенатски тротоколи, судске књиге итд. остала је неупотребљена, и ово је прво дело, у коме је она употребљена за историјско-географијску цељ. Ја сам у дубровачкој архиви нашао извора за осветљење старијих географијских података (н. пр цара Константина Порфирогенита и др.) о овим земљама, за тачно одређење граница ових земаља у разним стољећима, за правац друмова којима су ишли стари каравани, а нарочито за средњовековно рударство у Србији и у Босни, које је до сад врло мало познато било, а имало је пресудног значаја за историју трговине и правац трговачких друмова у тим земљама."[5]

Књига је подијељена на ових седамнаест оделака : 1 Старо доба ; 2. Византијска област Далмација ; 3. Епида-

[5] Овде је скраћено цитирање књига из архиве. Liber cecuritatum, testificationum et aliarum sceripturarum, factus tempore nobilis viri domini Manci Geuo comitis Ragusii од Окт. 1278 до Августа 1280, f. 34 цитирана ће бити даље само *Cod. Geno; Ordo duane* или *Liber tatutorum doane* = Liber statorum doane. *Libro Rosso* (Kataster 1362 sd. 461 лист на пергаменту, folio); *L. Ref.* = Libri reformationum maioris, minoris et rogatorum consiliorum ciuitatis Ragusii, 1306—1415, 25 свезака. — Од 1415 год. протоколи појединих конзилија одвојени су и вођени у засебним књигама : *L. Rog.* = *Libri Rogatorum; Libri Consilii Majoris; Libri Consilii Minoris.* Почем су у врло мало књига избељежене стране на листовима, ја ћу цитирати дан седнице и свеску. — *Lett.* = Lettere e Commissioni di Levante 1359 td. (прави је наслов «Libri Com. missionum,» источњачка преписка одвојена је тек 1566 у засебну књигу Lettere e Commissioni di Ponente»); у њој су инструкције и писма (понајвише концепти) посланицима, конзулима, колонијама, страним владаоцима и њиховим чиновницима.

вар и Дубровник; 4. Византијска област Драч; 5 Словенска племена Србије и Босне за раног средњег вијека; 6. Државе и границе у XIII—XV стољећу; 7. Рударство; 8. Дубровачка трговина; 9. Трговачки друм са ушћа Бојане и Дрима преко Призрена и Новог Брда у Софију; 10. Из Бара, Будве, Котора у Брсково и Пећ; 11. Из Котора у Пљевље; 12. Из Дубровника у Ниш; 13. Са ушћа Неретве преко Босне у Угарску; 14. Из Спљета у Босну; 15. Из Хрватске преко Босне на Косово; 17 Са Саве к југу.

У првом се одељку говори о грчким колонијама и првим почецима трговине на далматинском приморју у VI и V стољ. прије Христа; како су Римљани овладали Далмацијом, која је тад обухватала не само данашњу Далмацију но и Херцеговину, Црну Гору, и дијелове Истрије, Хрватске и Арбаније; о даљем распростирању римске власти у Дарданији и Мезији супериор; о диоби Далмације под Диоклецијаном на двије области: Далмацију и Превалитану; о варошима које су у то доба цвјетале на далматанском приморју и у унутрашњости; и завршује како су Дарданију, Мезију супериор и Сирмијум заузели Словени. У другом и четвртом одељку и дијеловима старе Далмације и Превалитана који су остали Византији послије доласка Словена; о варошимм и о острвима, које су спадале под те двије области, и о њиховим становницима. У трећем одељку говори о Епидавру, његовом положају и околини, за тим о Дубровнику, који су основали становници Епидавра; наводи узроке за што се морао стари град напуштати; о положају Дубровника и његовој околини; о постепеном проширењу области дубровачке и начинима, којима је то извршивано. У петом одељку говори о границама старих српских области у X—XII столећу. Ову је тему опширније израдио г. Стојан Новаковић у XLVIII Гласнику срп. учен. друшт. стр. 1—151 (и на посе је штампано): *Српске области X—XII*

столећа пре владе Немањине. Седми одељак о Рударству преведен је у 14 и 15 св. „Отаџбине."

Прије него пријеђемо на саме путове донијећемо, у цјелини још и шести и осми чланак: о српским државама и о њиховим границама у XIII—XV стољећу, и о дубровачкој трговини, да би боље разумјели за што су путови узимали овај или онај правац и шта се је преко њих понајвише носило.

1. Српске државе и њихове границе у XIII—XV стољ.

Сад ћемо да изложимо најважније промјене области, које су се у XIII, XIV и XV стољ. догодиле дуж главних трговачких друмова у Србији и у Босни, не улазећи при том у историјске или генеалошке појединости.

Пошто је Немања ујединио српску државу, почела је она размицати своје границе готово искључно према југу, и непрестано се проширавала у том правцу на уштрб византијске царевине. Краљ Стефан Урош II Милутин (1282—1320) освојио је велики дио Македоније и Арбаније; његов унук Стефан Душан (1331—1355) који се (1346) крунисао за цара српског и грчког, освои остатак Македоније, заједно са Тесалијом, Арбанијом и Епиром. Главне вароши српске државе постадоше Призрен и Скопље. За ово вријеме Србија је мало проширила своје границе на сјеверу. Само Стефан Драгутин (1277—1282), пошто је оступио од српског пријестола, владао је од 1282—1314 Браничевом, Мачвом са Биоградом, Сријемом, Соли и Усором, које су земље опет припале Угарској, која их је давала бановима. У западним земљама, Дукљи, Травуније и Хуму, владали су у XIII и у почетку XIV стољећа чланови породице Немањића, удовице краљева и престолонаслиједници. Српској влади у Хуму грозила је опасност од босанских банова (под угарском врховном влашћу), који су тежили да на овој страни допру до мора. Послије полета који је Босна добила под банови-

ма Кулином (1180—1204) и Нинославом (спомињ. се 1232—1249) наступа периода кад она није имала никаквог значаја. Та се периода свршава ступањем на владу породице Котроманића. Други бан из ове породице Стефан (1322—1353) успјео је да баш у оно вријеме, кад је Душан византијске провинције једну за другом освајао, присвоји себи Хум до дубровачке границе. Дубровчани се користе овим поразом те брзо, у исто доба (1333), откупе од Срба Стон са полуострвом које је уз њега, па подмијете и Стефану да им и он потврди право да то што овај и учини.

Послије смрти Душанове (1355) распаде се велико царство српско у многе државице, којима су владали поједини великаши. Само четири године доцније (1360) спомиње у једној повељи његов син цар Урош, изрично поред своје сопствене земље још и области Балшића и кнеза Војислава.[6]

Балшићи су владали *Зетом*. Њихова држава трајала је 60 година и у најсјајније доба обе породице раширена је била до близу Призрена, а и до Драча и Валоне.

Војислав Војиновић, кнез хумски (conte de Chelmo), владао је земљама од српске Мораве преко Сјенице и Гацка до Котора и Дубровника, заједно са приморјем између те двије вароши. Он се зарати с Дубровчанима и гледаше да им отме Стон.[7] Послије Војислављеве смрти овлада овим земљама његов синовац жупан *Никола* (син Алтомана Војиновића), који је сједио у Руднику. Николи су били сви сусједи непријатељи. Од ово доба почињу великаши склапати коалиције једни против других и ди-

[6] Mon. serd. 168.

[7] 1359 год. Августа спомиње се да је Гацком владао Војислав (Lett. e Comm. di Lev. 1359—1380, f. 4), и 1361 Августа и Октом. (L. Ref. 1361), а Сјеницом 1361, 2 Окт. (ib). Рудником је владао његов синовац Никола; фрањевци хћаху да оснују манастир «in territorio tori de Reinich (sic), spectante ad nobilem virum Nicholaum de Altamanich sub domino regis Rascie» 1372, Theiner Mon. Hung. II 116.

јелити међу собом земље побијеђених. С прољећа 1371 год. био је у Скадру са својим сином Марком и Ђуром Балшићем краљ Вукашин, који је лишио пријестола посљедњег Немањића цара Уроша, намјеравајући да преко Огоношта (Никшића) упадне у земљу Николину. Али Вукашин се мораде одмах обрнути против Турака и погибе послије неколико мјесеца (Сеп. 1371) у боју на Марици. Но Никола се тиме није спасао. Против њега се диже босански бан *Стефан Твртко* (влада од 1353) и српски кнез *Лазар*. Ђуро Балшић пристаде уз Николу кад му овај уступи Драчевицу, Конавље и Требиње, којима је земљама владао 1373-6. Док је Лазар освајао Рудник, посјео је Твртко цијелу област горње Дрине и ишћерао Ђуру Балшића из Требиња (1376). Тиме су границе босанске државе размакнуте до близу Сјенице, до Огоништа (Никшића) и Котора.[8] Сад се Твртко, као господар српских земаља и сродник Немањића, крунисa српском круном, и потписивао се од тад „*краљ Србије Босне и Приморја*. Сад са обрну на запад и користећи се хрватским немирима и борбом између Жигмунда Луксенбурговића и напуљских Анжујаца око угарарске круне, освоји цијелу горњу Далмацију

Послије Твртковe смрти (Марта 1391) наступи у новој босанској држави онако стање какво је наступило у Србији послије Душана Босанске војводе и намјесници почеше да оснивају у освојеним земљама своје сопствене

[8] Намјерени поход 1371: Lett. o Comm. di Levant. 1359—80. f. 71. 1372 год. Маја савез Ђуре са Николом (ib., в. Starine I. 181). 1373 г. 30 Новембра Ђуро Балшић у Дубровнику као „**господарь ѡконзи ҙемли приморскои коя ѥ ѡколо Дубровника**“, Mon. serb. 183 (в. ib. 185 Ђуро у Конављу). У Јан 1375 г. приправљаше се Тртко против Ђуре Балшића (Lett. ib. f. 87). Јула и Августа преговарали су Дубровчани са Ђуровим кефалијом од Конавља бог изгреда Конављана и Требишњаца (ib f. 92 и фрагменат из год. 1375 у L. Ref. 1350). Окт. 1375 још је био жив Никола (ib). Февр. 137? било је већ Требиње у рукама босанским (Lett. ib. f. 106) Из доба ових ратова је и једно писмо Твртково из Спужа у Зети, у ком се спомиње и његов протовестијар поп Ратко (доцнији епископ ирканскн), Mon. serb. 483 (тамо се приписује краљу Тому и стављено је у год. 1444—1460)

државе. Сви доцнији босански краљеви били су слаби и незнатни. Њихова власт ограничила се на средњи ток Босне, на сребрне мајдане код Фојнице и Крешева и на нешто мало оближњих области. Ту су биле њихове пријестолнице (столна миста).[9] *Бобовац* је био главна пријестолница; у њему је чувана и краљевска круна. Развалине Бобовца леже један сахат источно од Сутиске на једном високом бријегу, испод кога се састају потоци Буковица и Боровица. Краљеви су се обично бавили у *Сутисци* и у *Трстивници*, које су биле близу једна другој. Али најглавније трговачко мјесто у Босни у XIV и XV стол. било је *Подвисоки* на ријеци Босни, под градом *Високим*, који је сазидан на једној стрменитој стијени. Тек у XV стол. кад су Турци Босну много узнемиривали почињу краљеви више да се баве у *Крешеву* и у удаленом *Јајцу*. Врло радо су се краљеви задржавали и у *Милодражи*; то је сад село сјеверно од Киселака.[10]

Послије Твртковe смрти био је најсилнији од све властеле *Хрвоје* († 1416), херцог сплетски. Његова држава у најсјајније доба његове моћи простирала се од мора и Неретве до Уне и Врбаса са Бихаћем, Јајцем, Ко-

[9] Castrum principales ipsius regis Ozthoye Babulch uocatum, ubi corona ipsius regni Bozne conseruatur. 1405. Fejer X, 4, 388. Бобовац се спомиње као пријестолница босанске краљевине од бана Твртка (1375 Mon. serb. 184) до пада босанске државе; као град постојао је још 1519 (в. прим. 20). Скоро од свију краљева имамо повеља које су датиране из *Сутиске*; *Трстивница* се помиње 1392—1405 (в. Даничић Рјеч.) *Високи* од 1355 (повеља у Radu I 145); „**славнн дворь кралєвства мн в Подь Внсокн**" 1399 Mon. serb. 235. *Крешево* тек 1435 и даље. *Милодраже*: 1421 **на Мнлодражн** Mon. serb. 316; 446 ult. Maj (Millodraxe). Lett 1440—1448.

[10] Краљеви су по средњевјековном обичају путовали из мјеста у мјесто. Из кореспод. дубр. посланика може се неколико таковых итинерара састaвити, н. пр. 1430, 2 Јуна Сутиска, 8 Јуна Sotto Uisochi, 12 Јуна ib., 15 Јуна Auouinaç (?) крај Јула Сутиска, 2 Јула Sotto Criszeuo (Крешево), 27 Јула Souisochi, 31 Јула Сутиска, 7 Авг. ib., 16 Авг. Sotto Uranduch, 21 Авг. Сутиска, 13 Сеп. Sotto Uisochi, 14 Септ. Сутиска, 29 Септ. Sotto Uisochi (писма посланику Nicolaus-у M. de Resti, Lett. 1427—1430).

тором на Врбасу, Лијевном, сјеверодалматинском вароши Омишем и острвима Брачом, Хваром и Корчулом. Његови синовци *(Војиславићи)* одржали су се само на сјеверу ове области до пада Босне.[11]

У Хуму, Попову и приморју између Дубровника и Стона владало је старо домаће племе, које је било у пријатељству са Дубровчанима. Жупан *Санко* син Милтена Драживојевића, био је старјешина тог племена око 1348 до 1367 год.; послије њега дошли су његови синови *Бјељак* и *Радич Санковићи*, који су посљедњих година краљевања Твртковa владали и Конављем. У метежима који наступише послије Тврткове смрти (зими 1391—2) они су били заробљени, а њихову земљу Павле и Сандаљ подијелише.

Павле Раденовић († 1415), син Радина Јаблановића, оснивач породице *Павловића* имао је најпосљедну земљу између Босне и Дрине. Ту је његово племе, докле гођ је трајало, имало под собом негдашњи „comitatus Berez", т. ј. град Борач (код Власенице), оловне мајдане у Олову и трговачко мјесто Прачу, ђе је Павле подигао град Павловац, који и данас постоји. Сем тога Павле је имао још под собом и Устиколину (између Фоче и Горажда), Добрун а можда и Врхбосну (Сарајево); пошто је надвладао Санковиће добио је другу област у приморју: Требиње, Билеће са Бањанима, Клобук са жупом Врмом и Конавље.[12]

Хранићи (или дом *Косача*) чија се земља најдуже одржала (Херцеговина) били су Павловићима час непри-

[11] Љубић, живот Хрвојев, Rad 26.

[12] Борач се често спомиње под влашћу ове породице. Олово: Citta di piombo 1415 под Павлом, Пуцић спом. I p. XVII; о тамошњим ђумруцима има у дубр. актима врло много преговора са Радославом Павловићем 1421 и даље; под Иванишом Павловићем 14 8, Пуцић II 113. — Врхбосна: Павле закопан у «Vareboxanie»: Пуцић I p. XVI (тако је у оригиналу а у издању «vuceboxane»). — Устиколина: Commissio посланика Петру Павловићу о новим ђумруцима «nelso contrado in Osticoline» ? Maja 141? (Lett. e Comm. 1411–16. Имаовина у приморју

јатељи час савезници. *Сандаљ* († 1425) „по милости божијој велики војвода босански" био је у своје доба најсилнији човјек у цијелој земљи; силнији и од самога краља. Поред других , раскомаданих области он је имао под собом још и земље на горњој Дрини на Лиму, Тари и Пиви, а осим тога још и Рисан и Драчевицу са Новим (Castelnuolo) на мору неко вријеме и Будву.

Од осталих породица да споменемо јоште *Дринчиће* (доцније Ковачевиће) код Сребрнице и *Златоносовиће* у Усори код Сребрника и Зворника. Поред ових било је још мањих породица који су били војводе, жупани и дипломате већих владара (н. пр. Николићи у Попову, Љубибратићи у Требињу и др.)

1398 пуштен је из затвора Радич Санковић и дат му је Хум чијим приморјем, завладају сад (1399) Дубровчани. Али првом приликом кад (1404) Хрвоје, Сандаљ и Павле збацише краља Остоју , Сандаљ потпуно уништи владу Радичеву и освоји цио Хум са Благајем.[13]

Све се ово догодило за вријеме непрекидних напада турских и угарских. Турци отворише себи пут у Србију битком на Марици (1371). Вукашинов син краљ Марко и Констатин, господари сјеверне Македоније, оба († 1394) били су им још тад трибуталии. Слободном Србијом сјеверно од Шаре владао је *кнез Лазар*, велики дио земље био је под *Вуком Бранковићем* († 1398), коме је припадао Призрен , Приштина , Вучитри и Трепче са мајданима по Копаонику. Послије битке на Косову (1389) постао је овај дио Србије трибуталан Турцима. Лазарев

1332—1438 спомиње се у дубр. актима непрестано , а нарочито је поробно описана за вријеме догађаја 1430 год. Итинерар посланика Радославу и Сандаљу 1423; 13 Jan Sotto Sancobor кот Сандаља, 17 Февр. ib., 24 Февр. у Biszcysotto Blagai: отишао је Радославу 3 Априла Sotto Boraz, 7 Априла „в Корую" (Mon. serb. 324), 25 Апр. ib., 11 Maja Sotto Noui in Praza, 3 Јуна Sotto Boraç, 16 Јуна Bistriça, Јуна Booaç, крај Јуна у Добрун (Lett. 1420—22). 28 Априла 1433 био је Радослав «sotto Dobrun» (ib. 1430—35).

[13] Честитка Дубровчана Сандаљу 1404 Септембра. (Lett. 1403—10).

син, деспот *Стеван Лазаревић* (1389—1427), знао је себи створити чврст положај одржао је своју државу у корисном поретку на супрот тадашње Анархије у Босни, и поставио је своје сроднике Бранковиће за своје нашљеднике, ако он не би имао порода. И ако се његова држава простираше до Шаре, он је сједио у Биограду, који је добио од краља Жигмунда у државу за свога живота. Тежиште српске државе пренесено је дакле готово на Дунав.

Краљ Жигмунд, шљедујући политици свога преходника, много се мијешао у свађе босанских партија и борбе око пријестола. 1405 год. освоји град Сребрник у Усори, који је од то доба био понајвише у угарским рукама. А 1410 године војска Жигмундова потпомагана од домаћих партија и деспота Стефана продрије у долине Босне и Дрине и освоји много градова. Тад доби Стефан од Жигмунда (1411) богату рударску варош Сребрницу у дринској долини.[14]

Мало доцније Августа 1415 паде Павле Раденовић као жртва једне непријатељске партије, која је била бацила око на његове земље.[15] Неколико области на Дрини доби Сандаљ. У осталим земљама утврдише се помоћу Турака Павлови синови: *Петар Павловић* († 1420), а нарочито енергични *Радослав*. Дубровчани откупише тад од Сандаља и Радослава Конавље. Ушљед свађе која се око

[14] Операције у год. 1410 описане су у једном писму Дубровчана Жигмунду од 30 Маја (Lett. 1401—1567). Тад су били посједнути градови Vranduk, Sotto Uisochi, Bobauoç, Srebernich, Chuzlath, Brodarum (Бродар у земљи Павловића 1442 Mon. serb. 414), Sussieth cum mercato Srebernize. С прољећа 1411 биле су Жигмундове трупе у Сребрници (Sett. 1411—16). Поклон деспоту Стевану: Barones Bosne fuernnt ad uniuersale colloquium et deliberauerum auferre Sreberuizam, qnam Vestra Serenitas dedit magnifico despoto Rassie, пишу Дубровчани Жигмунду 18 Августа 1415 (Lett. id). Il seremissimo re di Romanj, uostro signor, chel u'a dato el mereato di Srebniza in nostra mano, говор дестоту у инструкцији посланика Nic. de Sozze i Dobre de Binzola 9 Нев. 1417 (Lett. 1411—17).

[15] В. Пуцић. Спом. I p. XVII: tutta la lor (т. j. Павла и његовог сина Петра) contrata e partita, ma nou so appunto, come e a chi.

тога изроди постаде лига између Дубровника, краља Босанског (Стефана Тврка Твртковића) и Сандаља, која је имала задатак да са свим раскомада земље Павловића. Прво су гледали да поклоном од 70000 дуката задобију Порту да пристане на овај план. Али се Радослав извуче из ове опасности интригама и поклонима на босанском и турском двору.[16]

Неколико година доцније склопише савез против босанског краља Стефена Тврка Твртковића Сандаљ и деспот *Ђурађ Бранковић*, који је наслиједио српски пријесто од свог ујака деспота Стефана, и „купише његову државу" од Султана, који је давао земље у феуд свима хришћанским владарима на балк. полуострву. Деспот Ђурађ доби том приликом Зворник и Усору (око 1433).[17] Српска се држава у ово доба опет на југо-западу знатно раширила. Тамо су Балшићи запали били у велику неприлику; у арбанашким планинама на састављеноме Дриму владала су независна племена *Кастриотићи* и *Дукађинци*, а Млечани од кад посједоше Драч, које новцем које силом заузеше сво приморје (1393 Љеш. 1396 Скадар, Дривает, Дањ, 1408 Улцињ и Бар). Кад се 1421 год утрије племе Балшића послије тријестогодишње борбе са Млечанима, настави рат деспот Стефан са својим нећаком Ђурђем Бранковићем. На миру 1423 уређено је да приморје између ушћа Бојане и Котора (са Баром и Будвом) буде српско (било је до 1441) а Љеш, Скадар са приморјем између ушћа Дрима и Бојане млетачко туђе

[16] Опширио у «Slovincu» 1879.

[17] E cossi fece altro volte esso Signor Despote vaynoda Sandal, quando comprono el paese del re Tuertcho e per dicta caxon el Signor Despot se fexe signor de Suonich e de Vsora. писмо посланику у Србији, 2 Септ. 1451 (концепт у Lett. 1451—2, писмо у Lett. 1448—88) Ово се догодило од прилике око 1433 год. Још у Априлу те год. био је краљ Твртко у Зворнику у борби против Срба. (Lett 1430 за) 1452, 28 Августа био је деспот у Sotto Teozach (с. д. од Зворника Теочак), 25 Окт. «in ni la Radatlie apreso Suonich (Радаљ према Зворнику на српској обали) Lett. 1451—2 и 1448—88.

био и Улцињ, Ластва са Паштровићима и Котор, који им се 1420 својевољно предао.[18] На југо-истоку допирала је српска држава до Шаре захватајући Призрен и Ново Брдо, на истоку до састављене Бугар-Мораве; Ниш и Крушевац већ су били турски. Пријестолнице Ђурђеве биле су Смедерево на Дунаву и рударска варош Рудник, почем је Биоград после Стефанове смрти припао Угрима.

Сандаљ је умр'о 1435 год. његова држава простирала се тад од ушћа Неретве до ове (десне) стране Лима. Љети је живео у својим градовима на Дрини, *Самобору*, код трговачког мјеста Горажда, *Козману*, између Фоче и ушћа Сутиске, свом главном граду *Соколу* на састанку Пиве и Таре, *Кукању*, код Пљеваља, *Кључу* код Црнице (јужно од Гацка). Његов је био манастир *Милешева* са ближњим градом, и *Огоношт* (Никшић) Зими је слазио у топло приморје, на Неретву или у залив Которски. Сав Хум са *Коњицем*, *Врапцем*, *Невесињем* и дивним градом *Благајем*, био је својина великог војводе; на Boccadi Cattaro-у имао је краљевски град *Нови* (Castelnuovo) и *Рисан*.[19] Једино имаовина Павловића у Требињу чинила је те земља није била у цјелокупности. Сандаљев синовац *Стипан Вукчић*, који је дошао послије њега освоји 1438 и Требиње са околним жупама, и Павловићима тиме остаде само стара нашљедна земља Олово и Борач. Доцније рашири он границе своје земље према сјеверо-западу до Сплета. Тако је постала *Херцеговина*, „земља Херцего-

[18] Мљет. спом. о том код Шафарика Acta archivi veneti II.

[19] Итинерар посланика који су шли Сандаљу 1430: почет. Маја Црница. 8 Маја Сутиска (на кланцу Чемерно), 13 Маја Соко, 23 Маја до 10 Јуна Самобор, 19 Јуна до 10 Јула Кукањ, 19 Јуна Самобор, 26—29 Јула Косман. 30 Јула Соко, 17 Авг. Црница, 8 Септ. Невесиње. 1431, био је 13 Јануара у Кључу, у Јулу у Кукању. (Lett. 1427—30). Итинерар посланик к Стипану: 1450, 12 Нов. Требиње, 1 Дец. Козман, 19 Дец. Choča (Сид Фоча), 4 Јануара 1451 Sotto Soko 19 Јан. Iurgenac (Lett. 1448—88). Један други итинерар: 1453, 13 Јула Билеће, 19 Јула „Ѹ Пивѣ на планинѣ на Пишѹ" (Mon. serb. 460). 23 Јула Jexera (Lett. ib).

ва," назвата тако с тога што је Стипан од 1448 имао њемачку титулу „Херцог."[20]

1440 год. освојише Србију Турци; Стипан посједе (1441) приморје, али му га брзо отеше Млечани. У планинама између Котора и скадарског језера задоби самосталан положај племе *Црнојевића* које није било ни мало угодно Балшићима а доцније и српским деспотима; њихова област је колијевка данашње Црне Горе,

Послије побједоносног похода угарског краља Владислава против Турака 1443 год. оживље опет српска држава. Ђурђе Бранковић поново узе владу у старим границама, али без Сребрнице и без приморја. којим су владали Млечани. Од сад су вођени крвави ратови између Србије и Босне око сребрних мајдана сребрничких; варош је прелазила из једних руку у друге. Турском интервенцијом омашена је цељ нове велике коалиције (1451—2) против Херцога Шћепана. У тој коалицији учествовали су Дубровчани, краљ босански, деспот и много мањих владарчића; њој је био задатак између осталога да поврати Павловићима Требиње, деспоту Милешеву и дринску област.

1455 год. освоје Турци цијелу јужну Србију са Новим Брдом и Призреном. Идуће године умрије деспот Ђурђе коме је било остала само сјеверна половина Србије са Смедеревом и Рудником. Пошљедњем босанском краљу Стефану Томашевићу пође за руком да женидбом са унуком деспотовим присвоји остатак деспотове државе[21] али већ идуће године (20 Јуна 1459) освоје Турци Смедерево са осталим областима. Махмуд II учини крај босанском краљевству 1463; породице Павловића,

[20] Раширење тера-е ducis описано је још и у угарско-турском уговору мира 1503 г. (Хамер Osm. Geschichte II 617) и 1519 (Theiner. Mon. Hung. II 626) на сваки начин у издању су имена рђаво забиљежена. Ова земља обухватала је градове: Проложац (код Имотског) Имотски, ког (?) Вргорац Љубушки, Мостар Почитељ, Благај Нови, Рисан, Кључ, Самобор, Милешеву.

[21] В. повељу од Окт. 1458 у Radu I.

Динчића и др. погибоше у боју. Стари градови опадоше а *Врхбосна* (Сарајево, Босна Серај) постаде главна варош турске Босне. Још се одржао на југу Херцег Шћепан (†1466) „по милости божијој и султана Махмуда.“ Под његовим синовима (Влатком и Владиславом) пропала је његова држава (1479). Један се од његових синова (Стефан) потурчио и био је велики везир под именом Ахмед Херцеговић; за њим је пошло и врло много властеле босанске. На сјеверу држали су Угри неколико градова, (Јајце са Звечајем и Језером, Тешањ у Усори, Сребрник, Шабац), али су неке погубили још прије пада Биограда (1521). У Зети држали су Мљечани Скадар до 1579, а Бар и Улцињ до 1571 године.

Љуб. Стојановић

НАХИЈСКИ ГОСПОДАР

ПРИПОВЕТКА

Прође по читав ред година, па их по готову нико и не опази, а дође само једна једита година, па остави читав низ трајашних успомена, за некога драгих, за некога богме немилих. Година 184* прешла је преко шабачких улица, онда још некалдрмисаних, оставивши од многих и ову успомену, која се не налази у аналима укинутог шабачког магистрата, али још живи у старијим породицама с ове и с оне стране реке *Камичка*, и по осталим улицама, којима стара имена већ и не памтим, а којима имена новокрштена ни мало не доликују, па их за то овде ни помињати не ћу.

Беше то једног летњег дана; небо је трептало отвореним плаветнилом; Цер се једва виђаше; а трговци при-

творили ћепенке, да им жестоко сунце, које ће се скоро помолити иза високих јабланова господар-Јевремовог конака, не сажиже еспапе, особито оне дрвене, који се витопере, и оне шарено-платнене, у којих је боја понајвише осетљива, јер је — лажљива. Али дућани нису данас притворени само због припеке, него и због изненадног збора, на који је нахијски господар позвао све домаћине и све домаћице.

Прекрило народ, мушко и женско, пространу авлију конака господар-Јевремовог; неки тражаху и нађоше нешто мало хлада под дугим сенкама од јабланова, а већина стала на чистину, ћутећи, готово престрављено очекиваше власт да им каже чудну заповест, која им се свиђаше бити врло чудновата, по начину саопштавања, а немила због домаћица, које позивати на јавне скупове, не беше никад обичај српских старешина. Понеки намакао фес скоро до обрва, хода, у врло кратким дужима, тамо амо, и тек овда онда погледом, који сече, одмери господарски двор од доле до стрехе; понеки опет скупили се у мале буљуке, гледају се и ћуте, махну главом, шапну по коју, накашљу се, да забашуре прошаптани, испрекидани говор, разиђу се, да се опет, после неколико тренутака, на заклонитијем месту, састану и прословe коју. А била су у том скупљеном свету и така двојица, која се, као дуси, налажаху свуда по пространом дворишту, питаху се са сваким, придруживаху се свима и свакоме, заподеваху говоре, али их сви очевидно избегаваху, уклањаху им се с пута. У шабачком Посављу још су им имена знана, приповедач их није лично познавао, па не уме их ни приказати онако како би му налагале зле и опаке заслуге њихове. Неваљалце најжешће казнимо, кад им имена не помињемо, кад их, навалично, предајемо забораву. И ми, дакле, ова моја два неваљала земљака не ћемоишчепркавати из заравњених и разграђених гробова њихових.

Конак Господара Јеврема један је од онаких простих а врло складних дворова, какви се виђају свуда на истоку у богатих бегова. На средини, и на оба краја двокатне грађевине, с лица, испупчиле се полукуле, с многим прозорима на горњем боју; горњи лакши кат, за неколико стопа испупчио се над доњим који је од најдебљег зида; кров, кроз који се промолили многи сасма шиљасти димњаци, завршује се горе сувише оштро. А из авлије опет крила три, а оно средње, као у сваког источног конака, претворено у лаку ћошку, на којој је негда седео господар Јеврем, а по који од његових учених доглавника читао му странске новине и „полезне” књиге. То је било онда, у оно прво доба, доба слатког мира после бурних и дугих ратова. Данас по Китогу, чистом од Турака, ори се песма сељанака, које се журе Шапцу на чаршију; преко бојних пољâ мишарског и дубљанског мирно пара плуг; близу равањског шанца, у гњилој и црноводној речици Засавици, мирно плове рибарски чунићи, а у лепом и још лепшим успоменама украшеном конаку покојнога господара, на горњој ћошци, ишараној тицама и јабланићима и другим символичним сличицама, седела је, дрмила је, смишљала је свако зло једна господарским рухом превучена гејачина, глупа, сурова, пијана. И тај глупи варварин, тај пијанац беше онда, у време нашега приповедања, највећа власт у нахији шабачкој, био је највиша — самовоља!

„А што ли нас је сазвала ова самовољна бекрија?” То је питање разговетно ћутало на мутним челима искупљених домаћина и домаћица, то је све што се могло чути у шапату оних малих, заплашених гомилица.

Тако је народ, готово до подне, пржило врело летње сунце. Данас би, у оваком незгодном положају, Шапчани лаким летњим шеширима, а Шапчанке лепезама и свионим сунцобранима одбијали жестоке зраке од себе; али онда, изнад фесова, ничим незаштићених, пекло је и

жегло сунце да изгоре очи, да прокључа мозак под теменом. А, по стародавном добром обичају, свако, и мушко и женско, као одличну домаћинску декорацију, која се и лети не оставља, имало је на себи бунду, постављену изнутра понајвише морскиммишом, а с пола лисичином.

Народ, ма колико силом и застрашивањем онога времена навикнут на беспрекословну послушност, опет се поче, испрва кријући, па онда очевидно, по старински рекавши: волновати! И кад ова узрујаност поче узимати јачи мах, кад већ дође у врење, из којега излећу оркани, појавише се на вратима доњега ходника четири снажна, до грла наоружана пандура. Свет се утиша, а још више, кад се сиђоше низ два три каменита степена, прођоше поред некадашњег господарског белокаменог биљекташа, и право кроз народ одоше ка великом дворском бунару, покривеном округлим препаним кровом. И нехотице овлада радозналост, а из ове изроди се плашња, а кад страх уђе у кости и месо, неста жубора, а наста тишина.

Пандури, већ навикнути служити страстима и сили махнита господара, готово са задовољством уђоше под бунарски кров, па отуда, из свежега захладка, извукоше на видело божјега сунца — мацке! Боже мој, како је данас свима и свакоме знано, јасно и разговтно, кад извучеш на среду овог чиниоца старе свенародне дисциплине, а како ће тешко бити приповедачима после мене, кад, ради познанства с овом „стројитељком мира“, узморају ићи и правити дуге студије, дуга разматрања у — музејима. Лагано, мал' не рекох достојанствено, довукоше пандури мацке на сред пространог дворишта, таман према горњој ћошци, па спустивши дрвену руду на траву, стадоше с једне и друге стране мацака и погледаше горе својим грозним очима.

А на горњој ћошци отворише се оба крила средњега прозора, и помоли се глава једнога звера. То не беше

звер, већ вилајетско страшило, тадашњи несретни господар још несретније нахије шабачке.

Ћути народ као да су им конопцима грла повезана, ударио студен у срца, као да их је гуја шинула. Дуго гледа народ старешину, дуго старешина народ док завика са св је висине:

«Добро ви јутро, мили моји Шапчани!»

Нико ни једне.

«Звао сам вас да видите, како кривце казним!»

Зловољни грађани, још се већма намрштише.

„Имам заповест од књаза да мотрим на све, да хватам свачје трагове, да оваришем сваку јаму, сваки буџак, у који се купе бунтовници и безредници. Још никако да вам изветри из главе протерани господар, је л'? Бош вам работа бре! протрч зече, што би би! Кад ја будем опет млад, онда ће и....”

Ту одвратни власник мало замуцну, застаде, као да му нека далека мис'о сену кроз маглу, која испуњаваше његову сурову главу.

„Ваше је тезга и утија, политика јок! Кажем и говорим ја, али немам коме; хоћете да сте најмудрији, да сте паметнији од сваког иксана. Ич, браћо, тако то не бива. Власт је, власт! И за то сам вас дозвао да очима видите, јесам ли ја власт, или нисам власт.”

Хладан, а тако тежак камен свалио се на срца мудријих и виђенијих грађана шабачких. У коначком дворишту тако тихо и мирно, да би се чуло и нихање лишћа на јаблановима, да је само, којом срећом, дунуо отуд од Саве ма најмањи поветарац, који би донео хлада и свежине.

«Већ и жене код мртваца, претресају народне послове; господарска диплома овде код мене, а оне жаре и пале као да су овде у сред господарског конака. Ја, власт, морам покусити оштре језике! Госпођо Јоко!”

Викну одвратни говорник и погледи у једну гомилу ондашњих најодличнији госпођа шабачких. А кад виде да се његовом узвику нико не одзивље, говорник, својом храпавом гласином, још јаче загрме:

„Јоко!"

Од круга одличних госпођа одвоји се једна домаћица и смерно стаде на оној малој чистини, око које, кругом, стајаше чудом зачуђени народ.

То беше госпа старих српских одличних типова, висока, хода одмерена и достојанствена; лица блага, озбиљно мирна и смишљена: на глави фес, вешто наместен горе на темену, око којега се, у правилно заошиљутој црти, повијаше шамија калемћарка и још вране, цаклене витице; црна атласна шкуртељчица увијаше се у прикладан струк, а одатле, у лепим, убраним борама, спушташе се низ полусвилен фистан, боје затворене, који се завршиваше на грудма у два полукруга доле обрнута, а на рукавима у подужа шиљаста пера, слична бадемовом листу, па опточена с неколико жица најчистије срме.

„Мене ли вичеш, господару!" Прозбори та матрона српска, подигну главу, и пуна поузданости и прибраности погледа горе.

„Тебе, тебе, Јоко!" Викну јаче него обично нахијски господар, а глас му звоњаше презирањем, и гњевом, и осветом.

„И за то ли си искупио толики народ?" Упита увређена госпа полуљутито и дрско.

„За то!"

„А шта сам ти учинила, да призивљеш цео народ за судију?" Пита госпа, смело гледећ' горе у ћошку.

За леђима раздраженога старешине опазише многи она два услужна духа, што су мало пре крстарила по народу тамо амо с врло љубазним лицем и наметљиво-повердљивим опхођенем. Старешина се окрете, и обе њихове демонске главе пригнуше се његовој.

„Јеси ли ти, Јоко, синоћ седела код мртва Јована?“

„Седела сам“, смерно одговори Јока.

„И тамо, твојим злим језиком, ниси оставила на миру ни мене, ни Господара?“

Госпођа Јока гледаше преда се и не одговараше на ту потварачку оптужбу.

„И да други пут и ти и друге као што се ти, не би запињале ни о мене ни о Београд, пресудио сам, да те овде јавно изобличим, да те добро — *искамџијам*!“

На оваку непромишљену и ужасну реч, госпођа Јока напрасно задрхта, па онда белом махрамом протаре чело, порумене у целоме лицу и за часак се наже на газда Теју, који беше притрчао да је прихвати, јер мишљаше да ће посрнути.

Али госпођа Јока не беше ни за часак клонула; само на тренутак помете је толика неочекивана необузданост власничке смелости. Народ се узруја, жене побледеше, али се све опет на један пут стиша.

Госпођа Јока са свим одлучно остави руку газда Тејину, и попе се на ниску покретну клупу, коју су пандури довукли. Не окрећући се горе ка ћошцу, поносно дигну главу, и погледа око себе цео народ; погледа га очима увређене лавице.

„Браћо моја по роду и Богу,“ поче госпођа Јока гласом потресеним. „Ако је, браћо, забрањено женама нарицати, онда сам се ја, слаба жена, огрешила о закон. Кад окупасмо и наместисмо покојнога Јована, ја, његова сродница, оплакала сам га по нашем старинском обичају. Шта ћете, кад је Бог уделио слабо срце нама женскињама? Ви, господари наши, савладате себе и у тузи и у несрећи, а ми, грешне у Бога, не можемо без суза, без јадања. Па наричући над несретним Јованом, нарицала сам, сиња кукавица, и за мојим Матијом, кога одагнаше, који се потуца, Бог би знао где, код своје куће и код мене живе. Та да ми је срце од камена, морало би за-

плакати на таку неправду. И ја сам плакала, ја сам нарицала, ја сам, у плачу, помињала мога доброг Матију, а проклињала противнике, који га, недужна, одагнаше у сургун. И до сад се, браћо, кукало и нарицало, и до сад је било власти, власти и турске и српске, али нико не окреташе главе на женска јадиковања по кућама и гробљима. Мој добри Матија и не слути да његова Јока стоји данас на овом срамотном месту на очи свима вама, честита господо и браћо! Ја вас молим, господо и браћо, не дајте срамотити слабу остављену жену: моја срамота, ваш је стид! Не дајте да нас бешчасти она горе глупа и сурова сељачина, која не зна ни за образ, ни за поштење. Ја се браћо предајем у ваше руке, ја вас молим, мој вас Матија моли. Не дајте ме... или" —

Ту госпођа Јока плану јачим жаром; гњевна истргну мали нож испод бајадера, и подигну га десном изнад главе, која се на сунцу блисташе узвишеном лепотом мученичком. Ту загрме народ својим позним, али ипак достижним гњевом: заори се хула и роптање; за часак узбуна и метеж! Први грађани прихватише честиту госпођу Јоку и узеше је у своју средину. Пандури, једва живи, разбегоше се у скривене ћилерке коначке: неколико каменица падоше право у ћошке, из које је већ одавна кукавички стругнуо неваљали господар несретне шабачке нахије. И да хитре слуге његове не забравише сва врата на уласцима, тај би му дан био последњи, а не онај, кад је испустио своју грубу душу у селу, куда га је, на скоро после тога, виша власт, ма и против воље своје, морала — отерати.

Ето и тако је негда било онда у оном старом времену, за којим многи сањају и уздишу. Добро се памти, а зло се радо заборавља; па за то минула времена изгледају и лепша и ружичнија. Има и данас иступа и греха, али је све то мало друкчије, ни из далека оне жестине, оног варваризма. Друкчије се и збори и твори

кад над тобом лебди *народни суд*. А уверен сам да би уз наше време били, само да су живи, и газда Теја, и газда Јова, и брат Тешман, и Ркпић и старац Макавија, та добра и побожна старина. Али они одавна, заједно са својим старим *добрим* временом, почивају у гробљима шабачким. Нека је и њима и њиховом *добром* времену вечан покој међу блаженима! Ми, који још живимо о греху, са свим смо задовољни са својим бурним временом, па ваљда ће и Господу угодно бити да нас у њему што дуже подржи, бар да поживимо колико покојни старац Макавија и глухи Чарко, који беше најстарији човек свога времена.

Милорад П. Шапчанин.

ЗЛАТНА ГРИВНА

ДРАМА У ПЕТ РАДЊА

НАПИСАО

Манојло Ђорђевић — Призренац

(свршетак)

ПЕТА РАДЊА

„ДЕЛО НА ВИДЕЛО“

Судска дворана. Од половине позорнице на узвишеном месту велики сто за судије. С једне стране сто за државног тужиоца, а с друге за правозаступника. На дну се види галерија за слушаоце. Спреда с једне и са друге стране столице за оптужене и сведоке. На десно велики прозор, а с лева врата покрај којих је обешено велико огледало.

На великом столу, виде се размештена акта, звонце, мастионица, и друге канцеларијске потребе. Између две запаљене свеће, стоји крст и еванђеље, а иза њих нешто скупљених алиђара, алати, Милункина хаљина и марама, — све што је члан нашао у њеном стану.

Појава 1

Председник стоји у зачеље стола, с једне и друге стране **по три поротника**, с лева **државни тужилац**. На галерији пуно **слушалаца**. Спреда стоји **Трико** замишљен.

Председник (држећи крст оставља га). Пошто сте господо поротници, положили прописану заклетву, можемо отпочети (седне); заузмите своја места.

Сви (поседају).

Трнко (за себе). Њега сам се опростио. Сад сам сигуран. Морам напред. Нек се сврши како се отпочело.

Председник. Мислим да није нужно опомињати вас, на данашњу дужност, која је колико тешка толико и значајна. Ја се уздам у вашу савест, да ће вам она бити једини руковођа у изрицању правде.

1. поротник. И да се нисмо на то заклели, господине председниче, ипак као *људима* мора да нам је то највећа светиња.

Председ. Тим ћете се показати достојним установе, за коју су се толико борили многи напреднији народи. Но пре него отпочнемо сам претрес, ваља ми решити једно замашно и значајно питање. Оптужени сукривац Војислав Мишљеновић не може учествовати при данашњем претресу, јер по лекарском извештају од несретног случаја лежи сасвим без свести, и сваког тренута очекује се последњи час. Био је, незнано од кога, нападнут и тешко рањен баш оног дана, кад га је суд пустио из притвора, да се из слободе брани. До сад се није могло никако пронаћи, ко је и зашто је управо учинио то тешко злочинство.

Трнко. (за себе) Ако ја не полудим, — неће вам се то никад ни објаснити.

Председ. На пошто је овакав случај код нас до сад први, то нисам се сматрао за надлежног да одлажем већ оглашени претрес; за то остављам вама да решите: хоћемо ли отпочети претрес, или ће се одложити док се његово стање не побољша или сасвим не погорша?

Трнко (злобно за себе). Залуд вам одлагање. Он је своје свршио!

Појава 2

Војислав и судски лекар

Војислав (који је међутим ишао са судским лекаром, чувши последње речи озбиљно). То није нужно, господо! Ја сам дошао да вам уштедим излишан труд.

Трнко (тргне се, упрепашћено, за себе) Он овде?! Жив! (севера на све стране)

Председ. Како је то могуће? (лекару) Нисте ли ви г. докторе послали на писмено мњење —

Лекар. Какво је у овом случају било целисходно. У осталом, овде ћете наћи објашњења, колико је за сад неопходно нужно. (преда му писмо)

Војислав. А мало доцније, уверићете се, да је цео поступак био врло добро промишљен.

Председ. (отварајући писмо). Од Добрића, члана полиције; хм! (чита)

Трнко. Дакле отрован врх ханџара није дејствовао?! Непојамно! А ја нисам омашио! Непојамно! Ех! Шта се ја опет толико бојим! Шта ми може без доказа? Ништа! Најбоље је да се свему чиним и невешт.

Председ. (вртећи главом, зачуђено) Ово је за мене загонетка. (чита за себе:) „Господине председниче. Одма после покушаја убиства г. Војислава Мишљеновића послужи ме срећа да дођем на место злочинства. Убица је био намерио ханџаром баш у сред срца, али бележник који је г. Војислав имао у левом џепу, задржи самртно оружје, да није могло допрети до тела. Убијца мислећи, да је дело сасвим извршио, гурнуо је нападнутог тако јако, да је овај пао на тле и о један оштар камен тако повредио потиљак, да задуго није могао доћи к себи. Но чим се освестио, почео сам га испитивати и пошто је познао чије је злочиначко оружје које сам нашао на лицу места, као и из осталог његовог исказа, увидео сам да је *овај покушај у свези са случајем данашњег вашег претреса*, за који сам још у почетку сумњао да је дело других криваца, *а не оних који се управо оптужују*. У овоме утврди ме сасвим писмо старог Мишљеновића, које ми је суд послао по мом захтеву. Али пошто сам увидео, да је тешко прибавити према нашим законским формалностима, јасних законо-задовољавајућих доказа како за прво тако и за ово злочинство — то сам нашао за сходно одобрити план г. Мишљеновића, како ми га он изложио по предходном споразуму са нашим припознатим адвокатом г. Бранивојем Соколовићем. Овај члан састоји се у томе: *да се на самом претресу вештим и неочекиваним обртима у извођењу правог стања ствари обелодане истински кривци.* И ја мислим да се на овај начин *може* доћи бар у неколико до жељене цељи, ако т. ј. г. Мишљеновић буде кадар да изведе потпуно свој замишљај. Према томе било је неопходно нужно, да се до овог тренута притаји право стање здравља г. Мишљеновића, исто као и матере оптужене Милунке, која се нашла онесвешћена на месту извршеног злочинства. Судски лекар поступио је у овом случају у свему по мом упуству. Толико само ради вашег личног равнања. Међутим, чините се о свему као да вам ништа није познато." (савијајући писмо замишљено, за себе) Хм! зацело чудновато — непојмљиво. Видећемо! (гласно Војиславу) Радујем се, да жалостан случај који вам се догодио није имао рђавих последица, — а још ћу се више радовати, ако вам и данас буде срећа још више наклоњена.

Војислав (поклони се). Хвала вам, господине. Ја ћу се потрудити, да је будем достојан.

Председ. (показујући на десно) Изволите заузети своје место. Но морам вас учинити пажљивим на једну околност. Овде се спомиње (показујући писмо) неки ваш споразум са адвокатом Соколовићем, као браниоцем оптужене. Но он ми је међутим јуче јавио, да због нагле болести не може доћи, и ја сам по пропису кривичног поступка одредио једног званичника у лицу — Кесегића адвокатског преписчика, који ће му дужност предузети. (Стражару) Дозовите одма г. Кесегића и доведите оптужену Милунку.

(Стражар оде)

Војислав (зачуђено). Судског преписчика? То не могу допустити г. председниче. Ствар овога претреса тако је заплетена и тако деликатне природе, да би и најопробанијем свестрано образованом правозаступнику задала много труда, ако хоће да савесно одговори свом високом позиву. А ви сте за то у последњем часу одредили —

Председ. (упадне му у реч) Једно званично судско лице, — сасвим по законском пропису. Какво је то лице, — вас се ништа не тиче, пошто сте се већ унапред изјаснили, да ћете се сам заступати, — а оптужена није учинила никаква приговора на ово моје решење, које сам јој претходно саопштио.

Војислав. (жустро) Она не разуме ствар. Мени сте требали јавити —

Председ. Рекох вам већ да сам потпуно испунио законску форму, а налазите ли ипак да нисам поступио по закону, — можете се после даље жалити. Овде нема места даљем говору.

Трнко. (погледа мрко на Војислава, за себе, јетко) Тако! Нећеш постићи што си наумио!

Појава 3

Кесегић (уђе и поклони се).

Председ. Ја сам вас одредио за браниоца оптужене Милунке. Станите тамо! (показује на десно)

Кесегић. (опет се поклони) На служби, г. председниче. (стане за правозаступнички сто)

Појава 4

Милунка (уђе гледајући преда се, за њом) **стражар**

Трнко. (тргне се) Она! (обори главу) Као да је из мртвих устала!

Војислав. (тргне се) Боже — Милунка! Не, то је само њена сен! (покрије лице рукама) Како је туга убила!

Милунка. (погледа на њега) Видиш ли (поће, живљим гласом) Војиславе — (па застане)

Председ. Опомињем оптужене, да није слободно говорити мимо онога, што се буду питали. Изволте госпођице на одређено место. Слушајте пажљиво и на сва питања одговарајте јасно и отворено, без икаквих околишења, — па се можете надати од стране суда свакој могућем призрењу.

Милунка. (усправи се, поносито) Господине! Закон вам даје право да ме судите како вам савест налаже, — али нико вам није дао, нити вам може дати права да ме вређате тако очигледно. Невиност не двори милости, а призрење и сажалење поклања се само бедницима. И пошто сам дужна поштовању према себи самој, — то стојим пред вама тражећи правде а не милости, коју би сматрала за већу поругу и од саме срамне осуде. (оде на место)

(сви гледају зачуђено један у другога)

Војислав. (у усхићењу) О, како је величанствена у овом тренутку!

Трнко. (осмејкујући се злобно за себе) Тражи правду... ха ха ха!... правду!

Милунка. Ја сам готова да вас чујем, господо судије!

Председ. Ви се и сувише уздате у себе, а међутим знате врло добро, да се окривљујете за злочинство опасне похаре, и да су докази —

Милунка. (упадне му у реч) — урнек мрске освете једног подлаца, који мисли, да сиротиња, ако нема блага, не треба да има ни части.

Трнко. (за себе) Ха, змијо.... (гласно председнику) Господине, такову увреду мирно —

Председ. Можете сасвим мирно слушати, јер ако се не варам (ударајући гласом) *ваше име* није било ни споменуто.

Трнко (збуњено) Није... али —

Милунка. (значајно) Још од старина прича се о пчели за клобуком.

Трнко. (за себе, јетко) Проклетницо! (звера уплашено па прибрав се, председнику) Господине, толика смелост...

Председ. (значајно) За мене је од особитог значаја. Суд ће то већ имати у виду. Немојте с тога баш тако црвенити и бледити. Та ви стојите пред нама као *тужилац*. (за себе) Овакво понашање — ја већ почињем сумњати...

Трнко. (за себе) Само смело, — јер ако и најмање посумња, све је изгубљено. (гласно, усиљено) Имате право. Ја сам тужилац.

Војислав. (гледајући пажљиво на Трнка, за себе) Али ћеш у часу бити тужен.

Председ. Изволите, дакле господар Трнко. Разложите нам, зашто се тужите.

Трнко. Двадесет првог Маја, око 5 часова из јутра, прошав кроз моју средњу намештену собу, опазих да је отворена шкриња, у којој сам држао особито наручене драгоцености. Знајући, да је свакад закључавам, престравим се, и притрчим да видим, — кад ал' вратаоца одбијена. На поду и једној столици угледам неке алате и једну лепо извезену женску мараму. Одма сам посумњао да није учињена похара, — и збиља се уверим. Шкриња је била празна. С места јавим полицији, која дође на лице места и отпочне нужни извиђај.

Председ. Јесте ли у том тренутку сумњали извесно на кога?

Трнко. У оном тренутку био сам тако збуњен, да нисам био кадар ни мислити.

Председ. Колика је вредност похараних драгоцености?

Трнко. По списку, који сам одма направио и поднео, од прилике чини преко 300 дуката.

Председ. Можете ли познати похаране драгоцености, — кад би се пронашли?

Трнко. Разуме се, — као моју својину.

Председ. (показује) Јесу ли ове?

Трнко. (прилази и разгледа) Јесу, — али ту не достаје више од половине.

Председ. А ова гривна, — је ли и она ваша?

Трнко. Јесте.

Председ. Познајете ли ове алате?

Трнко. (погледа на Милунку) То су они исти, које сам нашао крај шкриње.

Председ. Јесте ли познали чији су?

Трнко. Нисам.

Председ. Главна врата, кроз која се улази у ваше собе била су закључана, као што сами велите, прозори тако исто — одкуда је дакле могао ући злочинац?

Трнко. И ја сам се онда чудио, али сад ми је све јасно.

Председ. Како то?

Трнко. Пошто је полицајна власт пронашла коме припадлеже ти алати, и пошто је у исто време нађена гривна, и после један део од адиђара, — то ми је јасно, да је то могла извршити само оптужена, да ли је сама или је била с ким год у споразуму, — то не могу тврдити поуздано. Само знам извесно, да у то доба, осим ње, никог другог није било у мом стану.

Милунка. (покрије очи рукама) Ох боже!

Војислав. (плане, Трнку) Зар ти је мало потварање, него се још усуђујеш —

Председ. Молим, оставите тужиоца да искаже све што има.

Трнко. (осмејкујући се) Ви сте ме криво разумели, — ствар је била сасвим (зајед.љиво) невине природе. Ја славим св. Илију и тек у очи тог дана опазим, да сасвим похабано нешто белих застора и завеса ваљало је да се одма замене с другима, — с тога сам дозвао госпођицу и — и — она је — дошла —

Војислав. (кроз зубе) Угурсузе!

Милунка. (раздражено) Не! није истина! (председнику) Господине ма да се окривљујем са тешког греха, — ипак би могла мирније поднети од овога

Председ. Верујем вам. Рецимо, да није тако. Радо би поштедио вашу осетљивост. Али у почетку истраге и сами признадосте да у то време нисте били код ваше куће, — и док није сам г. Војислав исказао, да вас је као што он вели позвао на састанак код варошког шеталишта, ради саопштења неког писма односећег се на прошлост ваших родитеља, ви сами не хтедосте дати објашњења.

Трнко. (тргне се, за себе) Његовог оца? Шта то може бити?

Председ. (настављајући говор) У томе сте дакле показали очевидну непоузданост. Но узмимо, да је г. Војислав говорио истину, — ко ће доказати да сте пре тога састанка били —

Војислав. (упадне му у реч) Код своје куће, — јелте?

Председ. Свакако.

Војислав. Њена мати, господине. Њој можете веровати да ће казати сушту истину, — та она је и тако већ једном ногом у гробу.

Председ. Можда, — да је при чистој свести.

Милунка. О, моја драга мајко! (склони главу)

Лекар. С те стране можете бити сасвим сигурни. Желите ли само, г. председниче, — ја ћу вам је одма довести. Она је овде, — чека у предсобљу.

Председ.
Трнко. } Није могуће!

Лекар. Сасвим, — верујте ми. Истина, да јој је свест *била* помућена, услед наглог душевног потреса, али сад јој се опет сасвим *повратила* услед другог истоветног потреса. Баш кад је покушан атентат на г. Мишљеновића, она се десила с њим. — Тај грозан случај тако је потресао њене живце, да је пала онесвешћена и кад после 24 часа дође к себи, осећала се истина телесно сасвим изнуреном, — али душевно је била здрава као да није никад ни

боловала. Ради бољег уверења, подносим вам и сведоџбу од тројице наших признатих лекара (преда му) а ја ћу је међутим довести, па ћете се и сами о томе уверити. (оде)

Председ. (чита) Збиља! — Чудновато!

Трнко. (зверајући, за себе) То није могуће! То је само обмана, — вешто удешена лаж!

Милунка. (гледајући упрепашћено на све стране, полугласно) Сањам ли ја? Је ли то могуће — моја мати!

Војислав. (показујући на врата весело) Ено је! —

Милунка. (трже се) Ах! (подигне руке подигнув очи к небу) Тебе бога хвалим, теби благодарим!

Трнко. (упрепашћено) Ха — она! (држећи главу рукама) Је ли ово машта? Не!? Не дам се! Још није све изгубљено! Перунка ће се заклети! Да, она се мора заклети!

Појава 5

Лекар уђе држећи испод руке **Иконију**

Председ. (зачуђено) Збиља је води! (гледајући на Трнка, за себе) Како је чисто изван себе. По свој прилици члан ће имати право. (лекару) Положите стару госпу на столицу!

(учини се)

Милунка. (очајно) Како жалосно изгледа! Она је, — и није она! (покрије лице рукама)

Иконија. (слабим гласом) Где сам ја?

Председ. Пред земаљским судом, драга старице. Не бојте се ништа.

Иконија. Пред земаљским судом? А зашто?

Председ. Да кажете по души, истинито, као да сте пред судом божјим, о свему што ћу вас питати.

Иконија. Хоћу — тако ми бог помогао!

Председ. Можете ли се опоменути оног дана, кад је члан полиције био у вашој кући ради прегледа —

Иконија. (плачући) Оног несретног дана, када су ми отели моје јединче, моје драго дете?! — О, та да је ово материнско срце од сињег камена, ипак би се тај несретни дан урезао... (склони главу)

Милунка. О! (плаче)

Председ. Знате ли насигурно, је ли ваша кћи пре тога, целог вечера била код куће?

Иконија. У очи тога несретног дана, радила је јадница дуго, врло дуго. Једва сам је умолила да се одмори. Али ја нисам могла тренути с тужних мисли о нашем јаду и сиротињи. Да, жалосно је

то господине, кад сваки мисли да с тога што смо сиротиња може нам безазорно вређати најплеменитије осећаје, — тако је тога дана мислио и онај наш богати сусед златар.

Трнко. (за себе, љутито) Проклета бабетино!

Иконија. У тим мислима дочекам и свануће. Моје дете устане и почне распремати по кући. Хтедох да склопим очи, зато је нисам хтела ословити, и збиља за кратко заспим. Не знам колико сам спавала, али кад се пробудим осетим, да ње нема. У то дође наша познаница, Перунка —

Трнко. (тргне се) Ако је приметила...

Председ. Она је дакле била код вас у то доба?

Иконија. Јесте. Тражила је моје дете ради неког писма, но како ње није било, отишла је обећав да ће се свратити доцније. И тек што она оде, дође ми и дете.

Трнко. (одахне) Не сумња на њу. Добро је.

Председ. Јесте ли је питали, куд је била?

Иконија. Не опомињем се.

Председ. Мало пре споменусте неку увреду господара Трнка. У чему је то било?

Трнко. (плане) То није истина.

Лекар. (Иконији лагано) Немојте пренаглити. Држите се строго упуства господина Добрића.

Иконија. (лекару) Хвала вам на опомени. (окренув се по гласу Трнковом) Ту си ти? Није истина — велиш? А твоја кита цвећа, — шта је она требала да значи? Није ли је моје дете бацило кроз прозор? Ја сам слепа, али ипак видим, добро видим на дно поквареног ти срца.

Трнко. (жустро) Мати може говорити у прилог своје кћери. Ко је други видио? Камо других сведока? (председнику) Ја би вас молио да ме поштедите са којекаквим измишљотинама.

Председ (значајно). Изгледа ми ипак вероватно, пошто је и оптужена о томе напоменула при претходној истрази.

Трнко. Њој се не сме веровати, док се претходно не расчисте друга питања, на прилику: признаје ли да су алати нађени на место злочинства, њена својина или не?

Председ. То је већ признала.

Милунка. (полако) Нису моји, — већ драги спомен од мог покојног оца.

Иконија. (придиже се, трепућим се гласом) Њен глас... Мило.... дете моје ...

Милунка. (болно) Мамице.... (хоће да јој приступи)

Председ. Молим вас, останите на свом месту, — стрпите се, само још за који тренут.

Иконија. Она је овде, па ипак је не могу загрлити, о! (клоне на столицу плачући)

Милунка. Боже, — ја ћу пресвиснути!

Војислав. (раздражено) Господо! Свршавајте, ако сте људи, ако имате осећаја! Зар можете тако дуго гледати мирно, како ова срца цвиле, како крваве!

Председ. Ја бих то и сам желио. Али овде се истичу тако неочекиване појаве, да морамо бити и сувише смотрени.

Државни тужилац. И ја се слажем с вама, г. председниче

Председ. Зато не ваља пренаглити. (Милунки) Ви сте признали да је ова хаљина ваша?

Милунка. Јесте.

Председ. А ова гривна, чија је? (даје јој) Загледајте је добро.

Милунка. (приближи се и узме је разгледајући, али тачо да је и Војислав може добро видети) Ја је нисам никад имала у рукама. (враћа је)

Војислав. (радосно за себе) Нисам се преварио! За цело су парице!

Председ. Па одкуд онда да се нађе у вашој хаљини?

Милунка. Не знам.

Државни тужилац. То ће нам објаснити сведоџба Перунке Лепотићке. (председнику) Молим вас, призовите је!

Председ. (стражару) Нек уђе!

(стражар оде)

Војислав. (за себе) Ова је жена за мене загонетка. Трикову подлост разумем. — али њену сведоџбу не могу никако да појмим. Спрам мене тако великодушна, а спрам ње (гледајући у Милунку) тако грозна! (тргне се) Ха! Њен одношај спрам Трика?! Не рече ми Добрић, да је имам на уму?! Па ако се збиља закуне? (замисли се)

Појава 6

Перунка (уђе, па угледа Иконију, тргне се, за себе) Ах! Она овде! Испитивана?! Не, — то не може бити, — она није при свести!

Председ. (Перунки) Ви сте позвани да сведочите у делу, које доноси оптуженима, ако се кривица докаже, врло рђаве последице. За то вас опомињем, да кажете само оно, што вам је извесно познато.

Перунка. Хоћу, господине!

Председ. Јесте ли у каквом сродству, или каквом иначе пријатељском и блиском одношају са тужиоцем или туженима?

Перунка. Нисам.

Председ. Знате ли што изближе о покари, која се десила 21 маја ове год. у кући господара Трика?

Перунка. Не знам ништа.

Председ. Али ви сте на испиту исказали, да сте у исто доба, кад се од прилике могла десити похара, видели оптужену Милунку како је уочљиво брзо прошла крај ваше куће и отишла у варошко шаталиште?

Перунка. Јесам.

Председ. Да сте ишли за њом, да сте је видели како је замакла у шипраг, како се изгуби међу грање, и како сте видели да нешто чепрка, па кад вас је опазила да је вриснула и побегла. Је ли било све тако?

Перунка (ћути, гледајући плашљиво на све стране и сусревши се са Војиславом обори очи)

Војислав. (Перунки) Пазите добро, ви то нисте могли сведочити мањ ако сте се упознали у коју другу личност.

Перунка (за себе) Он хоће да је избави. Љуби је, само њу љуби. Добро! (гласно) Ја остајем при ономе што сам већ једном казала.

Милунка (клоне на столицу). Ах!

Војислав (за себе). Остаје при лажној сведоџби.

Председ. Јесте ли још кога видели с њом код шеталишта?

Перунка (погледа на Војислава, одсечно). Нисам!

Војислав (раздражено). То није истина.

Председ. (прекине му реч) Стрпите се, доћи ће и на вас ред. (Перунки) Сећајте се добро, је ли била баш сасвим сама?

Перунка. Сасвим сама

Држ. туж. Још нешто. У вашем стану обитава г. Мишљеновић?

Перунка. Обитава.

Држ. туж. Је ли он био у то доба код куће?

Перунка. Не знам извесно, али чини ми се да је био, бар ја сам га затекла, кад сам се вратила кући.

Држ. туж. (Војиславу) А ви опет велите да сте у то доба били с оптуженом код истог варошког шеталишта?

Војислав. Јесам.

Држ. туж. Рад чега?

Војислав. Као што сам већ при претходној истрази казао, саопштио сам јој једно писмо мог покојног оца, које је до тога дана било и за мене тајна. Ради бољег уверења, исто сам писмо предао истражном судији и он га је прикључио актима. Молим да се прочита.

Председ. (претурајући акта) Нема га овде. Ах — право, ево једне белешке. Суд га је послао полицајној управи на њено захтевање и

до сад није враћено. (напише неколико речи на парче артије и преда стражару) Нека се одмах донесе.

(Стражар оде)

Држ. туж. Осим читања тог писма, јесте ли о чему год другом говорили?

Војислав. Јесмо о — нашој будућности.

Председ. А знате ли што казати о овим драгоценостима?

Војислав. Ја сам их први пут видео код истражног судије.

Председ. Где сте се састали с оптуженом?

Војислав. Ја сам је чекао код шеталишта, и после нашег разговора, ја сам је испратио скоро до уметничке академије.

Председ. Можете ли се опоменути, какву је хаљину имала на себи?

Војислав. Чини ми се да је имала црну или загаситу.

Председ. (Перунки) А ви велите да је имала ову? (показује)

Перунка. Баш ту исту.

Војислав (плане и зграби хаљину). Ви велите ову? Загледајте добро, да се не варате. (показује јој) Ова је беличасте боје....

Перунка (збуњено). Ја сам добро видела. Ту је имала на себи. (за себе) Шта хоће он с тим питањем?

Војислав (разгледајући хаљину). Ха! И ви тврдите на сигурно?

Перунка (отежућим гласом). На сигурно.

Војислав (остављајући хаљину, за себе). Хвала богу, — она је спасена! (оде на своје место)

Председ. (Милунки) Имате ли ви што да приметите на говор г. Мишљеновића?

Милунка. Он је говорио сушту истину.

Председ. А на сведоџбу госпође Перунке?

Милунка. Да је од почетка до краја измишљена.

Председ. (Перунки) Имате ли ви да кажете још штогод по овој ствари?

Перунка. Што год сам знала, — све сам исказала. Више немам шта.

1. порот. Ја мислим, да ћете имати. Реците нам, јесте ли се тога дана састајали с оптуженом или њеном матером?

Перунка. Нисам.

1. порот. Али стара госпођа вели, да сте тога јутра били код ње?

Перунка (уплашено). Она вели — она?

Иконија. Зар се не опомињеш да си долазила ради неке наруџбине?

Перунка (за себе). Шта сад да кажем?

1. порот. Но, — одговорите!

Перунка. Ја не знам. Могуће. Али мени се чини да нисам. А збиља! Била сам дан пре тога. Тако је, тета Иконија, тако. Дан пре тога. Ти си се омела.

Трнко (за себе). Умало се не издаде.

Војислав (за себе). Како се збунила? Мора да је била. Али зашто пориче?

Иконија. Можда сам се омела. Можда. Али мени се чини да је ипак тако као што ја кажем.

Председ. Можете доказати?

Иконија. Не знам како, — ја сам била сама.

Пресед. Онда се може веровати само једно или друго. А суд може узети на сигурно само оно што се заклетвом потврди. Но пошто се вама (Иконији) као матери не може понудити заклетва, то остаје сведокињи г-ђи Перунки Лепотићки, да своје исказе потврди са заклетвом, пошто је њена сведоџба и тако значајна, да је суд позван по њој изрећи своју пресуду. И с тим закључујем претрес. Господине државни тужиоче, имате реч.

Држ. тужиоц. Пошто и на самом данашњем претресу није се могло прибавити више до једног основа подозрења противу г. Мишљеновића, — а то је његово сопствено признање да је тога јутра кад се догодила похара, био на састанку с оптуженом, и пошто се код њега није могло наћи ништа, што би стајало у свези са догодившим се злочинством, — то из *недостатка доказа одустајем од тужбе противу њега.* Но што се тиче оптужене Милунке, то морам подићи тужбу због злочинства опасне крађе по §§ 170 и 174 крив. пост. и тражити, да се као главни кривац по §§ 85 а), 89 и 100, осуди на пет година робије из ових разлога:

Перунка (стресе се и спусти очи к земљи). Ух!

Иконија (врисне). Кћери! кукавно моје дете!

Милунка (очајно). Пет година!

Председ. То још није судска пресуда Не очајавајте.

Трнко (за себе злобно). Али ће бити!

Држ. тужилац. Оштећени тврди, да је оптужена била тога вечера у његовом стану, — мати њена то оспорава. Но нађени злати на лицу места похаре, које оптужена признаје као своје, — иду у прилог исказа оштећеног. Услед доставе сведокиње Перунке полицајна власт ископала је један део од похараних драгоцености у варошком шеталишту, и пошто иста г-ђа Перунка сведочи да је у то доба видела оптужену да уочно брзим корацима иде шеталишту, тамо нешто чепрка по шипрагу и чим је њу угледала побегла, то

је основана сумња, да је оптужена закопавала похаране адиђаре. Ово се потврђује и с тим, да у истој хаљини у којој је виђена код шеталишта, нашла се златна гривна, за коју оштећени вели да је била међу оним другим похараним драгоценостима. Одкуд ова гривна у истој хаљини? За цело оптужена, кад је угледала сведокињу, није могла у хитњи да је такође закопа, или је у забуни и заборавила на њу, па је тако и остала у хаљини. Ово су дакле јасни докази кривице оптужене, и да би били сасвим пуноправни, *тражим да се сведокиња Перунка закуне.*

Председ. (Милунки) Имате ли што казати у своју одбрану?

Милунка. Убеђена о потпуној мојој невиности, очекујем да ће и суд то признати, пошто се надам, да ће се сведокиња освестити у последњем тренутку, да *не огреши душу кривоклетством.*

Кесегић. И ја се уздам као и оптужена, — да се сведокиња неће заклети ако није сасвим сигурна да је баш све онако као што је сведочила

Председ. А ви, г. Милењеновићу, зацело немате шта казати, пошто сте и онако ослобођени од тужбе држ. тужиоца?

Војислав. Имам г. председниче, јер ослобођење из *недостатка доказа*, не значи *потпуну невиност*; а ја хоћу да будем *сасвим невин.* Дакле имам о чему да говорим, само нећу пре док не видим на моје очи хоће ли (значајно погледујући на Перунку) сведокиња збиља положити заклетву или не.

Председ. Господо поротници. (разговара се с њима)

Перунка (за себе) Како ме гледа кривички! сав труд да га придобијем, беше узалуд.. (борећи се у себи) не ћеш ни њу загрлити... Ха, пет година робије! (решително) Ја ћу се заклети.

Председ. (Перунки) Пошто прибављена доказна средства кривице оптужене добијају одређени вид тек услед исказа г-ђе Перунке Лепотићке, то је суд решио, да истинитост сведоџбеваља да се потврди заклетвом. (Перунки) Изволте ближе госпођо! (устане и узме крст у руку) Можете ли се заклети?

Перунка (се приближи). Могу.

Председ. Приђите сасвим близу, подигните три прста леве руке као кад хоћете да се крстите, а десну руку спустите на еванђеље и говорите замном: заклињем се —

Перунка (после кратког затезања, учини тако). Заклињем се.

Председ. — вечним спасењем моје душе,

Перунка (треперећим се гласом) — вечним спасењем моје душе,

Председ — да сам данас истинито сведочила,

Перунка (све лакше) — да сам данас истинито сведочила,

Председ. — тако ми милостиви Бог помогао овога и онога света.

Перунка (још лакше) — тако ми милостиви Бог помогао овога и онога света.

Председ Амин!

Перунка. Амин!

Председ. (пружи јој крст) Прекрстите се и пољубите крст.

Перунка (учини тако, но у том врисне и стропошта се и падне)
(сви гледају зачуђено)

Војислав (јој међутим притрчи, прихвати је и поведе је к столици, лагано). Зашто се ради њега? Дакле га љубиш?

Перунка (буновно). Њега не! Тебе! само тебе!

Трнко (љутито за себе). Проклета женска слаботиња!

Војислав (посадив је на столицу, устукне). Дакле љубомора и пакост?! О! (ухвати се за главу обема рукама)

Перунка (тргне се, уплашено). Шта учиних?

Војислав. Сада разумем, — сада све разумем! (Окрене се Кесегићу) А разумете ли ви г. браниоче? Она се заклела, шта велите?

Кесегић (мупајући). Пошто је тим дан поуздан доказ кривице оптужене, то немам шта рећи у њену обрану. Али ипак зато усуђујем се замолити господу поротнике да при изрицању пресуде имају у виду олакшавајућу околност: да јој је ово прва погрешка и то нерасудна погрешка младости.

Војислав (прсне у смеј, заједљиво). „Поуздан доказ кривице?" Ха ха ха! Да, поуздан доказ, али само за такове безобразне незналице, који се не стиде јавно срамотити узвишено име браниоца правде.

Председ. Господине, ви се усуђујете —

Војислав (свечано). Да кажем јавно, пред лицем целог народа, како смо покрај свију законских параграфа остали без закона правде, кад се безбрана невиност мора пригибати пред којекаквим (гледајућу на Кесегића) незналицама и (гледајући на Трнка и Перунку) подлим клеветницима!

Председ. Шта хоћете тим да кажете, господине? То је увреда. Ја ћу вам одузети реч.

1. Порот. Ми ваљамо г. председниче, да судимо по чистој савести, а судити савесно можемо тек онда, кад смо о свему потпуно обавештени. Изволте дакле г. Војиславе казати шта желите. Ми ћемо вас саслушати.

Војислав (поклони се). Хвала вам. Питам се шта хоћу тим да кажем? (председнику) Хоћу да кажем: да кад би сте давали какову гозбу, па вам куварица случајно пресолила чорбу и прегорела печење, ви би сте с места одагнали као незналицу, А кад је на коцки част,

будућност и живот једног човека, ви га са свим са мирном савешћу испунивши буквално пропис једног параграфа, поверите коме драго и непитајући *јели тај кадар да схвати тешку поверену му задаћу.* Па ако он из незнања пропусти користити се тренутним или иначе могућим приликама у корист онога кога треба да брани, — вама је сасвим свеједно, та браниоц је ту, *форма* је испуњена, али *како* је испуњена, то зна само онај који са препредености клеветника и неумешности токорсе браниоца страда на правди бога! Да, господо поротници. И такав се браниоц одређује, што но наши веле, у очи смрти, без да и сам зна кога и шта има да заступа, јер такав браниоц, као ни овај данашњи не само да није проучио дотична акта, та он их није ни очима видео нити се назад може од њега то захтевати, кад му ваља просто вршити налоге старијег. На таквом браниоцу коме предпостављени при вршењу обичне канцеларијске дужности не поверава никакав већи умни рад но само препис, па и тај неће да му прими на слепо док није други сравнио и оверио, — велим таквом једном Кесегићу поверава са пасумце што је сваком човеку најсветије и најдрагоценије, а то је одбрана части и живота! Па не само што се с тим доводи у опасност будућност једног човека, но с тим се могу завести на погрешни пут и они који треба да суде да огреше душу са недостатности онога, који је по закону позван, да вас учини пажљивим на све што иде у прилог праведне пресуде! Јер правда хоће светлости, хоће видела!

Председ. Сав наш рад оснива се на позитивним законима, и о томе не може бити овде никаквог спора. А ако мислите да сте с казаним помогли оптуженој више но што је г. Кесегић, онда сте у великој заблуди

Војислав. Ја сам само констатовао факт недовољне одбране, а то ћу одма и доказати. Г. државни тужилац послужио се у овој прилици, као што је код нас уобичајено, индуктивним начином доказивања. Као што богослови прво прогласе неку мисао за истину, па тек доказују да је то истина, тако и поштовани господин тужилац одредио је кривицу оптужене па је онда доказивао, да је збиља крива. Ја ћу се угледати на њега, и ако то не одговара *правној науци*, па ћу да доказујем *невиност* оптужене. Први камен спотицања за г. држ. тужиоца јесу нађени алати, које оптужена признаје за своје. Лепо. Али г. тужилац треба да зна први што ближе о карактеру оштећеног и његовом односу спрам сведокиње.

Трнко (жустро). Господине.

Војислав. Ја ћу да говорим само о ономе, што могу доказати уверењем полиције.

Перунка (тргне се). Ах!

Трнко (за себе уплашено). Шта хоће овај сад?

Војислав. Зна се о доста присном одношају између оштећеног и сведокиње. Оптужена и њена мати причали су о некој кити цвећа коју је не знам зашто понудио господар Трнко, али која је била бачена кроз прозор. Није ли ово могла опазити сведокиња. --

Перунка (тргне се). Ко је то видео?

Војислав (значајно). Кад се пита „ко је видео?" онда то значи да је *могао* когод видети, да се *случајно ту десео*. Није ли тако? А да није тако, ви би ми то право у очи казали, а не би сте се тако снебивали.

Трнко (љутито). То је и сувише!

Војислав. Али још није *све*. Дакле, ако је сведокиња то опазила, имала је узрока да омрзне на оптужену. (значајно) О другој могућности и да не говорим, јер би ваљало објашњавати њену особиту брижљивост о мени, док је међутим знала, да сам ја моје срце поклонио оптуженој! Ви ме разумете господо!

I. поротник. Изволʼте само даље.

Перунка (тресућим се гласом). Не, то —

Војислав (упадне јој у реч). То се у неколико објашњује и вашом непојмљивом добродушношћу при полагању јамчевне да будем пуштен из притвора, да ме задужите. Или се варам?

Перунка. Ово је страшно!

Војислав. Дакле, пошто је и господар Трнко имао узрока да омрзне оптужену, — ту су дакле већ биле две мржње противу једне личности, — а *мржња* је мати *освете*. Оптужена била је са мном код варошког шеталишта, госпођа Перунка могла је то знати, и по исказу старе матере она се некако у исто доба нашла код ње. Не заборавите, да је ова старица слепа, а алати су стојали вазда на шкрињи. Госпођа Перунка пориче да је у то доба била у кући оптужене, — а алати се могу и у џепу понети.

Перунка (упрепашћено). Ја да сам их узела?

Трнко (узнемирен). Таково потварање, господине, прелази сваку меру.

Војислав. Ја нисам казао још ништа одређено. Велите, да је потварање. Може бити, — док се не уверимо. Али узмимо други навод господина држ. тужиоца. Сведокиња се *заклела да је у овој хаљини* видела оптужену у шеталишту, како нешто чепрка по шипрагу. Пошто су се у истој хаљини нашле оне златне гривне, изводи г. државни тужилац познати вам закључак. (Достојанствено) Господо! Ја се добро опомињем, а и у званичним новинама наћи ћете о том

белешку, да је те ноћи падала киша, и да је тог дана било мочарно. А кад је мочарно, ви сви знате како изгледа у варошком шеталишту. Па зар кад се по таком времену иде у једној беличастој хаљини, и кад се у њој барата по шипрагу, — зар не остане на њој каквог год трага? (узме хаљину) А није ли ова хаљина чиста као стакло? Није ли доња ивица чиста, као да је сад из кутије извађена? Види ли се овде и трунчице осушеног кала? (Сви гледају зачуђено) А најзад, кад је ову хаљину оптужена имала на себи, зар је она могла носити — незакопчану? Прегледајте на ове прорезе за дугмад? Нису ли они још слепљени — како је хаљина била углачана? Ево, ја ћу да закопчам једно дугме. И сад ћу да откопчам. (учини све тако) Каква је разлика између овог прореза и ових осталих? Ја *мислим господо, да је јасно као дан, да ову хаљину није оптужена могла ни имати на себи*. И пошто се сведокиња заклела да је оптужена имала баш ову хаљину, онда се криво заклела, — а кад се криво заклела у овом, следствено је, да *и све друго што је сведочила пука је лаж и клевета. А лажна сведоџба једне кривоклетнице не може бити основ никаквим доказима.*

Трико (чисто изван себе). Овај је човек прави сатана!

(Сви стоје убезекнути)

Иконија. (подигне очи к небу) Хвала ти боже на свакном умном дару!

Милунка. (пружи руке). Војиславе, избавитељу!

Војислав. (узме је за руку). Нисам само избавитељ — но и осветник правде.

Председ. (Перунки) Чим можете оправдати *овакве* наводе?

Перунка. (уплашено звера на све стране) Не, ја нисам кривоклетница —

Војислав. (ухвати је грчевито за руку) Да, ви сте кривоклетница! (привуче је Иконији) Погледајте само ову стару, слепу ојађену мајку, коју сте хтели вашим кривоклетством олупити о њено сво благо овога света, о њену јединy радост, о њено јединче! Погледајте само — о ви још не знате шта ће то рећи стара, слепа, сирота па још саморана. Погледајте!

Перунка. (отимајући се чисто ван себе) Пуштајте ме.... не могу....

Војислав. Нећете? Онда ја ћу вам насликати такову будућност. Слушајте, кад нећете да видите... Сетите се, да ће доћи једном време кад вам ови румени образи побледе, упадну, кад то сада лепо чело буде пуно бора, па када се тај витки стас погне под теретом година и невоља, онда ће вам од тих сада лепих облих ручица остати сама кост и кожа и дрхћући ташкаће са једним вер-

ним другом, — просјачким штампом по нашој несрећној калдрми да се неби спотакла, — јер те красне црне очи — донде ће већ усахнути, нестаће садањег жара, видело ће сасвим ослабити, — сачувавши једини и последњи остатак младости — сузе... Сузе, да оплакују све изгубљено, да ти олакшају чемерне дане настале пустоши, јер нећеш имати никога свога .. никога, који би те могао бар сажалити! Па тако остављена, презрена и од бога и од људи, бројаћеш сваки тренут твог нељудског жића као вечност, очекујући једини спас и милости и сажалења Вишњега, јер нећеш имати ни те утехе да му смеш пасти на колена и молити се као други смртни, — тако ће те мучити и вечно тиштати (одгурне је) *твоје кривоклетство!*

Перунка. (која је за сво то време сва престрављена, зверајући на све стране, у највећој душевној борби хоће да говори, али се гуши, — па најзад вриснувши падне на колена) Милост... милост... (склопи руке) ја све признајем... Милунка је невина.

Сви. (зачуђено) Невина ?!

Војислав. (разгледајући победоносно) Видите ли господо, како се правда може да одбрани и без — параграфа.

Трнко. (упрепашћено) Она бунца...

Перунка. (држећи се за главу) Ја сам хтела да се осветим... Од две гривне што сам добила од онога (показује на Трнка) једну сам подметула у њену хаљину... Алате сам ја украла .. Оне адиђаре у шеталишту сама сам закопала... Онај је за све знао... и он је тако хтео... Милост... милост... мени грешници!

Председ. (Трнку достојанствено) Господар Трнко, чујете ли ову исповест?

Трнко. (дигне Перунку викнувши) Устани манута... Господо, зар не видите да је померила памећу... Она говори у бунилу...

Војислав. Ха... две гривне? Дакле ипак су парице... Нек ми правда буде у помоћи. (Трнку) Па и да вас није она издала, — дело ваших руку удариће вам на чело жиг поруге. (узме гривну и чекић)Ниси ли и овим обмањивао да је чисто злато (разбије гривну) Ха! (и да парчад председнику) Видите, уверите се па — судите!

Председ. (зачуђено) Је л' могуће! (да државном тужиоцу) Судите и ви, није ли ово лажно злато најпоузданији доказ могућности сваког ништавила!

Држ. туж. Збиља! Онда господо, мени налаже света дужност да повучем моју досадању тужбу као неправедну, — у исто време тражим да се Трнко Копривић и Перунка Лепотићка ставе под суд,

Милунка. (падне Војиславу у наручје) Ми смо избављени, ми смо слободни!

Трнко. (у највећем раздражењу) Не верујте господо... то не може бити... то је само подла завера... ви ме невино бедите... то нису довољни докази...

Појава 7

Добрић за њим стражар

Добрић (који је међутим ушао) Хоћете довољних доказа ваших нитковлука? Ја ћу вам их дати.

Трнко. (упрепашћено) Ви?

Председ. Ако их имате г. Добрићу, изволте их одма изнети.

Добрић. Прво је писмо старог Мишљеновића.

Трнко. Писмо старог Мишљеновића? — Писмо?!.. (очајно) Ја ћу да полудим!

Добрић. Оно писмо за које сте послали стражара. Ја га сам доносим и прочитаћу га. (чита:) „Драги сине Војиславе, кад навршиш 22 годину, ово моје посмртно писмо предаће ти мој стари пријатељ и друг Славко Станојевић. Ја ћу бити већ одавна прах и пепео кад дознаш потпуно моју жалосну судбину коју сам доживео само с тога, што сам био тако лаковеран.

Кад сам отворио моју златарску радњу, послужи ме срећа да придобијем једног ваљаног радника Мирка Браздића."

Иконија. (прилажући се, тресућим се гласом) Мог мужа?

Добрић. Да, честита старице. Слушајте само даље. (чита:) „Био је у свему тако ваљан и вредан да сам му у скоро поклонио сво моје поверење. У то дође од некуда некакав Вујица Лисичић, и понуди се за радника. Мени је одма постао одвратан са његове спољашности: Имао је риђу косу, на левом оку био је слеп а десно упало, нос кукљаст а више десне обрве повелики дугуљаст младеж." (окрене се Трнку) Господар Трнко, ено огледала, изволте се огледати!

Трнко. (тресући се) Ја — зашто?

Добрић. (значајно) Да видите — како изгледате. (чита даље:) „Ја га не хтедох примити, али Мирко рече да га окушамо, можда је добар и вешт радник. Сирома Мирко, тако га с тога заволе, да кад год је био на путу, њему је поверавао да га замењује. Кад пре петнаест дана пошљем га опет са неким драгоценостима, оближњем спахији, — и наједанпут чујем, да су Мирка затворили, јер се нашли код њега неки лажни адићари. Хтео сам одмах да одјурим за њим, и пошљем по Вујицу да му предам надзор, док се не вратим. Али Вујице нигде ни од корова. Обузе ме нека чудновата слутња, одјурим до његовог стана — и пошто га не нађем, обијем врата од кујне. Уђем у собу — соба празна... Вратим се у кујну... разгледам, ог-

њиште затрвено. Загледам — имам шта и видети. По огњишту разбацани алати, у једној тавици многа златна парчад, у другој нека црна смеса — тежа од олова. Осим тога нађох много туткала, гипса, и једну велику боцу живе. Сав пренеражен појурим у дућан. Отворим ризницу и од ужаса не могох ни речи проговорити. Нема најбољих адиђара, међу којима је био и један врло скупоцени ханџар јер му је била држаља извезена златом и украшена са полумесецом и звездом од самих дијаманата. Ово ми је остало још од мог деде, који је војевао с Турцима, па га у једном боју задобио. Ја сам често о томе причао, да је осим своје драгоцености особит и с тога што му је врх каљен у отрову.“ (извади ханџар) Видите г. Трнко, то ће за цело бити овај! С њоме је било покушано убиство г. Војислава, ја сам га нашао на лицу места злочинства Можете ли ми казати у *кога* је досад био овај ханџар?

Трнко. (у бунилу) Ја... ја не знам ништа... верујте ми не знам...

Добрић. Можда ћете се сетити ипак, размислите се мало... размислите... (осмејкује се) Међутим ја ћу наставити читање. (чита:) „Дошавши к себи, почнем пажљиво прегледати све што је израђивао Вујица, а кад наиђем на један велики свећњак који је ваљао да буде у пуној тежини од чистога злата, а међутим се уверим да је злато само с поља, а изнутра — шупљина испуњена онаком смесом какву сам нашао на огњишту у стану несталог Вујице, — све ми је било јасно.“

Председ. То је морало бити тако налик на ову токорсе златну гривну.

Добрић. И мени се чини. А шта велите ви господар Трнко? Но да видимо даље шта стоји у писму! (чита:) „Видео сам да ми је онај несрећник подметао лажне израђевине, задржавајући за себе злато, које ми је на тај до сад невиђени начин украо. Па кад је дознао да је Мирко с тога затворен, утекао је пошто ме најпре још похарао. У размишљању шта сад да радим, затече ме судска комисија. Покаже ми решење да ми се претресе радња, а мени наложе да се међутим удалим у мој стан одакле не смем изаћи до даље судске наредбе. Шта сам могао да чиним? Могао сам то све саопштити суду, — али ако се онај нитков већ склонио на сигурном месту, — ако га не могу пронаћи, — ако му је име Вујица било лажно, — бар сам тако могао тако објашњавати његово пређашње чудновато понашање... Хоћу ли моћи поднети суду јасних доказа да је *он* крив? Неће ли се то узети као празан изговор, — кад њега нема? Па онда сиромах Браздић, зар неће бити сматран за сукривца, неће ли и он услед тога бити осуђен и упропашћен са његовом као

добар дан женом, која тек што га обрадовала једним невиним анђелчетом.“

Иконија. (тужно) Опрости ми боже неправедне клетве!

Добрић. (чита даље) „Ова ме помисао страшно мучила. Не марим што ће се можда на мене сумњати, — али покрај мене да страдају на правди бога још три невине душе, — то би било грозно, страховито. Ја их морам избавити“ — (престане читати и ухвати Трнка за руку) Па знате шта је урадио тај Станко Мишљеновић? Он се — убио, — па ипак с тим није помогао Браздићу, он је ипак био осуђен на правди бога. А тај Вујица —

Трнко. (уплашено) Доста, доста више — имајте сажаљења, ја ћу полудити! Не не, ја га нисам убио ја нисам хтео да се убије, — али сам крив... свему сам крив.. Ви ме не можете судити... бог нека ме суди. (скочи кроз прозор)

(са улице чује се жагор)

Сви. (упрепашћено) Шта учини?

Лекар. (оде к прозору, гледајући доле) У паду с висине — убио се. Он је сам себи пресуду изрекао и извршио.

Председ. (устане) Према свему што се догодило одобравам захтев господина државног тужиоца. Сведокиња Перунка Лепотићка ставља се од овог тренута под суд за лажну доставу, личну увреду и кривоклетство. (стражару) Водите је у притвор.

Перунка. (клекне пред Иконију, љубећи јој скуте) Молите бога за спасење моје душе!

Иконија. (тронутим гласом) Уздај се у његову милост. Ја ти праштам.

Перунка. (устане, приђе Милунки, ухвати је грчевито за руку, пољуби па погледавши болно Војислава, покрије очи рукама) Али он... он ми неће никад опростити. (оде журно, за њом стражар)

Председ. (Милунки) А ви госпођице, као и г. Војиславе невини разрешујете се од сваког суђења. Суд ће вам у своје време изрећи накнаду из заосталог имања овога, који је ваше родитеље упропастио, и вас хтео да упропасти. И као невине, ја вас проглашујем за *сасвим слободне*

Слушаоци (с галерије). Живили!

Иконија. (придижући се са столице, тресућим се гласом, радосно) Невини?!.. Слободни!?. Кћери моја... сине! (пружа им руке)

Војислав. (полети јој) Мајко!

Милунка. (исто тако) Драга мајко!

(загрле се)

Председ. (поротницима) Господо! Закључујем данашњу седницу, желећи вам да будете свакад сведоци овако радосних призора. (сиђе доле и рукује се с Добрићем)

Иконија. (клоне) Децо моја... нека вас бог благослови... вашом невиношћу... искупили сте и невиност ваших отаца... Сад могу мирно отићи к њему... по мени му не остаје име окаљано...

Војислав. (уплашено) Докторе -- помагајте! зар не видите?..

Лекар. Будите мирни. (приближи се)

Председ. (принесе столицу) Брже спустите је...

(положе је на столицу)

Милунка. (клекне крај ње склопивши руке) О, Боже, — смилуј се нада мном!

Иконија. Ено.. он ме већ зове... како му сија лице од радости... Мирко... ето! Носим ти... радосну вест... невиност твоју.. његову и — наше деце — невиност. Ето ме! (умре)

Лекар. (метнувши руку на њено срце, па је узме за руку) И тако је била сасвим ослабила, оволику наглу радост није могла преживети. Она је мртва.

Сви. (тронути) Мртва?!

Милунка. (врисне) Мртва? Не, то не може бити. Мајко, драга мајко... зар не чујеш, ја те зовем твоја, Мила, твоје јединче!

(падне на њу)

Сви. (жалосно) Сирото дете!

Војислав. (сетно) Зар ова чиста и анђелска душа да буде невина жртва освећене правде?

Добрић. Па ипак је правда, — кад изнесе — дело на видело.

(Завеса пада)

ПИСМА „ОТАЏБИНИ“

О САВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Пето писмо [1]

Нико неће одрицати, да у историји образовања врло велику улогу играју новине и журнали. Што се више шири и дубље хвата корен просвета у маси народа, то се више осећа потреба читања, потреба, која се најлакше и најугодније задовољава новинама и журналима. Човеку је урођена тежња да ту потребу задовољи.

Популарни и научно-литерарни журнали, доносећи свакојаке поуке из разних грана наука, и упознавајући читаоце са догађајима што се дешавају на нашој земљи, постају главна помоћна средства за образовање масе народа. Они стварају и развијају општи укус и — исправљајући сумњиве појмове читалаца о специјалним предметима, упознавају публику са савременим стањем и развитком науке.

Политичке новине занимају се поглавито дневним питањима, па немају с те стране толику вредност као журнали. Оне су једностране, јер су готово увек израз предузетих мисли својих издавача и руковалаца. Како је задатак политичких новина да се у њима огледају начела ове или оне друштвене или политичке партије, да једне погледе бране, друге нападају, да једне догађаје саопштавају друге прећуткују, то готово све морају водити полемику. Задатак и цељ новина је скроман. Оне треба да обавештавају читаоца о догађајима који се збивају по свету, да јављају политичке новости, говоре и предлоге, и да бар у кратко саопштавају важније или занимљивије проналаске и научне новости; да помогну друштву да

[1] У прошлој свесци поткрале су се у четвртом писму две замашне погрешке. На стр. 623 ред 2 оздо стоји: „У руској књижевности нарочито је Шилер био зле среће и ако су његове ствари преводили песници и уметници првог ранга,“ а треба: У руској књижевности нарочито је Шилер *био добре среће јер су његове ствари* и т. д. И на стр. 621 ред 3 оздо стоји «Тюрякъ», а треба: Тюфякъ, што значи душек.

добије јасан појам о питањима тога времена, који се њега изближе тичу и више ништа. Разуме се, да што је распрострањенији и развијенији политички живот неког народа, што је шири уплив његов на политику, толико више има новина у литератури тога народа јер сваки осећа живу потребу, да учествује у политичком и јавном животу. За то у уставним државама и излази сразмерно више новина, но у онима, где нема народног представништва. Врло је велики уплив новина на политички живот народни, па и на оне који се не мешају у борбе појединих политичких партија. Новине као израз јавног мњења утичу свагда на формулисана питања о друштвеним потребама и разјашњују влади потребе масе народа. Има много примера о том упливу у историји сваког народа који има литературу.

Али новине могу имати на друштво и рђав уплив. Оне често развијају у читаоцима жељу за дневним новостима, одучавају их од истина озбиљних ствари, и негују у њима мњење често врло једнострано, у правцу ове или оне партије. Овај се штетни уплив може у неколико парализати, издавањем журнала у правом смислу те речи т. ј. у већим свескама, у којима ће се саопштавати дневна питања у општем изводу, а главно место да заузму белетристички и научни списи. Према томе добро би било, кад би се у свакој литератури развијали журнали упоредо са новинама.

У Русији су почеле новине излазити од Петра великог. До Петра великог већ су били тако звани куранты. То су били рукописни листови где су саопштавани у преводу изводи из неких јевропских, поглавито холадских, новина. Те куранте примао је само цар и његова околина и неколицина његових чиновника државних. Али Петар велики путујући по Јевропи увидео је, од колике су користи новине још у то време, па основа у Русији новине, које су се звале Русскія Вѣдомости. Први број тих новина изишао је 2 Јануара 1705 год. Он је шта више сам држао коректуру од тог броја, који се и данас чува у једној московској библиотеци.

У Русији излази прилична број новина, али тај број опет није тако велики према броју становника у руској царевини у Азији и Јевропи, и према великој распрострањености руског језика. Сем новина на руском језику у Русији излази доста листова и на другим језицима као: пољском, финском, француском, немачком, летском, јерменском, па, шта више, и на јеврејском, и, чини ми се, на татарском и др.

Као најстарије новине рачунају се С. Петербургскія Вѣдомости. Те је новине почела издавати Академија Наука. Та је Академија основана 1727 год. и од те године излазе те новине; сад је

дакле 154-та година од како су почеле излазити После њих најстарије су Московскія Вѣдомости, којима је сад 126 та год. Њих је прво почео да издаје Московски универзитет основан 1755 год.

Никад до сад није се новинарска литература развила у Русији као последњих година. Почетком 1881 год. очекивало се да се појави много нових листова, за то што се рашчуло да ће се изменити закон о цензури и раширити права штампе. До сад су се само престолне штампе — у Петрограду и у Москви — користиле слободом коју цензура даје на основу закона од 1864 године; а у провинцијама су штампе под цензуром која је такође у последње време доста олакшана. Сад је цензура у опште блага према новинама, за то се у почетку ове године у провинцијским руским варошима појавило нових новина и журнала.

У овом писму намеран сам да свратим пажњу читалаца „Отаџбине“ на новине Русь које су почеле излазити при крају прошле године (15 Новембра), као на једини врло карактеристичан орган партије, чије су имале и имају највећег значаја у политичком животу руског народа. Само име уредника тога листа И. С. Аксаков, довољно показује општи правац тога листа.

Развитак тако званог Словенофилства у Русији врло је тесно скопчан са породицом Аксакова Према томе, мислим, требало би проговорити неколико речи о Аксаковим словенофилима.

Породица Аксакова једна је између оних које су веома заслужне за руску литературу. Отац И. С. Аксакова, Сергије Тимофејевић, био је познат писац. Монументална су његова дела „Семейная хроника“ и „Расказы Багрова внука“ у којима је врло верно и тачно описан живот руских спахија — помјешчика — из краја прошлог и почетка овог века. Као изврстан зналац руског језика, он је својим списима показао обилност и богаство руских народних израза, што је у своје време било готово са свим ново за руске писце, који су се служили језиком, који је створила литература. Друге две његове књиге: „Записки ружейнаго охотника,“ и „Записки объ уженьи рыбы“ претпостављају узор вештачког описа лова с пушкама, и риболова.

С. Т. Аксаков живећи у Москви био је у тесној свези са свима руским писцима. Тако је Гогољ био прави пријатељ породице његове и у Аксаковљевој кући први пут је читао многе од својих најбољих дела.

Имена двојице синова С. Т. Аксакова — Костантина и Ивана Сергијевића, заузимају одлично место у историји руске литературе. Константин Аксаков умро је 1861 год. таман кад је најдивније почео да развија свој рад. Он је био врло учен и добро је знао руску

историју, литературу и језик. Својим радовима, као што су критика на прве књиге Соловљеве историје Русије, студије о руском глаголу — и о руској граматици, чувена дисертација о „Ломоносовѣ" студија „о богатыряхъ великаго кнјазя Владиміра, по русскимъ пѣснямъ" и мн. др. заузима прво место међу руским научњацима. По својим назорима и симпатијама припадао је главним радницима словенофилске школе.

Словенофилска школа изгледала је влади у почетку друге половине овог столећа не само као опасна но и штетна; она јој је изгледала као политичко, а у самој ствари она је била литерарно друштво које је имало своје особите погледе на руску историју и живот. Словенофили су тражили клице за правилно развијање државног и друштвеног живота у народности. Они су доказивали да је неопходно нужно да се одржи руска општина, која је постојала у народном животу као национална установа и нападали су на крајњости у подражавању запад. Јевропе. Ове идеје које су исказивали словенофили у научним студијама и радовима, чисто су литерарне природе. Али те основне мисли словенофилства изгледале су тако опасне за политику да је мотрено на словенофилско друштво састављено из људи чувених по својим радовима у руској литератури, и претрпило је у то време неко гоњење.[1]

Пошто се појавила прва свеска Московскаго Сборника 1852 год. цензура је обратила строгу пажњу на ту књигу; друга свеска

[1] Словенофилство се обично ставља као контраст западњаштву. Та су имена нова у руској историји, али су им принципи врло стари. Западњаци или јевропљани сматрали су за идеал оне принципе за развитак народни, који су постављени у западној Јевропи, примењујући их на руски живот, јер су држали да они вреде за цело човечанство. Словенофили или источњаци напротив увидели су те рђаве стране реформама Петра великог, и осетили да је исто тако потребан национални развитак. Име словенофили постало је доцније и није се давало онима који су почетком XVIII столећа протествовали против реформама Петровиh. Као изврсни представник словенофилства за време Екатарине II узима се кнез Шчербатов који је написао руску историју и доказивао, да се мора повратити оном уређењу какво је било у Русији до Петра великог, и да треба сачувати право само старинским племићима, који седе на највишим местима у држави. Доцније је то име дато школи, која је хтела да се у литературу уведе језик, што је могуће ближе црквено-словенском. На челу тих словенофила био је Шишков познати противник Карамзиновог језика у почетку овог века. На послетку дато је то име литературној, а за тим и политичкој школи која је тражила национални развитак у унутрашњем животу у Русији и дизала свој глас у корист словенских народа. Мало по мало слажу се крајња учења западњака и словенофила, и сада многи принципи који су западњаци називали фантазијом, ушли су у живот и исповедају их и западњаци, а тако исто и обратно.

већ је била забрањена, а И. С. Аксаков, који је уредио прву свеску изгубио је право да буде уредник ма ког журнала. Али већ при крају 1855 год. било је допуштено словенофилском друштву да издаје журнал који се звао „Руская Бесѣда.“

Млађи брат Костантинов И. С. Аксаков родио се 1823 год. на имању свог оца у Оренбуршкој губернији. Пошто је свршио практичну школу у Петрограду, није дуго остао у служби, и рано се одао на литерарни рад. „Географическо Общество“ предложило му је 1853 год. да опише трговину на украјинским панађурима. Аксаков је обишао све панађуре у украјинским варошима и написао књигу: „изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ“, који је издало географско друштво 1859 год Та је књига обратила на се општу пажњу, и географско друштво наградило је златном колајном, а Академија наука премијом Демидова. Као што смо напред рекли, 1852 год. он издао је прву свеску Московског зборника, за тим је био уредник 3 и 4 књиге Руске беседе за 1858 годину. 1859 год. почео је да издаје новине Парусъ, од ког су изишла само два броја а трећи је забрањен. У шестом деценијуму овог столећа он је издавао новине День, а за тим Москву и Москвичъ. У руској појезији познат је И. С. Аксаков као један од бољих стихотвораца. Прва његова песма „Колумбъ“ штампана је 1844 год. у Москвитянину.

15 Новембра 1880 год. почео је да издаје лист Русь[1]

Основни правац овог листа исти је као и у свима ранијим издањима словенофилским: неопходност националног развитка у свима уредбама у Русији, и строга руско-словенска политика у спољним односима.

Читаоци „Отаџбине“ сигурно знају главније моменте из руске историје, позната им је више или мање важност оног преврата у руском животу који се догодио у почетку XVIII века. Генијални владалац Петар велики унео је у Русију савремено образовање и јевропске уредбе, и својом великом вољом умео је довести Русију на пут тесног зближења са Јевропом. О користи тог обрта и Петровим реформама не треба ни говорити, она је свакоме позната. Али у тој реформи било је рђавих страна, које су се тек јако виделе у доцније време, нарочито за последње 2—3 деценије, кад се Русија почела на ново реформисати. Како су многе уредбе позајмљене из

[1] Русь — еженедневная газета, выходитъ по субботамъ; Редакція и контора — Москва. У Никитскихъ воротъ, въ церковномъ домы прихода Большаго Вознесенія. Цѣна для за границы 11 руб. на годъ. 6 на 6 мѣсяцевъ.

западне Јевропе и пренесене на руско земљиште без битних измена, то се доцније указала потреба да се измене према особинама руског живота и обичаја. Последоваоци Петра великог нису појмили ту задаћу, а странци, који су позивани у Русију, само су увећавали то пресађивање готових јевропских установа, не обзирући се ни мало како би их ваљало изменити према правим потребама руског живота. Плод тога рада био је губљење народних особина. Поједини сталежи руски постали су страни један другима. Још је и Карамзин приметио да је реформа Петра Великог оцепила вишу класу — племство — од народа, докле је оно постало са свим туђе за масу народа. Чинило се да је цела интелигенција и чиновништво било савршено одвојено од народа, који је сачињавао државу и давао јој моћ. Нарочито словенофили дигли су свој глас против те неприродности, и протествовали против уношења туђих установа у земљу, захтевајући национални развитак за Русију. Овом приликом да забележимо и то, да се вође словенофилске броје међу најобразованије људе, а многи су ђаци најбољих универзитета јевропских. Толико смо сматрали за нужно да кажемо, да они не припадају оним тесно-грудим и необразованим патриотама (русоманима), који, не знајући за Јевропу и њену цивилизацију, презиру све што је туђе.

Бирократизам је по мњењу словенофила један од најважнијих недостатака у унутрашњем уређењу Русије; од њега није слободна ни црква. Новине „Русь“ као израз мњења садашњих словенофила, тражећи реформу у уредбама руским, набрајају штетне упливе тога бирократизма на унутрашњи развитак Русије. У првом свом броју од 15 Новембра пр. год. Русь предлаже начин како да се излечи овај недостатак руског живота. Рус предлаже свима „земским“ (среским) и друштвеним радницима да се занимају склапањем плана о административно-газдинској аутономији у срезовима. Тиме Аксаков одговара на све позиве неког дела руске штампе, да се у Русији уведу конституционалне уредбе. Он вели, да за развитак националне у правом смислу речи уставне слободе могу бити корисне форме, које су израђене на основу особина народног живота. Земство од ког се некад тако много очекивало није се показало достојно свог задатка. Кривице за то не лежи по мишљењу „Руса“ „никако у спољним већ у унутрашњим узроцима“ (бр. 6). Кад би виши и интелигентнији сталежи, који народ воде напред, имали свагда на уму у своме раду навике и потребе народне, разуме се, да не било те незгоде нити би било тог расцепа између народа и његове интелигенције, расцепа који се тек сад јако опажа, а моћна Русија била би тад далеко јача.

Словенофилска партија, одана народним убеђењима и врло искрена, свагда се одликовала великом оданошћу цркви и православљу. Словенофили су људи искрено религиозни. Хомјаков и Јури (Ђурђе) Самарин, представници словенофилства, били су изврсни зналци богословља, а богословски списи Хомјаковљеви преведени су шта више и на стране језике. Јури Самарин написао је магистарску дисертацију о Теофилу Прокоповићу знаменитом проповеднику руске цркве и сураднику Петра великог. Ј. Самарин писао је богословске уговоре (трактате), које је сад скупио његов брат и по ново издаје у скупљеним делима његовим.[1]

„Рус“ прво напомиње шта би ваљало изменити у положају руског духовништва. Он види у садањем уређењу његовом исто оно бирократско зло, које је открио и у грађанском друштву У 3 бр. Руса вели Аксаков да свештенство почем је тако близу народу, мора бити искључно народно, треба да љуби народ и да живи као и он, неудаљавајући се од њега. „Као год што је неопходно нужно да се створи среска самоуправа у свима административним струкама — вели „Русь“ у 3 броју — исто је тако нужно, да се призна самоуправа и самосталност парохијалних општина (пурија) сагласно са општим саборним уређењем наше цркве.“ Словенофили су били и остају разумни проповедници слободе вероисповеди и говора.

У одељку „Внутренные обозрѣніе“ претреса Русь сваке недеље тачно и подробно све што се дешава у Русији. Даље је одељак под насловом „Петербургъ и Москва“ што су обе престонице руске средиште умне и материјалне силе данашње Русије. У сваком броју Руса штампају се писма са разних страна Русије.

После долази одељак „Политическое Обозрѣніе.“ Није нужно да говоримо о назорима „Руса“ на спољну руску политику. Само име издавачево говори нам о томе правцу: унутрашња политика руска треба да буде строго национална и самостална и да тежи ослобођењу и нацијоналном уједињењу Словена.

Сем тих одељака у сваком броју имају одељци литерарни и библиографијски. У првом се штампају прозни и појетски списи, писма и успомене познатих писаца и т. д. Тако у 1 броју штампана је дивна песма Константина Аксакова „Свободное слово“, а у 4, 5 и 6 врло интересантан одломак из рукописа С. Т. Аксакова: „Исторія моего знакомства съ Гоголемъ съ включеніемъ всей преписки съ 1832—1852 год.“ Гоголь се ту карактерише са , тако да речем,

[1] Сомненія Самарина. Москва. Изданіе Д. О. Самарина. Већ су изишле 4 свеске и биће их 7.

домаће стране. У критичком одељку у 1, 3, 5, 7 и 8 броју наштампани су чланци професора петроградског универзитета Владимира Каманског о књизи Пипина и Спасовича: „Исторія Славянскихъ литературъ." Ти су чланци врло интересантни по самом садржају. У њима је живо насликан садашњи положај славистике и изложени су погледи на развитак посебних словенских литература једног од најпознатијих слависта. Такви чланци добили су одзива у словенској журналистици: или да се саопште у изводу или да се критикују. Правом и беспристрасном критиком на таке чланке којим би се показали начини и цељ да се Словени упознаду, могли би се осветлити тамни кутићи у словенским односима, због којих често Словени не разумеју један другог. Ја мислим да би требало чланке, као што је онај г. Ламанског, превести на словенске језике и подврћи потанком испитивању у свакој словенској литератури.

У одељку „библіографія" штампа се у „Русу" низ критичких примедаба на дела за децу која су изишла у последње време нарочито у већем броју

Као органи праваца главне политичке школе могу се сматрати листови који су почели излазити ове године „Порядокъ"[1] који излази сваки дан и „Страна,"[2] која излази сваке недеље, уређује г. Стасјуљевић а други Пононски. Као што је познато Вѣстникъ Европы сматра се као главни и средсредни орган оне партије коју обично називају западњачком. Неимајући при руци тих новина не могу о тим органима руске журналистике ништа рећи читаоцима мојих писама у „Отаџбини."

Сад да се задржим на једном веома знатном руском журналу који се зове „Русскій Вѣстникъ." Тај је журнал основао С. Глинка на пола године после тилзитског мира — 1805 г Тај је журнал имао за задатак да узбуди народни дух за неизбежну борбу са Наполеоном. Глинка је слутио и увидео да се не може избећи та ужасна борба. Задатак Руског Весника у то доба био је да упозна Русе са Русијом, и Глинка је постигао цељ. Он је фактично узбудио народни дух и кад је наступила ужасна 1812 год. он се први уписао у ратнике у „московском ополченију." Њему је дато 300.000 рубаља за организацију „ополченія" (одбране). Доцније се проказало да он није

[1] Порядокъ — ежедневная политическая и литературная газета. — Цѣна за границу 25 руб. въ годъ 13 руб. на 6 мѣсяцевъ, 7 руб. на 3 мѣс. Подписка въ конторѣ редакціи Вѣстника Европы. С. Петербургъ на Васильевскомъ острову 2 линія № 7.

[2] Страна. С. Петербургъ. Редакція «Страны.» Ц. 10 руб. за границы.

дирнуо ни паре од тих новаца, и да их је све вратио натраг. Он је говорио да је „за руско срце довољна моћ речи која излази из душе.‘ После свршеног рата са Французима његов журнал изгуби свој значај. У новије време постао је „Русскій Вѣстникъ“ знатан журнал када је постао уредником његовим М. Н. Катковъ. Катков је предузео да уређује Руски Вјесник баш у самом почетку реформама цара Александра II. Није чудо што је онда још свежа литерарна снага као што је Катков, умела и могла својим журналом утицати на сву руску интелигенцију. Руски Вјесник постао је најомиљенији журнал од свију које су издавали руски писци. Ту су штампали своја најбоља дела Тургенев, гроф Лав Толстој, гроф Алекса Толстој, Достојевски, Печерски и мн. др. Салтиков, који је познат под псевдонимом Шчедрин, један од најбољих сатиричара новог времена у читавој јевропској литератури штампао је у Руском Вјеснику своје Губернскіе очерки, којим почиње његова литерарна слава. Руски Вјесник био је при концу шестог и у почетку седмог деценија свог столећа један од најбољих литерарно-белетристичких журнала руских. Сем оригиналних радова ту су се штампала и сва боља дела из јевропске литературе, и преводи бољих енглеских романа, који су били као додаци уз сваки број. Таке чланке радили су најбољи преводиоци руски.

Прошле године свршио се у Руском Вјеснику[1] роман Братья Карамазовы, који се почео још у првој књизи за 1879 годину. Роман је написао писац који је створио епоху у руској литератури, а кога је тако рано смрт уграбила — Достојевски. Види 4 писмо у 24 свесци Отаџбине.)

Печерски (право му је име Мешников) прославивши се својом причом „Въ лѣсахъ“, издао је прошле године у Руском Вјеснику продужење приче под насловом „На горахъ.“

Руској публици, која је доживела таку славну епоху у руској историји најмилија је лектира успомене из прошлог рата. У Руском Вјеснику (за 1880 год.) има неколико таквих радова: На долинахъ и высяхъ Болгаріи, успомене пуковника Грекова; Адріанополь и Өракія у 1874 год (пре рата) од Теплова; а најбољи је рад те врсте Писма священика у ратовима 1877—1878 од оца В. Гурѣва која су се почела штампати у Фебруарској а довршила у Декембарској свесци од прошле године.

[1] Русскій Вѣстникъ. Ежемѣсячній учено-литературны журналъ цѣна для заграницахъ 18 руб. Москва. Университетская типографія, контора «Русскаго Вѣстника» — на Страстномъ Бульварѣ.

Руски се Вјесник вазда одликовао особитим симпатијама према развитку словенских литература и ставио у свој лист преводе из словенских језика. Тако у пређашњим годинама ту су штампани преводи чешке списатељке Каролине Свјетле, а прошле године превод приче М. Ђ. Милићевића *Јурмуса* и *Фатима*.

Београд
10 Фебруара 1881 г.

Платон Кулаковски
професор.

ИЗ ПОЗОРИШТА

Вукашин, историјска драма у 5 чинова — написао Драгутин J. Илијћ.

У нашој младој књижевности оригинална драма из нашег народног живота остала је све до данас сироче. Неколики слаби покушаји на том пољу литерарном остали су усамљени, не повукав ниједан радне струје за собом; а то је само већ довољно да им интензивност обележи. Наша млада литература не даде нам ни једног правог драмског песника. Од Стерије, који је само почео да крчи пута драмским песницима у будућности, па све до данас радили су на драми нашој или естетични теоретичари и слабији песници, мислећи да је све што чини драму: уређена сценерија и техника са бомбастичним декламаторским тоном; или песници чисто лирски, у чијим је и драмама вазда преовлађавала бујна лирика, а заплет и радња драмска остајала у запећку.

У последњим нашим данима, као да драма наша добија силнијег полета. Изгледа нам, е је дошло време, да се закржљала клица драме српске отргне из корова, и развије у родно гранато дрво; да ће и позорница наша већ једном постати представник нашег народног живота у прошлости и садашњости, и да се неће већ више као сироче хранити отпатцима, које јој добацимо са туђих трпеза. Млади наши песници опробав дар свој у лирским песмама, ево се јавише да и на пољу драмске појезије засаде који неувели цветак,

и да даду тој најважнијој грани појетској снаге и живота. Илићев „Вукашин“ излази нам први на позорницу као драмски представник омладинских песничких снага, у које је сад једино уздање, да ће улити нова живота готово обамрлој музи песништва српског.

Овакова појава мора бити од велика значаја по позорницу, а и по саму појезију нашу. С тога је ми морамо препратити са највећим интересом. По дајући суд о њој, морамо се пре свега обазрети на то, да је Илијћ ступио на још необделано земљиште, а и да је и он сам тек почетник писац, који нам у „Вукашину“ пружа драмско првенче своје; премда би и немотрећи на све то „Вукашин“ кадар био да издржи критику у сваком погледу.

По истом овом предмету писао је и Матија Бан трагедију своју „Цар Урош“. Нека нам се дакле не замери, што ћемо ради бољег расветљења на местима неким покушати да повучемо паралелу између Банова и Илијћева представљања ствари.

По да пређемо сад на саму драму, и да покушамо да изнесемо добре а и лоше стране њене у излагању карактера, у извођењу радње и заплета драмског, а на појединим местима, где ће то нужно бити, да бацимо поглед и на сценерију и технику.

Кроз целу драму своју песник је се верно држао традиције народне, а тек где је она била или тавна или недовољна и незгодна, узимао је у помоћ историју. Песник је се ту верно држао начела: да је појезија чедо маште народне, и да јој је основ у народном веровању и осећању. Он се није онако непромишљено као други неки драмски писци латио посла да у драми, као у каквом полемичном спису, новим историјским нагађањима побија основе тог веровања народног, поцрпљеног из тако дубоког врела предања народних. По народ је често и сувише строг судија. Необавештен о радњи и њеним побудама, он је готов да проспе клетву на главу човека, који је једном злу можда допринео, али зато само да друго веће отклони. Тај случај је и са Вукашином. Па ето таквог Вукашина, задржао је песник и нехотице у овој историској драми својој. Задржав традицију не само при делима, но и при побудама њиховим, песник је дао Вукашину тип окорелог зликовца, који врши највећа недела имајући у виду једино властиту корист своју.

Но Вукашин тако, како је насликан, одговорио је потпуно захтевима драмског јунака. Он је постигао оно што је у драми најглавније, да концентрише сву радњу око себе, и да сву пажњу и сво интересовање на се привуче, крај свих других јаче истакнутих особа. Тиме је потпуно постигнуто јединство драме — ствар, која ретко испада за руком почетницима у драмској вештини. Кроз

целу игру провлачи се као какав црвени конац његова радња и енергична воља, коју и ако мрзимо, морамо да јој се дивимо. Колико јаче још одскаче она, кад се пореди са Вукашином у Бановој трагедији, који дршће при првој већој недаћи, и преплашен овако збори браћи својој:

Ја уплашен јесам, ал' не њиме (Лазаром)
Но свјетином подлом, која нам се
Испод нога поче размицати.

Но да се уставимо више мало при овом главном јунаку драминoм, па да се упитамо, да ли не би боље било, да је од Вукашина начињен трагичан место драмски јунак? У ово питање не бих се ни упуштао на овоме месту, да ме песник сам није уверавао, да је он баш имао намеру да Вукашина учини трагичним јунаком, и да је и сад вољан, да неке измене у том смислу учини. Па кад је већ тако, мислим да ће дужност бити да се на овом месту нагласи, да би Вукашин као трагичан јунак далеко боље оличио своју радњу и судбину своју. А како је већ и о изменама реч, нека ми се дозволи да и о њима коју прозборим.

Пре свега побуда, која гони Вукашина да учини убијство не би могла никако да буде само разбуктано властољубље његово, но више несретно стање Србије, која управљана слабим владаром, раздирана самовољном, грамзивом и надутом властелом, а угрожена силним непријатељима срља у пропаст своју. Од Вукашина треба пре свега учинити Србина патриоту. Само се може великом идејом слободе и независности народне оправдати у неколико и она примеса властољубља. У даљој радњи, чим је извршено убијство, треба одмах и кајање да наступи, пре још но што је крајња сврха постигнута.

При крају најзад не би се могло никако допустити да Вукашин истраје у својој зликовачкој ћуди, тако да нам изгледа зликовац од заната, нарочито када, већ клонув под теретом тешких несрећа, јури с мачем у руци на слепога Боривоја жртву беснила свога, не могав ни на крају свом да отрпи праведне прекоре његове.

Овакове измене морале би можда у неколико повући и неке битне промене у самој радњи драмској, али би само тако тек било могуће, да се од драме „Вукашина“ начини трагедија.

У већини других карактера својих дао је песник природан облик, и нацртао их вешто и доследно. Она сета што веје кроз целу радњу у делима младе царице Јелисавете; она жарка љубав Влаткова, којој би само требало дати јача мотива, јер иначе изгледа без смисла, и оданост и поштење Добривојево, цртано је тако природно

и са таквом вештином, да, ослањајући се на све то, у напред смемо прорећи Илијћу успеха у драмској појезији.

Но да се уставимо мало на карактеру Урошевом и матере му Јелене, да би изнели неке неследствености и недостатке у њиховом извођењу.

У првим чиновима драме видимо ми оног доброг, поверљивог Уроша што верује све свакоме, јер верује да је у свију људи добро и поштено срце, видимо невиног Уроша, ког неколико речи Вукашинових лукаво подешене кадре су да обрлате да верује у очинску љубав човека, што је пре неки дан за њим убијцу послао; видимо управ слику онаквог Уроша, како га је народ сачувао у својој успомени. Али како нас од један пут изненађује, кад тај добри Урош одбија искрено правдање и преклињање жене своје и поклања вере једном подметутом писму; кад без икаквог премишљања поверује одмах у неверу свога друга из детинства Боривоја и онако немилостиво одбацује тог човека, који му је живот спасао, не рекав му ни речи о мнимој кривици његовој, и ако му се овај заклиње својом невиношћу и оданошћу.

Но ипак мораћемо драге воље све ово да опростимо нашем песнику као почетнику у драмској вештини, кад погледамо, како нам неприродну и неверну слику Урошеву пружа Бан у својој трагедији. Докле Илијћев Урош на савете Боривојеве да убије Вукашина одговара овим речима, кроз које као кроз кристал одсјајује добра и племенита душа његова:

.... Да пролијем крв?
За љубав круне сјаја варљивог
Да душу своју крвљу упрљам?[1]
Та ја се грозим такве помисли!
Дотле л' је дошло дотле заиста!
Пашто ми онда круну носити,
Ту свету круну крвљу бојити?
Одрећи ћу се мога престола,
Ако се тако само царује.
Не могу л' владат, к'о што влада цар —
Као зликовац нећу никада!

дотле Урош у Бановој трагедији сасма супротно и историји и традицији и свему што се зна о Урошу, овако сам себе карактерише говорећи својој мајци:

Мачак кад жмури зар он спава?
И ја чекам једну вест но кашње,
Па знаш какву?... да се сатријеше,
Овим ратом обојица. Збогом.

или на другом једном месту:

Кад се дигнем, дигнућу се тако,
Да застрепи сила та господа.

„Урош“ Банов, да би круну осигурао, лукаво гледа са стране како народ тоне у крви својој! Кад овако могу да застране остарели драматичари, онда и овај карактер Илијћев, крај свих грешака у извођењу заслужује ипак хвале.

Карактер царице Јелене застрт је неком завесом, коју песник као да није смео да подигне. У опште радња њена може двојако да се разуме, особито односно сношаја њеног са Вукашином. Кад оно Вукашин изјављује жарку љубав своју удовици Душановој, прелази она ћутке преко тога не дав да се опази гове ли јој она или не. Изгледа, као да је песник појмио овде да прихвати ону сумњу, коју је историја на Јелену набацила, да је стајала у љубавном сношају са Вукашином и да је шта више знала за све намере његове — но да је брзо натраг ударио немајући смелости да мисао до краја изведе. Али кад је тако, боље би било да сумња није ни навештавана. Или је требало оставити Јелену светлу и чисту, како се материнском нежношћу паштн за судбину сина свога, као што је то Бан учинио; или ако је хтела дрско да се баци и мати у неку врсту невере противу сина, требало је и истрајати у том одиста дрском кораку. На овом месту песник је хтео да пође за Шекспировим Ричардом III, али видев пред собом још тежи задатак но што га је Шекспир имао, да човеку, који нож оштри за рођена сина, преда срце материно, стукнуо је преплашено натраг.

Толико односно карактера у овој драми, а сад да пређемо на саму радњу. Према оном што смо већ рекли, видели смо да је у радњи одржано јединство. Но сем те лепе драмске целине постигнуте групирањем свију споредниjих догађаја око главног јунака, Вукашина, на овој драми има још много што шта, што заслужује у почетника велике похвале. Тако се не може ћутке прећи лепо излагање карактера и мотива радње у I и II чину, а и добро изведен заплет, у колико је се он могао извести у таквој историјској драми, као што је Вукашин.

Само у V чину ефекти су врло набацани, тако да се не може човек да разабере. Овај чин у опште требао би да добије бољег распореда и логичнијег извођења; а и техника његова остала је доста за техником у осталим чиновима. Сем тога изгледа он врло стиснут; у њему се трком прелази преко свих догађаја, па се у тој брзини оставља чак и Арсојевић да у присуству везировом чита Драшку лекцију. Свему том могло би се дати мало већа развоја кад би

се неке некорисне сцене као н. пр. разговор она два војника по одласку Урошевом итд. изоставиле.

Али кад већ оставимо овај костур драмски, опажамо одмах да је драма ова производ једног песника. Лепи и језгровити стихови теку у њој од почетка па до краја, а кроз њих одсјајују непрестано здрави погледи на живот и лепе и узвишене идеје. На силу песници падају у драми вазда на местима, где су нужни да се представе изливи срца и страсти. Илијћ је најсретније издржао свуда ту пробу. Шта више такова му места садржавају највише лепота у себи. Сваки, који је гледао драму, сетиће се с каквом је живошћу представљено најпре властољубље а после грижа савести Вукашинове, кад му се у сну јављају сенке жртава његових; сетиће се дивотно представљене нежне љубави и сете Јелисаветине. На тим местима подсећа нас Илијћ чешће на Јакшића сличним идејама и сличним величанственим исказима.

Према свем овом „Вукашин" ће заузети једно од најодличнијих места у низу драмске књижевности наше; а писац његов овим првим делом својим улива нам наде, да ће драма српска у њему наћи достојног свог заступника, који ће моћи даље да пође оним путем, што га је Стерија обележио.

Поуздано смо извештени да „Вукашин" неће бити јединче Илијћево, но да ће му брзо следовати други производи младог песника, који су већ у велико започети, а неки већ готово и завршени а такође и драмски покушаји од других млађих песника наших. Ми с наше стране могли би само да препоручимо нашој позоришној управи да негује ове таленте, који се спремају да позорници нашој даду нове снаге, и да је задахну српским народним дахом.

Да публика наша, и ако тако дуго заморавана претешким извештаченим комадима слабијих песника драмских, није још изгубила укуса за народну српску драму, најбоље је показала на овој представи. Позориште је било дупке пуно, и сва публика у опште показала је врло велика интересовања према самој игри. Старајмо се да помажући наше производе тај дух у публике одржимо и још више развијемо!

Велике хвале морамо на овом месту да одамо вешто подешеној декорацији у византијском стилу. Г. Ковачевић је овом приликом показао да с успехом може да се упусти у студију архитектонских стилова, те да нам тиме на позорници оживљава споменике порушене величине наше. Особито лепо остало је слагање боја. Шаренило оно у цркви св. Аранђела представљено је без икаквог дречења.

На крају да споменемо с хвалом вешто играње г. Тоше Јовановића, које је много увећало пријатан утисак саме драме. А такође и гђа Коларовићка, гђица Е. Поповићева, гг. Лугумерски, Дескашев и Рајковић држали су се врло добро овог вечера. Гђица Ђуришићева показује сваком приликом да напредује. Но на жалост нека друга гг. нису најбоље одговорила улогама својим, и покварила својим невештим држањем неке од најлепших момената у драми.

Београд, марта 1881 год.

М. Ђ. Миловановић

Мара Делормова, драма у 5 чинова, од Виктора Ига. Превод с француског.

Историја љубави, историја је личних заменица „ја“ и „ти,“ са свима њиним примерима лакоумности и верности, слабости и енергије, мекуштва и јунаштва, свирепости и милосрдности, себичности и пожртвовања, суревњивости и поверења, лудости и мудрости. Љубав је извор сваком афекту, она је афекат над афектима. Без полне љубави, нема љубави. Зачетак је њен у оном опијајућем часу, који у обамиру две душе са складности њихових мириса у једну стапа. Замислимо људе, који полну љубав са најплеменитије њене стране упознаше и такве, који је сматрају као страст и порок; затим људе који никад љубили нису, или што за то не бејаху способни, или што не нађоше према себи равну индивидуу, и најзад такве људе, који свом душом љубе, али им се љубав не враћа, или који морају, и ако им се враћа, да је жртвују каквој светој дужности, па промотримо начин, како ови људи љубе своје ближње, свсју домовину, извесну науку или уметништво или какву развратницу, ми ћемо увек у овим осећајима угледати и њихово схватање полне љубави. Нигде се карактер једнога човека поузданије опробати не може него у односу његовом према жени. Јер како ко љубав схваћа, онако схваћа и живот.

Ови општи нацрти љубави, морам признати, да су рефлекси мојих француских лектира и да би врло јексичави били, кад би се мерили немачким схватањем полне љубави. Јер Французи као и Соломон и Епикур продиру у философију, уживањем и задовољством, а Немци следујући Спинози и Хеглу, трудним путем логике. Кад је говор о Марији Делормовој, француске идеје о љубави и силом се

намеђу. Јер Маријона нити је искључива својина Игове уобразиље нити је ма који француски песник био њен кум, него је она у овом случају само драмски улепшано чедо француске лаке крви и маште. Ова се љубав зове час Манон Леско; час Маријон де Лорм, а час опет Дама с камелијама. Језуита Прево, као човек, који не признаје ништа јачег над својом вољом, и не трпи помисао, да би жена још могла бити човеку равна, описује своју Манон Леско, као заљубљено маче, које не може да се одрекне свог народа и сладострасног бањчења, нити може да појима частољубиве скрупуле свог драгана, него скаче, као гипка лопта у рукама једног сањалице и стотину купаца њених чари. Блазирани пак Дима износи нам своју Маргариту Готјерову (Даму с камелијама) као болну пребољну услед блудног живота, па је вида чистом, несебичном љубављу. Али та страсна милосница има поноса, да се жртвује за часно породично име свог драгана, а нема толико силе, да се не баци и не врати у понор разврата свога првог занимања. Овако схватање љубави постигло је код Француза највише врхак и присвојило је себи мученичку ореолу, коју светкују од XVI века, када милоснице француских владалаца, министара и великаша, бацаху у засенак њихове законите жене и најрођенији њихов народ. Помпадур, Грофица ди Бари, Лавалијер, калуђерице су ове љубави. Најобјективнији опис њиховог живота, превазилази и најфантастичнији роман, каквог бурног песника са хиперболисаном маштом. —

Нежна анекдота, коју је Иго драматизирао, није истина остави ла никаковиx славних трагова у „волујским очима“ (oeil de boeuf) француских кроника, нити су њени јунаци били тако писмени, да оставе потомству мирисне записнике њихових блажених часова, али им је Иго ипак зато подигао најлепши споменик. Чудновато је, да време, кад се у истини збио овај догађај, пада у једној сувопарној епоси без песничког полета и идеалистичких жудња, за време мрачног намесништва кардинала Ришељеа. И доиста само такви историјски контрасти могу произвести силне драмске афекте и у вештом њиховом проналаску састоји се дар драмског песника. С једне стране празне државне касе, а слетствено и најсуморнија тиранија и клонулост духова, а с друге стране Маријона де Лормова са њеном пробуђеном љубављу, нежности, истинским кајањем и у неку руку поврађеном невиношћу. Између ове две крајности, Маријона и њен сетни, лирични и страсни Дидијер, изгледа, као да живи у некој интервали због истинитости и примамљиве природности њиховог осећаја и њиховог разговора. И ствар је у толико занимљивија, што она, која је била створена да буде само лакоумна Манон Леско, постаје на

један пут, силом занесењачке љубави њеног драгана невина Вирђинија и Магдалена покајница.

Маријона је најповољнији предмет за француску драму и по томе, што се у њему могу унети у великом сразмеру љубав, саревњивост, беснило, хладнокрвност и величина душе. И Иго је у овој драми све ове афекте надахнуо тако искључиво француским духом, да се она с правом може назвати најнационалнијом француском драмом, а то тим пре, што је и сама прича исцрпљена из народне историје. Али баш зато, карактери и страсти у овој драми имају врло мало опште човечанске природности. У 28-мој години, узвикнуо је многи ватрени песник са Игом: зашто не би могао још доћи такав песник, који ће бити Шекспиру оно, што је Наполеон Карлу великом? Али у тим годинама (изузимајући јединог Лорда Бајерна), није до данас још нико тако што спевао, што би се из близа упоредити могло са Шекспировим опште човечанским схватањем страсти и душевних потреса. Јер није доста потрошити само озбиљне речи са једном назови лудом, или створити на бини какву комедијашку чергу, него је нужно еманципирати се своје младости, својих страсти и својих назора и проникнути дубоком објективношћу у општност људске природе; једном речи, бити пре свега савршен човек, па после песник, а то Иго у 28 својој години није био. Овим не смерамо да крњимо ни један делић Игове величине, али нам се не може на ино, а да му не одбијемо на дар његове младости, што је сам тражио, да се његова Маријона мери мерилом Шекспира. Јер и ако је у Маријони оличен најсавршенији израз француског духа и темперамента, то се ипак она не може уврстити у галерију Шекспирових женских типова. Оволико смо сматрали за нужно да кажемо са опште културног гледишта о Маријони Делормовој, убеђени, да је сасвим излишно још кога чинити пажљивим на лепоте Игове музе у опште, а ове драме на по се.

Маријону предусрела је наша публика оном истом апатијом, као и Ернанија, а ипак је овом преводу поклоњена велика савесност и добра воља. Ову немилу појаву морамо ставити на душу управи, што се мало брине, да нас прикује за позориште приновом српских вештакиња-јунакиња, којих на жалост у туђини доста имамо.

Хајим Давичо

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Јестаственица за основну наставу. (По Ушинском.) Удесио *Пет. М. Никетић*. Београд, Штампарија Задруге штампарских радекика, 1880. 16-на, стр. VII, 133., 1 л.

Последњих година изашло је у нас доста дѐлā јестаственичке садржине. Али осим научних послова одличног радника на том пољу, проф. дра Ј. Панчића, а и других неких у „Radu jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti" у Загребу, не ћемо наћи готово ни једно дело, у коме би се огледало темељно познавање и самостално изучавање наших флористичких и нарочито фаунистичких прилика, него су све то махом или компилације или преводи дѐлā слабе вредности. Нама се чини, да је то отуда, што се писци као и преводиоци нису довољно бавили ни са систематиком ботаничком и зоолошком, ни са научним гранама обе ове науке: анатомијом, физиологијом, упоредном анатомијом и т. д. Немајући научни и систематични поглед на јестаственицу и непознати са историјом и литературом њеном, врло је природно, да при избору дѐлā за превођење нису могли бити особите среће, а при самосталном израђивању држали су се строго старог шаблона, те на тај начин израђено дело није могло одговорити савременим захтевима тих наука. У једном другом чланку: „Рад Срба и Хрвата на биологији", подухватићемо се, да изнесемо све, што се у нас урадило на том пољу од почетка овога века, а сад ћемо само да пропратимо најновију јестаственицу, којој смо потпун наслов горе исписали.

Ван сваке је сумње, да је најтеже написати дело, које је намењено школској настави. Писац се мора обзирати и на ученике, који ће се књигом служити, и на науку, којој је обим тако огроман и њени објекти тако различни међу собом по карактерима, што их зоологија и ботаника примењују за њихово разликовање. Кад се узме у рачун, колико су огромни и разнолики светови којима се биологија бави, онда је појмљиво, за што није тако лако израдити

књигу за школску наставу, којом ће се ученици на најудеснији начин упознати с принципима тих наука и да добију општи преглед. Па кад је то тако тешко за ниже и више разреде средњих школа, у којима су ученици већ прешли оне науке што су за потпуно разумевање зоологије и ботанике од врло велике важности (хемија, физика, минералогија), онда у колико је то теже за основну наставу, где наставник има да се обзире само на децу и цељ му је, да их на најлакши начин упознаје са створима што су око њега, без обзира на њихов положај у природној системи. Ово смо поменули с тога, да би увидели, колико морамо бити захвални свакоме оном, који се подухвати таквога посла. Али кад се већ неко тога лати, ми имамо права да од њега тражимо, да његово дело може одговорити потпуно оној цељи, којој је намењено.

Да видимо, како је јестаственица Пет. М. Никетића израђена за ту цељ.

Већ само то, што је писац у јестаственицу уврстио зоологију, ботанику и минералогију показује, да он није водио рачуна о томе, како се данас цепају науке у групе. Минералогија иде уз хемију, а зоологија и ботаника чине биологију или науку о живим створима; средину између зоологије и ботанике држи протистологија (наука о праорганизмима), према ономе, да свет биља и свет животиња имају заједничког корена у свету праорганизама (протиста). Кад се уз зоологију и ботанику дода још палеонтологија (наука о изумрлим организмима), онда имамо јестаственицу у модерном смислу, а минералогију морамо придодати групи абиологије, у коју спадају: физика, хемија и т. д. Да је писац ове јестаственице водио рачуна о томе, он се онда не би држао застарелог шаблона, по коме зоологија, ботаника и минералогија чине јестаственицу, него би сваки овај део израдио у засебној књизи, које не би носиле једно заједничко име: јестаственица, и свака би наука била за се обрађена, онако, као што је то учињено у „Почетницама природних наука“, што их издаје у Новоме Саду књижара Арсе Пајевића.

Не разумемо, за што је писац уз обично излагање ствари стављао и питања и то у самоме тексту: „Чим примећавате да се негде пече пециво (печење), и ако га невидите?“ „Шта радите носом?“ Кад ти когод каже да зажмуриш, и да зинеш, па ти онда ћушне један грумен шећера у уста, чим би ти приметио да ти је у устима шећер?“ „Шта радите с (!) кожом?“ „Ко зна каку причу о мачки?“ „А песму?“ „Ти!.. ти!..“ „Шта рекох?“ Оваква питања баш никаква смисла немају, јер сваки наставник знаће сам како ће питати своје ученике, а ако је мислио да на тај начин олакша памћење у деце,

онда је требало целу књигу поделити на питања и одговоре, као што је то махом у свима књижицама за основне школе. Оваква питања заузела су много простора и у онако малој књизи.

Писац се у овом делу јако огрешио о систематику. Видећи, да је врло тешко применити ону систематику, која је примљена у свима делима те врсте за средње школе, он је пронашао некакву нову поделу. У зоологији он дели животиње на: 1) дворуке; 2) четворуке; 3) једнокопитаре; 4) двокопитаре или преживаре; 5) многокопитаре; 6) зверове; 7) глодаре; 8) рукокрилце; 9) перајаре; 10) китове; и т. д. Тице је поделио у две главне групе: *полетарце* и *чучавце*, а тако их до данас ни један зоолог није делио. Биље дели на: 1) дрвеће; 2) биљке које служе за храну човеку; 3) траве; 4) цвеће; 5) лековите биљке; 6) отровне биљке и коров; 7) трговачке биљке. Минерале дели на: 1) земље и камење; 2) соли; 3) паљенике; 4) ковове (метали); 5) течности, 6) гасова. Подела зоолошка и минералошка могле би за невољу и поднети, пошто је то за ученике из основне школе, али класе у ботаници испод сваке су критике. Нема сумње да је врло тешко удесити систематични преглед за малу децу, па с тога ми мислимо, да није ни требало делити животиње у нарочите групе, него само ређати их по оном реду, који се налази у свакој зоологији, а наставник би већ нашао начин како својим ученицима да објасни то њихово ређање. По нашем мишљењу, ово би било најцелисходније, кад се већ не ће да усвоји обична подела животиња, биља и минерала.

Зоологија има два дела: науку о човеку (1-19 стр.) и систематични преглед животиња (19—95 стр.). Први део израђен је брижљиво, али ипак није без погрешака. *Зеница* у оку није само „једна тачкица," како писац вели, а тако исто није само „око дугице *беоњача* или *белизна*," него она чини цео булбус. *Трубица* (Еустахијева) није „иза спољашњег ува", него на са свим другом месту, а не стоји ни то, да се „они живци, што пролазе кроз руку, и који је покрећу зову живци кретања" (стр. 13). Писац је без сумње хтео да покаже, како се нерви деле на моторне и сензитивне. Не стоји ни то, да се срце налази на „*левој* страни грудне шупљине испод ребара", него оно лежи у средини између оба плућна крила и то са широм базом својом пружа се према десној, а ужим крајем према левој половини торакса.

Варење је врло нејасно описано. Пошто храна оде у желудац, писац вели: „Стомак свари прогутану храну, и из њега дође храна у црева, која се находе у доњој половини трупа (трбуху), где је ситне цевчице (жилице) од части усисају; а од части избацује се

на поље као непотребну телу (поган). Крв, коју ове жилице усисају, иде у све веће и веће жиле, док напослетку не дође у срце.“ Ни помена о осталим органима, који помажу варењу и асимилују храну, што је врло нужно да се потпуно разуме тај појав. Под оним „жилицама“ писац мисли млечне судове (Vasa chylifera), које хилус изливају у груднп канал (Ductus thoracicus), из кога опет хилус иде у леву поткључну вену. Дакле оно што оне „жилице“ (млечни судови) усисавају, није крв, него хилус, који ће се у плућима оксидирати и онда тек циркулисати по телу као крв.

„Са (!) плућом и дишемо т. ј. удишемо и издишемо ваздух“, вели писац. Изгледа по овоме, да плућа служе још нечему другом, а не само дисању, као што смо ми до сада држали.

Оно где се говори о неким невидљивим духовима и т. д., могло је са свим изостати. Таквим метафизичким стварима место је у катихизису, а никако у зоологији.

У систематичном прегледу писац се није држао одређеног правца и плана. Ту се на широко и на дугачко приповеда о морским псима, китовима, слоновима и т. д., а ни једне једине речи нема о мекушцима, а баш њих има у нашој домовини врло леп број. Правило је, да се ученици у основној школи упознају са стварима, што су у њиховој околини и према томе погрешно је говорити им о ономе, што они не могу никад ни видети и што има вредности само за систематику, а изоставити н. пр. пужеве и шкољке, којих свуда има.

Да наведемо још неке махне овога дѐла.

На једном месту писац вели, да се „најбоље свиње на свету плоде у нашој отаџбини.“ Ово тврђење може нам само ласкати, што имамо тако лепу расу, али мучно да ће га примити они, који се разумеју у сточарству. На другом месту, где се каже, како свинче спада у ред животиња, у који слон и носорог, додаје, да оно (т. ј. свинче) „доиста доста и личи на слона.“ Свинче, носорог, тапир и слон имају истина неких заједничких карактера, због којих се мећу у ред многокопитара (Multungula), али опет за то баш ни најмање не личи свинче на слона. Да би ученици могли себи представити како је слон огромна животиња, писац вели, да замислимо „наше свинче сто пута веће, па ће то бити слон.“ Ово не стоји, јер се зна, да н. пр. афринкански слон достиже висину 3—4 м., а цејлонски је још мањи. О слону додаје још ово: „Слон да иде полако, а коњ да трчи, па га неможе стићи.“ Ако је писац мислио, да у овом случају слон не би могао коња стићи, то није било тешко погодити; али ако је мислио обратно, онда би хтели да знамо, какво мора изгледати тек *трчање* слоново?

Говорећи о медведу, каже, како он „у зимњем спавању млого омршави, јер се храни својом машћу“, па онда додаје одмах питање: „Како?“ Ово је остављено наставнику, да сам протумачи својим ученицима; по нашем мишљењу, боље би било, да је он то учинио, а оне моралне поуке после причања о игрању мечкином, „да би мечкар боље урадио, кад би узео рало или плуг, па орао и радио земљу, него што мучи ову јадну животињу и изиграва с њом оно, што је за њу тешко,“ могао је писац изоставити. Оваквих ствари има на много места у књизи, али ми мислимо да је он тај посао могао рахат оставити самом наставнику, и књига не би тиме ништа изгубила.

О морским псима вели, како „тешко може човек да поверује, да морски пас рађа живе младе, и да их доји; но ово је права истина.“ Овакав начин излагања факта у једној науци, не може се никако одобрити; кад се износи оно што је доказано, ту не може бити разговора о веровању или неверовању.

О киту вели, да је „велики колико 40 слонова.“ По пређашњем да је слон сто пута већи од нашег свињчета, изашло би, да је кит четири хиљаде пута већи од свињчета. Ово никако не стоји, јер се зна да један од њих, Cete edentata Wag., који је уједно и највећи сисар, дугачак је до 27 м., а то далеко није она величина, која би по оном рачуну изашла, ма да и сам писац одмах за тим вели: „Кит је дугачак 60—70 стопа.“ Кад се говори о величинама, онда је најбоље казати их као што су, а не упоређивати их овако, јер иначе може да испадне апсурд.

На једном се месту (стр. 51) вели: „Ви ћете наћи у књигама још два реда: *торбаре* (животиње које живе само у Аустралији) и *крезубице*. По о њима ћете учити кад већи порастете, а сад је и оволико за вас доста.“ Кад се до овога места дође, онда ће наставник или такође својим ученицима казати, да је за њих доста што знају, да се неки редови животиња тако зову, или ће им морати што о њима говорити, кад се већ помињу. Ако је оно прво, онда је са свим излишно и помињати их, а ако је ово друго онда је требало и о томе што написати. Што је излишно, не треба ни помињати.

О родама вели, да оне чине људма велике користи у местима, где има много змија, „јер треби хиљадама ових љутих, и шкодљивих гадова.“ То не стоји. Оне змије што их роде тамане, нити су љути ни шкодљиви „гадови“, него плашљиве и корисне животиње, а оне што их је писац мислио, не живе никако у близини рода, него далеко у камењарима

За тице грабљивице вели, како им „у летењу поред крила помаже још и ваздух, којим напуне неке празне кости, кад оће да се вину у вис ; а изтисну ваздух, кад оће да се на земљу спусте“ Овде је реч о пневмацитету костију у тица , једна особина, која је у тесној вези с летењем. Кад се то помиње и то код тица. које највише лете , онда је требало казати , да нису само „неке“ шупље (а не празне) кости, него да су све (осим Ossa zigomatica и плећка) пневмнатичне , а у тица које спадају у ред Cursores (н. пр. ној), само су кости на глави пневматичне, а остале нису ни једна. То долази отуда, што у костима нема сржи, осим само у младих, па и то је требало навести, иначе не зна се откуда на један пут да се нађе ваздух у костима, које су иначе или једноставне или ако су шупље, онда се у њима налази срж.

Код риба помиње се и рибљи мехур, па онда писац пита: „Које животиње имају овако нешто налик на рибе ?“ То би и ми хтели да знамо, осим ако то није неки нов проналазак за науку, па писац неће само да нам га каже, него оставља нама, да сами то погађамо.

Из огромне и тако важне класе инсеката , описан је само један представник : пчела. За што писац није описао бар још мрава и свилену бубу, те да ова група животиња испадне колико толико потпунија ?

Зоолошки део завршио је писац с пијавицом, не поменувши више ни једног црва, па и ни једног јединог мекушца, као ни остале ниже животиње. Држао је ваљда, да је то излишно, пошто ће то његови ученици доцније учити, кад „порасту“.

Ботанику почео је с јабуком и поређао све, шта има на њој : корен, стабло, кору, лишће, цвет и плод, дакле све што имају и остале биљке. Ма да је овај део врло мали (95-112 стр.) ипак је добро израђен Од биљака описане су само најпознатије : јабука, кукуруз, детелина, љубичица, маслачак, кукута и лан, од којих је свака у једно и представник једне класе, па су онда сродне само поменуте. Али је подела биља врло рђава. Према његовој подели у прву класу, дрвеће, долазе : јабука, крушка, дуња, бресква, кајсија, шљива, трешња, вишња, дуд, грожђе, јагода, купина, црвени и модри патлицани, граница́, цер, липа, оскоруша, јела и т. д. У другу класу, биљке које служе за храну човеку, спадају : жита (шеница, јечам, крупник, овас, раж, елда и пиринач), варива (пасуљ, грашак, боб и сочиво), поврће (купус, кељ, жута репа, ротква, рен, першун, целер, кромпир), зачини (мељ, шећерна трска, слачица, бибер, бели и црни лук, краставац, диња, лубеница, салата и т. д.). У трећу класу, траве, спадају : власуља, дивљи овас, граорица, боквица, спориш, красуљак, попино

прасе и т. д.), а у четврту, цвеће: јоргован, лала, ђорђина, зумбул, перунка, ружа, лепа ката, зеленкада, и т. д. У пету класу, лековито биље, спадају: маслачак, кичица, нана, пелин, дивизма, матичњак, титрица, слезовача, кина-дрво, и т. д., а у шесту, коров и отровне биљке: кукута, бурјан, кукољ, чичак, чкаљ, буника, татула и т. д. и на последетку у седму класу, трговачке биљке, спадају: конопља, броћ, шафран, маслина, репица, кафа, чај, сунцокрет, духан и т. д. Држимо, да о овоме не вреди даље ни говорити; лако е увидети, какву је збрку писац учинио, поређавши биљке у класе по њиховој непосредној користи за човека. Најбоље би било, да је писац, кад већ хоће да биље дели у класе, изабрао неколико знатнијих фамилија и побројао важније представнике, дакле онако, као што је то већ учинио у зоологији.

Минералогију (стр. 112—133) почиње с глином, а завршује с ваздухом. Опширно се описују ови минерали: глина, кремен, кухинска со, камени угаљ, гвожђе, вода и ваздух, који су у једно и представници класа. Класа има, као што смо већ једном поменули, шест: 1. земље и камење; 2. соли; 3. паљеници; 4. кововн (метали); 5. течности; и 6. гасови. Један оригиналан lapsus calami поткрао се писцу при ређању „копова" (минералогија) који долазе у пету класу; ту се помињу још као течности: вино, ракија, зејтин, олај и т. д.

У овом делу помињу се и „кристалчићи," капљичаво-течна тела, испаравање тела, кисеоник, водоник, азот, органска и неорганска тела и т. д. Ми мислимо, да ово не би требало ни помињати, јер се ученицима у основној школи не дају те ствари тако лако ни објаснити и свакојако ће им остати нејасне.

Пошто смо овако сваки део за се пропратили, нека нам се дозволи, да учинимо још неке опште примедбе на цело дело.

Писац се у главноме држао терминологије, коју је у јестаственицу увео проф. др Ј. Панчић, али није био у томе консеквентан до краја. Он н. пр. зове дужицу (Iris) дугицом, место рамењача (os humeri) он вели мишица, место жбица (Radius) полужица, место чашица (Patella) срцаста кост, очна дупља — очња шупљина, пловуше (Natatores) — пливачице, штакаре (Grallae) — штркаре, и т. д. Ово наводимо за то, што би било већ крајње време, да се један пут за свагда престане с ковањем нових и прекрајањем познатих назива онде где није нужде. Зоолошка и ботаничка терминологија Панчићева са свим је добра и прецизна, и њу би требало само допуна-

вати новим називима из народа, а не оно, што је он већ један пут увео у науку, без икаква разлога прекрајати.

У овој књизи има и много поука, којима овде није место. Ту се прича: како ваља пуштати пијавице, како се праве ћерамиџинице и пеку цигле, како се прави стакло и т. д. Правило је, да се у јестаственици помињу користи и штете, што их човек има од биља, животиња и минералија, али се не може никако одобрити, да се у једну научну књигу уносе и практичне поуке из разних заната. Такве ствари могле би ући може бити у какву „Читанку“ или „Општа знања“, али никако у јестаственицу.

Врло је важно за сваку књигу, а за ону која је намењена школској настави у толико још више, какав је језик у њој. Леп и правилан *језик* у књизи толико исто вреди, колико и њена *садржина*. У овој јестаственици видимо у том погледу крајну нехат. Да изнесемо само неколико примера. „Примети ћемо“, „част тела“, „горња част“, „медецина“ (м. медицина), „ома“ (м. одмах), „мас“ (м. маст), „благородније“, „питателна“, „напротив редко“, „хрђав“, „хрђавост“, „нема ни пливни пера као риба“, „под упливом благи сунчани луча“, „вата“ (м. хвата), „другче“, „изкопа“, „изкувавамо“ и т. д. Нарочито пада у очи неправилна употреба предлога *са*. Тако налазимо: „са плућом и дишемо“ (м. плућима, јер их има два, као што се каже: очи, бубрези); „оно (т. ј. свинче) гледа увек у земљу са малим очима“; „слон ради са њушком све, што ми радимо са рукама“; „оглашују (славуји) свој долазак са дугим песмама“; „чепрка земљу вешто са ногама“; „може са једним ударом“; „немогу да се направе са ножем, већ само са најтврђим каменом“; „обуче са богатим биљним оделом“; „до сушнице изкопа се једна плитка јама, измеша у њој глина, песак и вода са лопатом и ногама.“ По овој последњој реченици изгледа, да треба у једној плиткој јами измешати глину, песак, воду, *лопату и ноге*, па из те смесе после правити цигле! А то је апсурд!

У књизи нема ни једне слике, и то јој је врло велика махна. Данас се не пишу књиге природословне садржине за школску наставу без слика, јер оне поред препарата и експеримената, врло много олакшавају разумевање ствари, о којима се у њима говори.

Да завршимо разгледање ове јестаственице.

Према свему овоме, што смо до сада казали, књига ни у колико не одговара оној цељи, којој је намењена. Кад писац није могао сам да изради једну добру „јестаственицу за основну наставу“, онда би боље било, да је изабрао и превео једно признато дело из

светске књижевности, а не да је израђује „по чувеном руском педагогу Ушинском“ који може бити у Руса чувен педагог, (како нас писац уверава), па опет за то не бити кадар — као нејестаственичар — да изради једну добру јестаственицу. Таквих превода ваљаних дела ми већ имамо у нашој књижевности, а то су: Зоологија од проф. О. Шмита и Ботаника од проф. Х. А. де Бари, обоје превео Владан Арсенијевић, професор српске учитељске школе у Карловцу, и Геологија од проф. А. Гејкије, превео Л. Пачу. Прва и друга имају по 45 слика, и трећа 47, а све три књиге издала је 1879 год. књижара А. Пајевића у Новом Саду. Наше је мишљење дакле, да јестаственица Пет. М. Никетића није никакав добитак за нашу књижевност.

Љубомир Миљковић

БИБЛИОГРАФИЈА

НОВИНЕ у 1880 год. (Свршетак.) — [illegible]. Лист за политику. Излази у Загребу.

— Hrvatski učitelj. Излази у Загребу. — «Срп. Зора», 1880, св. 2. стр. 39.

— **Хришћански весник.** Година II. Излази у Београду два пут на месец. Издаје и уређује Алекса Илић. Штампарија задруге штампарских радени[к]а у Београду. На 8-ни.

— **Шаљиви астроном.** Шаљиви лист. Излази у Новом Саду свакога месеца један пут. Црта М. Мауковић. Српска народна задружна штампарија у Н Саду. — «Српска зора» 1880, св 2, стр. 38.

— **Школски лист.** Година XII. Излази у Сомбору сваког 15 и последњег у месецу. Издаје и уређује Никола Ђ. Вукићевић. Штампа Ф. Битермана у Сомбору. На 8-ни.

Апотекарка. Приповетка грофа Сологуба. Превод с руског. Панчево, наклада браће Јовановића Штампарија браће Јовановића у Панчеву. 32-на, стр. 60.

Чини свеску 6 «Народне библиотеке» коју та књижара издаје.

Верн Јулије, Откривање земље. Написао — —. Превод с француског. Први део. Панчево, 1881. наклада књижаре браће Јовановића. Штампарија браће Јовановића у Панчеву. 16-на, 1. л., стр. 295. — Други део. 1 л., стр. 216.

Видаковић Милован. Усамљени јуноша. Роман — — Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 1881. Штампарија Августа Фукса у Новоме Саду. 16-на, стр. 175.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА

V

Задатак ових записака. — Србија и Румунија, у потмулој борби с Портом, утичу једна на другу и корачају донекле упоред. — Планови суседних држава да се Румунија поседне војском. — У исто време Порта нарећује, да се у Босни дигне 50.000 башибозука, да поседну границу Србије. — Задатак ове мере; објашњења с Портом. — Кнез Куза обара устав, који је Европа октроисала Румунији, па одлази у Цариград султану на подворење, но тиме узима пут, који га одваја од дружбе са Србијом. — Усамљен положај кнеза Михаила. — Порта и Енглеска покушавају да га доведу у Цариград. — Разговор са Булвером. — Извештај кнезу Михаилу о расположењу дипломатије према њему и Србији. — Кнез одбија позив да иде у Цариград, али излази Порти на сусрет изјавом добре воље, да уђе с њом у боље односаје, навестивши и цену, по коју је вољан то да учини.

Сам назив, који ове врсте носе, показује довољно, да њихов писац жели, да остане у скровитим границама субјективних успомена из онога круга, у коме се он кретао. Далеко од претензије да имају вредност историје, белешке овога рода могу да послуже историјописцу и као градиво за историју, и као пут, којим он може и боље и поузданије да уђе у интиман развитак и ближе схватање њеног процеса, но што се тај задатак може да постигне помоћу мртвих докумената или сувопарних кроника. И сама наука признаје да има вредности ова врста књижевности, која је позната под именом мемоара. Она може нарочито да буде од корисне услуге млађем нараштају, који пред собом гледа свр-

шена дела, али се његовом погледу измичу и они трудни и покривени путови, којима се до њих дошло, и оно старо стање, из кога је нов живот постао.

Кад данас гледамо поносну заставу српску на бедемима гордог Београда, на зидовима Шапца, Смедерева и Фетислама; кад поред Сокола и Зворника мирно путујемо, кад у Ужицу ни од чега више не презамо, — ми заборављамо, да су се ту јуче сасвим други призори представљали: да је онде дивље варварство беснило, где сад цветају средишта грађанске културе, где се подижу храмови наука и вештина. Кад данас, сигурни с леђа, полазимо да вршимо свети завет косовских јунака, ми заборављамо, да су јуче наше најнапредније вароши стојале под топовима турским, а нашим борцима да је претила с леђа опасност, која би их на првом кораку зауставила.

И за то нам се чини, да је пут мемоара доста и забаван и поучан, да нас проведе кроз све мене и напоре, кроз које се прошло, док се није дошло до резултата, који нас могу и да успокоје, и надом на даљу напредну будућност да поткрепе.

Овај пут може поглавито да се употреби с коришћу, кад се хоће да излаже развитак међународних одношаја, који се обично радо крије од погледа ширих кругова, а понајпре развитак оних одношаја, какви су се испредали између Србије и отоманске Порте после бомбардања Београда.

Као што смо у претходним листовима ових чланака могли видети. стање, у које су ступили одношаји између Цариграда и Београда после Цариградске конференције (1862) није било пријатељство, али није било ни отворено непријатељство; оно је носило на себи печат оне потмуле борбе, која се само у подземним рововима води.

Србија је, у овој борби, имала подуже уз-а-се Румунију, са чега је и изговорио прајски државник Брасије оне изредне речи, да се ове кнежевине тако једна уз другу развијају, као што упоред расту два стабла, што један другоме своје гране пружају. Ова се истина осведочава неоспорним начином у оним данима њиховог политичког живота, које ћемо сад покушати да насликамо.

Још од 1858 г. јавља се велика сличност у историји наших кнежевина. И на једној и на другој обали Дунава почиње од тада нов политички живот управљен и у Румунији и у Србији на уједињење народно и на истребљавање туђинских елемената, који су тој струји сметали.

Обично пре него што се отвори у животу ког народа ново доба, осећају се живље неке нове потребе. Са развитком њиховим образује се нов круг идеја, које траже своје гласнике, своја оруђа, преко којих провaљују у живот. Тако је 1858. у румунским кнежевинама већ била сазрела мисао, да се Влашка и Молдавија међународно уједине, а политички да се очисте од фанарског живља, који је био укочио и политички и друштвени њихов живот онако исто, као што је мухамедански живаљ сметао не само остваравању српске народне идеје, но и самом унутрашњем развитку Србије. И тамо и овде нашле су ове сродне струје своје вршиоце: тамо кн. Кузу, овде кн. Михаила.

Ни једно озбиљније политичко дело није се могло извршити у једној кнежевини, а да оно у другој не одјекне, и то путем даљним, заходним. Раздвојене Дунавом онако исто, као што беху одвојене политичким установама и друштвеним животом, нису наше кнежевине једна на другу *непосредно* утицале, а и договора било је међу њима мање, но што се тада претпостављало. Заходни пут, којим су оне једна на другу дејствовале,

био је пут Цариграда, где су се сви конци њиховог политичког бића стицали у руке великим европским силама, које су на Париском конгресу (1856) њихов међународни положај узеле биле под своју колективну гарантију.

Са ових разлога ми се морамо освртати често на односаје, који су се развијали између Букурешта и Цариграда, па отуда, као одскакањем, враћала своје дејство на Београд, и обратно.

Кад је Наполеон III. поводом револуције у руској Пољској, изнео свој предлог о сазиву европског конгреса (24. Окт. 1863), иле интересоване да одрже деобу Пољске, не само да су успеле, да покваре покушај цара француског, но се још стану договарати, како би себи заједнички обезбедиле своје пољске провинције. И ма да Русија, Прајска и Аустрија нису изишле из граница преговора, опет су са својим покушајем даље пошле, но што је Наполеон могао са својим предлогом отићи. Како су пољски бегунци налазили збега и заклона у Румунији, од куда су устанак у Пољској и подраљивали, то Русија и Аустрија покушају, да, пре свега, своје интересе у Пољској заклоне од стране Влашке и Молдавије, па стану поиздаље склањати Порту, *да их војском заузме.* Оне су могле у толико лакше предавати се таквом плану, што су биле сигурне, да ће њиме лепо подесити укус отоманској влади, јер, од једно две године, она је често давала знаке своје готовости на такве пројекте, кад год би се у Европи показао какав облак на политичком хоризонту.

Војска турска у румунским кнежевинама не би у силâ пробудила никакве суревњивости, а пошто би Порту Русија, Прајска и Аустрија на окупацију позвале, мислило се, да се ни туркофилска Енглеска не би на отоманску окупацију љутила, а Француска да се не би због ње ни с ким заратила.

И заиста у почетку 1864 год. почне Турска скупљати војску на Дунаву, а нарочито у Рушчуку, а кад кн. Куза затражи објашњења од Порте, Али-паша одговори, као што се могло и очекивати, да послати војници немају другог задатка, но да попуне упражњене редове царске војске.

Не беше ништа необично, што Аустрија саветоваше Турској да заузме румунске кнежевине, али више требаше објашњења, што и Русија беше у броју сила, које Порти тај савет даваху. Догађаји у Пољској беху приближили ове две државе у правцу конзервативном. Говораше се чак и то, како је Русија, у тешким приликама, које јој Наполеон III. ствараше, обраћала пажњу Порти на оне њене области, од куда јој могаше доћи опасност. С друге стране опет јављаше се међ турским политичарима не мања воља за добрим дослуком са Русијом. У томе правцу предњачио је Осман-паша, председник војеног савета, у Србији познат као Осман-беј из времена Етем-пашине мисије. Он је поднео вел. везиру и мемоар један, у коме је са политичког и војеног гледишта разлагао користи, које би имала Турска од добре слоге са Русијом.

Ко је познавао велику смотреност тадашњих портиних државника, тај није могао веровати, да би се они на тако крајњу меру олако решили, све да су и нај бољу вољу имали, јер то није била првина, да силе Порту на штогод подстрекну, па да се после чине и невеште, кад наступе немиле последице. За то су турски министри и опровргавали гласове о окупацији. Но силе, које би је желеле наговорити, нису лако своју мисао напуштале, Аустрија још мање од других, што имајући тада заплета са Данијом због Шлезвик-Холштајна, као да жељаше она, да се од стране Румуније заклони од револуције. Новиков није ми одрицао, да идеја окупације заиста занима ове три силе, а енглески заступник,

Ерскин, човек вазда измерен и уздржљив, исповедио ми се изриком, да Порта може и заузети Влашку и Молдавију, ако би јој се показале повољне прилике, јер кад се, вели, поштују Румунима „свршена дела", зашто се не би то право признало и Турској, од које кн. Куза отворено тражи да се одцепи? Ови реакцијски смерови нису могли а да не узнемире српске државнике, јер све и да се не би Порта нашла охрабрена, да од Румуније начини мост, преко кога би покушала и у Србију да пређе, опет би догађај окупације био колико *начелно* опасан, толико и фактички штетан, што би држао Србију морално под претњом и притиском, ма да ме руски заступник уверавашe, да Русија неће никад допустити, да се такав догађај и на Србију протегне.

Међутим Француска се била завила у неко ћутање, које је по Румуне било сасвим наклоно, а по отом. владу доста загонетно. И кад се узме, да је Порта између Црног мора и Дунава била накупила доста јаку силу (говорило се 60.000 војске), онда се може и веровати, да би се она дала навести, да пређе Дунав, да је смела замерити се Наполеону. „Но ми смо, говораху ми у француском посланству, доста подругљиво за високу Порту, ми смо тражили објашњења од кн. Кузе о његовом оружању, па кад нам је он одговорио, да хоће да *брани и себе и Турску*, „*ми смо се задовољили његовим одговором.*"

Природно је, да је Порта, усред ових прилика лавирала, па, да се не би Француској замерила, а пријатеље окупације да би опет нешто задовољила, реши се она да затражи од кнеза Кузе објашњења о војеној снази, коју је он организовао. Призивајући органски регуламенат од 1830. и конвенцију Париску од 1858 год. по којој обадве кнежевине заједно не могу имати више од 6208 војника, в. везир позива кнеза Кузу, да му објасни, шта се има мислити о гласовима, који му долазе,

да он, и преко овог броја предузима големо оружање. В. везир прети, да би се „*дао знак заплетима, од којих би кнежевине имале највише да препрпе*", ако би се погазио онај међународни акат, који освештава њихово садашње стање ствари.

У исто време окрене се Порта и Србији. Она нареди Осман-паши, валији Босанском, или га бар на његов предлог овласти, да подигне што више башибозука те да поседне границу српску. Порта и Осман-паша смераху подићи и до 50.000 људи, но званични извештаји из Сарајева јављаху, да ни највећи напори не могу *држати на окупу* више од 25.000 башибозука.

Ето сад Порте, где узима на све стране према својим васалима у Европи ако не непријатељски, а оно бар претећи положај. Знамо узроке, са којих то чини према Румунији, али какве је побуде наводе, да се у исто време и са Србијом завађа? Кад и најелементарнији основи здраве политике забрањују изазивати, у исти мах, више противника, како могаху другачије чинити они турски државници, које до сада свуда видимо као смотрене и уздржљиве?

Порта беше свагда спокојна кад год могаше у савету европских сила рачунати *ма и на један глас*, а у овим приликама, имајући уз-а-се Аустрију и Русију, а за њима и милитарну државу Прајску, она је налазила, да јој је бар толико положај повољан, да може од себе дати акат свог сузеренског аукторитета према васалима којима, очевидно, сва тежња беше управљена на коначну еманципацију испод њеног господарства.

На овај положај наслањала се Порта, кад се решила, да и према Србији окрене фронат, а разуме се да је за ту меру она имала и својих *непосредних* узрока. Њу подбуњиваше, с једне стране, Осман-паша, а с друге, покреташе је страх од Гарибалдиних експедиција.

Топал-Осман-паша био је више година мухафиз Београдске тврдиње, где је, приликом преврата од 1858 г. дубоко ушао био у унутрашњи политички покрет наше земље. Човек морално покварен, патриот рђав, чиновник неверан, администратор злочест — то беше Осман-паша. Он је, још као вице-адмирал, предао један део флоте султанове Мехмед-алији Мисирском, по свој прилици, што је био поткупљен; јер је све своје погледе управљао на средства, којима би што више богатства заграбио. И ако се држи, да у преврату од 1858, није остао празних руку, опет је то било мало за грабљивог Османа. За то је свак' лако разумевао прісне побуде, са којих је Осман-паша често уздисао за идеалом својих жеља — да буде где год валија, а најрадије у Босни, где би најмање јавној контроли био изложен И кад се попео и на овај врх својих жеља, он се старао, да своју срећу из дубине подзида. Измишљао је потребу свакојаких грађевина, које пружају прилику за грабеж; узбуњивао је своју владу да би могао бити овлашћен, да држи што већу војску — на тевтеру, али не и на тапиу. Осман-паша знађаше много што шта о Србији. У обичном рекрутовању 800 војника, које се сваке године врши, он виђаше у Србији јако војничко кретање, које има да послужи, да се изврши устанак скомбинован са устанком у Босни. Осман-паша знађаше чак и то, да је кн. Михаил имао тајни састанак на граници са кн. Кузом — наравно са смером превратним за турску царевину. Па ни тиме још не беху исцрпене све информације Осман-пашине: људи, које је он био послао у Србију, не беху се још повратили, а кад дођу, он ће знати и даље појединости.

У исто време бојаше се Порта, да Србија не уђе у договор са превратним елементима у Италији, којима Гарибалди беше на челу. Доста поуздани гласови јављаху, да талијански патриот хоће да предузме какву експедицију изван Италије, а и влада римска да беше вољна

пустити га, да где изван земље замути, па ако се ништа не добије, бар да се немирних елемената опрости. У дипломатским круговима Цариградским знало се поуздано да је Гарибалди својим повереницима открио био, да хоће што изван своје земље да отпочне.

Но како се и уколико могаше Србија довести у свезу са покретом талијанским?

У званичним круговима европским беше већ утврђено мишљење, да кн. Михаил није био револуционар у западноме смислу; али се држаше, да какви покушаји Гарибалдини могу реагирати на Србију, која би се могла њима користити да побуни турске покрајине у тренутку, кад би Гарибалдина експедиција бацила узбуну међ државнике европске.

Беше их најпосле, који мишљаху, да су Турска и Аустрија у договору, да оборе кн. Михаила, па предузимљу мере, да осмеле партаје у земљи, а у случају немира да Турска војска уђе у земљу под изговором, да ред поврати, а у ствари да охрабри побуњенике.

Овако схваташе турске мере против Србије гроф Брасије де Ст. Симон, посланик прајски, који је у томе смислу и своју владу обавештавао. Он је те појаве доводио у свезу са мутњама Мајстровићевим, које су у то доба у Србији биле откривене; но ближих података не беше за такво закључавање, ван што се знађаше, да би Порта и на велике жртве готова била, да обори кн. Михаила, од кога вазда страховаше и своју несрећу слућаше. Беше знакова, да се она и катастрофи кнежевој надаше, — ваљда за то, што јој она на срцу лежаше; али страх од покрета Гарибалдиног беше у ње јако изражен, беше јој видан повод за прикупљање војене снаге, или бар она афектоваше тај страх, пошто њен посланик Рустем-беј у Турину не остављаше на миру талијанског министра Веносту, тражећи му сваки час обавештења о плановима Гарибалдиним.

Најпосле не беше невероватно, да је Порта хтела једним метком обадва нишана да погоди: и да се огради од талијанског покрета, и да охрабри у Србији антидинастичке елементе, коју су јој могли ту услугу захтевати, јер смо видели раније, како је она за њих распитивала.

Ову версију правда и прошлост Осман-пашина, а правдају је и доцнији догађаји. Рекосмо, да је он као мухафиз Београдски био дубоко посвећен у све тајне преврата од 1858. а против Обреновића однео је у Босну јако укорењену мрзост са понижења, које је претрпео по повратку њиховом на престо. Његова непријатељска расположења осведочена су и исказима неких завереника од 1868. толико, да га је влада Намесништва под 11. Февр. 1869. оптужила Порти као учесника у крвавом делу Топчидерском и захтевала, да се он дигне са суседства Србије. Али-паша није нам хтео обећати захтевано задовољење, али нам га је фактички дао, дигнувши на скоро затим Осман-пашу не само са управе Босанске, но и уклонивши га коначно из активне службе.

Овако зао дух могао је још и 1864 год. Србији зло спремати. Но кн. Михаил гледао је с презирањем на башибозучке портине демонстрације, не жалећи се никоме против њих, а ни од Порте не тражећи за њих ни каквог објашњења. Но ако смо ми и остављали равнодушно да видимо, шта ће се из свега тога изродити, нисмо пропуштали пратити бодрим оком и појаве на граници нашој, и одјек, који су они производили у круговима меродавне дипломатије, па смо налазили, да ни једно ни друго није имало озбиљног значења.

Кад сам се једном приликом нашао са послаником енглеским и заступником руским, породи се између нас један не толико озбиљан, колико карактеристичан разговор.

— Бошњаци су опаки људи, примети ми Сир Ханри Булвер.

— Више опаки но опасни, одговорим ја.

— Као и сви ренегати, додаде Новиков.

— Кад Булвер разуме, да су Бошњаци порекла српског, запита ме смејући се, да ли кн. Михаило не мисли, да би добро било поћи њиховим трагом (потурчити се)?

— За сада, одговорим му, ништа нас не мами да пођемо за њима; у осталом, они су примили ислам, да спасу своју аристократију и своје спахилуке, а ми, благодарећи Богу, немамо ни једно ни друго од тога.

— Да, ви сте славни са своје простоте. Колико имате војске?

— Три хиљаде.

— Какве три хиљаде, а где је сто хиљада народне војске?

— Сељака има и више од сто хиљада, али солдата нема више од три хиљаде.

— А егзерцир?

— Ништа се о њему не чује; и он ће, можда, проћи као и свака нова мера, која се почиње с лармом, докле мало по мало не легне.

— Да, ви сте мирољубив народ, благодарећи госп. Новикову. Па окренувши се овоме, запита га: како је Црна Гора, јесте ли и њу смирили?

— Ми немамо тамо никаква посла.

— Међутим, платили сте им кујну за ову годину (послали им жита).

— За то нам имају бити врло благодарни

— А да нема топова у житу?

— Топови у житу отишли су у Пољску.

Пошто је Булвер разумео, да Новиков нишани на подстрекавање Пољске буне, које се, не без основа, приписивало западним силама, а нарочито Француској, окрене се опет мени:

— О комисији за турска добра не смем вас ни питати. Ал' би то била лепа спекулација покуповати те турске куће, па их после препродавати.

— Изредна, одговорим ја. Покуповати их, па онда дићи топове с града: цена би им се одмах удвојила.

Кад сви плану грохотом у смех, Булвер се остави даље шале.

Енглески дипломат није сматрао демострације Портине као озбиљне, али није ни од Србије предвиђао за Порту никакве опасности, јер је као што се види, мирна расположења у Србији приписивао Русији.

Турски државници, видећи да Србија не излази из своје резерве, а осећајући потребу да оправдају своје ванредне мере противу ње, одлуче, да то учине, по своме обичају, путем рекриминација.

И 9. Марта јави се Портин цивилни комесар Гарашанину са књигом српских грехова у руци. Он му изјави, како се по Босни проносе гласови, да се погранични становници српски на брзу руку оружају и скупљају ради вежбања у оружју. Ови појави узбуњују Турке по Босни, а в. Порти задају велику бригу. Али-беј пита, да ли су ови гласови основани.

Гарашанин му одговори, како се чуди, што се Порта сад тек присетила, да тражи обавештења, пошто је Осман-паша целу Босну под оружје ставио. Да су ова обавештења тражена пре толиког покрета, не би се, за цел , нашло за потребно ни један човек да се покрене, а још мање да се и сама в. Порта у бригу баца. Политика неповерења, коју Порта систематички тера спрам Србије, изазива често догађаје тако чудновате, какви се сад виде у Босни. Влада кнежева има жалосно искуство да ништа није довољно за њено оправдање, ако се само допадне каквом паши Босанском, или каквом агенту Београдском, да ствари изопачава и да их тако Порти доставља. И ма како да су нетачне ове до-

ставе, наша изјашњења нису никада по заслузи уважена. Да се од ових многобројних достава једна једина остварила рат би између Србије и Порте био до сада не отпочет, но већ и свршен. Тако се говорило о савезу Србије са Румунијом, са Грчком, са Маџарима, са Гарибалдом итд.; говорило се, да је кнез Српски усинуо кнеза Црногорског, да је војска српска већ почела да се скупља итд. Сви ови гласови, који се не могу порицати, усредсређују се у Цариграду, и достављачи, у место да се казне, још са већом ревношћу продужују свој занат. Кнез Српски никада не може проћи кроз своју земљу, а да агенти у његовом путовању не виде какву опасну намеру. Један од тих агената, који овде станује, у место да се бави својом мисијом, тражи да се препоручи Порти, шиљући јој фаличне рапорте, па се још усуђује и да прети Србији.

И ми све то мирно сносимо. Сигурни у својим лојалним намерама, ми се ограничавамо на то, да презиремо ове лажне извештаје.

Али-беј запита, да ли Гарашанин не нишани на Мехмед-Али-беја, војеног комесара?

Гарашанин одговори, да он никога не именује, па продужи објашњавати Алибеју, да раздавање оружја није ствар нова, која би могла тек сад обратити на себе пажњу царских агената. Предузевши да набави оружја за народну војску, влада кнежева морала је мислити и на потребу једнообразности његове. Како је која количина израђена у арсеналима, тако је и раздавање почето још 1862 г. па је продужено све до ове зиме. Ствар тако проста и природна, која је довршивала једну меру отпочету још пре две године, је ли требала да баци под оружје целу Босну, па још и саму в. Порту да узнемири? Међутим, ми нисмо позвани да оцењујемо мере, које се врше у Босни; оне се више никога не тичу но Осман-паше и в. Порте. Ако вам

ипак о њима говоримо, то је с тога, што нас изазивате, и што смо ради да сведемо на право значење намере, које нам се подмећу. *Ми вас дакле молимо, да не кажете, да се ми жалимо, што је Осман-паша сву Босну под оружје ставио.*

Гарашанин опровргне и гласове о скупљању војске и о њеном вежбању, које се у то доба године (Марта) никад и не врши, а и кад се предузима, да то бива у општинама, а само један пут преко недеље. Па и данас, кад се у Босни види тако необично кретање *ми нисмо ни своје пограничне страже умножили*, јер смо уверени, да се уговори, који нас вежу за отоманско царство, не могу погазити по простим претпоставкама од стране интересованих агената.

Али-беј изјави, да је и сама *народна војска у спору*, па да агенти нису могли ништа ни замрсити. То није, одговори Гарашанин, једини предмет који би био у спору; има их и других, који чекају на своје решење. *Сви појави, на које се Порта жали, виђани су и прошле године, као и данас, па се онда није осећала опасност рата, као што се осећа данас, или се бар хоће да осећа.*

Корак, који је агенат Портин код владе српске учинио, био је, очевидно, намењен, да покрије повлачење Портино из трошкова, који су јој бесплодне демонстрације наносиле. Мудром резервом завеса је са маневара њених дигнута тако, да ми је после тога (22. Марта) и сам Али-Паша правдао понашање Осман-пашино, кога је он бранио као чиновника, који је добар, но који се налази у тешком положају. Мере су се, говораше ми, морале предузимати за успокојење становништва против гласова, који су се по Босни пронели, а *биле су и другим обзирима изазване*, нарочито с погледом на мутне изгледе у Европи. Ја представим, да се без сваког основа доводи Србија у свезу са европском револуцијом, за коју у нас нема земљишта; да нема смисла претпостављати, да би Гарибалди узео заходни пут преко

Србије у Млетке и да се кнезу Михаилу чини велика неправда, кад се замишља, да би он кадар био потпомагати тако непромишљене планове. Његову мудрост и његову озбиљност цени сва Европа, а само се у Цариграду те врлине његове превиђају.

А, рече паша, и ми ценимо мудрост његове Светлости; но што бисмо ми имали да желимо од његове стране, то је *усрдније понашање* (une attitude plus cordiale).. Ни једног корака није до сада било, где би се показала та усрдност, но, напротив, свуда се види нека ладноћа, *ако не и презирање* (dédain), а то није у стању, да створи оно поверење, које тражи г. Гарашанин.

Усрдност, одговорим, имала би се олакшавати одавде, а и без ње не знам, да је кнез игде изостао у обзирима, који припадају в. Порти. И у личним одношајима, и у преписци он држи тон, који приличи Порти, а слаже се са карактером његовим.

Министар отомански изјави ми, истина, да он и не тражи ништа, што би књаза понижавало, али је цео говор његов печат јеткости и зловољности, која овај пут беше утолико јача, што завршиваше једну кампању, која се потпуно и без резултата расплинула. За нас је било не мало задовољење, што нам се султанов министар, после толиких демонстрација, тужаше, да кнез — васал „*презире*" цара — сузерена. Кад је он ове речи сетно невесело изговарао, није се, за цело, могао налазити у осећању надмоћности према нама!

Ни према Румунији није била сретнија Порта са својим демонстрацијама. Кнез Куза је остао непоколебљив на своме путу. Са оружјем његовим пролазили су кроз сами Цариград бродови, од којих је један аустријски пароброд био у Сулини и узапћен, али се француски нису дали зауставити. На већ поменути протест вел. везира због умножавања војске преко броја одређеног, кнез очита Порти лекцију о правима и положају

своје земље, па јој још навести и *како могу бити дочекани покушаји окупације*. Шта више, овај одважан муж у време највећих тегоба својих, учини и свој пресудан корак.

Као што је некада Порта Србији наметнула била устав од 1839 год., тако су и Влашка и Молдавија имале тада устав, који им је Европа октроисала Париском конвенцијом од 19. Августа 1858. По овоме међународном акту, румунске кнежевине бејаху уставне државе, са изборним законодавним скупштинама, али оставши политички раздвојене, имађаху оне, као заједнички орган, неку сталну централну комисију у Фокшанима, која је за обе кнежевине спремала законе од заједничког интереса.

И Србија и Румунија, лишене права да се саме конституишу, налажаху се у борби противу туђинских установа. Какве је борбе Србија издржавала, то нам је свима још у живој успомени; а у румунским кнежевинама беше државна машинерија заплетена, духу народа такође неподесна. Обе кнежевине румунске стремљаху великом навалом коначном уједињењу, али им на путу стајаше врло скорашњи међународни акат, коме неке силе поклањаху сву своју суревњиву пажњу, јер им даваше изговора, да могу утицати и у унутрашње послове земаљске.

У то доба Русија и Аустрија примицаху и војске своје границама румунским, под изговором, и ако не неоснованим, да се заклоне од револуцијских мутљавина, којима се опажаху видни знаци у „Сједињеним кнежевинама". Ово концентрисање аустријске и руске војске на граници Румуније да повода Порти, да примакне нешто војске Дунаву, очевидно из суревновања према силама, јер ако она и не би била с расклда, да сама уђе оружаном руком у Румунију, показиваше се вољна да се противи свакоме сличном покушају туђем. Фран-

цуска беше противна свачијој окупацији Румуније, а и лорд Русел говорио је у Лондону, да, према Парпском уговору, не може бити окупације без сагласности свију сила потписница, па и у томе случају да може бити само турске окупације; но кнез Горчаков као да је био другачијег мишљења, јер је турском посланику у Петрограду навештавао могућност окупације.

Споља дакле стајаше кнез Куза: у размирици с Портом, у сукобу са савезом трију северних сила, а у земљи имађаше да се бори са разузданим партајама, са бојерским предрасудама, па и са самим претендентима из старих владалачких породица. До каквог је стања дошла била ова запетост, разумећемо, ако се сетимо, да су 36 скупштинара дотле на своје патриотске дужности заборавили, да су противу њега Порти и тужбу поднели били. Пред Кузом стајаху планине од препрека, пред којима би многи отважан дух, на његовом месту, клонуо, очајао; но као сури орао. који узлеће поврх највиших планина, он једном смелом одлуком, вије се преко свију тегоба. Имајући на руци одлучног и вештог државника, Молдавца Когалничана, он се реши, да сруши наметнуту зграду државних установа, и 2. Маја (1864.) обори Европом октроисани устав, прогласи ослобођење сељака од спахијске везе, па апелује на народ путем плебисцита, и нашав потпуног одзива, пође један корак даље — појави се у Цариграду.

Одлазак кнежев у Цариград збуни његове унутрашње, а разоружа његове спољашње противнике пре него што су они и дошли к себи од упрепашћења, у које их је он бацио својим превратом (coup d' État); јер ако су његови унутрашњи противници апеловали на султана, он апелује и на народ и на султана; а ако су га противници споља осуђивали, што је погазио њихов међународни акат, који, као што говораше вел. везир, освештава права и дужности, које вежу све интересоване стране

и регулишу њихов односни положај, — кнез прибегава своме сузерену да *са њим* освешта, макар нешто и предругојачено оно ново стање ствари, које је путем плебисцита створио.

Мисли се, да је кн. Кузи Наполеон III, који је био једина али и довољна снага његова, саветовао, да предузме свој пут у Цариград. Била та претпоставка основана или не, стоји свакојако, да је Цар идеју кнежеву одобрио, јер кад је Турски министар примио из Париза глас о доласку кнежеву, Франц. посланик повикао је задовољно: „ето видите, какве савете мој цар даје."

Султан заборави одмах све грехе кнежеве, па нареди да се он прими одлично и гостољубиво; одреди му најлепшу палату на Босфору у Ђоксу (Aux Eaux-douces d'Asie), у којој је пре тога само руски вел. кнез Константин примљен био. А Порта, од своје стране, давала је у своме полузваничном органу, топлог израза својим осећањима задовољства што јој кнез румунски долази.

А и како могаше другачије бити? Како могаху турски државници да се не радују појаву, који подиже спољни углед Отоманској Порти, на који она свагда највећу вредност полаже! Тек што беше по Европи акредитован глас, да су одношаји између сузерена и васала на прагу прекида, да се на Дунаву вију мутни облаци, — кад ево васала, који јуче имађаше да даје изјашњења, где долази да се поклони султану. То беше и сувише ласкаво за малаксалог „цара царева", добро дошло за финансијске операције Фуад-пашине, спасоносно за одржање турског кредита у Европи.

Пре поласка кнез Куза обзнани Порти, да ће јој дати усмена објашњења о уставној промени, коју је произвео, а међу тим да не мисли стављати у извршење мере, које је био принуђен да поднесе народу на гласање. 26. Маја стигне он у Цариград, нашав сјајан пријам у султана, у његових државника па и дипломатије европ-

ске. Но усред гозбе и весеља кнез је у своме задатку имао да савлађује и у Цариграду големе препреке, јер ни ту не беше земљиште тако равно, као што се могаше очекивати по спољним свечаностима.

Две велике западне силе имале су *начелно* различну политику на истоку: Енглеска туркофилску, конзервативну, а Француска не свагда до крајњих консеквенција доследну, али у основу либералну и народносну. Од више година вођаше се у Цариграду између њихових представника борба, која се свршаваше као обично, трансакцијама, али свагда са претежним успехом на француској страни. Са тога беше поодавно у срцу Булверовом поникла клица зависти према Мутију. И овај пут он је завидљиво гледао, како његов француски друг доводи у Цариград румунског владаоца, да му изради свечану потврду онога „безакоња", које је он на дому извршио, подсмевајући се целој Европи. Раздраженост Булверова била је необична у дипломатије. Обилазећи своје другове, он је лупао у астал, вичући, да „Енглеска не може оставити оне земље (Сједињене кнежевине) у рукама Француске", а Руси и Аустријанци ликовали су од радости, што ове две силе виде у толиком трвењу на значајноме земљишту Цариградском.

Кнез Куза беше већ почео да сумња о сретном исходу своје мисије. Изгледаше, да је ударио на тегобе, које се не могу савладати. Бар кад сам му ја подворење учинио, нашао сам га под оваквим утиском; није више, као првог дана свога доласка, говорио, да је требало „да дође заједно са српским кнезом. Напротив. „Не разумем, рече ми, ове људе. Са обале Дунава чуће они други говор; ми ћемо се сложити, па ћемо сами себи дати што нам треба." Већ беше наумио, да се враћа а да остави свој нови народом примљени устав, да га силе саме оцењују, и прекрајају уверен, да ће у Француском посланику наћи поузданог и способног браниоца.

Но Куза је био дух пун неисцрпљивих извора, карактер, који није ни каквих путова презирао. У тешкоћи свога положаја, он се лати средстава, која беху мање достојна, али не и мање успешна: *он се реши да покуша све* ушавши смело у сплет врзиног кола на Босфору. У цивилном оделу, праћен само једним човерском, он оде госпођи Аристарховици, кнегињи Самоској у походе. Ова госпођа вредила је колико једна сила, нешто по томе, што је имала личног утицаја на Булвера а нешто и по томе, што јој је муж био лични лекар султанов. Кнез обећа Аристарховици, да ће дати пензију мужу њеном, што је негда био капућехаја Влашки, а отвори јој и боље изгледе за случај свога успеха. На овоме путу потпомогне кнеза француски посланик, који, видећи, да је сувише пробудио завист у неких својих другова, приближи се Булверу, учинивши му неке уступке. Ове две околности у свези промене расположења у Булвера. Он, који је јуче говорио, да неће да чује за „црвену риту“, но да бојарски елеменат мора имати претежног удела у управи земље, стаде сутра дан изражавати своје тихе сумње, да ли се може са бојарским елементом опстати. Кнез, који беше на прагу свога повратка, остане и даље; весеља, која беху најпре као изнуђена, добију усрднији облик. Потпомогнут Мутијем, кнез задобије за себе многе меродавне личности. Свакоме се обраћаше лепим и ласкавим речма. Од Булвера, као дојена дипломатског тела, искаше савета; Прокешу, као „маршалу“ клањаше се „пуковник“ Куза. Турским министрима претвараше се, као да се хоће с њима *непосредно* да споразуме, остављајући дипломатију на страну, а султану ласкаше лично, хвалећи му војску, којој ће његова војска бити авангарда: обећаваше му, да ће један баталијон своје војске обући у низамско одело и да ће послати у цареву гарду двајестину младих Румуна, које ће сам издржавати.

У кнежевом понашању беше свачега, па и многога што не би доликовало озбиљном владаоцу, али образ на страну, кнезу се не може одрећи, да се умео наћи на Цариградском земљишту, где су се испрекрштале сплетке и са запада и са истока.

Међутим Енглеска, потребујући често потпору француске владе у другим озбиљнијим питањима, попусти француској, те Булвер добије налог да ради сагласно са француским послаником, а обојица изјаве Порти, да ће пристати на све, што она *непосредно* са кнезом сврши.

Одвело би нас далеко кад бисмо овде улазили у излагање свију основа, на које су се обе стране сагласиле, пошто се, према задатку ових записака, на румунске послове осврћемо само толико, колико су они имали утицаја на Србију. Ограничићемо се само да навестимо, да се кнез с Портом сагласно о новом уставу, морајући по нешто и попустити, пошто су и противници његови своје првобитне захтеве ублажили. Владавина наравно остала је опет уставна са представништвом народним, но уз скупштину установљен је и сенат. У тој тачки није било разлике, али су главне спољне тачке биле: својства лица, која би улазила у сенат, цензус, образовање изборних зборова, где су противници кнежеви тражили да свуда претегне елеменат бојарски, — но без успеха.

И 16/28 Јуна (1864.) састану се представници гарантних сила у конференцију заједно са отоманским министром спољних послова, те званично, а са задовољством, узму на знање погодбу, коју је Порта углавила са румунским владаоцем.

Најдрагоценија тековина, коју је кнез собом понео било је *право, да се од сада земља његова може сама собом конституисати*, противно одредбама париске конвенције од 1858. У акту, који је Цариградска конференција примила, стајало је, да ће од сада Сједињене кнежевине моћи саме да преиначавају или и да мењају законе, који се односе на унутрашњу управу, али да то право не

могу распростирати и на везе, које скопчавају кнежевине са отоманским царством, ни на уговоре закључене између в. Порте и других држава, који остају такође обавезни за кнежевине. Јасно је, да су се овом округлом одредбом Румунији одрешиле руке, да у својим установама предузима све измене, које нађе да су јој потребне, па да обори и сам тај акат, који је конференција (16 Јуна) додала конвенцији Париској. И заиста, од тога времена и почиње ера самосталног уређивања у Румунији, која се тада вештином и енергијом кн. Кузе после не пуних шест година опростила устава, који јој Европа беше октроисала, докле је, на против, Србија имала несрећу, да остане под владавином турскога устава пуних тридесет година! Но то је у осталом лежало и у разлици времена и прилика.

Кнез Куза остави задовољан турску престоницу, али и свога српског савезника у Београду остави у најтежем положају. Кад смо ми у врстама, које претходе, с хвалом пропраћали његове смеле одлуке, оцењивали смо их са гледишта румунских интереса, за које је, наравно, кнез и дужан био да се стара, али његов Цариградски пут далеко беше од тога, да се слаже и са интересима српским; његова лака превртљивост изостајаше далеко иза дужности лојалног државника, који се и на свога савезника осврће.

Како се сазнало, да кн. Куза долази у Цариград, ја сам дошао у веома незгодан положај, да сваки час одговарам на питање: „а ваш кнез?" Противници, правећи паралелу између једног и другог кнеза, узимали су према нама пресуднији тон, а пријатељи су губили мах да за нас стају на браник. Чињаше се, да би и они сами радо видели кнеза Михаила у Цариграду, наговештавајући ми, да би његов долазак произвео изредан ефекат, али од какве би политичке користи тај пут за нас могао бити, на то нису могли одговорити. Но за нас није могло бити

дугог размишљања. Кад кн. Куза долази, онима изгледа да се врати своме народу са драгоценим тековинама политичким, а шта би кн. Михаил имао да однесе својим Србима? Ако би га султан поставио у положај, да се не врати празних руку, ја бих био први, који би му тај пут предложио, и он би, без сумње, тај предлог примио, ако би султан био вољан да му повери чување границе царства на Сави и Дунаву. Иначе, његов појав у Цариграду нити би био од користи њему ни Порти. Такве сам ја одговоре давао на питања, која су ми из званичних кругова долазила, уверен будући, да бејах веран тумач мисли кнежевих, који би ту жртву своме народу радо принео у тешкоме процесу, у коме ми бесмо осуђени да споро и трудно, да корак по корак идемо напред својој будућности.

Колико год беху задовољни турски државници поступком превртљивог Кузе, још би већег успеха они у својој политици видели у доласку поноснога кн. Михаила, кога свагда сматраху као опасна за царевину. С тога се обрати Али-паша на руског заступника нападима без сваке штедње противу њега, по свој прилици у намери да кроз руски утицај сломи отпор кнежев. Султанов министар подгреје све старе тужбе против кн. Михаила. Он је говорио, да преврат кн. Кузе није ништа према ономе, који је кнез српски извршио, кад је повредио устав од 1839 г. одузевши Државном Савету потребне гарантије самосталности, па узео апсолутну власт у своје руке на штету народних слобода. Кад је кнез то учинио, Порта је ћутала,[1] па сад има да подноси последице, будући се његов сусед позива на догађај у Србији, и тражи за себе она иста призрења, која је Порта кнезу српском показала.

[1] Протестовала је још у Дек. 1861 год. (Види: *Бомбардање Београда*, држав. штампарија 1872. стр. 100—107).

На ове и друге сличне тужбе, које смо већ више пута чули из уста турских министара, Новиков није допуштао, да се могу упоредити поступци ова два кнеза. Докле је српски утврдио ред у својој земљи, и угушио бунтовничке жудње, кнез румунски здружио се с револуцијом и последњим актом својим унео у турско царство један опасан основ — *опште гласање*. Мирно и достојно понашање кн. Михаила, ма да није гипко, за Порту је веће јемство, но превратна политика кн. Кузе, који се служи формама, да само што лакше до своје крајње мете дође.

Као морал из овога разговора са турским министром изводио је руски заступник преку потребу за нас, да у својим одношајима са Портом будемо веома смотрени, а свему да је крив кн. Куза, који нам је својом Цариградском визитом паклену игру одиграо.

Да наш положај беше постао много тежи, то је изван сваке сумње; но ја у овоме кораку турског министра не виђах ништа друго, до *посредни* позив за кн. Михаила да дође у Цариград па објаснивши ништавост свију тачака турске тужбе, изјавих, да до Порте стоји, да уклони све узроке међусобног неповерења, уредивши наше одношаје *на трајним основима*. Ви нишаните, прихвати Новиков, на градове, но на то није ни мислити; све и да би их се хтела Турска одрећи, Аустрија јој не би допустила. И кад кнез румунски долази султану на подворење, а кнез српски то не чини, онда је неповерење Портино лако појмити. Треба, одговорим ја, држати рачуна од разлике, која постоји у положајима једног и другог кнеза. Румуни немају Турака ни градова турских у земљи, па су Турке и заборавили; они своме кнезу не би ни замерили што иде у Цариград, све да ништа и не сврши, а Срби би своме кнезу за цело такав пут у велики грех уписали ако би се празних руку вратио; народ би му са основом пребацивао, као да је ишао у

Цариград да благодари султану, што нас је бомбардао са града Београдског. „Па кад је тако, онда не треба му ни саветовати да долази," заврши Новиков.

Тек што бејах готов са руским заступником, а енглески посланик позове ме (15 Јуна) на разговор. Ја сам већ претпостављао, да ће се разговор односити на визиту кнежеву, јер задахнут осећањима суревновања према своме француском другу, гораше он од жеље да га надмаши, а то би извесно учинио, ако би успео, да доведе кн. Михаила у Цариград. Заслуга би му се више ценила, но што се цењаше успех Мутијев са доласком кн. Кузе.

И заиста, сир Ханри Булвер стаде ми у томе смислу и говорити, можда у договору са турским министром:

— Ви сте већ подуже овде, па сте могли увидети, колико Порта пази на форме. Источне владе нису никада налазиле праве послушности, па су се свагда трудиле да накнаде у форми оно, што им недостаје у ствари. Ја држим, да би визита кн. Михаила могла знатно олакшати ваше одношаје с Портом, а тиме да би сте ви много више добили но запетим положајем, који сте спрам ње заузели. Молим вас дакле да ми кажете, шта о томе мислите?

— Ако ми ваше превасходство допусти да смем говорити без резерве, отворено и потпуно, ја бих одговорио, да је све тако. Ви у свему имате право; исток заиста љуби форме, но управо та околност и за нас је највећа тегоба. И ми смо источни народ, који у своме уображењу види поглавито форму, па кад се она напусти, он мисли, да је и сама ствар напуштена. То је, што и кнезу смета да овамо дође, а он, који би знао свести значење те визите на праву вредност, не верујем, да је не би већ и учинио. Било би нужно, да се кнезу пут олакша, да се он постави у стање, да по повратку своме имадне чиме растурити предрасуде свога народа. Положај кнеза румунскога, који у својој земљи нема мусло-

манског елемента, много је лакши, па се ипак кнез Куза повратио одавде своме народу са добитцима.

— На против, он је морао да поквари оно, што је начинио.

— Жртвовао је форму да спасе ствар.

— И ви можете имати све осим градова.

— Ако њих немамо, ништа немамо.

— Е, њих имати нећете. Ви знате, да сам вам ја свагда искрено говорио, па ево то и сада чиним.

При свем том, ја замолим, да могу и даље говорити о градовима, приметивши посланику, како је он сам желео, да му ја будем искрен, па пошто ми свагда указује част, да ме тако благонаклоно и искрено предусрета, ја бих грешно, ако се не би потпуно изразио. За тим му изјавим, да ми и не мислимо, да би Порта била кадра, да сама потребу такве концесије увиди, али ако би влада Њеног Величанства хтела, да се под њеним ауспицијама отпочне нова политика према Србији, зар би јој Порта могла што одрећи? Кад ми на то Булвер одговори, да би таково што одрекла, изјавим ја, да онда не разумем ни Султана ни Порту.

— Под заштитом Француске, наставим ја, све се може: узапћују се добра гарантована међународним актима, обарају се европске конвенције, и ауктор ових дела одлази одавде у тријумфу, — а под протекцијом енглеском зар да не може да се расправи једно питање, које није ни више ни мање, но опасност за мир у Турској? Ми смо један од источних народа, па се познајемо узајамно. Е, ја узимам слободу да кажем вашој Екселенцији, да су у овоме тренутку сви народи управили очи на Наполеона. Ја не знам, ни да ли греше ови народи. Ми видимо, да Француска овде у свему успева, да се њој ништа не отказује, а ваша Екселенција мисли, да би Порта смела што отказати великој Британији, својој искушаној пријатељици.

— То не стоји да Француска у свему успева. Онај је била бијена у свима редовима; била је бијена у питању о Сирији, па онда у питањима о Црној-Гори, о Београду, па и сад у ствари кнеза Кузе, коме је она желела да се просто санкцијонише coup d' État, што није учињено.

Као што није моје било, да се с његовом екселенцијом препирем, примим да све тако може бити, али приметим, да је факат да се по свету акредитује глас, да се овде од страха Наполеону много чини. Посланик признаде да има нешто, но да је то мишљење претерано; а кад ја даље додадох, да се у народâ у Турској утврђује вера, *да је Француска за њих, а Енглеска против њих*, посланик плану и повика:

— Велика погрешка! Што је год учињено за хришћане, учињено је по мојој иницијативи, узевши за пример, како су хришћани примљени у гарду царску, у војену школу и т. д. Но ми, додаде он, радимо као пријатељи; хоћемо потпуно изравнање елемента хришћанског са елементом мусломанским, али га хоћемо природним током. Ми не знамо шта може изићи из пропасти турске царевине, па за то хоћемо њено одржање и њено природно преображење. Са тога не можемо јој ни саветовати да напусти град један (Београд), *који је кључ царству*. И да се сруши Београд, Турска би га морала где на другом месту подићи. *Србија не може постати независна, ван у каквој европској кризи*, која се не предвиђа; па као што нисте јачи, да можете победити Турску, остаје да живите са њом лепо, а ви то не чините. Овде се држи, да је кнез човек неповерљив и злонамеран према Турској; његова милиција нема смисла, јер њоме не може никога победити.

Саслушавши ове речи изговорене љутитим тоном, ја се повратих опет на градове, приметивши, да не разумем војено значење Београда, но да ми се чини, да градови

у опште губе од свога значења пред данашњом страховитом артиљеријом.

— Остају свагда једна цифра, одговори ми Булвер.

Допустивши и то, наставим, да су ми се на кнеза и његову ладноћу и Турци жалили, но да немају право. Кнез није ништа друго но оно, што смо и ми: он само држи рачуна од расположења народних, а ко то не чини, тај не може ни бити наш кнез. Милиција је још пре њега пројектована. Турска се нада, да ће она бити укинута; она може престати, то не одричем, но ако престане, престаће сама по себи, иначе никако. Она је данас наша одбрана од градова: *кад нестану градови, престаће и потреба одбране.* Дотле остајемо једни спроћу других, као два наоружана стана: најмања варница може подићи велики пламен. *Будућност је наша. Ми ћемо једном и те градове имати*, но онда не ћемо на њима моћи Порти да захвалимо. Ја сам се до сада могао уверити, да се овде више мање добија све, што се тражи, — но не иницијативом Портином, јер као што она или отказује, или одуговлачи, ствари се добијају силом околности, и — Порти се онда не држи рачун од концесија.

— То је, прихвати посланик, све лепо и красно. И ја држим, да је боље дати за *времена* оно, што се пре а после дати мора, но тешко је то у практици извршити.

Ја узех слободу да изјавим, да не увиђам тих тегоба, па поставих питање: зашто султан не би могао рећи кнезу, да му поверава чување границе на ономе крају царства, поверивши му градове? То би био акат мудрости и велике вештине!

— По који је тај министар, запита ме енглески посланик, који би султану смео предложити да уступи градове?

— У име велике Британије, одговорим, све би му се смело предложити, а он зна, јамачно, да оцени, шта за њега значи та велика Британија.

Говор, који беше узео мало живљи тон, овде се стиша. Посланик ми разложи тихо и благо, да не верује, да би његова влада била у томе расположењу; даде ми разумети, да ни наши пријатељи у Лондону не могу та расположења променити, јер у Енглеској спољна политика зависи од неколико људи; изрази се даље, да је главна тегоба то, *што је Београд европско питање*, па се не зна, *да ли би се он у српским рукама могао одржати*.

— Екселенција! прихватим ја, рецимо, да је питање *аустријско*. Треба само видети, како је град од стране аустријске *слаб*, а од стране вароши *утврђен*.

— Јербо су одонуд пријатељи, а од ваше су стране непријатељи.

— Онда, кад је град дотериван, није ни било тих обзира, јербо су га дотеривали Аустријанци, кад је био у њиховим рукама, а сумњам јако, и да ли су они пријатељи турски. Европа не прати довољно дела Аустрије. Она се на нашем суседству у Босни одомаћила; толико је тамо обработовала духове, да *ће јој у првој прилици пасти у руке ова провинција сама од себе*.

Поводом ових речи посланик ми примети, да није сама Аустрија, која ту има реч рећи; *ривалитети појавили би се са свију страна*, чим би Енглеска изишла на среду са предлогом за порушење.

Овде сам био узео да представим, како је прилика, да би Аустрија остала *сама* противу нас, и био сам већ рекао, како се Француска преклане била изразила *против опстанка Београда* (*града*), а он ми то одговорио, да нам је тиме само шкодила, докле, међутим, не бисмо прекинути у говору, а кад га после настависмо, не би повода да се повратим на ову важну тачку. Но изјавих,

да при свему томе, што од њега чух, ипак не очајавам. Мени се, чини, рекох да се све тегобе могу савладати, ако он узме ствар под своје закриље. Мисли се, додадох, да ми не умемо слушати никога до Русе, па нам се још и та неправда чини, што се садашња тишина у Србији њима приписује. Не одричући миролубивост саветима руским, ја иштем ову заслугу за нас саме. Не одричем ни то, да Русија може имати гласа код нас, но има га као пријатељ. Ми ништа више не можемо желети, но да имамо више таквих пријатеља, које ћемо радо слушати Ако би влада Њеног Величанства хтела, да под њеним аусписијама отпочне нова ера политичких одношаја између нас и Порте, ми ћемо бити сретни да обгрлимо и њене савете.

— То би све, одговори ми Булвер, могао олакшати долазак кнежев. Дочек би му био врло сјајан, но ако он не би могао доћи сад, могао би причекати удесну прилику, н. пр. кад дође на дневни ред питање о милицији. Као што је султан човек, који љуби војску, могао би му кнез рећи, да је и његова милиција за одбрану царства, па би се ствар могла у самим куртоазијама добити.

— Свакојако, рекох, ако би кнез и могао доћи, то не би смело одмах бити, јер би изгледало, да се угледао на кнеза Кузу. У опште, рекох, шта може бити од визите кнежеве, то не бих смео прорећи, тек толико смео бих потврдити, да би она била прва последица нове политике, какву сам наговестио. За то замолих Булвера, да он отпочне радити у томе духу, почевши потпором својом код Порте за текућа питања, па затим саветима да се нова политика отпочне порушењем Смедерева, Шапца и Фетислама; Београд би могао следовати, милиција би изгубила своје значење, те би се тако решио цео низ питања на нашу узајамну корист. Ствари би ушле у нормално стање, а Порта се не би

имала бојати, да ми после што друго не тражимо, јер знамо, да Србија није у стању, да разори царевину турску, а ако њој има доћи катастрофа, градови је у Србији неће моћи одвратити.

Булвер ми обећа да ће радити, да се решење текућих питања ускори, а што се главног предмета тиче, беше на завршетку мање негативан. Не зна, рече, шта може најпосле бити; али толико да је сигуран, да би се кнез, ако је и вешт, као што је частан и поштен, могао угодити с Портом и много добити.

Енглеском посланику беше озбиљан смер да доведе кнеза српског у Цариград, као што је румунскога кнеза довео био франц. пасланик, а ја сам имао пред очима, да му ни мало не оставим изгледа на успех пре него што би се повољно решило питање о градовима. Због тога сам се чешће враћао на бомбардање Београда и представљао како је оно отежало положај кнезу српском, изазвавши неповерење спрам Турске. Посланик ми признаде сад први пут, *да је оно била велика несрећа*, која је много побркала и покварила, но опет, говораше, не треба Порти приписивати кривицу, јер би само деца могла веровати, да би она кадра била такву меру наредити. Ја сам допустио, да може и тако бити, но да то не мења ствар у основу, јер било да је бомбардање наредио Фуад или Ашир, публика има пред очима догађај, па се пита: зар не може још који *Ашир* доћи у Београд? И ако није онда бомбардање, као што он примећаваше, велике штете нанело, Порта се сад постарала, да други пут тако јевтино не прођемо, наоружавши град бољом артиљеријом. На кратко, старао сам се, да убедим енглеског посланика, да је велика поремећеност у нашим одношајима с Портом, *и да не стоји до кн. Михаила, но до ње, да се то стање ствари поправи*.

Турски министри, извештени о овоме одговору, нису даље ни покушавали да доведу кн. Михаила у Цариград, а још мање могли су то чинити, кад сам ја примио из Београда за Булвера одговор (од 23. Јула) који, у име кнеза Михаила, *потпуно* одобрава назоре, које сам ја пред енглеским послаником развио. У свези са мојим разлозима примећује Гарашанин, да пут кнежев треба да утврди положај његов у земљи, а не да га ослаби. Ако појав његов у Цариграду не би био ништа друго, но догађај од неколико дана, где би се извршиле неке формалности и неке церемоније, па да се после опет повратимо у стање садањег неповерења, онда би ова визита, са нашег гледишта, била просто једна политична погрешка. Је ли могуће помислити на положај, који заузимају градови у Србији после несретног догађаја, који је створио провалу између Порте и Србије и распалио гњев једног осетљивог народа, — је ли могуће помишљавати на то све, па опет позивати кнеза да дође у Цариград а без изгледа да ће се овај пололожај поправити? Та кнез би се без сваке користи упропастио у очима свога народа. Даље се, у одговору, жали, што сир Ханри Булвер приписује Београдском граду важност, које он нема, називајући га *кључем царства турског*. Тим горе, ако би то стојало, што би онда сваки потрес могао принети, *да кључ царевине падне у руке непријатељу*. У осталом, министар, „као прост тумач" мисли кн. Михаила, препоручује ми, да његов одговор у целом пространству саопштим енглеском посланику.

Разуме се да сир Ханри Булвер није био задовољан овим одговором. Он нађе да се „ми вртимо у кругу", т. ј. докле он тражаше, да визита кнежева претходи политици поверења од стране Портине, дотле ми доказивасмо, да Порта треба да пружи најпре стварну залогу, да ће одустати од дојакошње политике претње и неповерења.

За сада је прошао наш покушај без *непосредних* последица, но *питање је било положено* и ако не формално. И Порта и дипломатија чуше *цену*, по којој је Србија готова, да учини *жртву*, јер тако ми свагда сматрасмо пут кнеза српског у Цариград, т. ј. не као параду, но као символ једног политичког правца, који треба да се запечати знатним користима земаљским.

Кнез Куза, дошав у Цариград, створио нам је *повод*, да изнесемо, и ако не званично, на среду *градско питање*, за које смо дотле само тихо и смотрено спремали земљиште. али нам је румунски кнез, у исто време, променом свога правца, створио и тежак полажај, *који нас је усамио.*

Да бисмо све тегобе, у којима се тада налажаше Србија са својим кнезом, потпуније нацртали, додаћемо овде у изводу, једно поверљиво писмо, које сам ја (30-ог Јула 1864 г.) из Цариграда писао лично кнезу Михаилу, пошто сам, по иницијативи самога кнеза, чешће долазио са њим у преписку, докле сам год вршио тамо дужности заступника.

„Да Ваша Светлост, писах ја, у Бечу и Лондону мало наклоности налази, познато је још од онда, од кад је Србија, под Вашом владом, почела тражити извршење својих политичких тековина. С тога неће Вас зачудити, али ће Вам ипак по гдешто објаснити, кад чујете да је овде аустријски посланик (Прокеш), на петнајест дана пре него што је откривена завера Мајсторовићева, говорио у поверењу своме *прајскоме колеги*: *„да се кн. Михаил не може одржати*; *да је он напојен крутим идејама европским*, *да против њега конспирује* (*прави завере*) *цела земља.*" Више или мање дели ово мишљење и г. Булвер, само што он као нарочити узрок слабости положају Ваше Светлости сматра „les folles idées militaires," које у Београду владају.

„Много ће више Вашу Светлост интересовати да зна, како о нама суде они, у које се ми више или мање уздамо, а на име, Французи и Руси.

„Не подлежи никаквој сумњи, да Ваша Светлост има у влади руској чврстог ослонца. Највећи као и најмањи званичник у дипломатији руској има велико учешће у судбини Ваше Светлости; но та руска симпатија и јесте управо извор различног осећања других сила спрам Србије, јер се из симпатије изводи утицај као њена последица. Порта зна, да јој Русија може у свако доба бацити угарак у кућу, па је срећна, чим је види збуњену и спречену да то учини. Кад је спречена Русија, Порта се и од наше стране сматра за осигурану. Зна Ваша Светлост из мојих дојакошњих рапората, да се и садашња тишина у Србији приписује саветима руским. —

„Ми смо као неко плашило за Турке. Као такво употребљују нас и Французи, који такође имају обичај претити утицајем, који имају у Србији и Црној Гори. И необичне појаве! Порта се у овом тренутку више боји утицаја француског но руског *у нашим крајевима*, а то је са тога, што се сад више верује Русији у осећања консервативна. И то ће тако трајати, докле се год не би дошло до сукоба између Француске и Русије, а онда да Русија не сме рачунати на Порту не подлежи никаквој сумњи. Још лане, кад се изродио пољски устанак, Порта је била задала Француској реч, да ће у случају рата бити на њеној страни. То је извесно. Међутим, ако се Порта више боји Француза, она им више и попушта. Обадве пак силе труде се, да јој докажу, како су оне свемоћне у њеној властитој кући. —

„Из мојих последњих извештаја опазила је Ваша Светлост, да су Французи овде узели спрам нас положај сасвим *пасиван*: не сметају нам ништа, али нам ништа и не помажу. Њихово је око бачено на наше румунске суседе. Помагати и њих и нас, налази г. Мутије

да би било *без такта*, јер би могло пробудити сумње и подозрења у Порте. Избор пак између нас и наших суседа није за Французе тежак. Што је оно елеменат романски, што онде може бити земљишта и за католицизам, то могу и бити и не бити побуде за потпору француску; *но што се оданде може имати основа за револуцијонарне и друге непријатељске операције против Русије*, — то је права тајна благовољења Наполеоновог за кн. Кузу. Управо, од пољског устанка и почиње права интимност француско-румунска.

„Г. Тувнел је свагда полагао више вере на Србе но на Румуне, ваљда за то, што је онда владао други правац у источној политици царевој; јер Русија и Француска корачаху тада на истоку упоред Но стоји и до лица у министарству Наполеоновом. Док је Тувнел био министар, мени је у посланству често изражавано благовољење за Вашу Светлост и Србију. Но г. Друен де Луис „убеђен" је, да сте ви, Господару, „Рус." Г. Бонијер, прошав кроз Београд са задатком да проучи прилике у Србији за време пољског заплета, много је принео, да се ово мишљење у Паризу утврди Он и сада налази, да је чудновато, што је онда од Ваше Светлости чуо, да Срби сматрају Турке као своје највеће непријатеље, *па да с њима никад не могу у једним редовима војевати.*[1]

„На кратко, Господару, расположења Француске дипломатије у Цариграду нису за личност Ваше Светлости наклона. Може зар Француска још и бити уз нас у овом или оном питању. али ја не верујем, да и Ваша Светлост може *лично* на Француску рачунати. Нека би Бог дао, да су осећања у Паризу боља но ја се бојим, да осећања, која се опажају овде у посланству, не буду само одјек Париских. — —

[1] Бонијер, полазећи за I. секретара француског посланства у Цариград, имао је мисију да прође кроз Београд и Букурешт, те да сондира, да ли би се Србија и Румунија, уз Турску, придружиле коалицији, коју је Наполеон III смишљао против Русије поводом пољског устанка.

„Ја још верујем, да се ово расположење може и променити, но у мени је ојачао страх да ћемо ми свагда имати, да се по мало бранимо пред Француском владом докле се год она, према Русији, буде налазила у овоме запетом стању, које, на жалост, не даје изгледа да ће скоро престати. — Дотле пак било би потребно мислити на начин како да се у Француске владе изазову боља расположења, јер је она, у овоме тренутку, не само у Цариграду све остале владе са политичке позорнице отерала, но у целој Европи политичким одношајима надмоћно влада."

С друге стране, стање источних народа не пружаше ни најмање основе за заједничку одбрану. Бугарска боравлаше свој мртви сан, дајући једине знаке јавнога живота у црквеном покрету, коме вођи тражаху наслона у Турака. Грчка још живљаше у унутрашњој трзавици, која јој беше преостала од потреса, који је оборио краља Отона; а Румунија, једним превртљивим скоком свога владара, беше сишла с пута дружбе са Србијом. Поврх свега, две суседне силе, имајући вазда за собом Прајску, кретаху се у потпуној реакцији к истоку заузете црним плановима окупације Сједињених Кнежевина, плановима, који и у њима суседној Србији изазиваху осећања несигурности.

Усред ове облачне ситуације кн. Михаил беше одбио све посредне и непосредне предлоге, да промени правац и да се поклони султану; но сви разлози државничке мудрост налагаху ипак заповеднички, да се што учини, што би запетост положаја ублажило и раздраженост његову стишало. И кнез Михаил одлучи, да изађе на сусрет Порти изјавом добре воље да уђе са њом у боље одношаје, али не пропусти ни цену навестити, по коју је готов био то да учини.

Отварајући народну скупштину (16. Авг. 1864.), која се прва састала за догађајима од 1862. г. кнез напомене,

како је отаџбина наша била потресена бомбардањем наше главне вароши и налазила се на прагу неизмерних догађаја; како су посредовањем гарантних сила, устављени даљи сукоби, а затим у Цариграду учињен споразум између Порте и гарантних сила, којим, као што је рекао и у својој прокламацији од 24. Септ. 1862. и ако нису потпуно задовољена наша очекивања, ипак је наређено, да се испуне дотле неиспуњена права наша; а и нека нова јемства и нови добитци да су њиме прибављени Србији.

Набрајајући која наређења Цариградске конференције беху дотле извршена, а која још чекаху своје извршење, кнез српски прелази затим на своју главну мисао, па говори:

„Сасвим је природно да су тешки догађаји, које вам напоменух, морали пореметити наше одношаје са сузереном силом; *но ја сам срећан што вам могу рећи, да су се они почели исправљати и све бољи бивати, и настојаваћу, колико је до мене, да они све бољи буду, јер отуда очекујем добре последице за наше узајамне интересе. На жалост, неприродан и осетљив положај, у коме нас обдржавају градови, отежава јако успех доброј политици*. Но кад сравним ово штетно дејство градова са користима, које би произишле из друкчијег стања ствари, онда мислим, да се смем предати надању, да ће блист. Порта доћи до уверења, да је задовољна и успокојена Србија далеко јачи бедем за царство, него што су градови, које има на нашим границама. Истина прокрчи свагда себи пут, а овде ће га, надам се, утолико брже прокрчити, што има да апелује на високу мудрост сузерена Србије."

ЗАРОБЉЕНИ ПРОМЕТЕЈ

Далеко тамо где се Кавказ диже
Широким грудма у небеса плава,
Где људског хода стаза не достиже,
Заробљен Титан тужи, очајава.
Љубављу гоњен, који децу створи
И живот оте од свемоћног Бога
Окован лежи у високој гори,
Далеко скривен од порода свога.
Заробљен Титан очајнички гледа
Грабљивог орла што му срце чупа.
То срце, које љубав исповеда,
Из кога милост међу људе ступа.
Заробљен Титан по сред љутих мука
Сећ'о се деце, којој живот даде
У некој нади да ће њина рука
Разбити оков, разгонити јаде!
И тешким болом чекајући тако
С мржњом је глед'о на Олимпус плави,
Који творцу људи пружи вечни пак'о,
Ту нек се љубав с милосрђем дави! . . .
А тамо горе међ звездама сјајним
Минерва мудра летала је смело
Кавказу мрачном, што истоком плавим
Окити своје натуштен чело.
Ноћ пуна мрака спустила се давно
Да лаким сновма уморене снажи
И смерним ходом расипајућ' дражи
Звездама сјајним кити рухо тамно.
Кроз такву нојцу, као звезда чила
Од јата свога откинута летом
Минерва мудра развила је крила

Кавказу танком над заспалим светом.
А сетни звуци са Боговске лире
С Олимпа плавог чули су се тада
Уз лаке песме што су музе виле
Вечности сној која светом влада!

Прометеј

О збори ко си, преко лица твога
Растире поноћ покривало тамно
Јеси ли весник вечитога Бога,
Ил' наде моје сатрвене давно!!
Говори, с чега пређе толке стазе
Кроз страшни понор ко те овде диже?
Ту људске ноге никад не долазе
*О*д тица цигло орлушина стиже!

Минерва

О бедни створе! . . .

Прометеј

Бог не збори тако,
Тек људско срце такве мисли згрева
О мило дете, ко те посла горе,
Из раја паклу где се очај лева?! —

Минерва

Вечита љубав!

Прометеј

Смртни тише само!
Прогонство, муке, такав поклик значи;
Због тога казна постиже ме амо,
Јер љубав силу Боговима мрачи!

Минерва

Без таквих мисли не бих могла стићи
До милих слика успомене моје,
Љубављу само опет ћеш се дићи
Избављен руком миле деце твоје! —
Љубиш ли, кажи? —

Прометеј

Не, ја мрзим само
Тај горди Олимп што ме љуто мори
Без *наде* живот само мржњу дражи
У мојој крви нека јаче гори! —
Тек спомен неки из прошлости пуке
Једну ми слику у грудима згрева
Сред силног бола, бесконачне муке
Она се благо, љубављу осмева!
Ох, где је она, да ме теши сада
Вечитог неба, сред самоће ове
У горкој мржњи моја љубав страда
Тражећи залуд изгубљене снове.
Заједно с њоме летео сам смело
Пркосећ' сили вапчовечне моћи,
Љубављу грлећ' њено вито тело
Кроз вечну таму вековечне ноћи.
Векови, дуги прелеташе летом
Векови дуги, ко трепутци чили,
А Богови су над заспалим светом
Уз нектар слатки своје песме пили.
Ја један само сећ'о сам се људи,
Сећах се деце, којој искре треба
Па да их љубав иза сна пробуди
Славећи правду вечитога неба.
Ја један само с њом сам сузе лио
Пред лицем Зевса проклех судбу клету.
За своју децу молитве сам вио
Тражећи среће будућему свету.
Ал' Олимп не чу, они глуви бише
За молбе ове и за сузе наше
Уз кикот Муза песме им се више,
Нектар је лио из препуне чаше.
Тад јурнух бесно међу звезде сјајне
Бескрајну вечност прелетет' сам хтео
Живота вечног да искушам тајне
Будућих дана подижући вео.
Очајно пређох регијоне више,
У вечност тавну носила ме мис'о —
Подамном већ се и звездице скрише

Последњи зрачак из ока се збрис'о.
Ал' нигде крајаваспона цела
Почетак само у вечности скрива,
Тек *прво слово* започетог дела,
Горе и доле по вечности плива!
И у том часу кад очајним летом
Појурих даље по сред празног јада
Праштајући се са пропалим светом
Минерва мудра јави ми се тада.
О како мило погледаше она
На моме лицу исписане муке!
Милином дахну моја душа бона
Љубављу гонен ја јој пружих руке
У срцу тад сам осетио наду:
Гле, пути стоје којим' поћи треба,
Награда биће не залудном раду
Благослов земље — и *проклетство* неба!
И у том часу из простора дољни
С Олимпа плавог кикот се разлеже
Што су Богови проводили вољни
У подсмеј оних што испред њих беже.
Баш кад је Олимп разлевао звуке
Ја бесан јурнух међ Богове доле
Истргох *живот* из Зевсове руке
Заданух њиме душу деце моје,
И видех жељу, *човечанство цело*!
Раздраган томе ја сам сузе лио
Онако никад нисам сретан био
Радост је моје обузела тело!
Даровах земљу што сам лепше мог'о:
Љубављу, слогом, нек им срца снажи
Живота правог то су биле дражи
Да имах више још' би дао много.
А тада, ... тада! . . . .

Минерва

О ти плачеш мили,
А уста твоја прекинуше зборе
Говори даље шта су учинили?

Прометеј

Проклество вечно Боговима горе! . . . .
Баш тога часа Олимп се затресе
Из мора Нептун страшну главу диже
Занесен падох пред Богове бесне
И љута казна од тада ме стиже!
А она, док ме овде муче, море,
С Музама нектар победнику точи
И Бог зна да л' јој погледају очи
На ове патње са Олимпа горе!

Минерва

О стани, стани, више чела твога
Минерва мудра горко сузе лије,
Исповест лежи по сред срца мога;
Љубав те моја оставила није!

Прометеј

Чујем ли добро?! —

Минерва

Јест, Минерва то је —
Са сузама горким што пред тобом стоји
Ја чујем тужне уздисаје твоје
Које ти туга у грудима роји
И тешким болом чекала сам доба
Окове кад ћеш раскинути једном
Слободан кад ћеш из тавнога гроба
Донети срећу човечанству бедном.
Ох какве патње трпе деца твоја
Боговског гњева кушајући плоде
Од њиних мука пати душа моја
Докле Богови задовољно ходе.
И вечно блудећ' по бескрају плавом
Будућих дана тражих луче сјајне
Судбину крајњу што с' прошлошћу давном
Сакрива свету вековечне тајне.
То беше понор куда мисо јури
Да бржим летом само натраг бега
Збуњеним речма загонетку жури:

Сврштетак лежи у зечетку свега!
Ја пођох даље међу Парке силне
И од њих тражих бедну судбу твоју
Моје сузе и пред Зевсом биле,
Ал' нико не чу сузе, тугу моју! —
О бедни душе мог живота надо,
Спомене мили пролетелих дана,
Како бих с тобом почивала радо
Далеко од свег по сред гроба тавна
Међ људма муке простиру се само
А горе обест с нектаром се лије —
Док смртни с патњом запомажу тамо
С Олимпа песму задовољство вије.
О мили душе, тамо среће нема,
Због чега пати твоја душа смела
Неверство, муке, робовања спрема,
Нечија обест са зависти врела!

Прометеј

А деца моја?! —

Минерва

У *таборе* лете!
Безумно дижућ' своје снажне руке
Просипљу крвцу, узајмно се свете,
Сејући мржње свакојаке муке.
Што некад беху деца *једног* творца
Везани судбом љубве неувеле
Сад гордо свога одбацују оца
Земље их разне у *народе* деле.

Прометеј

А *љубав* њина?

Минерва

На земљи је није!
Њезино име само подсмеј носи
Далеко она од људи се крије
И тужне очи у сузама роси
Али слушај, слушај! ......

Прометеј

То са земље бруји
С олујом као да громови стижу!

Минерва

Чујеш ли како земља, море хуји? —
Народи то се у таборе дижу!

И тавној ноћи задрхташе крила,
Крвави месец за облаке мину
Холуја бесна над земљом се свила
И грмећ' лети у нему даљину;
А тамо доле преко сиња мора
Фурија јури као муња јасна
Носећ' се бесно врх Алпијских гора
А за њом хорда Ханибала страшна!
Рим дршће, стрепи; милијуни људи
Под косом смрти очајно се боре —
Очајни јаук раздире им груди
А сила хукти, као бесно море!
Збрисана милост без икаква трага
Далеко клони изгубљену снагу,
Мржњом се љубав замењује блага
Узрока тражи крвавоме трагу.
О куд се зеде мир, тишина мила?
Куд плоди њеног неумрлог рада? —
Фурије бесне све растури сила.
Понижен понос у прашину пада! . . . .
И бојна врева утиша се, преста
Ко бедни живот милијона пали
За тренут један и фурије неста,
Ал' да се брже одморена јави.
И бесно летећ' над уморним светом,
Крвави разбој задовољно гледа
Крепећи снагу човечанском клетвом,
О другом боју свету приповеда.
А тамо горе, по крвавој стази
Очајно блуди остављена мати,

За мртвим братом сеја у крв гази
Невеста тужна љубав у гроб прати!
У мору суза бона срца плове
Проклество лети створитељу света,
Очајним вриском многи самрт зове,
Како би судба скратила се клета.

* * *

И дани лете, век за веком јури
Пред сваким пламен осветничког Бога,
Вечита борба у неврат се жури
Дајући свету наследника свога.
К'о титан страшни Атила се диже
Прелећуђ' бесно преко стрмих гора
Тамерлан дивљи ко фурија стиже,
Да самрт носи преко сиња мора! . . .
Ох мирне душе, ко вас на свет даде
Да овај покор ваша срца згоди? —
О чујте мајку, чујте њене јаде,
Када сила сина на кланицу води!
Ал' ко то мари неког круна дражи,
Некога слава на бојиште зове
Крваво пијће многе душе снажи,
Да тамо себи траже венце нове!
Слободу тлачећ' милиона људи
На скиптар, круну, неком поглед слази
А прекор што се у савести буди
Не смета дрском да *Рубикон* гази! —
И многи век је одјурио тако
Попрскан крвљу да у вечност ступа,
Окован дух је над свакиме плак'о
Кунећи орла што му срце чупа! —

Минерва

Ето судбе њине!

Прометеј.

Ох децо моја!

Минерва

И то ће бити до тренутка тога
Кад строши оков снажна мишица твоја
И скрха си у осветничког Бога! —

Прометеј

Ал' камо снаге, где је сила она,
Која би ланце покидала ове? —
Слабе су руке, а душа ми бона
Крваве ране не извида своје!
Где то л' је сила?

И тренутка тога

Очајан титан подићи се хтео
Дрмнувши ланцем робовања свога
Потресе горе, јекну Кавказ цео
Ал' ипак клону, малаксале руке
Под тешким гвожђем спустише се сада,
Да даље трпе вековечне муке
У љутом болу вековечних јада . .
„Јеси ли видла? То је снага цела!“
— Минерви мудрој зборио је тијо —
„Нада је моја с њоме давно свела
„Ја немам више што је негда било!“

Минерва

Ал' ипак наду из срца не губи.

Прометеј

Коме би јоште користила она!

Минерва

Свакоме, који *дух слободе* љуби
Ког тишти јаук твога срца бона!

И ступив' ближе, над њиме се наже
Пољупцем врелим усниче му дирну
Печатом, који само љубав каже
Па за тим летну кроз пучину мирну
У неме даље региона плави
Пролећућ' летом неизмерна мора

Далеко тамо на Олимпу сави
У горкој тузи са Кавкаских гора.
И тога часа кад јој лика неста
Кроз поноћ мрачну, символ црних јада.
Окићен злобом из најтамних места
Демон се мржње п дизаше тада.
И злобним смехом пратио је тако
Ту *верну љубав* спутанога роба
Пред којом често задршће се пак'о
С демоном мржње из мрачнога гроба!

Драгутин Ј. Илијћ

„НА ГРАНИЦИ"

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

XXV Октобарске битке

(НАСТАВАК)

10-ог Октобра није било борбе због непрекидног пљуска. Само су покашто батерије радиле.

Али 11-ог Октобра при свем том, што је непогода била таква иста. Турци нападоше и то свом силом. Ево шта прича Мајерс о овом нападу:[1]

„Три дивизије, Адилова, Сулејманова и Хафисова ударише у правцу на Ђунис. Српска позиција која се налазила на висовима што прате десну обалу ђуниске реке, и што се стрмо спуштаху к турскоме фронту, од части покривени шумом а од части голи, имађаше четири редута, неколико батеријских заслона и многе стре-

[1] У њег. нем. књ. стр. 74.

лачке ровове који су везивали међусобно поменута утврђења, те с тога беше та позиција српска најјача у Ђуниској реци.

Нарочито беху два шанца у шуми, који су се, како рад свога положаја, тако и ради солидне израде, могли дуго држати.

У 8 сахата из јутра отпочне турска артилерија борбу како према Ђунису тако и на моравском фронту. У 11 сахата разви се пешачка борба и то најпре пред Ђунисом, а после пред оним шанчевима у шуми, и трајала је без престанка до 5 сахата после подне, када Турци отеше ђуниске шанчеве. Тек што Адил-пашине трупе, после толиких напрезања стигоше пред напуштене шанчеве, а две мине експлодираше, и осакатише три човека. Мало доцније узе Хафис-паша оба редута у шуми на јуриш, и на то се Срби повукоше на целој линији.

Турски губитци у борбама 7, 8, 9 и 11-ог Октобра беху знатни. Самих рањених било је 1800.

После ових битака настаде пауза од пет дана, која је врло појамна, кад се помисли, како су трупе морале бити уморне од толиких напрезања по онако рђавом времену.

Ту паузу употребише Турци да потпуне своју спрему за даље нападање. Тако сад довукоше она три велика круповска топа (15 сантиметарска) који су толике неделе лежали у Нишу без опредељења, па наместише два на прћиловичком вису против Алексинца, а један спрам српских редута на брду Св. Нестора. Ти су топови довучени с тешком муком ноћу у очи 15-ог Октобра. 16-ог требало је да се отпочне главни напад на Алексинац и на српске шанчеве Св. Нестора, али због непрекидне кише буде тај напад одложен на дан 17-ог Октобра.“

Пре него што завршим овај оделак, да испричам још једну малу сцену из последњег вечера, које смо провели с Черњајевом на шанцу Св. Нестора.

Креветска позиција беше пала, Каоник већ пламти у черкеском пламену, шанчеви, који беху на линији од креветске позиције до села Ђуниса, већ су у турским рукама, ноћ настала, киша лије непрестано и ако врло хладан ветар дува. Цео штаб шћућурио се с главнокомандујућим око једне велике ватре, дрхти од зиме и разговара се о данашњој битци.

— Не би наша прва линија ђуниских шанчева пала — рече један од виших руских официра — да се наше батерије не повлаче с позиције баш онда, кад су најнужније да картечом дејствују....

— Чија је батерија била на том и на том шанцу? — упита Черњајев чисто промењеним гласом.

— Капетана Тоше Поповића, рекоше их неколицина.

— Нека иде један ордонанс да ми доведе тога господина, — рече главнокомандујући дубоко замишљено и непрекидно гледајући пред-а-се у једну тачку.

Један ордонанс одгалопира у помрчину.

Сви ћуте. Само ветар урличе и фијуче запљускујући нам кишу у лице, само дрва на ватри пуцкају.

У неко доба рећи ће један:

— Па строго узевши, није тако велика несрећа, што ће нас Турци натерати да променимо фронт, да од сад стоји отвесно на оној линији, на којој је до сад стајао. Кад ми добро утврдимо овај брег на коме седимо и онај вис преко пута на левој обали ђуниске реке где се свршава ђуниско село, онда нек пробају Турци да иду на Делиград преко Ђуниса, или ако им је вола нека испод нас дефилују у Крушевац!...

— Да, кад би нам Турци дали времена да ту промену фронта извршимо и да нова утврђења начинимо! Овако, ако они сутра нападну....

— Како сутра? ти још слабо познајеш Турке Ово је неколико дана било са свим против турског обичаја, они се сад морају одмарати бар неколико дана, па ма-

кар ђаво цркао. Је ли само наређено што је нужно за потребну количину пијонерског алата?

— Још ноћас ће бити овде.

Опет све ућута.

После неког времена ето ти неколико људи на коњу докасаше у шанац. То беше капетан Т Поповић. Он приђе к ватри и салутира:

— Заповедајте, г. ђенерале!

— За што сте ви, г. капетане, данас повукли батерију с позиције, кад је она тамо најнужнија била?

— Ја мислим, г. ђенерале да о мојој храбрости не може бити сумње, јер и осим Бабине Главе....

— Није о томе реч, а за вашу храброст оставите другима да је хвале. Кажите, за што сте одступили?

— Ја вас молим г. ђенерале, да само погледате шиице у точковима моје батерије, то је све начичкано пушчаним куршумима. Турска пешадија беше се тако приближила, да су топови били у највећој опасности, и ја сам сматрао за дужност, да спасем батерију.

— А јесте ли опалили пре тога три пута картечом, ха?

— Ја ... г. ђенерале.... за цело....

— Ви сте ми спасли топове? Шта ће ми мртви метал, кад сте напустили позицију? То је несрећа за српску војску, што је готово на свима местима батеријских командира имала врло младе официре. Код нас је сваки батеријски командир човек у годинама, пун искуства. Ја бих волео, да сте ви осули картечом два три пута па макар пропао мртви метал. Колико вам је људи и коња рањено у батерији?

Капетан Поповић није имао готову цифру на то питање, па стаде да срачунава, али га ђенерал прекиде рекавши му набусито

— Идите господине, идите!

Тоша салутира, па оде.

Други један официр прпђе ватри да се осуши и угреје.

То беше капетан Флајшер, бивши последњи командант креветске позиције. Он је уживао међу „штабним" реноме врло храброг официра.

И он беше данас изгубио позицију, али њега са свим друкчије дочекаше :

— Ах, Флајшер, здравствујте! Ви сте се данас добро држали. Хвала вам. Имате ли већ таковски крст?

— Имам, високопревасходство!

— Какву награду хоћете? хоћете мајорски чин, ха?

— Пожалујте, да!

— Поздрављам вас за мајора!

— Хвала!

И тако је у чувеној руској подсмешљивој песми, која се почињала :

„Било дјело под Ђунисом
Дјело срамноје, друзја"

могло бити речи о „мајор-поручнику Флејшеру."

XXVI. Ђуниска битка

Онај што се кладио, да ће се Турци после битке 11-ог Октобра морати одмарати, имао је право. Они нам дадоше таман толико времена да подигнемо сва утврђења, која су нам на промењеном фронту нужна била, и ја се сећам, да ми је сам хладни философ-војник Дохтуров рекао, да је сад врло тешко, ако не немогуће, узети наше нове позиције.... Разуме се, он је претпостављао : кад би се те нове позиције с наше стране енергично браниле.

Мора бити да је и главнокомандујући делио сад убеђење свога новога шефа штаба, јер он за ручком 16-ог Октобра издаде ону чудновату заповест начелнику арти-

лерије, да створи артиљеријску ватру без икакве цељи, осим ако је хтео Турцима да покаже како је нови фронт наоружан и колико где има топова.

Турци се ни мало не уплашише од те канонаде, него спремише за сутра дан свој последњи напад на брдо Св. Нестора.

Ми за тај одсудни напад несмо ништа особито спремали трупа; у колико је мени познато, овакав је био наш распоред:

Хрватовићева војска имађаше на височима Чокотиног гроба 2 батаљона с једном тешком батеријом, на вису пред Црквином 12 батаљона с једном тешком батеријом, десно од њих, над Свет. Аранђелом, крагујевачка бригада са лаком батеријом. Лево од ове чачанска бригада с голубачким батаљоном. У Јастрепцу 3 батаљона, 2 брдске батерије и 1 батаљон у резерви.

Хрватовић беше од нас осечен, са свим за себе и чини ми се, да су му заповести већ слате преко Крушевца.

У свима шанчевима на брду Св. Нестора беше свега две бригаде и то, ако се не варам, једна српска и Межењинова руско-српска; он је остао као главни командант те позиције.

Ни руским добровољцима није било лако издржати читавих 10 дана кише на ономе вису, и ноћивати на оном кијамету без икаква заклона, али они бар имађаху она њихова кратка цубета (полушубке) и сви имађаху чизме.

Али наши народни војници немађаху ништа до танке летње блузе, на којима беху пропали лактови, и панталоне, на којима беху пропала колена. На глави шајкача, која је истина масна ал' је барем читава, а на ногама у некога имају подрти опанци, у неког нема ни обојака ни чарапа, него иде и спава на оном леденом блату босоног.

У очи одсудног дана, ваздан 17-тог, падао је први снег.

Кад се сетим, како је на Св. Нестору било хладно и пре тога снега, 8, 9, 10 и 11-тог Октобра, кад се сетим, да нас је већина штабних официра имала на себи фланере под кошуљом а шињеле преко блуза, и мекинтоше преко шињела, да смо непрестано пили врућ чај и да смо при свем том дрхтали од зиме, онда немам душе да кажем да су наши „бегали" 17. Октобра.

После онаквих напрезања и онаквих страдања од саме непогоде од наших војника се тражило нешто неприродно. Апстрахирајући од умора који је сваки наш народни војник већ морао осећати од четири месеца такога живота, апстрахирајући од силне туге за кућом, (која је и код многих нежењених руских добровољаца била тако силна, да сам их пуштао натраг у Русију са лекарском сведоџбом да болују од Nostalgiae), која је код тих очева фамилија морала већ бити потенцирана до праве болести што но је јача од човечије воље и код образованог, а камо ли код неразвијеног човека, апстрахирајући од свега тога, сам један прости факт да је с онако озеблим рукама било немогуће држати пушку, а камо ли пуцати њоме, довољан је, да протумачи несрећу 17 Октобра. Још лакше ће читалац појмити ђунисјку катастрофу кад чује од Мајерса, да је против наше позиције на Св. Нестору ударило тога дана 35 батаљона низама са 42 топа, толика сила најбоље регуларне војске (боље пешадије и од прајске) против две смрзнуте бригаде, од којих је једна гола и боса, а обе може бити још и гладне биле, како су путови непроходни постали били . . . . .

Али пре него што видимо како је било на Св. Нестору, да пустимо, нека г. Бајаловић исприча, како се развила борба с Хрватовићевом војском 17. Октобра:

„У 7 сахата у јутру нападну Турци на наше крајње десно крило у Јастрепцу. По што је по сахата трајала канонада, нападе њихова пешадија, но наши их мушки дочекају, и борба се у планини развије жестока с обе стране. У 8 сахата навале јаке турске масе између Св. Аранђела и Јастрепца, но и ту их наши сложно дочекају и зауставе за неко време њихово напредовање; али на скоро баце они нове масе, и за час принудише нашу лаку батерију да оступи, па онда продреше и десно од голубачког батаљона.

После тога турско наступање беше врло брзо.

Измање официра учини, да се сви батаљони, који беху десно од лаке батерије, растурише, јер беху остављени самима себи. Батаљони на вису држали су се храбро, те тако се њихова резерва могла бацити у помоћ онима што оступаху, али беше узаман; у место да се зауставе на ивици шуме која је била њима иза леђа, они појуре кроз шуму, те тако и они на вису, у след јаког напада с фронта, оступе у приличном нереду, као што се може мислити у испресецаном, кршевитом и шумовитом терену.

После овога оступања, Хрватовић успе, да под заштитом колубарског батаљона, који је био поседо три редута изнад Позлате, прикупи нешто пешадије, да обустави оступање и да заузме нов положај с десним крилом до Здравиња са левим на Сушици.

На овој линији упорно се борило до самога мрака. Чачанска бригада са две брдске батерије повуче се западно од Здравиња. Пред мрак навале Турци јаким масама на Сушицу, лево од висова Позлате и потисну наше трупе између Сушице и Позлате. Услед тога напустише се утврђења, и све се повлачило на висове изнад Здравиња.

А на центруму ево како је било тога дана: У 8½ сахата изјутра, по што се видело, куда је непријатељ

намислио, мајор Светозар Хаџић пошље други гружански и бугар-моравски батаљон I-ве класе у помоћ десном крилу центрума. При свем том што су Гружани и Бугар-моравци добили јасну заповест, они ударе противним правцем и изгубе се у шуми. *) И последња два батаљона залутају тако, да су приспели на своје опредељење тек пошто је центар Хаџићеве војске био проваљен.

Повлачење Хаџићевих трупа повуче за собом и трупе потпуковника Молостова, који је командовао у центруму и који је сада морао да изда заповест, да два топа оступе и да се престраже (рамски, омољски и тамнавски батаљон) повуку на лево крило, на ком су били први и други моравски, други лепенички и црногорски батаљон. Дошавши до Сушице са тако растројеним батаљонима, морао се повући у колубарски батаљон, који је био у Сушици као резерва. Ту се успе да се из свију поменутих батаљона састави један одред за нови отпор, ал' у томе потпуковник Молостов буде рањен.

Том приликом испало је за руком, да се засебно прикупе крушевачки и бугар-моравски батаљон, и они су се држали на вису више Сушице 3 сахата, у чему имају заслугу командир крушевачког батаљона и коњички наредник Алекса Радојичић. — Кад их принудише на оступање, повукли су се на други вис, но одавде их повуку трупе Хаџићеве, те пођу шумом даље назад.

У Малом Шиљеговцу искупи се неколико стотина људи разних батаљона и заузму вис, који је остале доминирао.

На левом крилу центрума кадет Стеван Стевановић успевши да прикупи нешто војске из рамског, омољског, тамнавског, лепеничког, црноречког I-ве и II-ге

* Молим читаоца нека се сети, како су се ти исти батаљони славно држали у другим биткама, н. пр. Бугар-моравци на Мрамору!.. Али беше већ свима додијало.

класе, и моравског батаљона; заузме стрељачке ровове између Црквине и Сушице, и његовом напрезању има се захвалити, што су се ту држали неко време упорно, и ако наравно несу могли сили одолети.

Пошто је наше десно крило сузбијено, у подне појави се 5 јаких пешачких непријатељских колона и три ескадрона кавалерије, насипом шиљеговачким противу Хрватовићевот левог крила.

Наше мртве страже и прихватнице одмах ступе у ланац и проспу ватру. Непријатељ одмах повуче 4 колоне у шуму под шиљеговачки вис, где му је била артилерија, а једну колону пешака и коњицу пошље напред. Наши видећи надмоћнијег непријатеља, повуку се у добром реду преко каоничког потока и сруше за собом шиљеговачки мост, те тиме спрече коњици дали марш насипом и долином. Преко потока наши заузму шанчеве и одбију непријатељску пешадију и коњицу. Дотле су се опет кренуле оне четири колоне, употребе потиснуту коњицу за напад на редут, који је био пред селом, и у коме је била рудничка бригада, и у трећем јуришу заузму га.

Још један пут покушаше наши, те пређоше преко потока, али бише враћени опет назад.

У 5 сахата наређено је да се трупе концентришу на височима М Шиљеговца, а сутра зором да заузму положај пред Крушевцом, што је извршено, само су код Гаглова остављене престраже под командом капетана В. Чех. Тесара." —

Што се тиче борбе на самом светом Нестору, ту ја немам ништа да причам, јер је цео штаб за време док је битка трајала, остао у Делиграду, а од наших официра, који су били у целој битци, и који ми обећаше саопштити своје белешке, не добих још ништа. За то ћу саопштити само оно, што се с турске стране прича о тој битци.

Мајерс, пре него што прелази на саму битку, описује њен терен овако: *)

«Српска главна позиција беше на брегу Св. Нестора, који се тако зове због манастира истог имена. Тај брег пада према Морави и према путу Ђуниско-Делиградском врло стрмо, а према западној страни врло постепено, на једно три хиљаде корачаји с врха до једне вододелнице или потока, који је пре битке био граница између турског и српског положаја. Како сам брег Св. Нестора, тако и његове падине беху обрасле шумом. Са врха види се на далеко у моравску и Ђуниску долину, па се види у далеким и широким равницама и Крушевац. На врх брега и на његовој источној падини беху они шанчеви за које су Срби казали (?), да се не могу отети. При свем том, што је искуство показало, да ти шанчеви не беху тако неприступни, опет се не може одрећи да је српска позиција била тако јака, да би се врло дуго држати могла да су се њоме како ваља послужиле покретне снаге.

На брду Св. Нестора беше пет већих пољских утврђења и више стрељачких ровова. Два од првих беху редути у шуми и најближи турској позицији, на истој падини брега. Најсеверније утврђење беше полузатворени редут, јужно беше звездаст шанац. Пред њим беше шума, те му се под заклоном могло врло близу примаћи. На хиљаду корачаја позади редута у шуми, беше главна батерија, која је владала тереном испред ње, исто тако и она два редута у шуми, и који имађаху ровове, брешу и заклоњену ескарпу. На врху стајаше моравска и блазевачка (?) батерија Прва је доминирала моравском, а друга ђуниском долином. Осем ових утврђења беше још неколико батеријских наслона источно од Трубарева. *)

* По томе «Трубареву» зове Мајерс и целу нашу «ђуниску» битку. Ја де његове књиге нигде нисам чуо за то село, нити сам га могао наћи на карти бечкога географскога института.

О јачини српских трупа у тим позицијама нема поузданих података, али изгледа, да је главна сила српска била концентрисана код Трубарева и да је сам Чернајев управљао битком. **)

Распоред ***) турских трупа пре него што ће се напад почети беше следећи:

Спрам српске позиције на Несторовом брегу, и то код Витковца у моравској долини, стајаше дивизија Сулејман-пашина са бригадом Махмудовом, која је имала 6 батаљона и 6 топова. На висовима спрам Св. Нестора беше Хасан-паша са 6 батаљона и 6 топова; лево од њега у луку савијена до Ђуниског потока стајаше дивизија Хафис-пашина са 12 батаљона, 18 пољских топова и једним великим топом. На левој обали Ђуниске реке, на висовима (?) источно од Папковца стајаше Азис-паша са десет батаљона и две батерије. Јаја-паша и Адил-паша са својим бригадама стајаху код Ђуниса као резерва. На висовима спрам Алексинца стајаше Фазли-паша са 12 батаљона, 18 пољских и два тешка круповска позицијона топа; западно од Житковца беше још 3 батаљона са једном батеријом. Турска главна војска пред Алексинцем бројала је пре битке од 17-тог Октобра 39.200 комбатаната.

16-тог у вече издаде Ахмед-Ејуб-паша заповест, да се сутра дан нападне. Према диспозицији, главни напад беше на позицију Св. Нестора. Фазли-паша доби заповест, да оспе на Алексинац жестоку ватру и да демонстрацијама задржи тамо што више непријатељских трупа.

** Уверавам вас, г. Мајерсе, да се ми тога дана, док се није свршила битка, нисмо макли из Делиграда, и да Черњајев не само није командовао, него је с нама у обично време ручао у тапетованој трапезарији делиградског штаба. Што се трупа тиче, никад их није било мање него баш тога дана на Св. Нестору.

*** Овде сам себи противуречи у ономе, што је казао на страни 77 своје књиге.

17-тог изјутра, беше 7½ сахати, један од Фазлипашиних тешких топова даде сигнал, на који све турске батерије отворише ватру. Прође 10 минута, док српске батерије почеше одговарати, али онда настаде жестока артиљеријска борба, која је до подне непрекидно трајала, и која је после подне за кратко време прекидана. Уз потмулу грмљавину пољских топова, чујаше се и заношљива рика позицијоних оруђа. Турску ватру концентрисаваху на две тачке: на брег Светог Нестора и на Алексинац. Против Алексинца дејствоваху 20 топова, а против Несторовог брда 37 топова. Само артиљерија Јаја-пашина и Адил-пашина и оне батерије западно од Житковца не беху у борби. У 8½ сахати поче опет киша, а падала је ваздан. У то доба појави се дим и пламен на неколико места у Алексинцу; то беше последица турског бомбардања. У 10 сахати пође лева крилна батерија Фазли-пашина напред, моравском долином до Прћиловице. Српске батерије, опазивши је, одмах концентрисаше сву своју ватру против ње, али она заузе ипак позицију коју је хтела, и отвори ватру противу мостобрана.

У 10½ сахата пође 5 батаљона Фазли-пашиних са стрељачким ланцем напред према Морави, к Буимиру. Тај покрет беше само маневра да веже непријатељске трупе за Алексинац, и доиста одмах се кренуше веће српске пешачке колоне к Буимиру. Сад се између непријатеља, који осташе растављени Моравом, разви кратка чарка, после које се Турци повукоше у своје заклоњене положаје, да се не би за бадава излагали српској артиљерији.

У пола један сахат по подне јавише Черкези Фазлипаши да се виде велике колоне кола на друму алексиначко-делеградском, и да има знакова, као да Срби хоће да напусте Алексинац. Одмах послаше три ескадрона каваљерије, уз које се и многи Черкези придру-

жише, да се увере, је ли тако. Хаџи-Хасан-паша поведе ту коњицу, стиже под најжешћом ватром топовском на Мораву, западно од Алексинца, заповеди да један део његове трупе сјаше и да пуца, издржа по сахата чарку, па уверивши се, да се на друму виде кола али никакве трупе, врати се назад.

Међу тим се турско лево крило беше ограничило на приступину, али врло силну артилеријску борбу. Позицију на Несторовом брегу обасипаху ватром са три стране, с фронта, с десног крила и с леђа (Азис-паша). Тек у подне разви се пешачка борба. Дивизија Сулејманова и Хафис-пашина отпочеше напад. Али непријатељска позиција беше врло јака, надмоћно дејство српске пешадије, која беше скривена у шуми, врло стрмените земљиште, а богме и ружно време, сметаху напредовању Турака, и осујетише њихов јуриш. Кажу, да је бригада Махмудова (из дивизије Сулејманове) имала заповест, да иде право на Ђуниске мостове, и да је Махмуд то извршио, било би од најзамашнијих последица. У место тога, Махмудова бригада пење се с тешком муком уз непроходну источну падину Несторовог брда, и не доноси ништа доцније задобивеној победи, а још мање њеном експлоатирању.

У 3½ сахата обнови се, после кратког одмора, покушај да се завлада позицијом на Св. Нестору. Три бригаде формирају се за напад и таман да почну крвави посао, кад ал једна изненадна случајност учини, да Турцима од по муке падне шака најјача српска позиција. Азабеј, командант храброг трапезунтског јегерског батаљона, не питајући никога, и не имајући ни од кога заповест, поведе свој батаљон кроз једну дубоку пукотину у терену, коју беше вода излокала, па се прикривен шумом привуче левом крилу јужног шумског редута, баш у оном тренутку кад су његови браниоци највећу пажњу обратили на грдну јуришну колону турску с фронта

која се спремаше за напад. На једно 800 корачаји од редута нађе батаљон на два шиљбока који његово примицање не беху приметили, и два добра нанишањена метка турска не дадоше им да јаве својој трупи каква им опасност прети. На 300 корачаји од шанца угледа Аза-беј, који је на челу свога батаљона ишао, на једној чистини једну српску полу-чету где безбрижно стоји и гледа битку с фронта. Аза-беј нареди једној својој чети да одмах нападне на ону полу-чету, а остале три чете његовог батаљона да одмах продиру на шанац. И једној и другој колони пође за руком да се непримећени приближе свом објекту на сто корачаји, па онда осуше по један плотун, и вичући „Алах" пођоше на јуриш. За одбрану редута беше један батаљон посаде и два батаљона иза редута у смакнутом строју. Срби беху тако изненађени овим нападом с бока, да нису ни помислили да се бране. Они само избацише један безуспешни плотун, па онда гледаху да се дочепају што пре главнога шанца који је био позади. Резолутно продирање Аза-бејово, који је оне три чете сам водио, и велико блато. не допустише Србима да се брзо уклоне од турске ватре, која се из близа на њих плотунима сипала а једна чета Аза бејова продре у шанац и искасапи све ,што од посаде у њему остало беше.

Шест топова (запрега је успела да се спасе) падоше у руке Аза-бејове, 192 мртва Србина лежаху у шанцу и око шанца , а готово још их више беше покрило пут којим је српска трупа оступила.

На скоро после четири сахата по подне беше на томе шанцу пободена турска застава, готово у исти мах када је Хафис-пашина бригада хтела да на тај шанац јуриша. За непријатељем, који је бегао, није се ишло у потеру, прво, јер трупа беше уморна од тога мучнога марша, а друго, што је ваљало посести важни шанац, и спремити се за одбрану, ако би надмоћнији број непри-

јатеља напао. Ма како да је невероватно, али трапезунтски батаљон, благодарећи вештом вођењу Аза-бејовом, није више изгубио од 2 човека. Сада му је тек грозила опасност, јер турска артиљерија, да би помогла јуриш турске пешадије, беше усилила своју ватру на тај шанац, а и сама турска пешадија беше отворила ватру против њега, не слутећи да је шанац већ у турским рукама. Тек после ¼ сахата видеше из многобројних трубних сигнала, из непуцања у шанцу, и турских застава на њему, да је један од најважнијих српских шанчева освојен.

Кад је тај српски шанац пао, беше решена судбина тога дана. Озбиљне борбе није више било. Браниоци осталих шанчева чекали су нападаче док се приближи на 300 корачаји, избациваху по један плотун, па се повлачише јединим путем за колоне, који им је још стајао на расположењу, науштајући непријатељу шанчеве, за које се тврдило да се не могу узети без снажне одбране, и ако им та позиција неопходно требаше, ако су се хтели држати у делиградским утврђењима.

Срби се налажаху у највећем нереду при повлачењу путем који води из Ђунисне долине у Делиград. Турска артиљерија беше се међу тим попела на Св. Нестора, па сипаше ватру на бегунце.

Да је, као што напред рекосмо, бригада Махмудпашина отишла право низ Мораву, то би за српску војску тога дана и на томе месту била катастрофа.

У 5¾ сахата у вече, беше се већ смркло. Још је трајала артиљеријска ватра с Крњиловице на Алексинац, са Св. Нестора противу делиградских утврђења и мостова, и свршила се ноћу око 6¼ сахата. Губитци турски износе тога дана 290 мртвих и 320 рањених. Добитци су 12 топова и многе ратне спреме.

Целу ноћ трајала је пешачка чарка дуж Мораве. После по ноћи бацише Срби своју камену ћуприју код

Делиграда у ваздух, и скидоше своје дрвене мостове.“ —

Апстрахирајући од „камене“ ћуприје на Морави, па још код Делиграда, која није нигде постојала осем у фантазији г. Мајерса, има по гдекоја тачка у овоме извештају његовом о битци 17-тог Октобра, које су толико тенденциозне да једна другу у лаж тера. Јер кад је Аза-бејов coup de main испао за руком, те Турци овладаше једним од најважнијих српских редута, и кад их то јуначко (кроз јаругу) дело није више коштало од два човека, кад даље прича, да се посаде осталих шанчеве несу ни браниле, онда како је могло у Турака бити близу двеста мртвих и преко три стотине рањених? Од куда је битка трајала ваздан, од куда се дуж Мораве продужила целу ноћ?

Из самих рапората наших непријатеља о тој битци види се да су наши сељаци-војници и тога дана на Ђунисним висовима учинили своју дужност, колико су могли и умели онако голи и боси, онако изнурени четиримесечном борбом без измене.

Четири стотине наших мртваца на шанчевима Св. Нестора и око 800 рањеника (који су превијени у ђунисном и делиградском завојишту и у Хрватовићевој војсци) најбољи су доказ, да несу наши бегали као што их је сам главно-командујући грдио по ходницима делиградскога штаба, ослањајући се на рапорте оних, који су се градили тима рапортима већи јунаци, него што беху у ствари . . . . .

И та околност, што Турци поред све своје „сјајне победе“ над смрзнутим и самима себи остављеним посадама Св. Нестора, несу успели да од ње начине катастрофу за српску војску, за којом је г. Мајерс тако уздисао, најбољи је доказ, да им та победа није била баш тако лака.

Г. Мајерс нема ни мало право, што за то неексплоатирање победе грди Махмуд-пашину бригаду. Она се позитивно беше упутила од Витковца к нашим мостовима, али тек што њена кавалерија дође близу до првог понтонског моста (горњег), а парче друма испред ње оде у ваздух. Наши потпалише једну спремљену мину-

То је тако заплашило ескадроне који беху у авангарди, да су се ventre à terre, вратили право у своју пешадију.

Па и још једноч, по што се беху опоравили од тога страха, пође Махмуд-пашина војска истим путем. У то доба наши у велико оступаше са Св. Нестора серпентином, која се спуштала поред манастира Св. Нестора, и дебуширахy из јаруге на насип. „У том ужасном тренутку — причао ми је очевидац, пуковник Ђорђе Катарџија, који је с румунским батаљоном био послан али доцкан у помоћ браниоцима Св. Нестора — видех где пуковник Јоца Ђорђевић хоће да скине горњи понтонски мост... С тешком муком га уздржах од тога, више мимиком него речима, јер не знам да ли разумеваше француски, показујући му осем наших пешака још и једну батерију нашу која се мучила да се баш тога нашег моста дочепа. Хвала богу, те ме је послушао, јер мало доцније пређе та батерија на десну обалу Мораве (беше то капетан Мата Оптркић, ја сам га после молио да ми запише своје име, да га не бих заборавио, и одмах одатле отпоче најжешћу ватру против турске колоне, која би иначе пресекла једину оступницу нашу онде, где јаруга манастирска излази на друм, и која се сад морала вратити од граната и картеча Оптркићеве батерије."

Тек по што ни други покушај не испаде за руком Махмуд-пашиној бригади, да изврши заповест коју беше добила, пође она по врлетима уза страну Св. Нестора. —

Руски добровољци, који беху тога дана у борби на брду Св. Нестора, храбро су се тукли, о томе нема сумње, али је тако исто необорива истина, да их је много и отишло и то не до Делиграда, него право до Параћина.

С тога грех на душу оним руским официрима, који су 17-ог Октобра неколико пута телеграфисали са Св. Нестора у Делиград да су: «Сви Срби побегли, а сви Руси изгинули.» Те су депеше доводиле ђенерала Черњајева у праве пароксизме беснила, јер одговорност коју је он имао пред руским народом за оних 3100 руских добровољаца, што их је свега добио у моравско-тимочку војску, чинила му се већа него одговорност коју је узео пред светом и својом савешћу за судбину целога једнога народа, за судбину једне читаве државе.

Черњајев је цело пре подне јурио по оном узаном ходнику, и у место да издаје нужне заповести да се благовремено пошље помоћ на висове Св. Нестора, он хвата једног по једног српског официра у штабу, па се на њега продере: «Ваши су Срби...., сви су побегли, а руски добровољци *сви су изгинули* !»

Ја сам то пре подне три пута прилазио главнокомандујућем с покорним питањем, хоћемо ли и у колико сахата поћи на позицију, и сва три пута продерао се на ме са свим рапавим гласом:

— Ваши Срби сви побегли, а моји Руси сви изгинули!

Да сам у ономе тренутку могао слутити колика грозна неправда беше у томе тврђењу, ја бих знао шта бих му одговорио, па да је сто пута главнокомандујући, али ја сам се бојао, да је према изнурености наших сељачких трупа вероватно, па сам стиснувши зубе — ћутао.

На основу тих лажних депеша са Св. Нестора, беху послана така иста извешћа не само у Београд, него чак и у Ливадију и у Москву. Услед тих лажних депеша нададе руска журналистика дреку, која је одјекнула чак

и у Кремљу, где је оним хиљадама српских синова што пролише своју крв за ослобођење балканских Хришћана, учињена тешка неправда. Они, који су је учинили, уверили су се доцније о томе на Плевни и на Шипци...

А да су те депеше и та извешћа била лажна, доказује овај факт: Межењинова бригада, у којој је била главна маса руских добровољаца и која је имала да брани главне шанчеве на Св. Нестору, није изгубила ни онолико људи колико наша рудничка или алексиначка или чачанска бригада, а камо ли да је изгубила толико колико наша ваљевска бригада I-ве класе, која се вратила са половином својих људи.

Да несу „сви руски добровољци изгинули" доказује факт, да су за време целог доцнијег примирја руска бригада и руско-бугарска (или арнаутска, како ли су је звали) седеле у гарнизонима Београд, Смедерево, Крагујевац и Кладово.

Ко још сумња, нека упита дунавско паробродско друштво, колико је на својим паробродима вратило из Србије руских добровољаца низ Дунаво, нека запита колико их је наш „Делиград" одвезао, па ће видети, да ли је истина било да су:

„Вје Рускије-легли, вје Серби убјежали."

Међу тим и ако су те грешне депеше са Св. Нестора причињавале ђенералу Черњајеву праве пароксизме беснила, опет је он с целим штабом у 1 сахат, кад су Турци јуришали бригадним колонама на наше последње позиције, ручао у штабној трпезарији по свима правилима нашега штабнога реда.

Ја се само чудим, како је могао окусити, кад је у џепу имао толике депеше, да су сви Руси изгинули?...

Тек у неко доба после подне издаде Черњајев заповест, да се иде „на пазицију". Под тим именом ваља сад разумети доњи ђунискп понтонски мост, јер када стигосмо на обалу моравску код тога места, већ беше огром-

на већина наше војске прешла на десну обалу Мораве. На северној падини Несторовог брега, од прилике на висини самога манастирчића, беше већ једна турска батерија заузела позицију и отворила ватру. На пољани између ђуниске механе и окуке где се улази у ђуниско село, појавише се већ Черкези, али их још ҁе ри ваше једна наша батерија, која се беше поставила на лево од моста на десној обали, и код које видех помоћника начелника артиљерије мајора Драгољуба Марковића.

Десно од моста стајаху Црногорци, остатци њихове растркане легије, за коју ми је пуковник Катарџија причао, да ју је још око 10 сахата пре подне видео код Мостова, у место горе на позицији. Не знам да л' је он то главнокомандујућем причао, али тек Чернајев стаде им говорити Speeck који сам на несрећу опет ја морао преводити на српски. Од прилике им је казао, како су они данас једини учинили своју дужност, како су се Црногорци тукли увек као јунаци, и како им он за то дарује сваком по једно џубе (шубу), вина колико им се хоће и 150 # у новцу да међу се поделе и поставља им логор у авлији самога штаба, где ће они од сад бити његова гарда итд.

Црногорци одоше после тога *певајући* у Делиград, а цео штаб са главно-командујућим за њима.

Да ли су мостови још у вече или ноћу скинути, не знам.

Сутра дан, 18-тог Октобра, стадоше Турци са Св.-Нестора да гранатама траже остојања, и мора да су то чинили из оног једног великог круповског позиционог топа, јер прва граната паде пред горњу механу Делиградску, где су ми сад била сва завојишта с деснога крила. Друга турска граната из тога великога топа удари на крајње лево крило делиградске позиције, које беше на оном вису, што је према Мозгову....

Такво далеко терање упрепасти официре, а на морал наших трупа које беху у делиградској позицији имало је чисто чаролијско дејство.

Одмах после прве гранате, као на какав дан сигнал кренуше се људи, стока, кола, с онога места где се беху нашли поред Мораве, право на север, к височима који су лево од Делиграда, и све је то ишло не тражећи стазе ни пута, већ право преда се. Људи несу бегали, ишли су полако, али као прилив морски све даље и даље уз брдо и никаква их сила није могла зауставити . . . . .

У тај мах неким несретницима паде на памет, да запале сламне колебе које беху на височима изнад рујишке реке. То начини још већу забуну.

У штабу се тога дана закључи, да се напусти Алексинац и Бобовиште, да се тамошње трупе повуку у Делиград те да се још на Делиграду покуша последња одбрана пре него што би се повукли на утврђења између Параћина и Ћуприје. Посадама алексиначким и бобовишким оде заповест, да ноћу између 18-тог и 19-ог Октобра напусте своје позиције и да оступе од чести на улазак у бањску клисуру, од чести на Делиград.

Ја одмах наредих евакуацију свију војно-санитетских института у Ражањ, само за делиградску посаду одредих Др. М. Марковића са његовим персоналом и материјалом на вис, где је пре била делиградска пољска болница.

При свем том што беше одлучено, да се држимо на Делиграду, главнокомандујући 18-тог по подне остави Делиград и оде у Ражањ, а за команданта у Делиграду остави пуковника Јована Ђорђевића са помоћником Прапорчетовићем. Осталом штабу беше заповеђено, да остане до мрака у Делиграду, па онда да дође у Ражањ.

Да не би пао у очи одлазак ђенералов, те да се не би трупе због тога аларминале, „конвој” главно-

командујућег оде напред, а он седе сам на каруце с не знам којим руским официром, па оде као бајаги да осматра делиградска утврђења, и кад је у тој шетњи дошао до ражањског друма, онда је опучио право и то не само до Ражња, него чак у Параћин, јер кад ми стигосмо у Ражањ, у вече 18-тог Октобра рекоше нам, да је главнокомандујући отишао Књазу у Параћин и да ће се сутра вратити.

Дохтуров стиже у Ражањ тек пошто се уверио, да се евакуација Алексинца и Бобовишта извршила према наредби и одмах посла нешто војске на висове Св. Романа и на излаз моравског теснаца код Сталаћа, где је наредио, да се извесна утврђења подигну, како би се спречио туда пролазак Турцима, ако би покушали, да туда продру у велику Моравску равницу. Осем тога издао је нужне наредбе, да се обнови свеза с Хрватовићем. У опште, у целом штабу Дохтуров као да беше једини, који није био изгубио главу. За одбрану Ражња он издаде наредбу, да се сви руски добровољци искупе у Ражњу и 20-тог у јутру, кад је Господар Књаз стигао с Черњајевом у Ражањ дочекао га је фронт од барем два батаљона руских добровољаца (остали беху већ у Параћину).

Господар Књаз одмах је за тим са свима нама отишао у Делиград где је обишао све позиције, не изузимајући ни „крвави вис”, који је сад био најизложенији турској артиљеријској ватри са Св. Нестора, где је поздравио целу војску, која беше по шанчевима и између шанчева упараћена. Људи су преко сваког очекивања добро изгледали, и појава Светлог Владаоца међу њима, чисто их је електрисала.

За тим се опет вратисмо у Ражањ, где се Књаз опрости с нама и оде у Параћин.

Истога дана издаде шеф штаба, Дохтуров заповест да цела инжињерија и цео санитет иду такође у Пара-

ћин оставши само оно што је најнужније за Делиград и Ражањ.

Та ми заповест беше врло пријатна, јер сам на брду више Ражња имао којекаквих 50—60 кола натоварених санитетским прибором, која су пуних 24 сахата стајали на киши и на снегу, и пропадали заједно са свима санитетским трупама, које још од почетка рата не имађаху ни шињеле као друга класа, него само своје исцепане сељачке хаљине и продеране опанке.

Према тој заповести, ја одредих за Делиград оно санитетско одељење, које се само искало, а то беше Др. М. Марковић, за Ражањ оставих Др. Јорданова са малом пољском болницом, а свима осталим санитетским трупама и заводима издадох заповест, да се одмах крену у Параћин.

21-ог Октобра када се Књаз враћао из Параћина у Београд, добио је у Сараорцима депешу од Игњатијева, у којој му јавља за примирије, које вреди од 20-ог Окт. што је одмах из те штације саопштено целој нашој војсци.

То беше последица руског ултиматума у Цариграду. —

21-вог у вече био је цео наш штаб у Параћину. Први српско - турски рат беше свршен. Оно, што би се имало још причати, није се више догађало „на граници”...

Владан Ђорђевић

ГОЛУБАЧКА ВОЈСКА

БАЛАДА

I

Многа чуда причају се,
Тешке клетве и страоте,
Многе приче казују се,
Многима се спомен оте:
Те се памти што је било славно
Чим се Србин поносио давно.

Ал' имаде тешких јада
И грехова и невоља,
Што но трају још и сада.
Паштају се с пуно боља:
И мртве се не смирују главе
Већ у гробу кољу се и даве.

На Дунаву силној води,
Где се хумке лепе дижу,
Где вилини стоје броди,
Где се села венцем нижу,
Где у мирне сад и лепе дане
Цвета цвеће широм на све стране:

Није негда било тако,
Нит се знало за ту срећу;
Беснео је тамо пак'о,
Где су села сад у цвећу;
Страоте се преко њега свиле,
Паклене га освојиле силе.

Крвиле се војске силне,
Левала се крв потоком,
Хумке, доље све умилне,
Докле можеш видет' оком
Све облила беше крвца врела.
Што је проли оштар мач и стрела.

На земљу је магла пала,
Дунаво се пенушило,
Рођена се браћа клала,
И богу је тешко било,
Па је грешне проклињао људе:
Нек се кољу! Нек им тако буде! —

II

Памти народ прошле ваје,
Унучади деда прича,
Савете им мудре даје,
Милој деци добри чича:
Чувајте се децо клете свађе,
Нико с њоме добра још не нађе.

Свадише се наши стари
О богатство, о господство,
Забацише свете ствари,
Погазише крв и сродство,
И вргоше крвав нож међу се,
Погубише лудо главе русе.

О много смо љута јада
Преко главе пребацили,
Унучади тешко пада
Што су деди сагрешили.
Чувајте се моја децо драга
Издајице, проклетога врага.

III

Над Дунавом тамо глете
Где се магла спушта сива
Где у облак стене лете;
Под њима се Дунав скрива —
Где но оро једва да достигне
У облаке суре кад се дигне;

Погледајте плоче оне:
Гробови су све то ладни;
У Дунаву ту се роне,
Е да утру спомен јадни.
Сад су мирни, сетни; — ал не тако
Сваког часа и у доба свако.

Кад за запад сунце зађе
А на земљу мрак се свије,
Кад уморни мира нађе,
Сан му снагу у крв лије,
Кад се звезде мрачним небом оспу
Па на земљу благе зраке проспу.

Кад је мир и понор нема,
Кад запоју први петли, —
Онај брег што тако дрема
Кроз мрак често се засветли;
Зачује се шум и жагор нека
Као речи, вика из далека.

Испод земље, из пећина
Заоре се тајни гласи.
Чарна гора и долина
Крај Дунава, и таласи
Одзову се; вода тек захуји,
Земља тутњи, ветар гњевно зуји.

Бојна труба јекну часом
И убојне даворије
Чујеш топот коњски касом:
Бој се љути канда бије.
Звизгу стрела зачујеш, и писку,
Помагање, јаук, јад и вриску.

Један час па и то мине. —
А са брега са висине
Бледи пламен опет сине,
Дунаву се право вине.
Две се војске тамо виде, чисто
Ко на дану, тако, тако исто.

Јунаци су у ред стали,
Крвави су, оружани;
Тако су се негда клали
Кад су били грешни дани:
Брат на брата крвав нож је диг'о
Убио га мучки где га стиг'о.

IV

Стоји војска али није
Ни поносна ни весела.
Нит се бије, нит крв лије
Нит војводи венце сплела:
Јунаци су сенка, рука сува
У прси се залеђене грува.

Јер гле јада, гле невоље
На ниједном нема главе.
Из гробова сви напоље —
Кад год петли поноћ јаве
Излазе нагрђени тако,
Измеће их јадне сами пако.

Мртве главе Дунаво је
У корито зaронило,
Да би ту у крило своје
Брацке јаде зар сакрило;
Мирна гроба овдена им дало:
Под таласе бурне закопало.

Ал ненавист гадна, ташта
Није мали грех и лаки:
После смрти љуто пашта
За издајство оно сваки.
И нек пашта, докле траје света,
Тако свака издајица клета.

Уздисаји ту се чују
И стењање, сваке страве
А све дубље потонују
У Дунаво мртве главе.
Рану коју брацки нож засече
Лекови је никад не залече.

Хуче ветри, а таласи
Љуљушкају мртве главе,
А из воде страшни гласи
Зачују се крај дубраве:
„Проклет! навек проклет Јеремија,
Издајица, изрод, арамија!"

V

Па им на суд ваља поћи
Пред онога који влада
Небом, земљом, даном ноћи,
Од истока до запада.
Тамо грешне суд и правда чека,
Правда, која траје век до века.

Ох, та гроб је кућа страшна,
Вазда ладна, вазда тавна,
Пуна мемле, тесна, прашна,
А постеља никад равна:
Све то пишти, досађује, дира,
Грешно тело да не има мира.

Сад по брегу сени бледе
Тумарају, грувају се
Куд их вођа њин поведе,
Е да нађу главе русе,
Јер и он а с њим и војска цела
Вечном клетвом нагрђена тела.

Руком сваки маше, пипа,
Горе, доле, око себе;
Гура стене, кида, штипа,
Све што зграби чупа, гребе.
Ал да јади још и већи буду,
Све су муке, труди сви залуду.

Све страшније вода хучи,
Страшнија се клетва чује:
„Проклет био ко се турчи,
Који закон свој не штује“! — —
Јадна војска сад би тамо хтела,
Од куд клетва така долетела.

Ал' се вали запенуше;
Под пеном се стена ломи
Облаци се нарогуше,
А загрме страшни громи;
Муња севне, за њом гром се вине
На те чете, небу са висине.

Гробови се сад отворе
Преплашена војска бега
У студене мрачне дворе,
Свак на своје место лега:
Да га туна крије поноћ тамна
До судњега господњега дана.

Клону кости ту витешке,
Над њима се плоче свале,
Још тек чујеш клетве тешке
Испод брега са обале:
„Проклет, проклет навек Јеремија,
Потурица, изрод, харамија!“ —

Н. Ђ. Ђорић

БРАТО МАТО

ПРИПОВЕТКА

I

Некад су се људи много боље пазили, марили један за другог, одлазили један другоме и братски јели оно мало соли и хлеба — што је бог дао.

И дан дањи прича се по целој Јасеници неки брато Мато и брато Јанко. Ко их год спомене свакад ће рећи: „Нема више оне љубави и браства, што некад беше".

А ко ли је био тај Мато и тај Јанко?

Јанко је био прост сељак, добар домаћин. Мато је био колар, добар и вредан мајстор у селу Жабарима.

Јанко био средовечан, око 35 својих година, повисок, сувоњав, махом суморан, често болешљив. Мато за две три године млађи, омањег стаса, здрав и једар човек, лепушкаст, махом весеље и добре воље.

Јанко је имао доста баштине, стоке и свега доста у кући; имао је добру, вредну, а младу па и лепу жену Смиљу; само што није имао — деце.

Мато није имао ни деце, ни жене, ни стоке, ни баштине, само — свој алат и коларницу на дну села, подалеко од куће Јанкове.

Јанко је волео Мату, Мато је волео Јанка. Од велике љубави и милости звали су један другог: „Брато Јанко — брато Мато!"

Добри су били то људи. Пазили су се и с другима, а највише с Нешом Срндаћем, што му је кућа одмах

преко једног вотњака иза Јанкове. Али тек — њихове љубави не беше у далеку!

Мато је волео да гради кола. Јанко је волео да има колâ. Сваки час ето ти Јанка озго те пред коларницу:

„Брато Мато, начини ми још једне канате, још једну руду.

— Оћу, брато Јанко, оћу! Кад теби нећу, а ја коме ћу?...”

И гради Мато Јанку све што му год наручи.

На Јанковом тавану било је пуно коларских ствари: точкова, главчина, осовина, свракела, руда, јармова, срчаница, каната, јастука.

Питају га људи, а често га запита и брато Мато: „А што ће ти то, брато Јанко?

— Па даће бог деце, брато Мато; нек им се нађе!”

И гради брато Мато све што му год наручи брато Јанко. Јанко ће опет њему дати или жита или смока или коју пару, кад му затреба — као сиромаху колару у селу....

Често је брато Мато одлазио кући Јанковој. Тамо је дочекиван као брат, као најближи род. Брато Јанко већ не може да се наразговара сит с њиме. Снаша Смиља двори га као рођеног девера, па и она га зове: „брато Мато!”

Једном у премалеће занеможе брато Јанко. Паде у постељу. Не помогоше му ни траве, ни молитве. Дошао му беше суђен час, и умре веселник.... Жали га Смиља, жали брато Мато, жале сељаци. Ништа се не зна — ко га већма жали!

Дође поп Миле и рече: Није вајде жалити; да се сви побију не могу га повратити.... него да се брато Јанко сарани по реду и закону хришћанском.

И спремише се да носе Јанка на гробље.

Брато Мато оде у чајир Јанков те нахвата доста волова. Поскида с тавана све точкове, осовине, руде, канате, јастуке, срчанице, свракеле, јармове, па све то скрпи којекако, упреже волове, и — крете се читава поворка све нових кола за мртвим Јанком на гробље. Брато Мато одабрао је најлепша кола, с најшаренијим канатама, упрегао две најрогатије рогоње, и на та кола натоварио снашу Смиљу.

Кука Смиља, бије се у прси, запева — сво се село разлеже. Брато Мато иде тужан поред ње и једнако брише сузе рукавом.

Кад бише на сред села, поред куће неког Станка Ценабета, а прну црна као гавран кокош, те прелеће преко мртвог Јанка. Тргоше се сви пратиоци, тржe се снаша Смиља, а тржe се и застаде и брато Мато.

„Није добро! Аја, не ваља ништа! чу се жубор међу људма.

— Има ли ко пару царевицу? упита брато Мато.

— Имам ја, жалосница! отеже снаша Смиља као нарицућн, па откиде са зубуна, између осталих пришивених парица, једну и пружи је Мати.

— Ваља му метнути под језик, није вајде, рече брато Мато и тури ону парицу у гуњче у џеп.

Стигоше и на гробље. Спустише Јанка. Поп Миле очита му дуго, свесрдно опело — као добром домаћину. Пита га: „где је злато и сребро?" Обично питање којим пита поп свакога без разлике на укопу: и богаташа, који је за свог века имао и сувише злата и сребра, и сиромаха, који је ретко виђао једва по неки грош у џепу и који је и са̑м много пута запиткивао: „та где је злато и сребро?" Дође већ и „вјечнаја памјат," и приђоше људи да спусте Јанка у гроб.

„Стани, попо! Станите, браћо! истаче се брато Мато, вадећи царевицу из џепа.

— Шта ћеш, Мато? упита поп.

— Да му метнемо пару.

— Какву пару, људи; спустите тог човека у раку!

— Треба, треба, попо! Прелетела је кокош!... Неће ваљати без паре! завикаше многи.

— Е како вам драго! рече поп и измаче се.

Брато Мато расклопи уста мртвом Јанку, метну му царевицу под језик, заплака се и само учини: «еј, мој брато!..»

И спустише Јанка. Бацише сваки по мало земље, рекавши: «бог да га прости, лака му земљица!» Засуше раку, пободоше крстачу, и вратише се с гробља. Са Смиљом пође тетка Новка, стара кочоперна бака, која се свакад нађе онде, где је жалост да теши жалосне, а где је како весеље и радост да се шали и весели с радоснима.

Брато Мато врати опет сва она кола кући Јанковој, поиспаличава волове, па их нагна у чаир. Кола растави и позатура све опет на таван, где је и било.

Док је Мато то радио и петљао, дотле је снаша Смиља обилазила по кући, по вајату и свуда по зградама и кукала иза гласа и грувала се у прси. Већ беше промукла и прекамукала од тешке запевке.

«Немој, снашо! немој, веселнице! теши је тетка Новка, а сузе јој се котрљају низ образе као грашке. Божја воља — сви ћемо једном тамо!

— Како нећу, мени ојађеној! отеже снаша Смиља промукло. Куд ћу, црница, куку мени.... саморана!

— Љутиш бога, снашо јадна! теши је тетка Новка. Немој се убијати, није ти вајде, повратити га не мош. Ниси ти, снашо, саморана; има добрих људи, којаспиће се, нагледаће те. И црвак под кором није саморан....»

Једва се мало угаложи снаша Смиља. Беше се већ почео хватати и сутон. Брато Мато нацепа јој дрва, донесе воде, сјави стоку и позатвара у оборе. Кад све среди, пође доле у своју коларницу. Снаша Смиља тек уздахну па кроз плач упита:

„Оћеш се којасити у јутру, брато?

— Оћу, снашо, оћу чим сване.

— Немој, синко, прихвати тетка Новка, заборавити ову сиротицу. И док је Јанко био жив, ова ти је кућа била отворена и у подне и у поноћи. Па дођи, којаси се чешће. Видиш и сâм, сирота и онако никог од рода нема!"

Брато Мато само учини: „е, тето, доста сам ја соли и леба овде изео....." па већ даље не може; баш му лепо стаде реч у грлу колико му би жао. Обори главу и оде на ниже.

Снаша Смиља остаде сама крај ватре с тетком Новком. Новка ће ту и преноћити — нек Смиља није сама.

II

Давно су дали Јанку четересницу, још мало па ће и погодишњицу.

Снаша Смиља већ се прилично свикла на самовање. Чува кућу и надгледа ону баштину и стоку, као какав мушкарац. Што не може сама да доспе, нађе се већ добра душа те јој помогне. Често је обиђу људи из села — сирота је, сама, севап је којасити се. Нешо Срндаћ уврати се готово сваки други — трећи дан и пита: треба ли што да се помогне, да се набави. „Нека, Нешо, одговара му Смиља, теби хвала што ме се сећаш; али ево брато Мато ми помаже." Дође боме кашто и поп Миле: „Како је, снашо Смиљо? Можеш ли да учиниш што? Оћеш да ти пошљем мог слугу, нек ти нацепа дрва, врати стоку, донесе воде?" — „Нека, попо, одговара Смиља, теби хвала што ме се сећаш; али ево брато Мато ми помаже...."

И одиста брато Мато из дана је у дан код куће Јанкове. Од јутра до мрака помаже Смињи, разговара је,

теши, како најбоље умео. А већ што је Мато умео да разговори и разгали човека, да се свачем довије и свачему доскочи — тога у далеку није било. Из најпре је и он био суморан, ћутљив. А како неће, кад је изгубио свог најбољег пријатеља! Мора човеку бити необично и празно око срца. Мало по мало и Мато се навикнуо без свога брате. Истина, кад Смиља помене покојног Јанка, а њему се тек заврте сузе и одмах обори очи преда се, па баш не уме ни речи да заусти....

Еле, ради брато Мато и стара се о Смиљи — као да је тамо домаћин. Ретко ће кад привирити у своју коларницу; готово је већ са свим затворио. Људи по селу муче се и кукају што им нема ко оправити кола. Неком спао наплатак, неком поиспадали паоци, неком се пребила осовина. Обилазе око коларнице, завирују..... Мате нема!

„Море Мато, кад ћеш ми оправити онај точак?" пита ко.

— Оправићу, брате, чим доспем.

— Море Мато, ти баш не избијаш из куће Јанкове! дирне га који ђаволан.

— Е ваља, брате, и на душу помислити! Сирота жена, сама, куд ће пре! А ја сам доста соли и леба појео у оној кући....." дочека Мато, као запета пушка, и стане доказивати: како му је баш дужност да надгледа и чува кућу покојнога Јанка.

Тако одговори Мато, па се и не осврне на своју коларницу, него хита горе право кући Јанковој.

„Еј, брато Мато, рећи ће му почесто снаша Смиља, бог ти дао и овог и оног света! Да ми тебе није — куд бих овако сама и једина.....?

— Е, снашо Смиљо, одговорио би јој Мато, кад бих се још тебе оглушио, сапрео би ме онај леб и со

што сам у овој кући изео....” па би наставио онај посао што му се деси у шакама, тако брзо, тако свесрдо.

Снаша Смиља погледала би га онда по дуже, поћутала би мало, па тек рекла:

„Као да си одрастао кућећи кућу!... Благо ли си оној друзи, која за те пође!”

Брато Мато се мало насмеши, нешто се зарумени па ради даље.

Снаша Смиља опет поћути, па као од шале запита:

„Оћеш, брато Мато, да ти ја насочим девојку, добру кућаницу?

— Та оно, снашо, знаш, почне Максо па се нешто сплете, мрка капа — зла прилика ...

— А што, брато? Вала богу девојака доста, нашло би се и за те.

— Мучно, снашо, бога ми! Кад нисам раније.... Па онда, видиш, ја — сиромах колар”....

И обично се на том разговор прекине. Брато Мато уради што буде за рад. Чим се почне хватати сутон, он се дигне те оде доле или к механи или својој коларници. Кад се год враћа од куће Јанкове, свакад је нешто замишљен, нешто шапуће, као да се сâм разговара. Снаша Смиља свакад га испрати до вратница, па ту стане и дуго гледа за њим, докле већ не замакне доле низ вотњак, па се онда врати најлак у кућу.

Често се брато Мато уврати узгред до Неше Сридаћа; ако га не нађе код куће, он сиђе доле к механи, тамо га сигурно нађе, те се проразговара мало с њим. И док је покојни Јанко био жив, Мато се пазио с Нешом добро, а пазио се с њим и Јанко. Од како је Јанко умро, од онда је Мато почео још више друговати с Нешом. Нема дана а да се њих двојица не састану. Или ће Нешо наћи Мату или Мато Нешу, тек не може се никако обићи, а да њих двојица не продиване мало, па и то — махом на само, као да се нешта договарају и

крију од осталих људи. Од неко доба почели су звати и они један другог: „брато Нешо — брато Мато!" Често се нађе какав ђаволан те рекне: „О, људи што је овај наш Мато дружеван! Док би покојни Јанко — не одмицаху један од другога; сад опет — Нешо Срндаћ!..."

Нешу су прозвали „Срндаћем," што је висок, кракат, окретан и брз. Беше то човек веома куражан, доста досетљив — истина не онако као брато Мато, али тек досетљивији од многих. Био је поуздан за чудо. За свог пријатеља учиниће свашта. Умео је ћутати и чувати сваку тајну; слободно си могао њему казати — остаће тако поуздано као под каменом. Кашто је имао обичај и да слаже. Али слаже тако вешто и лепо — да свак, па чак и он сам, мисли да је истина.

Нешо је често бранио брату Мату, кад га окупе задиркивати што је готово са свим забаталио своју коларницу. Мату је опет свуда хвалио, како је то добар вредан, милостив човек. Често би додао онако уз реч: „Ала би то био добар, ваљан домаћин, да само има своју кућу, сиромах!"

III

Једно јутро уз Међудневицу беше пошао брато Мато горе кући Јанковој. Иде тако и ћути — нешто се замислио; и не чује где га Нешо већ неколико пута зовну: „Брато Мато! о, Мато! чекни де, море, заједно ћемо!"

Мато се чисто прену и осврте се. Нешо га већ стиже, насмехну се па рече:

„Колико вичем, добар чоече, а ти ништа!

— Вере ми нисам чуо, одговори брато Мато.

— Ниси зар оглунуо?

— Оглунуо нисам; тек бејах се нешто замислио.... бог те веси где ми је памет била! рече Мато и одмахну руком.

— Ама, брато Мато, настави Нешо и опет се мало насмехну, теби од неко доба нису све козе код куће?

— Оно знаш, брато Нешо, рећи ће Мато... мука ти е данас спромаху човеку. Већ ми и догрдило! Ради и дан и ноћ, па ни на главу тозлуке ни на ноге капу....

— Та валда на главу капу!.. . рече Нешо и грохотом се насмеја Мати, што тако у забуни наопачке каза.

— Бог с нама, куд ми је памет!" учини Мато, па се и он мало насмеши.

Поћуташе обојица, па ће Нешо почети:

„Јамачно ћеш, брато, горе до Смиље?

— Та да се увратим мало. Јуче се некако мимоиђе те не одох. Ко зна, може јој што затребати.

— Ама видиш ли ти, брато, рече Нешо, како су салетили просиоци, па све неки зенђил људи? Бог и душа биђе скоро сватова!

— А салетили ја, рече полако Мато.

— Оно, знаш, имају и рашта. Вала богу, баштине доста, доста мала; жена вредна, па бога ми млада а и лепа. Деце нема, само сама... Онај Живан из Рудника највише се натурио. Већ је три пут до јако помињао преко људи, а ономад је и сам долазио кастиле....

— Жао ми је, рече Мато и обори главу, ако је Живан одведе. Заробиће се јадница!... Није шала онолика кућа, па ситна деца....

— Јес ја! Знам. Живан је удовац, има четворо дечице, све једно другом до увета. Терет је то!

— А помињао је и онај Ранко Врљо из Груже.

— Бога ми, ја јој не месим колача да иде у кућу Ранкову! рече Нешо. Онолика задруга, па људи некако џандрљиви као Арнаути... Него чујем — проси је и Мирко дућанџија из Рогаче.

— Таман да упути ово мала и тековине! рече брато Мато некако јетко.

— Вала, брато Мато, није јој за нужду ни да се удаје. Ето тек је прошло пô године од како је умро покојни Јанко, не би баш ни лепо било да пита. Нек почека, наћи ће јој се прилика и овде; има, вала богу, људи вредних и честитих", рече Нешо и погледа испод ока Мату.

У том наиђоше већ према кући Нешиној.

„Ајде вамо, брато, да попијемо по чашу ракије, понуди га Нешо окренувши својим вратницама.

— Вала ти, брато, као брату, рече Мато. Нека стоји други пут; нешто ти нисам оран за ракију.

— Збиља, оди да попијемо коју, понови Нешо стојећи на вратницама.

— Не могу ти вала ни окусити, рече Мато. Нека — други пут, лако ћемо пити..."

И одвоји се те оде најлак горе кући Смиљиној. Нешо погледа мало за њим, махну главом, уђе на вратнице и замче кроз вотњак кући својој.

Снаша Смиља беше тај дан нешто разговорна. Мало — мало па тек запита што брату Мату или му стане причати што.

Мато опет беше нешто збуњен и карли, што одавно није. Кад би пред ноћ, он се спреми да иде, по обичају, доле у село. Снаша Смиља устави га да се мало одмори и изнесе му мало ракије, кад већ неће да остане да вечера. Опази она, где Мато нешта тражи, чибучић му у зубма, лулу напунио само да припали; али једнако пипа око појаса, завирује око себе, поред столице. Она га упита:

„Тражиш ли што, брато?

— Та где ми је чибук...?

— Па ето ти га у зубма! учини снаша Смиља и насмеја се.

— Нуто, одиста у зубма! зачуди се Мато. Бог с нама!.."

Снаша Смиља изнесе му из куће угарчић да припали лулу, па ће тек рећи :

„Баш си ти, брато од неко време нешто забринут !..

— Тех ! учини Мато, дође кашто чоеку и то...“ па ућута и поче распаљивати лулу.

Поћута мало и снаша Смиља, па поче полако :

„Ама, брато, баш бих те нешто упитала. Одавно се каним, па се све некако размимоиђе.

— А шта то, снашо ? рече Мато и погледа је.

— Оно знаш, брато, настави Смиља и обори очи. Ти и сâм видиш... оволики терет, кућа сама, ја једина... Људи салетили — бога ми не знам ништа како ћу.

— Како те год бог учи, снашо ! рече Мато гледећи преда се. Шта ја знам ; да ти рекнем што, ко зна.... можеш после зажалити на ме.

— Не дао бог, брато Мато ! прихвати Смиља. Ја и овако немам никог, ни свекра, ни брата, никаке својте.... Ти си овој кући био најпречи пријатељ. Ако тебе не упитам — кога ћу ?

— До душе, снашо, тешко је и мушкој глави кад никога нема, а камо ли женском , рече брато Мато и мало уздахну. То ти могу и сам разабрати ! Али ту није лако паметовати.... може човек да огреши душу. Најбоље ће бити — промисли се сама, па како буде.

— Прôмишљала сам ја, брато , и промишљала , па, право да ти кажем, некако све зебем.... Отићи на јабану, па се још намерити на каку злу кућу.... Ето , тога се ја бојим !

— Оно, кад се човек промисли, тако је ! рече Мато и слеже мало раменима.

— Да одем у какву задружну кућу, знаш како је.... Ту су јетрве, ту заове, може бити свекрва, па свекар, па сваком ваља умостити.... Човек се ту сваки час ласно споречка. А ти и сам знаш — ја нисам то навикла. Покојни Јанко, бог да га прости, није ме ни-

кад ни попреко погледао, а камо ли да смо се кад споречкали.

— Е, снашо, учини брато Мато и жалостиво одмахну руком, беше оно добар човек као добар дан у години.

— Па видиш, брато, настави Смиља, ја не знам шта би ти рекао, а мени се све чини да би боље било да причекам још мало.....

— Истина, снашо, прихвати Мато повукавши добро из чибучића, тешко је, сама си.... куд ћеш пре. Али тек боље, мислим, и овако него намерити се на зло.....

— А и овај свет, рече Смиља и пружи Мати чашу ракије, некако чудан, може свашта рећи: „Ето није дочекала ни док година прође, него поитала брже боље!"

— Оно и ја сам тако често помишљао, али ми је, право даречем, жао било да ти кварим атер.... рече Мато пруживши руком да узме чашу, али му рука тако нешто задрхта да се пола чаше просу.

— Болан брато, ето просу ти се ракија! учини снаша Смиља и пође да му доточи из бардака

— Нека, снашо, немој бога ти! вели Мато и пресрета руком бардак да Смиља не долије. Доста ми је и ово... А ево већ и сумрак — ваља ми ићи! додаде брато Мато и устаде.

— Баш ја велим да и вечераш мало, па онда мош. Како ћеш тако без вечере? Ваздан радио..... бога ми греота!

— Нека, снашо, вели Мато, вала ти као рођеној сестри. Нек стоји други пут.... А ваља ми наћи и Нешу, сутра ће ићи у чаршију, да ми узме мало дувана.

— Реци му, бога ти, нек узме и мало соли. Требаће стоци, а немам баш ни трунка.

— Немај бриге, снашо! рече Мато и пође. А сад лаку ноћ!"

Снаша Смиља испрати Мату до вратница Дуго је гледала за њим — док није већ са свим замакнуо низ вотињак.

IV

Недавно је прошла Међудневица Скоро ће и Митров дан.

Просиоци Смиљини нешто се одбише. По селу се о том говорило и наговорило, па ућутало. Сад су дошле неке чудне ствари на ред. Нешто се народ почео клонити куће Јанкове. Од људи слабо ко свраћа, осим Песе Срндаћа, па и он ретко и као мимогред. Од жена нико не долази Смињи, осим тетке Новке. Она сврати кашто. Пита је снаша Смиља: „Камо се тето? Откад се нисн којасила!" Она се изговара да нема кад — не може да досне.

Нешто се и снаша Смила поче ретко виђати. Од неко доба већ не излази никуд Не можеш је видети ни у башти, ни пред кућом, ни код стоке — као пре. Кућа махом затворена, рекао би живе душе нема у њој. Само се брато Мато виђа или како цепа дрва пред кућом, или како гони стоку, или како се враћа отуда, или иде тамо.

Па и брато Мато се опет некако променио Ни онај човек — ни дај боже! Све је нешто карли. све се туђи од људи. Истина с Пешом се и сад састаје — готово чешће него пре, па све нешта шушкају крадом, на само. Упита ко Мату: шта ради Смиља, што се то од неко доба не виђа? Он никад неће људски одговорити, него заплете, замрси па тек окрене други разговор.

Тако је то било по за дуго. Док се у том поче по селу зуцкати како људи привиђају често. Прво је привидио Станко Ценабет — човека с белим платном преко рамена, око поноћи, где оде нејлак на више, или кући

Јанковој или некуд на другу страну. Барем се Станко клео свим чудима на свету да је тог човека видео. Неко је опет казивао, како је опазио ноћу опет онога човека с белим платном где стоји на прелазу доле ниже куће Јанкове. Други се опет клео, како је у сред села на раскршћу видео опет тог човека: стоји као стожер, а платно му се отегло низ леђа и читав аршин по земљи. За тим почеше неки казивати, како се често чује некакав тутањ кроза село, као да неко јури некога. Тако се причало најпре по качарама код казана, па онда по кућама, па по целом селу па по свој Јасеници.

Еле, мало по мало – народ се нешто узнемири и заплаши. Не сме нико ноћу да се макне. Па и стока се узјазбила, пашчад се узлајала – по сву драгу ноћ лају, рекао би земљу гризу. Поче се боме збиљски поговарати: да се, бог овде био, Јанко повампирио, да долази сваку ноћ својој кући и — још много којешта!

Боме, многи се забринуше, шта да раде и како да отарасе ту напаст са села. Неки идоше и попу Милу те га молише да чини ако што зна и може. Поп не даде ни поменути „Каки вампир! ћорава посла! Јесте ви, људи, луди?" Лепо их их избруси и покара човек... вратише се као водом поливени.

Тај немир по селу и страх трајао је некако до пред Божић. Око Божића као мало се умири. Хвала богу нико није привиђао ништа, осим неког Грује Спрже; он је баш на Бадњи дан у вече ишао доцкан, око глуво доба кући, па срео на раскршћу црно јаре.... Рекоше људи: „боже, вала ти, те се село једном смири!" Али јест! За мало је било то мировање. Баш око Сретења на један пут пуче глас по селу, да се виђа ноћу и некако дете. Нико под богом не може да се сети, откуда се то разгласи. Неки говораху, да је то дете прва привидела баба Новка; неки казиваху, да су то чули први пут од Неше Срндаћа; неки опет веле — од брате Мате.

Било како му драго — тек село се опет узнемири, горе много него пре. Нико живи не сме да се макне из куће.

Баш кад беше нека страва обузела село у највећи јек — сеђаху једно јутро у сеоској механи: кмет Живко, Грујо Спржо, Рако Тотрк и Станко Ценабет. Седе и разговарају о напасти што је спопала село.

„Вала, људи, рећи ће кмет Живко, ово је већ догрдило! Дошло је већ — да се село расељава. Није шала, болан, кад су себе биле божитње покладе....

— Море, кмете, и раније, прихвати Грујо Спржо; још пред Митров дан почело се шушкати по мало да људи привиђају.

— А уз Аранђеловицу, рече Станко Ценабет, срео је Мато Јанка на прелазу.

— Ама да ли је одиста био Јанко? упита кмет, као сумњајући, и ако је ту причу чуо до сад можда двадесетину пута.

— Главом он, рећи ће Рако Тотрк. Човек неће лагати, по што је жив. А клео се, кажу, свим чудима на свету — да је баш Јанко. Било је то у петак или у суботу. Мато мало задоцнио. Иде он озго од Јанкове куће доле својој коларници Ведрина, вели, као стакло, види се лепо. Таман ја, вели, на прелаз, онај доле испод куће Јанкове — кад на прелазу човек... стоји право као проштац, а преко рамена му платно....

— Баш платно! учини кмет Живко.

— Ја како! настави Рако Тотрк. Шта ћу, вели, немам куд! Накашљем се, вели. мало — он се не миче. Приђем ближе, загледам добро. Имам шта видети.... брато Јанко! Мени, вели, пођe коса на више!

— Па онда? упита Грујо Спржо.

— Е онда, вели куд ћу, него почнем: „Немој мене, брато Јанко, тако ти оне соли и леба, што смо братски

зели! А бога ми, вели, ја ти надгледам кућу и снашу Смиљу као сестру!"

— Јест, јест, рече Станко Ценабет, баш је тако рекао.

— Ја како! наставља Рако Тотрк, знам ја то. А он ти, вели, тек њему: „Е, брато Мато само да ме ниси тако заклео.... али, ајде, ајде!" Па онда окрете на више кроз вотњак и оде.

— А куд ли оде? упита кмет Живко.

— Бога ми, у оном страху, прича даље Рако Тотрк, није човек добро ни смотрио. Знаш, брате, и није шала!... Обазрем се, вели, једном, кад сам већ добро одмакнуо, и све ми се чини — замаче горе кући својој . ."

Ту Рако Тотрк ућута. Ућуташе сви. За тим ће почети Грујо Спржо, машући главом:

„Напаст бога ми, људи, напаст!..... Знао сам ја одавно да ту нешта има. Не говори народ узалуд.

— Па видиш, брате, прихватиће Станко Ценабет, ово се од неког земана и мре — све на пречац!

— О, људи, вели кмет Живко, ја не знам шта ће се ово! Таман се беше село мало смирило, сад опет то несретно дете!.....

— Е оно је баш догрдило, прихвати Грујо Спржо. Сваку убоговетну ноћ тутањ и несрећа по селу.

— Тетка Новка вели, рећи ће Станко Ценабет, да га је својим очима виђала. Није се, вели, навршило ни недељу дана како су га укопали, а већ је почело долазити кући. Најпре га чула снаша Смиља, где на тавану чита, чита — па текутањи и зове је: „нано, нано, устани да вечерамо!"

— Баш велиш, чита? упита кмет Живко.

— Ђавоља маштанија, наставља Станко Ценабет, чита ја како! Није прошло ни недељу дана како се родило, а већ је изучило школу. Ишло је и у богословију.... Ено наше рабаџије, што су одлазиле око Са-

вина дне некако у Београд, купу се свачим на свету, да су га видели у Београду. С торбицом о врату дошло у богословију. Цела је богословија дрекнула кад се оно помолило на врата. Оно је одмах село међ ђаке и почело читати боље него и један богословац, боље и од њихових учитеља. Свет је врвио као на чудо, те га гледао и слушао како чита....

— О, бог с нама и анђели божији! учинише готово сви у глас — и кмет Живко и Грујо Сиржо и Рако Тотрк.

— Није прошло ни недељу дана, наставља Станко Ценабет, а оно ти се, вели, помоли уз вотњак — носи под пазухом некаке прегрдне књижетине, све укорене у биволу кожу. Снаша Смиља чисто се, вели, скаменила од чуда. Оно уђе у кућу; торбица му пуна „Сановникā", „Рожданикā", „Вечитих Календара"; обеси је о клин, па рече: „Изучио сам, нано, богословију!".... И одмах поче читати. Снаша Смиља само се крсти. Оно ништа — седи и чита, устане чита, изађе пред кућу — чита, око куће — свуд чита и само чита....."

И кмету Живку и Грујп Сиржи и Раки Тотрку пође коса на више, не умеде ни један ништа рећи; само заколуташе очима и погледаше један другог.

„Еле нит шта једе нит пије, наставља даље Станко Ценабет, — само чита. Легне да спава, па се, бог овде био, надме као мешина, а у јутру опет спласне као и било. Снаша Смиља опазила то па ћути; не сме, вели, да каже ни брати Мати. Није, вели, прошло ни недељу дана како се вратило с науке, а оно баци једном књиге у крај па рече: „Е, нано, све сам прочитао, знам све!" па стаде шврљати онако беспослено око куће. Шврља тако шврља, па тек угледа некакав кајиш на дрвљанику. Сагне се да узме — нема кајиша; исправи се — опет кајиш; сагне се да узме — нема! Тако два три пут. Док ти на један мах оно врисну. Снаша Смиља ис-

трча из куће; сву је прођоше некаки мравци. Оно бежи у кућу — сво позеленило колико се препало. Увати га као нека грозница, и трећи дан сврши.

— А где ли га оно укопаше? упита кмет Живко и нехотице.

— Кажу иза гробља, негде крај пута, прича Станко Ценабет. Није се ни могло у гробље; некрштено а и онако некако наказање божије. Ја до душе не знам.... Нико онда није смео ни привирити кући Јанковој.... Укопали су га, чини ми се, Нешо Срндаћ, брато Мато, снаша Смиља, а и тетка Новка била је на укопу... Ја како! Па сад ето напасти — не да̂ селу мира! Сваку ноћ долази и тумара по тавану, чита и зове: „нано, нано, оди да вечерамо!" Снаша Смиља не сме да се макне од страха; по сву ноћ не сме да заспи Већ толико ноћи морао је брато Мато чувати да није сама ...

— Бога ми, не бих је ја чувао, рећи ће Грујо Спржо, па да ми је рођена сестра!

— Вала ни ја! рече Станко Ценабет. Али знаш ти Мату.... човек се лепо живео с покојним Јанком; па онда и куражан....

— А што се Мате тиче, рече кмет Живко он је куражнији од многих.

— Вала није куражнији од Неше Срндаћа, додаде Рако Тотрк. Оно јест и Мато, али Нешо — прођи се!

— Тако сваку ноћ, наставља Станко Ценабет.... Кад сутра дан, а оно на тавану или у кући крај огњишта постављена лепо сопра; на њој све неко иверйце и патрљчићи...."

Тако су се разговарали у сеоској механи кмет Живко, Станко Ценабет, Грујо Спржо и Рако Тотрк. Нису то били какви од оних што хоће да слажу тек штогод, него људи домаћини. С њима се кмет свакад договара, кад треба да се уради какав повећи сеоски посао. Истина — они су волели да свашто чују и да разаберу.

Нек се деси ма шта, било у њиховом било чак у трећем селу, они ће то одмах докучити од некуд.... Така им је ваљда нарав.

Еле, они се још дуго договараше с кметом шта да раде, и како да отарасе напаст са села. Да иду попу, поп их је већ једном избрусио — готово не смеду му више ни спомињати. Да јаве власти, ни то није некако најбоље. Ко зна шта ће власт рећи, а може на село пасти трошак у залуд. Да раде што сами — не ваља ни то; могу учинити што и горе. И тако тамо – амо, опет се договорише: да оду још једном до попа Мила — па да га замоле нека гледа те како год заварчи, ако му зна и може што.

V

Трећи дан после овога разговора у механи сеоској, кренуше се поповој кући рано из јутра: кмет Живко, Грујо Спржо, Рако Тотрк и Станко Ценабет.

Виде их поп Миле, па се као и зачуди мало: шта ли ће ти људи тако рано! Попа Пера таман беше пошла из куће с карлицом кукуруза у рукама, да нахрани ћурке, што се беху искупиле пред вратима па истегле вратове и каучу, — а људи те пред њу.

„Је ли попо дома, пошо? упита кмет Живко

— Ено га у соби, сад је баш устао", одговори поша и склони се да прођу.

Они један по један те у собу код попа. Неко вели: „благосови, оче!" неко: „благосови попо!" и поседаше, ко на столицу ко на миндерлук. Поп Миле одмах изађе те рече нешта поши, па се врати. Мало постаја, а уђе поша и унесе на шареном послужовнику стакло ракије с малим чашицама, те послужи госте.

Кад се обредише једном и проговорише по неку као људи – почеће кмет Живко:

„Оно знаш, попо.... опрости на досади, али шта ћемо! Ето ја, Грујо, Станко, Рако — окретасмо од сваке руке. Није вајде, велимо, да опет припитамо тебе....

— А шта то, Живко? упита поп Миле спреман да чује молбу.

— Па ето шта, настави кмет Живко, све се живо по селу саби већ у мишију рупу. Нема ноћи а да неко чудо не плаши народ.

— Што плаши, то још и којекако, прихвати Грујо Спржо; ама ето се сваки час и мре....

— Па и стока се нешто узјазбила и заплашила, додаде Рако Тотрк, говеда по сву драгу ноћ ричу, пашчад лаје.....

— Човек не може с миром већ ни друмом проћи, прихвати Станко Ценабет. Још мало па ће се и село раселити.

— Оваке несреће нико живи не памти! рече Грујо Спржо и одмахну руком

— Дела, попо, учи ти нас сад шта ћемо и како ћемо.... рече кмет Живко.

— О, људи божији, поче поп Миле мало смешећи се, ви се баш не дате усетовати! Шта је вама, за име света? Нисам ли вам већ сто пута говорио, да се оканете лудорије..... Каки вампири, кака привиђења! Нема ту ништа..... Шушнуло негде нешта, а ви надали вику. Па да боме — мора се народ заплашити. Ако говеда ричу, она ричу и онако — говеда су шта ће друго Пашчад лаје свакад, за то је и пашчад.... Ако по неко умре, мре се и онако. То није никако чудо.

— Ама, попо, поче Станко Ценабет, људи су ето виђали својим очима, пре Јанка, сад ово дете....

— А ко је видео? упита поп. Дела, молим те, Станко, кажи ко је видео Јанка? Јеси га видео ти?

— До душе ја нисам, али Нешо Срндаћ каже....

— А је ли га Нешо видео?

— Њему је, вели, казивао брато Мато.... клео се свим чудима на свету.

— А да запитамо Мату, он би опет рекао, да је чуо од неког деветог, који се опет клео свим чудима на свету! рече поп Миле готово љутито. Оканите се ћорава посла!.... Промислите и сами, па ћете видети, да је то све будалаштина и узалудна плашња.

— Па сто и Станко вели да је видео Јанка, рећи ће кмет Живко. Ја сам од њега први пут и чуо. Је ли, Станко?

— Оно не могу се баш ни ја заклети, одговори Станко Ценабет и почешка се иза врата. Једну ноћ око глухано доба видео сам неког човека, где оде полако горе уза село. Да ли је био Јанко или ко други, не могу на душу узети.... Али тек је носио нешто преко рамена; беласкало му се у оној помрчини.

— Каки Јанко, бог с вама! дочека поп Миле. Ко зна ко је то био. Или је неко задоцнио, или је некакав лопов кренуо с врећом у село да макне што год.... Знам ја те вампире!

— Ама, попо, рећи ће Грујо Сиржо, већ што се Јанка тиче — било па прошло; али ево муке што ово проклето дете не да ником мира.

Море, Грујо, окани се будалаштине, рече поп Миле. Зар те није срамота, матор човек па говориш којешта?

— Није то будалаштина, попо, прихвати Станко Ценабет, него несрећа. Досадило је већ народу. Нема ноћи да не дође у село.

— И баш велиш дете? упита поп и осмену се.

— Бога ми, попо, баш дете! рече Рако Тотрк чисто поуздано. Чим буде глухано доба, а њега сто на таван, па зове снашу Смиљу на вечеру.

— Баш лепо зове, а? упита поп.

— Ја како, одговори Рако Тотрк. Не сме жена очију да сведе.

— А је ли ко од вас видео то дете? упита поп.

— До душе ја нисам, рече Рако Тотрк и погледа осталу дружину.

— Мени је нешто казивао Нешо Срндаћ, рече кмет Живко, али не знам баш под тврдо.

— Оно, попо, ја сам видео некако дете једном два где шврља по вотњаку, рече Станко Ценабет, али се не могу заклети да је баш оно.... Свакад сам се клонио мало подаље.... Знаш — анатема га било!...

— Ја сам чуо од тетке Новке, прихвати Грујо Спржо. Чини ми се, она ће најбоље и знати.... Само не знам да ли ће хтети да каже.

— Бојим, она ће знати и где је укопано, рече кмет.

— Зар нико други не зна? упита поп, а једва се уздржава да не прсне у смех.

— Зна јамачно још Нешо, Мато и Смиља, одговори Грујо Спржо. Три недеље, није му било више, а већ је, кажу, умрло....

— А говори се, да је изучило и некаке науке, је ли, Станко?" додаде Рако Тотрк.

Ту се поп Миле грохотом насмеја. Сви се гости згледаше и окуњише мало. Док ће поп почети:

— Идите ви, људи, лепо својој кући, па гледајте своја посла. Немојте дангубити ни око шта. Верујте ви мени — нема ни вампира, нити икаке авети ни привиђења. Ослободите вашу чељад да се не плаши у залуд. Немојте ви спомињати ништа о томе, па ћете видети како ће то све лепо лећи и смирити се.

— А зар, попо, рече кмет Живко полако, нећеш баш ништа да му видиш?

— Шта да видим, кмете! одговори поп чисто љутито. Зар ви хоћете силом да начините од мене врача? Ја вам кажем људски оканите се лудорије, ако хоћете; ако ли нећете, оставите барем мене с миром!

Сви боме ућуташе. С попом Милом не могу изаћи на крај. Поседеше још мало док их поша Пера послужи и кафом, па одоше полако.

Кад одмакоше подалеко од попове куће, рећи ће Станко Ценабет:

„Вала, људи, и ови су ти попови данас чудни!

— А да њему затутњи око куће, рећи ће Рако Тотрк, онда бих ја видео њега! Не би он говорио: „лудорија и ћорава посла!"

— Ко зна, учини кмет Живко, може бити право и вели човек.

— Мани се, бога ти, кмете! рече Грујо Спржо. Знам ја шта њега жижи....

— Ех, а шта то? упита кмет мало радознало.

— Па ласно је погодити, рече Станко Ценабет. Дете изучило науке.... једнако чита. Зна то добро поп Миле, па не сме. .. А овамо се токорсе изговара — не знам шта...

— Бог и душа то ће и бити! повикаше готово сви у глас и насмешише се чисто задовољни, што су се тако лепо сетили.

— Па шта да чинимо сад, људи? упита кмет.

— Ја, вере ми, не знам! рече Грујо Спржо.

— Ни ја!... Ни ја вала! рекоше Рако Тотрк и Станко Ценабет.

Сви се замислише, па иђаху тако ћутећи. Док ти на на један мах рече Станко Ценабет:

„Море људи, како би било да одемо до попа Ивка у Рудник?

— А јес бога ми, добро те се сети! прихвати Рако Тотрк. У попа је Ивка она књига; ако он не знадне што — не знам ко ће

— Да идемо попу Ивку, није друга! рече Грујо Спржо. Шта ти велиш, кмете, а?

— На послетку да и то видимо, одговори кмет Живко као пристајући.

— Морамо ићи Ивку, прихвати Станко Ценабет. Поп Миле не може се потужити да смо њега обишли.... Молили смо га толико пута, да нам помогне ако зна што. Кад неће — ми ћемо сад попу Ивку у Рудник, па шта бог да!

Еле тако се договорише и уговорише да иду попу Ивку у Рудник.

VI

Лицем на Лазареву суботу освануше у Руднику пред поп Ивковом кућом: кмет Живко, Грујо Спржо, Станко Ценабет и Рако Тотрк.

Веома је стар тај стари поп Ивко. Није учио никаке богословије, али је знао много више од сваког богословца. Висок је то поп и прав као проштац; бела брада већ му до појаса. Има већ неколико година како нема ни једног зуба у глави. Он више и не иде по нурији. Дао му је бог сина, па га школовао и запопио; он га је заменио. Поп Ивко махом седи код куће. Кашто чита молитве. Ако се деси те неко занемогне и нигде му не буде лека, онда дође попу Ивку, те му очита страшну молитву из оне старе књиге, па оздрави човек као да руком однесеш.... Чудноватим је путем добио поп Ивко ту књигу. Таке књиге нема јамачно ни у једнога попа. Има више од двадесет година како се попу Ивку приснило: дође му некакав старац, бео као овца, сав у белом руву, па му рече: „Синко Ивко, не било ти просто, ако не одеш пре сунца до манастирине. У оној дебелој шупљој букви има књига једна, у њој је уписано све на свету.“ Мислио је поп Ивко сутра дан — да ли да иде, да ли да не иде. Кад другу ноћ ето ти опет усни: дође му онај старац па вели: „Синко Ивко! не било ти просто, ако не узмеш ону књигу из букве!“ Опет се сутра дан премишљао поп Ивко — да ли да иде,

да ли да не иде. Кад би трећу ноћ, ето ти му опет онога старца: „Море, синко Ивко! Оћеш ти једном узети ону књигу из букве?.... Кајаћеш се, бога ми!" Немаде куд поп Ивко, него порани рано пре сунца, па оде право у планину до манастирине. Нађе ону дебелу, шупљу букву; дебела не би је могло обухватити десет људи, дебло сво шупље — има јој ваљда триста година. Завирива поп Ивко у дупљу, чепрка, мучи се — док ишчепрка одиста стару, престару књигу, писану све на зечијој кожи. Однесе је поп Ивко кући, и од онда рашчу се по народу: како нема боље молитве, него што поп Ивко очита из те књиге....

Еле освануше рано пред кућом попа Ивка: кмет Живко, Грујо Спржо, Рако Тотрк и Станко Ценабет. Стари поп Ивко одаше испред куће, бели му се она брада као кудељка беле вуне. Они сви редом приступише му руци. Пита их поп Ивко: које добро, рашта су потегнули чак њему у Рудник? Казаше му они све шта је и како је.

Поп Ивко уведе их у неки собичак, ћилер — шта ли је. Чисто, боже, све мирише како је чисто. Наоколо свуд поширок равнић, по равнићу књиге старе, петрахиљи, бројанице, поскурице. На среди уз дувар стоји један сто од дебеле растовине, већ се црни колико је стар. И на њему некаки требници, мало босиљка, неки ситни крстићи, парчад од жутих воштаних свећица. У једном крају виси о зиду неколико дрвених, четвртастих већ поцрнелих икона; још се по мало распознају на њима главе светитељске као округли жути колутови. Пред тим иконама виси сребрно кандило, гдешто већ позеленило од зејтина. Испод иконâ уз дувар стоји мали миндерлучић, застрт шареницама. Онамо на према се у зиду виде се врата од некаког долапа — чега ли, већ почадила колико су стара.

Поп Ивко скиде читу, метну на онај сто. И кмет Живко и Грујо и Рако и Станко поскидаше и нехотице капе, па стоје и ћуте. Поп извади из ћурчета некакав кључић, отвори онај долап па извади неку прегрдну књигу, укорену у дебелу бивољу кожу, коре јој дошле чисто мрке и дебеле као даске. И кмету Живку и свима пођоше мравци уз леђа од те књиге. Поп Ивко метну је на онај сто, отвори је; листови дебели па чисто плеснави колико су стари, слова крупна као мачије мапе по снегу; задише из ње као нека буђ. Преврта поп лист по лист, чита, маха главом, трепта очима, шапта нешта.... Они само искокотили очи па гледе и чуде се књизи и попу. Поп Ивко тек склопи књигу па рече:

„Нек бог сачува сваког хришћанина ђаволье маштаније!..... па онда махну главом и упита: А зна ли се гроб детету?

— Зна, попо, одговори Станко Ценабет. Има амо људи те знаду поуздано.

— Ех, ех, учини поп Ивко, само кад се зна.... Отиђите у очи младога петка у глуво доба на гроб, па узмите мало земље.

— Оћемо ли баш с гроба, попо? упита кмет Живко и нехотице.

— Јес, синко, с гроба.... једну прегрш, доста ће бити. А поведите и врана без белеге, непочишћена коња.

— Баш у мене има вранац непочишћен, рече Грујо Спржо.

— Ех, ех, настави поп Ивко, поведите коња и понесите прегрш земље с гроба, али утувите — у глуво доба, па онда идите право у планину ... Ни по што да се не обазре ко; нек се главом не шали.... ни по што!"

Ту се кмет Живко и сви нешто згрозише и стресоше.

„Кад будете у планини, настави поп Ивко, коњ ће закопати ногом, а ви растурите ону земљу — али гле-

дајте да се растури на далеко свуд, па се онда вратите кући.... Главом се не шалите, да се обазре ко."

Ту свима поће коса на више и најежише се. Кмет Живко једва упита:

„Па онда, попо?

— Онда не берите бриге!.... У име бога биће све добро! заврши поп Ивко.

Кмет Живко извади три здраве цванцике те даде попу за труд и пољуби га у руку. Пољубише га и остали, алалише се с њим, па одоше.

VII

Сутра дан је већ знало сво село шта је рекао поп Ивко тој депутацији. И људи и жене и деца — све је живо говорило тај дан само о буђавој књизи, о попу Ивку и о детету.

Празник је — Цвети су. Пред сеоском механом много народа, а на среди се раседлио некакав Младен Погоња, па млата рукама и прича:

„Ево овде сам најтањи, вели Младен и показује руком за врат, ако није истина!

— И баш Живан вели! рече неко из гомиле.

— Он главом, казује Младен; човек неће лагати.... Ето у очи белих поклада отерао мало ракије у Аранђеловац да прода. Тамо амо — док продао, док измерио.... дан прође. Било је неко доба ноћи кад се вратио кући. Тишина, вели, нигде ни листак да шушне....

Ту се људи примакоше ближе Младену да боље чују, а он настави мало тише:

— Таман је био доле на савијутку, пошав к селу, док ти неко стаде запомагати подалеко на друму: „еј, путниче, намерниче, не дај!".... Ја, вели, као мало и застадох, као и уплаших се, па опет полако напред. Док ти, вели, смотрим — бели се нешта поред пута у

оном мраку, као да човек лежи, шта ли је, а од њега оскочи неко дете и замче на више у шевар....

— Ја како!.. Ух болан!... Бог с нама! чу се ромор међ народом, а Младен настави:

— Волови се избечише и јурнуше у преко, у мало не изврнуше кола. Живан их онда ошину, па окупи брже кући. Онај се аваз више не чу.

— Море, то је ништа! истаче се и утањи из гомиле неки Петрић Голаћ. Да ви знате само како је Момир набелајисао.

— Море, лаже Момир! рече Младен и одмахну руком. Не верујем ја њему да се пече!

— Ко зна, ко зна! чу се жубор у гомили, може бити чоек је одиста награбусио.

— Ама ја вам кажем, људи, утањи Петрић.... Знам ја Момира.... до душе кашто и омане, али овде баш не лаже.

— Ко? зар Момир? учини Младен Ногоња и набра обрве па се унесе пред Петрића. А знаш ли ти, болан, да и сунце стане кад Момир лаже!...

— Баталите, људи, та посла сад! рече један чико из гомиле. Де да чујемо шта ће Петрић рећи.... Казуј, Петрићу!

— Лицем на Благовести, утањи Петрић казивати. баш у глухано доба иде Момир сам путем уз Јасеницу. Нигде се ништа не чује, а помрчина као тесто. Док ништа ти бог не даде — него затутња, рекао би земља се тресе. Момир застаде као да се скамени, а поред њега пројури дете на голом коњу и за њим читава ргела коња. Оде, вели, некуд као ветар — отутњи, чисто се све поломи... Како је Момир отишао кући — ни сам не зна.

— А наш поп Миле вели да ништа нема! рече Грујо Спржо који се баш у тај мах беше умешао у гомилу.

— Па и јутрос нападе мене резилити, прихвати Станко Ценабет, који се такође обре од некуд ту.

— Бога, ти шта вели? упитаће неко од народа.

— Море, пројди га се! настави Станко Ценабет. Таман ја озго поред његове куће, а он те преда ме, па ни пет ни шест него се испречи на ме: „Зар ви, људи, баш ништа не зарезујете што ја вама кажем? Трчите у Рудник, попу Ивку, да вам чита старе књиге! Лепо бога ми!" — „Ама, попо, велим му ја, ми ето тебе волимо и почитујемо, као свог довника и свештеника. Али шта ћемо — кад нам баш догрдило?" — „Не марим ја, вели он мени, што сте ишли њему; само ми је криво што не слушате, него тражите којекаке врачбине и северство" — како ли рече. Па онда духну љутито на вратнице и осече се чисто на ме: „Радите на послетку шта вам драго — на вашу главу!"

— Јес овај наш поп мало и џандрљив, рећи ће неко из гомиле.

— До душе, човек је на своме месту, прихвати један чичица. Ако га упиташ или зовнеш.... доћи ће ти, поучиће те. Само му једно не ваља: неће да чита молитве.... Боже, опрости, чисто му мрско, кад дође болесник да му чита.

— Окупи човека карати, додаде Грујо Спржо: „Што не тражиш лека? Питај људи, ако знаду што, или иди у чаршију те питај доктора. Окани се врачбине, северства и молитава!..." Забразди kaшто тако далеко — рекао би није поп ни довник.

— Њему чест и поштење, рећи ће Станко Ценабет; али тек.... стари попови па стари! Да сте, људи, само видели попа Ивка!...

Ту Станко исприча све до најмање ситнице: како су отишли у Рудник, како их је тамо дочекао поп Ивко, шта им је рекао. И ако ту у гомили није било ни једнога, који то већ није знао, опет су се сви примакли и начетили око Станка, те га мирно и радознало саслушали.

Таман је Станко све испричао, а помоли се озго на ниже кмет Живко и Рако Тотрк. За њима, мало заостали — иду Нешо Срндаћ и брато Мато.

Кад би кмет поред народа, он тек зовну Станка Ценабета и Грују Спржу, те се сви заједно упутише у механу. Кмет се сашапта нешта с механџијом, па онда полако, један за другим, уђоше у механџијску собу: кмет и позната његова три саветника, а уђе и Нешо Срндаћ и брато Мато. Притворише за собом врата, да им ко не досађује, па поседаше сви — ко на столицу ко на кревет механџијин.

Кад ли ово пада младина? упитаће кмет Живко, пошто мало поћуташе.

— Чини ми се сад уз Светлу Недељу, рече Рако Тотрк.

— Аја! прихвати Грујо Спржо; пада у ону недељу онамо.

— Неће бити, Грујо, рече брато Мато, него баш уз Светлу.

— И мени се тако чини, додаде Станко Ценабет и поче рачунати нешта на прсте.

И остали почеше рачунати, ко на прсте, ко гледећи у таван, ко преда се у земљу.

— Јес баш, учини кмет Живко, млади петак пада сад одмах по Васкрсу.

— Тако је, рекоше готово сви; друкчије не може бити.

— Е оно ја сам се претурио, рече Грујо Спржо.

— Па деде, Станко, и ти, Рако, и ви сви остали, рече кмет, да се овде договоримо као људи шта ћемо. Ви већ знате, шта нам је рекао поп Ивко.

— Знамо, знамо.... чули смо! одговорише сви.

— Па оћеш ли ти, Грујо? упита кмет; ти и онако имаш врана без белеге коња.

Бога ми, кмете, одговори Грујо Спржо и почеша се иза врата.... оно ја имам коња; али баш не бих био рад да идем. Ако оће ко — даћу коња драге воље.

— Онда нек иде Станко, рече кмет.

— Ко? зар ја? одговори Станко и чисто се trже. Бога ми ја нећу!... Све, све — али да идем ноћу по гробљу, још у глуво доба.... аја!

— Није оно закопано у гробље, него негде поред пута, иза гробља, настави кмет. Је ли, Нешо?

— Та као јест.... иза гробља, одговори Нешо полако и погледа испод ока брату Мату, а он неприметно обори очи преда се.

— Макар где, рече Станко; гроб је гроб.... Можете ми се и смејати, али ја, бога ми, баш не смем!

— Онда нек иде Рако, настави кмет и насмеши се мало.

— До душе, кмете, одговори Рако и нешто се узврпољи, ја нисам плашљив тако као Станко; али баш нека мене!... Боље нек иде ко други. Ја и онако не знам где је закопано.... Ево нек иде Нешо или Мато.

— Јес, јес, најбоље ће бити Нешо или Мато, рече Грујо Спржо.

— Они знаду где му је и гроб! додаде Рако Тотрк.

— Па шта велиш, Мато? упита кмет.

— Вала, кмете, како год наредите: само бих волео да не идем са̂м.... одговори брато Мато и погледа испод ока Нешу, а Неша се једва приметно осмехну.

— Па ето ти и Нешо, рече кмет.

— Јес, јес, најбоље обојица! повикаше сви остали.

— Не браним, рече Нешо; кад брато Мато пристаје.... могу и ја. А вала богу нисам ни плашљив.

— Знамо ми то, брате Нешо, рече Станко Ценабет.

— А ето куражан је и Мато, додаде Рако Тотрк.

— Ја ћу драге воље дати коња, рече Грујо Спржо.

— Само нек се село смири!" заврши кмет Живко.

Еле тако уговорише и изиђоше из механе. Свак оде на своју страну. Тај се данваздан говорило по селу само о младом петку, о враном коњу и о куражи Нешиној и Матиној. Народу беше чисто као лакнуло. Свак се поуздано надао, да ће се сад отарасти напаст са села. Да ће се већ једном све смирити.

VIII

Тако је и било.

Дође Васкрс. По селу весеље, сабор, крста, пијанке. Људи се боме подоцкан враћају кући и за дивно чудо нико ништа не привиђа! Сва дојакошња чуда и страхоте почеше мало по мало прелазити у саму причу, те се обично причаху или на весељу уз чашу вина или у механи сеоској, кад се састану беспослени људи.

Поче се виђати и снаша Смиља. Тетка Новка одлази јој готово сваки дан; одлазе јој по кашто и друге жене из села. По некад заподену с њом разговор о Јанку, о оном детету, питају је да им каже — је ли баш то одиста било све онако како се по селу дознало и говорило. Али све у залуд! Снаша Смиља тако вешто замрси и заплете разговор, да баш ништа не можеш разабрати. А често се учини као и не чула. Жене мало по мало видеше, да снаша Смиља некако не воли о томе разговарати, па се оканише. Нису је после ни питале, нити јој спомињале што.

Кад би пред Ђурђев дан — пуче глас по селу, да се испросила снаша Смиља. Испросио је брато Мато. Осуше се по народу свакојаки разговори, као оно — кад се ко жени или удаје.

„Знао сам ја, вели Станко Ценабет Груји Спржи, Раки Тотрку и кмету Живку — да ће тако најпосле бити.

— Нека, људи, ако ће! вели кмет. Мато је ваљан човек, вредан, поштен...

— Па милостив, душеван, додаје Грујо Спржо. Ако ћемо право — он је и држао и чувао ону кућу, као своју.

— А и Смиља је ваљана жена, вели Рако Тотрк. Млада је, лепа штета би било да се не уда. А ни Мати није мане.... Може он бити ваљан домаћин.

— Ех, ко би се надао! пшчуђава се кмет Живко. И видиш ти, баш је он испроси!.... Ако вала, сретно му било!

Тако си могао онда чути где се разговарају ови људи о женидби Матиној и удаји Смиљиној. Али си могао чути и Младена Ногоњу како се пакосно осмехује и вели:

„Тех! тако је то!.... И дан и ноћ не избијај из оне куће. Токорсе све за севап. Знам ја тај севап!

— Онака баштина, онолики мал, утањио би на то Петрић Голаћ.... Могла је, вала, да бира по избор момке. У кога се загледала? У Мату, колара, гулавера!.... Нико му више ни наплатка не да̂.

— Каки су је људи просили, болан! наставио би Младен Ногоња. Рећи, с јабане су; а кад неће за јабанца, што не нађе другог кога овде у селу, него баш Мату?

— Жао ми је само, додао би на то Петрић Голаћ, што ће онолика баштина пасти у шаке оном гулаверу.... Али ко зна — неће га можда ни он прокопсати!....

Осим оваког разговора, могао си чути и овако што:

„Та очију ти, зар је одиста Мато испросио Смиљу? упитала би тек нека жена своју комшиницу и прију.

— Па зар писи чула, болан, одговорила би прија ону певанију прекјуче код куће Смиљине?

— Чула сам, али ко би се надао!

— Знала сам ја, бога ми, да ће тако бити....

— А ко није знао, пријо!.... Није Смиља масла ради одбила онаке људе.

— Може бити није она ни крива.... Људи се оканули сами. Некако у брзо, знаш и сама, почео је Јанко долазити, па и оно дете.....

— Ко зна, бога ми.... Не могу грешити душе.... Некако чудно, да се баш онда Јанко повампири....

Еле тамо — амо, изгледало је по разним разговорима, да је готово сво село знало, да ће најпосле брато Мато испросити снашу Смиљу, и ако је та прошевина изненадила свакога.

Док је тако сво село говорило о Смиљи и брати Мати, дотле је дошла прва недеља по Ђурђеву дне. Снаша Смиља и брато Мато венчаше се. Кумовао је Ћешо Срндаћ, кмет Живко био стари сват, деверивао је синчић Раке Тотрка. Домаћица на весељу била је тетка Новка.

Големо је било весеље на свадби Матиној и Смиљиној. Беше се готово сво село слегло у сватове. Три дана јело се, пило, певало, играло.... Свак је отишао кући и сит и задовољан. Свак је рекао: „Одавно није било оваких сватова!” Чак и Младен Ногоња рече на поласку: „Е вала ти, брато Мато, на части и љубави! Мило ми је као да си ми брат — ето ти!” Петрић Голаћ пољуби се на растанку с Матом и рече: „Море кажем ја — ево жива Младена — нема ти онаког чоека у далеку, као што је наш брато Мато!.... Бога ми, ето баш тако!....”

И тако се, боме, брато Мато добро окући. Бог зна би ли кад год стекао толику баштину и ма̑л, да је још тесао наплатке и дељао осовине. Сад, хвала богу, има свачега доста; има вредну, честиту а и лепу жену Смиљу. Пазе се да не може боље бити. Та пазили су се и док је покојни Јанко био жив, а и после.... Кућа Јанкова беше отворена Мати — што кажу — и у подне и у по ноћи. Доста је он соли и хлеба појео у тој кући.

Еле прође свадба Матина и Смиљина.... прође сав џумбус. Село се већ са свим смирило. Нико се више не плаши ничега. Нема више вампира, нема никог привиђења; не виђа се више онај човек с белим платном преко рамена, не тутњи ништа по селу. Људи слободно долазе кући и излазе из куће у које год доба хоћеш. Говеда не ричу више у невреме Пси лају, али само кад треба — као што већ обично лају сеоски пси. Нема више детета на коњу. Не чује се више у глухано доба оно: „еј, путниче, намерниче, не дај!” Људи често рекну: „Вала богу, те се отараси напаст са села!...”

IX

Лицем на Митров дан било је опет весеље у кући Матиној. Бог му је дао сина као златну јабуку. Поп Миле крстио га, а кум, по жељи Матиној, надену му име: Јанко. На том весељу били су први људи из села: поп Миле, кмет Живко, Нешо Срндаћ и још много њих. Било је ту лепих здравица, било певанке, шале. Случајно се заподену разговор и о ланском привиђању.

„Ама љубаве ти, Мато, упитаће уз реч кмет Живко, јеси ли ти одиста срео Јанка на прелазу?

— Море кмете, одговори брато Мато и нешто ушара очима.... оно право да ти кажем, давно је и било, па сам готово и заборавио....

— Јес подавно, прихвати Станко Ценабет, баш лане у ово доба и ја сам смотрио оног човека.... Тек све ми се чини, да беше мало крутуљавији и омањи, није као покојни Јанко.

— Е покојни Јанко, бог да га прости, рече кмет, био је сувоњав и висок човек.

— Знам ја, настави Станко Ценабет, а онај.... баш крутуљав и омален. Ето од прилике оваки, не буди примењено, као наш брато Мато....”

Брато Мато накашља се мало, па нешто изиђе на врата.... ваљда да нареди нешта Смиљи.

„А бога ти, снашо, окренуће се Рако Тотрк снаши Смиљи која баш у тај мах уђе и унесе тепсију с гибаницом — је ли одиста оно дете читало на тавану?....”

Снаша Смиља сва се запури, рекао би поли је неко врелом водом. Спусти гибаницу пред госте, па брзо изиђе, учини се и не чула.

„Баталите, људи, тај разговор, рече кмет Живко. Није му сад ни место овде. .. Имамо вала богу, и о чему другом зборити....

— Право велиш, кмете! рече Нешо Срндаћ и узе чашу. Е у здравље подмлатка!....” и напи китњасту, лепу здравицу, како је само добар кум може напити.

Весеље је трајало до у сами мрак.

Сутра дан рано седели су у механи сеоској Младен Огоња и Петрић Голаћ. Беше ту још неколико људи из села.

Пред Младеном и Петрићем полић ракије, али нешто не пију.

„Дела, Младене, нуди Петрић — повуци мало, па да и ја докусурим.

— Вала, брате, и не могу ти, одговара Младен. Преписмо јуче код Мате, па ме глава чисто боли.

— А и ја ти нешто нисам оран, рече Петрић. Баш добра би пијанка Матина.... Него, вере ти, ти ми нешто напомену кад пођосмо амо — како су њих двојица одвели оно дете?

— Ти знаш, поче Младен, шта је поп Ивко рекао из оне књиге?

— Знам, одговори Петрић, деде бога ти!....

— Па ето, настави Младен Нешо Срндаћ и брато Мато узели су од Грује Спрже врана, непочишћена коња.... Знаш — вран, непочишћен коњ погоди у длаку где је, бог овде био, вампир, и на њега не сме ништа.

— Знам, брате, како не бих знао, вели Петрић и намешта се да боље чује.

У том почеше и они други људи прилазити да и они чују.

— Еле узму они коња од Грује Спрже, наставља Младен, осеку по један глоговак.... Истина, поп Ивко им није рекао да и глоговаке понесу; али опет — нек се нађе злу не требало....

— Деде, Младене, вере ти, деде!.... рече неко од оних људи што беху пришли да чују.

— И тако баш у глухано доба, наставља Младен, оду право на гроб оном детету. Коњ одмах закопа ногом. Нешо узе прегрш земље с гроба, завеза у пешкир. Одмах ти опуче на више у планину. Нису одмакли ни за добру пустемицу, док ти дете затутња за њима, па мало — мало па тек викне као кроз плач: „Куд ме, вели, водите?"

— И баш викне! зачудише се људи и згледаше.

— Ја како! наставља Младен. Они само ћуте, не осврћу се за живу главу, него грабе напред.... Кад већ зађоше далеко у планину, а Нешо потеже онај пешкир па растури што игда може свуд по чёсти. Дете само врисну па јуриш у онај честар да тражи.... Ви знате већ — кад се тако растури земља с његовог гроба, оно се не може вратити никако, докле год све не покупи, ама све до труни једне!...

— Јес, јес!... Деде, Младене, бога ти!... Шта онда би?... салетише људи да чују даље.

— Они се брже окренуше, настави Младен, па бежи натраг. Изиђоше на чистину, док ти ништа бог не даде, већ — заурла један курјак. Мало постаја, па заурла други на другој страни, па још један, па још један..... У том ти дрекну оно дете, боже вољани, дрекну рекао би сва се планина разлеже. Дрекну још једном, али већ слабије, па се на послетку утаја све....

— Растргоше га курјаци ваљда? рече неко од људи.

— Растргоше ја како! вели Младен. Вампиру не може ништа досадити, осим црн пас, вран коњ, салауски марјаш, курјак или глогов колац.

— Па шта би после? упита Петрић.

— Ништа више, одговори Младен. Сутра дан је, кажу, нашла тетка Новка у Јасеници црвену кошуљицу, ону исту у којој се родило оно дете. Беше се закачила на сеоском перилу за неки камен. Тетка Новка откачи је неким прутићем те је однесе вода.... Ето тако је то било!

Ето тако је Младен Ногоња испричао у сеоској механи, како је заварчен последњи, по казивању, јасенички вампир. Тако се дуго и после приповедало, кад већ давно није било на свету ни брате Мате ни снаше Смиље ни самог Младена Ногоње. Али се после свакад додавало: „Од онда нема више вампира у Јасеници." Ко зна, можда се и дан дањи прича тамо ова прича; тек се на крају свакад додаје:

„Ето тако је то било! Од онда нема више вампира у Јасеници!..."

Милован Ђ. Глишић.

ЦВЕТАК

Ја видох цветак мали
У трави зеленој;
И истргнути га хтедох
У жељи пламеној.

Ал' он се тужним гласом,
Отпоче молити:
— Ах брате, добри брале!
Немо' ме ломити:

— Ја миром ваздух појим.
Миришем људима;
А онако бих свео
На твојим грудима! —

Војислав.

БАНОВАЊЕ СТЕФАНА ТВРТКА
(1353–1376)

Милоша Н. Пејиновића

(Наставак)

Како ми се чини, Хум није припао Твртку одмах у почетку године 1356-те, јер тада још не беше свршена борба између босанско-угарске војске с једне стране и млетачке с друге, уз коју још ратоваше и Јуре Исета. Ово је морало бити око половине ове године. Мишљење моје поткрепљаваће и то, што се у овој години Хум још налази под управом српскога властелина Николе Алтоманића, који за живота Душанова није био под њим. Ово тврди Тропошац, који вели, како је Вукашин израдио код Уроша, да се од Лазара одузме Рашка и да се да хумскоме кнезу Николи: „**Алтоманꙋ Николаю Захолмском Кнезꙋ, человѣкꙋ до зѣла неправедномь дадь емꙋ Херцеговиноу и отеальь Расию од кньазꙗ Лазара а Николи отдаль**“.[1] Међу тим Угљеша, који је до тада био управник Хума, отишао је за управитеља серског, и тако дао могућност Вукашину да подигне противу Лазара својега присталицу Николу, који му беше одан и непријатељ Лазарев.[2]

1 Види Тропошца, Гласник V.

2 По овоме што рекох, види се да Ч. Мијатовић греши, кад мисли (види расправу његову «Цар Урош и краљ Вукашин» Гласник XXXV. стр. 173–177.) да је Угљеша премештен за управника серског године 1358-ме, по чему би излазило да је ове године Хум припао Твртку, што је очевидно погрешно, према ономе што мало више изложих.

Но не само да је ова година важна због тога, што је се Твртковa бановина увеличала, него је злокобна за Босну, јер сада Твртко постаде не само зависан од угарскога краља, него мораде уступити и Хум, да за њ' добије вајно покровитељство Лудвиково Угарски краљ одавна је желео да присвоји Хум, па је на њ' добио права за владе Стефанове оженивши се ћерком Стефановом. Али пошто Хум припадаше у последње време Душану, то сва Лудвикова упињања беху узалудна. Сад пак, по што настаде овакве прилике, не беше тешко мислити на заузеће Хума, који већ потпадаше под Твртка. Да оствари своју намеру, Лудвик није хтео употребити силу противу бана, већ намисли да до циља дође мирним путем. За то ове (1356-те) године позове он бана у походе. Твртко наравно да није могао ни слутити на шта смера овај позив угарскога краља, па оде у Будим, престоницу Лудвикову. Али ту тек увиди шта хоће угарски краљ. Овај добивши Твртка, не хтеде га од себе пустити док не приста да његову жељу испуни. И тако буде закључен уговор, у коме се Твртко обвеже да ће му предати сву земљу хумску [1], као мираз који припадаше млађој краљици Јелисавети; даље, да ће истерати из Босне расколнике; уз то да ће Лудвику бити веран и у свему га помагати, и да ће он сам или његов брат Вук живети на двору угарскога краља [2]

Тако је угарски краљ без по муке дошао до цели, а Твртко изненадно био оштећен. Хум доиста одмах пређе у власт Лудвикову, који сад беше задобио онакву

[1] Јукић у својему делу «Zemljopis i povjestnica Bosne» od Slavoljuba Bošnjaka на стр. 103 вели, да је Твртко у награду за уступање Хума, добио од Лудвика «Неретву, Имоски и Нови.» Ово је невероватно једно с тога, што Лудвик тада не би могао употребљавати превару, јер нешто и силом изнудити, а друго за то, што би Гал архиђакон бешки и савременик тих догађаја, известно поменуо између осталих детаљности и овај уступак Лудвиков.

[2] Ово дознајемо из писма истог архиђакона бешког Гала, које је он писао тадашњем јепископу загребачком. (Види Arkiv za jugoslavensku povjestnicu. књ. II стр. 35).

важност према Твртку, какву је имао наспрам његова стрица Стефана. По свој прилици, садашњи бан, показивао је жељу да што мање зависи од угарске круне; с тога је Лудвик употребио ово средство да осигура себи успех, па успев у први мах у своjему предузећу, мислио је зар да су се повратила времена Стефана Котроманића, не увиђајући колика је разлика између последњег и синовца му Твртка. Ово се види нарочито из оне тачке у уговору, где се говори о обрези прогонства Патарена. С друге стране Лудвик је на сваки начин могао имати користи, кад би га Твртко у ратовима помагао, када му војска толико потребоваше због његових великих планова о заузећу круне пољске и напуљске. Што се тиче оне тачке, да се мора Твртко или брат његов бавити на двору угарскога краља, она је врло значајна. Из ње се види, шта је Лудвик смерао односно Босне. По моме мишљењу, ово је могла бити једина најјача веза, коју је Лудвик могао у то доба изабрати. Он је тежио за Босном и задовољавао се, кад му је њен владаоц признавао васалност, почем му тиме остављаше руке слободне од сваке најслабије везе.

Приморавши Твртка да постане његовим васалом, он га је могао држати у стези, па ако би се овај хтео противити, могао му је он увек иставити као опозицију његовог рођеног брата Вука, који је по уговору морао бити на двору угарском, ако би се Твртко бавио у Босни. За ту жртву, Твртко је добио од Лудвика обећање да ће га заштићавати, и бити му пријатељ. Тако је дакле сад Твртку и његовом брату Вуку остала Босна и Усора да њима управљају.[1]

У оваковом стању Босне, да ли се могла предвидети њена будућност? — Ако икада, овога пута не. Ко се могао надати, да ће се негда силна српска др-

[1] Види Рачкога «Pokret na slavenskom jugu.» Rad jug. akad. књ. II стр. 87.

жава тако изменути и то само кроз неколико година, и да ће Лудвику све немогућније бити да одржи Босну у онаковоме положају, у какав је сад беше довео. Чудновато се окреће коло историјске судбине и велике државе понекад као да слабе једино за то, да својом немоћи даду могућности мањима да се оснаже. Босни су била намењена другача времена, и никада се можда једна држава не избави у време такво, када по свему изгледаше да ће мучно икада постати самосталном и независном.

Ово време не беше тако близу. Ваљало је да прође још доста година, па да се Босна осети у пуној својој снази. Она је сада имала противника исто тако снажног, као што беше Душан, а то је био угарски краљ. Баш да је Твртко и желео одмах што постићи односно независности босанске државе, сав би му рад био узалуд. Лудвик беше силан, а Босна мала и немоћна; с тога је ваљало чекати прилику. Твртко, и ако беше млад, био је мудар владалац, и могао је ово знати; за то је и продужио политику својега стрица. И он је, као и претходник му, трпео да га Лудвик сматра за својега васала. Ма шта ако је хтео, морао је смотрено радити и гледати да не увреди грабљивога суседа, који му се пријатељ показиваше.

Интересна је та појава, што смрћу Душановом престаје радња код последника му, за спојењем ових двеју братских држава, Србије и Босне, и то с опадањем снаге у српској држави почиње неприметно снажење Босне, особито онда, кад јој се прилике за бољи живот указаше. Међу тим, и ако сада у Босни беше жалосно стање, ипак ја она била у добиту, јер сад место два имађаше само једнога непријатеља.

Боље стање босанске државе можда би пре наступило, да је Твртко имао поретка у својој сопственој бановини; тим би се зар могао колико толико отргнути

од својега несносног угарског пријатеља. Али тога не беше. У Босни, бан је имао силних противника — властела босанских. У целој босанској историји, властела њена заузима знатно место. Као што некада српска дељаше власт с владаоцем, тако беше и сада у Босни. За владе пређашњих банова, властела босанска беше силна и више пута не покораваше се бану. Кулин је имао муке док је извршио папску жељу, и наговорио дванаест поглавица („апостола”) секте богомилске (патаренске), заједно с некима јаким присталицама њеним — властелама, да се одреку јереси, те тим спасу Босну од умишљаја Матије, угарскога краља. Такве је среће био и Нинослав; такве и Стефан Котроманић, кад је и против своје воље морао лепо примити Гебхарда, папинога посланика, и пристати на услове, које му овај полагаше, те за љубав папску изложити се опасности, негодујући јеретике, међу којима беше и моћних властела. За Твртковa бановања, моћ се властеле не беше смањила и прве године његове пролазиле су без сумње у зебњи од побуне, јер се увиђало, да је властела сматрала за понижење покоравати се младићу једном од 22 године, а извесно да беше странка противничка јака. Видело се, да ће се Твртко скорим морати борити с великим непријатељем у својој сопственој држави. Ваљало је тражити средство, да се како сав тај метеж и сво то незадовољство отклони. Ко схвати тадашње стање Босне, увидеће, да је Твртку тешко било изравнати се с незадовољницима мирним путем. Сећате ли се зетске властеле? Зета у Србији беше извор, одакле потицаху разне побуне; та мала област готово беше независна као властела јој, и претенденти, који устајаху противу владајућега краља, главну своју моћ имађаху у зетској властели. Таквих крајева беше и у Босни, и ако се не зна да се оваким побунама одликовала само једна област босанска; али је опет довољно то, да беше непо-

корне властеле. Ако је што важније хтео да учини, бан није могао без пристанка властеле и његова владалачка титула, беше више пута као форма. Ако сад не имадне довољно снаге да незадовољство сруши, Твртко ће без сумње бити збачен, а на место његово доћи ће најмоћнији између незадовољника.

Твртко се у томе могао користити угарским краљем. Знамо да је Лудвик већ обрекао Тврткy, да ће га узети под своје окриље. Лудвик је силан, и властела босанска извесно ће морати уступити, имајући против себе тако снажног противника. Сем тога, угарском краљу не иде у рачун, да се у земљи, коју он као васалну провинцију сматраше, ради против његове воље. Бунећи се противу Твртка, незадовољна властела, мораће се борити с Лудвиком, јер то значи кварити његове планове.

На први мах чудновато изгледа, како томе Лудвик није могао одмах стати на пут, и спречити доцније зле последице за његова заштићеника бана Твртка. Али се он у то доба морао бавити својим послом. Он је ратовао с републиком, и сада му се, после победе, ваљало одморити, и занимати уређењем далматинских послова. Сем тога, морао се бринути да задобије жељени престо напуљски, на чему је и сада живо радио. С друге пак стране, ваљало је боље осигурати добар успех у Полској.

Међу тим бура се спремала. Твртко је без сумње страховао да не буде сметнут, јер незадовољство поче све јаче бивати. Он и ако имађаше за покровитеља моћнога угарскога краља, ипак се могао мало на њ'уздати, јер овај имађаше, као што видесмо, посла на другој страни. Буна, која букну, извесно је изненадила и Лудвика. Противничка странка изађе са својим захтевима, и тражаше да Твртка збаци с банства, а на челу јој стајаше Павле Клишић.

Не треба мислити, да је ова побуна букнула године 1356 или ускоро после ње. Од ове године, када онај

уговор беше потписан, протекло је било читавих десетак година. Незадовољства је, као што поменусмо и пре било, само не у таквом степену, да је тражило задовољења у буни. Ова је пак настала тек године 1366-те,[1] када се незадовољство први пут јасно показа у буни Кулишићевој.

Овај властелин босански беше сродник Твртков од породице Котроманића; за то се могао иставити на чело незадовољника као претенденат на босански престо. Незадовољницима је било криво и то, што је уз Тртка стајала његова мати Јелена, која је још и сада имала на њ' великога уплива. Уз то, они су сматрали за пониження да њима у осуству Твртковом, влада једна жена и да од ње зависе, па без сумње да је поред личне грабљивости и ово било од доста знатног уплива на властелу, и дражило је на устанак.

Кад је буна већ букнула, противницима бановим ваљало је брзо радити. Сваки час беше скуп, а колебање и неодважност могла би побуњеницима јако шкодити. Кад би Лудвику дали времена да се спреми, Твртко би извесно остао и даље бан, а њих је чекала казна. И Лудвик и Твртко знађаху се светити као што приличи тиранима.

По успевању побуњеника да се изводити да је Тврткова странка била неспремна за такав удар.[2] Бан је био остављен самоме себи и морао се упињати да својом силом надвлада побуњенике, али у томе беше у овај мах слабији од њих.... предстојаше му извесна пропаст.

Насташе метежи још већи. Побуњеници извршише свој план, и бан је сметнут с банске части. Али ствар на томе није могла остати. Могуће да су то предвиђали и

[1] Види Рачкога «Bogomili i Patareni» у Radu jug. ак. књ. VIII. стр. 128.

2 По мом мишљењу, да је Тврткова странка, била *и пре тога* слабија од противничке, не би се могли протумачити доцнији њени успеси, који се десише на кратко време после ове буне (г. 1368); с тога је најприродније мислити, да је побуна била изненадна, и да је затекла бана неспремног.

сами незадовољници, но извесно уздаху се у себе. Они су могли видети да ће њихова победа мучно проћи без њиховога квара јер Лудвик је силан, а они, бивши пре тога заједно с Твртком под заштитом његовом, показали су тиме своју немоћ. Али сад се већ даље није могло шта чинити; није било вредно уступати; јер коцка беше бачена!

Сви су изгледи били, да ће бити скоро ратовања с побуњеницима, па тако је и било.

За сво ово време бавио се Твртко у Дубровнику, куда беше одбегао заједно са својом мајком Јеленом. Дубровник је више пута бивао заштита и склониште владаоцима, који беху прогнани; у њему и по који српски и босански владалац нађе заштите. Овом услугом дубровачка република обвезала је бана, јер му учини пријатељство, када му ово беше од толике потребе. Република се могла надати користи, јер је могла увидети, да побуњеници неће успети у својој намери. Павле Кулишић није могао бити противник Твртку, јер не имађаше заштитника и помагача тако моћног, као што беше Лудвик.

Тако прође неко време, док се Лудвик не припреми, да да отпора побуњеној властели Удар беше изненадан и десп се баш тада, кад му се и не надаше. Сад је требало одсудно радити; силу је ваљало силом одбити. С тога Лудвик скупи војску и пошље је на побуњенике. Не знамо, да ли су се побуњеници могли ма у први мах снажно одупирати угарској војсци, али је довољно то, да беху на скоро побеђени. Њихов вођа Павле Кулишић буде ухваћен, и тако Твртко по ново поста баном босанским.[1]

[1] У својему «Zemljopisu i povjestnici Bosne» на стр. 103 Јукић вели, да је Твртко без помоћи Лудвикове победио незадовољнике, и још да је Лудвик «хотијући се радовати што је непријатеља предобио» позвао га к себи у Угарску. Као што се види Јукић је овде помешао и збркао догађаје, што је очевидно када се зна по свима споменицима да је Лудвик помагао Твртку и да га је на то обвезивао уговор од 1356-те године.

Али тиме још он није био владалац целе Босне, већ неколико њених делова. Он је морао стопу по стопу освајати. И ако је имао тако снажнога заштитника, ипак је Твртку ваљало смотрено поступити бар с незнатнијим присталицама, с масом побуњеника; он је морао гледати да своју странку ојача придобијањем самих властела, и то оних, који не беху вољи, јер с овима последњим извесно да је ма шта у овом правцу и пређе поступао. Они су га могли кад тад опет узнемирати; с тога је мислио Твртко, да је најбоље смакнути их. Оваква судба постиже вођу Павла, који наскоро по том умре у тамници. И Дабиша, ванбрачно дете Мирослава, стрица Твртковог, као учесник у побуни, морао је бити оштећен.

И ако је буна угушена, а незадовољници побеђени, ипак је тешко било смирити такву властелу као што беше босанска. Не видимо ли то и из саме српске историје? Колико је Немања имао муке, док је браћу победио, и колико пута незадовољство зетске властеле удружено са себичним тежњама претендената на српски престо, беше узрок метежима у Србији!

Кад се побунила, незадовољна властела морала је добро прорачунати своју снагу, па сад и ако изгледаше да је побеђена, ипак је она могла придобити на своју страну или удружити се с другом властелом, која према бану показиваше негодовање, и тако с увећаном снагом, постати поново снажан противник Твртку. То видимо из поступка Дабишиног, који чекаше само згодну прилику, па да се опет истакне као противник Твртку; а да уз овога стојаше и још са свим неуништена странка његова, о томе, мислим, да је немогуће сумњати, почем следећи догађаји ову поставку потврђују. Да доиста незадовољство не беше са свим уништено, види се из одговора Твртковог млетачкоме већу, од ове исте године, у којем, извињавајући се да до њега није, што су млетачки интереси од неких босанских властела повређени

— вели: „Cum venim ipsi nobiles nostri regni primo Deo et nobis aeiqualiter, et nostre miserabiliter de nostro regno una cum nostra genitrice repulerant, et totaliter ejecerant, nosque per misericordiam omni potentis dei gratia incliti principis domini Ludovici dei gratia regis Hungariæ....[1] По самоме називу угарскога краља види се, да је Твртко осећао још јаку потребу заштите његове, јер се, као што сам вели у овој истој повељи, није био *„најбоље утврдио"* на банскоме престолу. Према томе, његов је положај сада изискивао да показује што већу наклоност и привржености угарској круни; с тога се није стидео потписати на овој повељи: „Tuertco dei gratia et domini nostri Ludovici regis banus Bosne...." Тим је годио угарскоме краљу, и један само потпис осигуравао му је неколико хиљада угарских војака у време немира. Међу тим да сам овако није у истини осећао види се из поступака његових у години 1368-ој. Утврђење банског престола природно је да је било од велике важности за Твртка; — да се постигне ова цел, потпис је врло мала жртва.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

1 Види Шафарика „Akta archivi Veneti" Гласник 12. стр. 48—49.

У 25 св. „Отаџбине" у чланку „Бановање Стефана Твртка" поткрале су се ове погрешке: на стр. 67 врста 21 место: 1353 треба да стоји: 1367. На исто ј страни вр. 24 и последња место: четрнаеста година, треба да стоји: прва година.

ДРЖАВНИ ДУГОВИ СРБИЈЕ

од

Вукашина Ј. Петровића

—

Основа је сваком државном дугу употреба државног кредита. Цељ му је: развијиће укупног државног живота. Нико не зна докле ће трајати једна држава, докле ће живети један народ. Појам развијања везује садашњост са будућношћу. Онај народ, који хоће да ради на своме развијању мора дакле, да, са полазне тачке садашњости, спрема услове за своју будућност.

За спремање тих услова треба срестава. Њих ваља набављати у садашњости, но плодове њихове уживаће наступајућа поколења. С тога не само да је право, него је нужно да будући нараштаји народни подносе један део терета, који је садашњи за љубав развијћа државног живота, на се и на земљу морао примити. Примање пак терета у садашњости на рачун будућности — то је оно, што би назвали употребом државног кредита.

Није ли сад јасно, да она земља, која не чини употребу од свога кредита, или не предузимље ништа за своју будућност или, ако на томе ради, сувише оптерећује свој садашњи нараштај, у једном и у другом случају таква земља не може рачунати на веће цељи, јер сувишним преоптерећењем свога народа у садашњости, одузимље му могућност и снагу да мисли и ради на будућности.

И са ових разлога дошло се до уверења, да су државни дугови исто тако потребни делови државног састава, као што су остале установе, на које смо се навикли. Било је у свију народа једно доба, када су се државни дугови сматрали као несрећа за земљу. То је доба прошло. Данас напротив не сматра се да је за државу какво одличије, само факт што нема дугова.

Усвајајући постављено начело о нужној употреби државнога кредита, ми би радо додали неколика објашњења, да нас необавештени не би зло разумели. Ми би желели да се наше полазно гледиште, које смо у горњем нацрту дали, не разуме као жудња за државним дуговима. Напротив. Много пажње и обазривости треба да има онај, који вуче на се терет и одговорност државног органа, који у име народа товари дугове на земљу. Много чињеница ваља имати у виду, пре него што се приступи најозбиљнијем и најтежем послу финансијском: задуживању земље. Између свију тих чињеница ваља на троје особито пазити: На цељ ради које се задужује земља, — на финансијску снагу народа — и на начин како ће се дуг учинити.

Само оне цељи правдају државно задуживање, постигнућем којих се држава у својој целини унапређује.

Финансијска снага народна огледа се у његовој могућности да постојећим порезама даде довољно срестава потребних за исплату дугова који постоје. Најсигурнији је знак клонулости финансијске снаге народне када се, ради исплате постојећих дугова, морају да заводе нове дажбине.

И најпосле што се тиче начина задуживања, они су према особинама разних земаља различни. Као начело може се признати да је најбоље, када се народ сам себи задужује, т. ј. када у својој земљи нађе довољних залишних капитала, који се могу одвојити од приватног газдинства па предати државни на употребу. Но пошто осем Енглеске и Француске нема у Европи друге државе, која би на овај начин прибављала потребне капитале за своје државне потребе; то се мора према приликама земље, бирати онај начин, који ће имати најмање тешкоће за набавку капитала, а највише и што јевтинијих срестава за државну потребу пружити.

Према свему што смо довде рекли јасно је, да не спадам у ред оних, који у задужењу Србије гледају њену пропаст. Утешан је појав, што у томе чину видимо озбиљну тежњу садашњег нараштаја српскога народа, да предузме својски рад на будућности своје младе домовине. Но у колико је задужење за наш државни живот новина, у толико је потребније, да се са њим мало дуже позабавимо, те да га изнесемо у његовом правом облику. Можда ће се на овај начин у неколико разбистрити јако помућени појмови о нашој финансиској будућности, која се с правом сматра као најозбиљнија страна нашег државног живота у садашњости и у будућности.

I. Постање државног дуга

Међу већим европским државама, Србија је до 1876. год била једина, која није имала државнога дуга. Ступив у борбу за своју слободу и независност, она је пошла путем којим су прошле све државе, које су осећале позив и снагу да раде на узвишеној идеји ослобођења и независности. И Србија је тада у књизи своје историје први пут отворила рубрику „Дуговања.“ Рат, дакле, беше и у нас узрок, да први пут учинимо употребу од нашег државног кредита. У овоме погледу Србија се, као што рекосмо, управљала по правилу, које је поставила историја свију земаља. Од уставне Енглеске до аутократске Русије, од малих монархија Румуније и Грчке па до горостасних република, Француске и Америке, све те државе задужиле су се први пут за цељ рата или услед њега. Рат је нужно зло у данашњем склопу држава. Пошто за-њ треба огромних материјалних жртава, то је задужење ради ратовања оправдано самоодржањем, том најглавнијом тежњом сваке јединке. Наше задужење за рат оправдава се још и оном узвишеном идејом ради које је вођен. Ослобођење патничке браће и независност своје домовине — ти узвишени идејали у животу народа, позвали су српски народ у частан бој. Жртве поднете за те идеале ишчезавају пред светилом мисли којима су изазвате. Тим жртвама стекао је српски народ право на своју будућност. Он је дао доказа, да у њему живе осећаји слободе и дубоко уверење о његовој мисији на југоистоку Европе. А шта вреде ови докази, уверавамо се из дана у дан из догађаја који прате наш државни живот у земљи и на страни.

Друго стабло нашега задужења пушта такође своју клицу из ратнога земљишта. Семе за ово друго стабло бачано је у више прилика и пре рата, на земљу нашу, али не могаше без рата да проклија. Мислимо на железницу. Десетину година бавила се Србија мишљу да прави железницу. Рат је морао да предходи њеном остварењу. Много пута је до сада о железници нашој писано, а још више пута говорено. Није наше да се овом приликом бавимо специјално с питањем железничким. За нас је довољно што констатујемо факт, да је Србија, међународним уговорима обвезана, приступила прављењу железнице, која је други узрок њенога задужења. *

Ако се новац утрошен за рат у неку руку, с материјалистичног гледишта, не може сматрати као продуктивно уложен капитал,

*) *Находим за потребно, да изјавим да при претресу овога предмета ни у колико не рефлектирам на садржину уговора о грађењу железнице закљученог између наше владе и Бонтуа.* Реч је овде о железници као о чисто привредно-финансијској установи.

за железницу утрошен новац мора се продуктивним капиталом назвати. Железницом се умножава државно имање, њоме се множе, наравно кроз дужи низ година, и државни приходи. Железница је предузеће, који многим нараштајима корисно служи, која државу води у њеној целини напретку. С тога се дуг, учињен за железницу, правда у пуној мери са чисто привреднога, а у неколико и финансијскога гледишта.

Оба, дакле, узрока, која су изазвала Србију да се задужи, такве су природе, да се против њих не може ништа приметити.

Ратни дуг учињен је у земљи и на страни. У земљи је учињен у више облика: као добровољни зајам, као принудни или тако назван „расписани зајам," као „утрошени депозити" и т. д. На страни је учињен у двојакој форми: у Русији, као зајам и осталим земљама у облику „ратних набавака." Не ће бити без интереса по саму ствар ако овде поређамо и поједине позиције ратнога дуга заједно са њиховим сумама. Ако ни за шта више, служиће те цифре и позиције као најбољи доказ, да је Србија имала необичних тегоба у сабирању потребних средстава за ратовање. За упоређење позиција и сума њихових може послужити онај „преглед" државнога дуга, који је бив. министар финансије, г. Маргетић, поднео народној скупштини у Нишу 1880 год. По томе прегледу овако је изгледало стање ратног државнога дуга у 1880 години.

А. Главни дуг у земљи 20,910 856 дин.

У ту суму урачуњено је:

1. Добровољни зајам	1,224.946	дин.
2. Расписани зајам	8,241.850	„
3. Утрошени депозити . . .	2,469.045	„
4. Набавке за ратне потребе . .	653.061	„
5. Реквизиције	7.746.591	„
6. Куповина на почек. . . .	575.331	„

Б. Дуг на страни 7,318.988 дин.

У овај се рачунају

1. Зајам у Русији	6,816.000	дин.
2. Ратне набавке	502.988	„

Према томе излази, да је целокупна сума ратнога дуга изнела 28,229.844 динара.

Но као што знамо, из разних узрока, од којих највећи ваља тражити у немоћи наше финансијске управе, неплаћањем интереса на горњу суму дуга, овај се умножио до 1. Августа 1880 год. на

31,530.067 динара, т. ј. са 3,330.223 динара. Из извештаја, који је садашњи министар финансије г. Мијатовић поднео народној скупштини у Београду, види се, да је расписани зајам порастао накнадним прибирањем у старим границама Србије са 108.516 динара а увлачењем присаједињених крајева у ову дажбину са 752.466 динара. Сада дакле износи сума добивена принудним зајмом 8,994.316 динара, увећана је, дакле, према стању од 1880. год. са 860.982 динара. По у колико је новим прибирањем заосталог расписаног зајма ратни дуг увеличан, у толико је изворима прихода за измирење тога дуга не само овај вишак у општој суми дуговања неутралисан, него се још успело да се целокупна сума дуговања сведе на округлу суму од 30. милиона.

За оволику суму требало је наћи пута и начина, да се државни ратни дуг исплати до 1. Јула ове године, када му је рок плаћања истицао. По и да није Србија била притешњена овим кратким роком, било је већ време да се нашем ратном дуговању даде облик државнога дуга, који му је, у великом делу његовом оскудевао.

Законодавно тело Србије, усвојив предлог владин о закљученој погодби за исплату ратнога дуговања са генералном унијом, решило је: да се узајме 30 мил. од предузимача наше железнице. Ближи опредељаји о овоме зајму налазе се у погодби закљученој 20. Марта између српског министра финансије г. Мијатовића с једне, и Беранжеа, заступника генералне уније с друге стране. Вредно је из те погодбе извести бар главније моменте, јер је она први акт којим се регулише наше дуговање као државни дуг.

По тој погодби, која је сада већ добила силу закона, генерална унија даје Србији, на педесет година зајам аутријски са премијама у суми од 30 милиона динара номинално. У ствари пак даће: 5 мил. динара у папирима нашег железничког зајма 2 мил. у нашим државним обвезницама и 21 мил динара у новцу, интерес и отплата с премијама износе 6% или 1,650.000 динара годишње.

То је стање, у коме се сада налази наш државни дуг учињен за рат.

Као што смо једном приликом рекли, друга грана нашег државног дуговања налази се у железничком зајму, који је садашња влада наша закључила са генералом унијом, с оним истим заводом, који нам је дао зајма за исплату ратнога дуга. По уговору о томе зајму, закљученом 22 Јан. а скупштином одобреном 10 Марта ове године, стварна сума зајма биће 71. милион и 400.000 динара; а

номинална сума, по одбитку оних 5 милиона што се преносе на зајам за исплату ратнога дуга, биће 95 милиона. Интерес и отплата на овај зајам уговорени су 7% и плаћаће се полугодишње за време од 50 година. Годишња сума, која ће се у име отплате и интереса плаћати износиће 5.400.000. За гаранцију служе зајмодавцу: чист приход од железнице, приход од ђумрука и, до нужне суме, приход од грађанског данка.

И тако целокупна сума нашег државног дуга не рачунајући у то дуг у Русији, износи сада *сто двадесет и пет милиона динара*. На ову суму треба годишње у име отплате и интереса, плаћати 7,050.000 динара. На дуг у Русији плаћа се годишње 511.200 динара у име одплате и интереса.

Не ће бити без интереса да упоредимо наше државно дуговање са дуговањима других Србији по величини и броју становника приближних земаља. Можда ће и то допринети, да са више пажње а мање предубеђене зебње посматрамо себе и своје финансијско стање.

За упоређење изабрали смо Румунију и Грчку, као по судбини нама најближих држава, а Белгију и Данску, као по величини нама у неколико одговарајућих земаља.

ИМЕ ДРЖАВЕ	БРОЈ СТАНОВНИКА	ПОВРШИНА У КВ. КИЛОМ.	СУМА ДРЖАВ. ДУГА У МИЛИОНИМА ДИН.	НА ЈЕДНОГ СТАНОВНИКА ДОЛАЗИ ДИН.	НА 1 КВ. КМ. ПАДА ДУГА	ГОДИШЊИ ДРЖАВНИ ПРИХОД У МИЛ. ДИНАРА
Србија	1,860.000	54.652	125	67	2289	25
Румунија	5,376.000	127.584	610	113	3824	92.8
Грчка	1,679.000	50.123	543*	324	10.857	35.3
Данска са колонијама	2,070.000	229.400	196·7	96	857	67.1
Белгија	5,412,731	24.455	1,261 6	238	51.600	256

* Без садањег ратног дуга, који износи око 180 милијуна динара.

Из овога прегледа јасно се види, да је Србија скоро по свакој сразмери најмање дуговима оптерећена земља. Па ни с погледом на годишњи буџет прихода према суми државнога дуга не изостаје Србија иза ни једне од наведених земаља, шта више од

већине њих стоји сразмерно боље. Па при свем том, колико је патриота српских бачено у бригу ради дугова које је Србија учинила?! Мало који да више или мање не сумњичи: хоће ли Србија бити у стању да савлада све финансијске терете, које је својим дуговима на се примила?!

Па ако се људима, који без ближих разлога гаје зебњу због учињених дугова, не може замерити ништа, могу ли остати, пред историјом, без прекора они, који су позвани и у положају били, да ово питање јавно претресају и о њему своје мишљење искажу. Жалостан је појав, што се и у економним земаљским пословима дајемо заносити једностраним погледима политичкога партизанства. Чисто не схваћамо ону лакост на језику којом се служаху неки стручњаци у нашем народном преставништву говорећи о задужењу Србије ради железнице. Нико се не нађе, да хладно и истинито оцени ствар, да је престави онако како јесте, него се пријатељи владајуће странке латише ове прилике да окривљују одступивше државнике. Да је било истинитог родољубља, спареног са разумевањем ствари, не би се то могло догодити ни у ком случају. Тада би се признало да се железницом Србија у целини својој унапређује, да ће се њоме служити корисно будући нараштаји српскога народа, да она иде у прилог за сада економном развићу нашег народа а доцније да ће бити плодан извор за наше државне финансије, — да је све то изнесено и доказано, у место оних бесплодних и штетних узајамних рекриминација, зар не би јавно мишљење боље обавештено било, зар не би услед тога и духови више умирени били? Извесно да би. Народ би умео да схвати умесне разлоге свога представништва и ценио би их као што цени сваки уман разлог. Не ће се историја писати по неоснованим беседама посланичким нити по чланцима новинарским. Она ће хладно догађаје разјашњивати и тада ће — бојимо се — изрећи врло неповољан суд по оне који у озбиљним данима земаљскога развијања, не држаше рачуна од домаћих прилика.

II. Извори.

Извори за одужење натега државнога дуга имају своју историју. Она није мање занимљива но поучна. Занимљива је у толико што се и у нас доказало, да се оскудица финансијских снагâ у одсудним часовима јако опажала у целокупном стању и развићу земаљске судбине. Поучна је страна ове историје у томе, што се њоме показује којим путем не ваља ићи, када се хоће земља да унапређује и њен кредит да сачува.

Уђимо у излагање ове историје.

Када је при крају 1876 год. требало спремати сретства за исплату интереса коме се рок приближаваше, наша финансијска управа, не знамо на каквом основу, мишљаше да ће се потребна сума од више стотина хиљада динара, моћи покрити *редовним приходима* државнога буџета. па је највишим решењем од 27. Октобра 1876. (Зб. 29. страна 684) наредила, да се интерес на ратни зајам прве године исплати из „*готовине државне касе*“. Мало дубљи поглед у стање ствари, мало више вештине у своме позиву, било би довољно да се одмах, још пре оваквога решења, увиди, да је било немогуће старим приходима покрити нове издатке.

Буџет за 1876 годину, који је требао да служи као основа државном предрачуну за 1877. годину, већ је више нагињао дефициту но вишку. Он је по владином предрачуну износио:

Прихода	36,336.000	гр. пор.
Расхода	36,331.501	гр. пор.

Али одбор финансијски, састављен из највештијих посланика, нашао је, да је влада суму прихода неумесно већу предрачунала и смањио је на 35,256.692 гр. пор., т. ј., за 1,045.700. гр. пор., Суму расхода такође је смањио одбор за 797.181 гр. пор. тако је ова износила 35,534.319 гр. пор. На овај начин завршавао се наш државни предрачун по владином предлогу са **4499 гр.** вишка, а по рачуну одборском са 277.627 гр. пор. дефицита.

Код оваквог стања ствари, а без завођења нових извора прихода, могло се насигурно предвидети, да се редовним приходима у наступајућој години не ће моћи да плаћа интерес на државни дуг.

А да ли је ова омашка била равнодушна по наш државни кредит с једне а материјалне интересе државних поверилаца с друге стране — не треба објашњења. Сваки зна, да су наше државне обвезнице, које су плаћене по 50 дин. комад, пале у вредности на половину те суме. Како се грозно свете погрешке које се чине у финансијској управи!

Када се скупим искуством добише несумњиви докази, да се редовним приходима не могу плаћати интерес и отплата државнога дуга, приступило се изналажењу нових извора. Пиво је морало најпре да подметне леђа, као извор прихода за ту цељ. Законом од 10 Јула 1877. год. (Зб. 31. стр. 28—33) ударена је трошарина на пиво и приход од ње предрачуњен је у буџету са 240.000 динара. Са 240.000 динара није се могла подмирити потребна сума, коју је требало платити. Још читава година дана требала је да прође

докле се дошло до једнога извора прихода, од кога је наша финансијска управа, не знамо по ком основу, очекивала 1,500.000 динара годишње. Тај извор беше, у закону од 19 Јануара 1879, који носи званичан назив: „закон за одужење државнога дуга учињеног у рату за ослобођење и независност народа," али је од народа добио име „Патентарина."

Овај закон је већ толико пута и тако темељно критисан, да га можемо пређи са неколико примедаба.

Он је у брзо, одмах при ступању у живот, због неправилног извршења, изазвао противу себе не само богатију класу народа, на коју је био поглавито наперен, него цео народ, у свима слојевима. Предрачуњен у 1,500.000 дин. прихода, показао се у самом свом почетку као немоћан да одговори толиком ничим неоправданом очекивању наше финансијске управе. Сретства је требало набавити по прадрачуну, а извори су као неиспитани, мање пружали. Шта је дакле, требало радити? Ништа друго, по нахођењу наше финансијске управе, него пошто по то истерати из узакоњеног извора, ма и незаконим путем onoлико колико је требало. Ово је и био узрок што је народ, тако рећи, листом устао био противу закона о патентарини што га је народна скупштина, на првом састанку свом после његовог ступања у живот са задовољством укинула. Да се закон вршио као што је гласио, приход би био ништаван; а за то што се није вршио као што гласи, изазвао је противу себе свест народну, која је навикнута да закон буде највиша воља у земљи. Овај формални узрок био је прва закачка за коју су запели противници патентарине. Ослањајући се на њу, а и на велике махне и у самој неиздашности овог извора, успели су, као што рекосмо, да на нишкој скупштини 1880. године, држаној за 1879., сруше закон од 19 јануара 1879, и да на место његово подигну нов извор за одужење државнога дуга.[1]

Упечатак, пак, што га је у народу оставила патентарина, огроман је. Она беше, по општем уверењу, узрок што су државне обвезнице пале у вредности, што се нису плаћали ни интерес ни реквизиција, што је народ држан у трзавици, више него годину дана, што су потавнели лепши изгледи за финансијску будућност Србије. Под утицајем оваквих упочетака, покушај да се Србија задужи још више

[1] Који се интересује да сазна све разлоге, који су руководили народну скупштину да укине «Патентарину,» т. ј. закон од 19. Јан. 1879 године, тога можемо упутити на II свеску стенографских бележака народне скупштине од 1879 год. држане у Нишу у 1880 год.

него што је задужена ратом за ослобођење и независност, изгледао је у очима јавног мњења, као стропоштавање из рђавог у горе стање. Сваки је изгубио веру у финансијску моћ Србије. Да ли с правом или не — показаћемо доцније.

Законом од 27. Јануара 1880 године замењена је патентарина. Ми смо већ једном приликом изближе јавно претресали овај закон.[1]) Но пошто је он и сада саставни део извора, и то управ главни извор, из кога се црпу средства за одужење наших државних дугова, то ће нам се, надамо се, допустити, да и овом приликом мало изближе прогледамо овај закон.

Основа његова је у закону о порезу од 12. Октобра 1864 године. По томе закону грађани Србије, у погледу на плаћање пореза деле се на три врсте. За основу ове поделе узето је место становања. Према томе рађају се пореске глава у три ступња. Први ступањ састављају становници престонице, Београда; други, становници окружних варошица и трећи, становници по селима. Терет плаћања разликује се у овим ступњима по највишој мери оптерећења; у најнижој нема између њих законске разлике.

Највиша мера оптерећења у Београду је 60 талира (300 дин.) у варошима и варошицама 30 тал. (150 дин.) у селима 15 талира, (75 дин.) на годину. Основа оптерећењу је главница, т. ј. 6 тал. (30 дин.) на годину. Према имовном стању, које оцењује општински одбор, по својој савести, увршћују се појединци у класе данка, број којих је у разним општинама, према ступњима разлике у имовном стању њихових чланова, различан. Сиротни становници неплаћају ни нормалну порезу, т. ј. ни ону суму коју закон као норму поставља. Они плаћају мање него 6 тал. на годину; за њих се каже да су „испод главнице". Грађани бољег имовног стања примају на се диференцију оне суме, која је са сиротнијих скинута. За ове се каже да су „више главнице." Грађани средњега имовног стања носе сами своју порезу, али не помажу никоме. Ово су они „у главници."

Закон од 27. Јан. 1880 усвојио је горњу основу закона о порезу за свој темељ. Он је на томе темељу завео *приреза*, који као и порез прави тројаку разлику у оптерећењу. Од системе пореза разликује се систем приреза само у томе, што ослобођава од дажбине све оне грађане, који не плаћају нормалну суму порезе, т. ј. оне који су „испод главнице". Иначе оптерећава поступно све порез плаћајуће главе. Најмања сума годишњег плаћања износи на

1) Отаџбина за Април 1880. стр 76—87.

једну главу 4 дин., а пење се постепено и процентуално према порези до 100% у Београду, 75% у варошима и варошицама и 55% у селима.

Сума прихода, предрачуњена у буџету за 1880 год. из овог извора износила је 1,700.000 динара; али у ствари пало је у државну благајну далеко више (2,200.000). У буџету за 1881 год. увеличана је предрачуњена сума прихода из овог извора на 2,100.000 динара, дакле са 400.000 динара више но у прошлој години; но ће и ову суму ефективни принос претурити.

И тако је, до ове године, учињен покушај са три извора прихода за одужење државнога дуга. 1-ви беше трошарина на пиво; 2-ги патентирана и 3-ћи прирез по порези.

Трошарина на пиво прецењена је у њеној издашности. Предрачун њен од 240.000 дин. није се оправдао и сада у буџету фигурише само сума од 150.000 дин. годишње.

Патентарина је пропала после једногодишњег живота, пуног жалосног искуства. Предрачун њен, стављен у буџету на 1,500.000 динара, није се ни у трећину оправдао.

Прирез по порези показује се као врло плодан ако и не сасвим рационалан извор прихода. Није било на овогодишњој народној скупштини никаквих изјава незадовољства противу овога прireза, с тога се може предпоставити, да је у народу нашао повољног одзива.

Дућанске таксе и *житовина* су извори које је садања скупштина, по предлогу владе, усвојила. Предлог закона о дућанским таксама није до овога часа, када ово пишемо, добио највишу санкцију, с тога не би требало узети га у рачун; али пошто је приход од овог извора већ увршћен у овогодишњи буџет, то га спомињемо овде само у толико, да историјски преглед извора за одужење наших државних дугова буде потпунији. Ако се овај извор прихода озакони, ми ћемо се на-њ вратити другом приликом. За сада пак морамо изјавити сумњу, да ће се овај извор, према нашим приликама, и према целом свом основу моћи да одомаћи. Неводећи рачуна о чистом приходу — није ово порез по приходу; — а није порез ни по имању, јер необухвата целокупно стање пореског субјекта, но само његов обрт у отвореној радњи. Теретећи пак само обрт, овај ће закон тако зло дејствовати на капитале, да ће их у краћем или дужем низу година, сасвим уништити, јер није тешко увидети да од обрта капитала ни у колико не зависи *принос* његов. С тога је погрешна основа овом извору и он ће у брзо пасти, као што је пала и његова старија сестра — патентарина, која је многоме рационалнија била.

Жиговина је рационалан извор прихода. Њоме ће се заиста умножити садашњи приход од такса; она није нов извор прихода, но је само поправљен, боље уређен један од већ постојећих извора. Да ли ће вишак њен заиста износити 50.000 динара месечно, као што предрачуњава наш државни бџет за 1881 год. — показаће будућност.

У предлогу државног буџета за 1880 год. било је још два извора нова: *крчмарина* и *трошарина на дуван*. Не знамо са каквих су разлога ови посредни извори прихода изостали, а на место њихово усвојене оне две, непосредне дажбине.

Свакоме, који изближе загледа у изворе за одужење наших државних дугова мора пасти у очи, што се и овом приликом служимо у далеко већој мери непосредним но посредним дажбинама. Докле се од трошарине на пиво као посреднога извора прерачуњава приход од 150.000 дин., дотле се од приреза очекује 2,100.000. Непосредне су дажбине дакле несразмерно веће од посредних. Ова иста околност и несразмера пада у очи и у нашем редовном буџету. Непосредан данак предрачуњен је са 10,500.000 динара (за 1881 г.) а посредни данци на 4,205.000 динара. Но нас се овом приликом тичу они извори, који су намењени да даду сретства за одужење Србије, с тога ћемо се само њих и држати.

Велика је погрешка учињена одмах у почетку операције, којом је дуг учињен. Из онога што смо напред рекли, види се, да је наша финансијска управа остајала скрштених руку све донде докле нису земљи загрозиле озбиљне последице. У место да се одмах, при самом товарењу дуга на земљу, мислило на начин како ће се дуг плаћати, остављено је ово питање на страну и није му се ни из далека поклањала она пажња коју је у пуној мери заслуживало. Да се одмах после 1 Јула 1876 године, збиљски радило на проналажењу сретстава за плаћање интереса и отплате, повериоци Србије не би изгубили веру у кредит њен и она би данас са мање жртава а више поноса могла да бира начине за исплату или уређење свога дуговања. Стидно је за све мислеће људе у овој земљи, што се није могло наћи извора ни за оно мало сретстава, што су требала за плаћање интереса на ратни дуг. Па зар мање прекора заслужујемо сада, када за гаранцију железничког зајма не могасмо наћи другога начина, но да уступамо за ту цељ приход од данка и ђумрука!

Зар није и ово доказ да се није ништа или врло мало радило на најделикатнијем питању у нашој судбини? Задужују се и задуживале су се и друге земље и у след рата и ради железнице. Па

где се још улазаше у зајмљење новаца без припреме извора одакле ће се дуг платити? Зар Румунија не дугује за железницу преко 300 милиона динара, зар Француска не учини зајам за рат од 1870 и 1871 од 5.000 милиона динара? Па да ли те земље пропадоше или на против не видимо ли их где џиновски корачају у развијању своје економне и финансијске снаге. Јест, али су и Румуни и Французи благовремено поклонили сву пажњу своју своме финансијском стању. Први државници њихови, а нарочито они Француске, били су и први финансијсти своје отаџбине. Тјер, председник републике у ономе времену када је требало његовој отаџбини 5,000 милиона динара да плати ратну отштету победитељци — Немачкој царевини, мађијоничном силом створи не само потребну суму него је за 14 пута надвиси. У место тражених 5,000 милиона, нуђено му је 14 пута по толико! А да ли је ово учињено за љубав седих власи остарелог државника велике републике? За цело не. Капитал не зна за љубав. Он тражи свога интереса, па где га нађе тамо се и гњезди.

Па шта је радила Француска? И ако одговор на ово питање не спада строго узев у обим нашега задатка, опет је тако поучан за свакога, да ће вредно бити забележити га и на овом месту.

Пре свега патриотизам а за тим и сопствени интерес побудио је француске капиталисте, да продаду стране папире, које су имали па да купују папире свога државног дуга. За тим је Француска банка издала више скоро за 100 % својих новчаница но што је пре тога имала, па при свем том није цена њеном папиру према злату пала јаче но са 1½ на сто. Страни капитали верујући у финансијску снагу Француске врвели су у Париз и тако је потребна сума на тај начин набављена. Но сада се одмах тражио пут, од куда ће се плаћати интерес на овај огроман дуг. Сума, за то потребна износила је годишње 600 милиона динара. Да ту суму подмири, Француска је учинила уштеде у свом буџету око 120 милиона динара, а за 480 милиона старала се да нађе нове изворе прихода. Одмах се приступило подизању ђумручких такса на шећер, кафу, петролеум, теј, дуван и друге предмете, који су намењени за потрошњу. Још 8 Јула 1871 год., дакле пре него што је дошао рок првом плаћању интереса на дуг, народна скупштина решила је, да се повиси ђумручина. Но сви побројани извори не даваху довољно срестава. Требало је наћи још извора за приход.

Остатак је подмирен ударањем велике ђумручине на увоз сировина. Ова ђумручина изнела је 20 % од вредности. Ова мера може у први мах изгледати као неоправдана, али је она, благодарећи

увиђавности Тјеровој, показала се као врло целисходна за француске прилике. Скупштина је после дугога и тешког напрезања усвојила ову меру, која се после краткога времена показала као спасоносна за Француску. Сировина је оптерећавана при уносу у Француску, али ђумручина се враћала онима, који су од увезене сировине извозили справљене прерађевине. Тиме се постигло двоје: приход ђумручки је толико порастао, да је покрио све потребне издатке, а индустрија француска је у скоро после тога утукла немачку у тој мери, да је немачки индустријски свет очајавао са неспособности да конкурише са француским производима. То стање и сада још траје. Овим мерама, које се све одликују природом посредности, Фрарцуска је подмирила све своје потребе. Песредне дажбине су биле у први мах толике, да су износиле с главу на главу по 50 динара годишње.

Овај кратак нацрт финанцијске операције којом се Француска послужила после рата, доказује у пуној мери, како се у земљи где се ради с планом, т. ј. умно и смотрено, могу постићи велики финансијски резултати без веома осетног терета по земљу и народ. Јест, али где се збиљском раду на горућим земаљским питањима предпостављају политично-партајски смерови, ту је теже радити на општем интересу отаџбине.

У нас је на жалост наступило овакво стање. Ми смо се поделили по политичном веровању тако одсудно, да нам се ни мисли не могу мешати. У место да се све политичке партије старају да финансијско-економно стање домовине унапреде, оне се и у томе цепају. Не верујем да ће ово моћи уродити добрим плодом по будућност Србије. Докле год сви скупа не упутимо сву снагу своју на ово поље, докле заједничким радом не упутимо економно и финансијско стање Србије на најбољи пут, дотле ће нам све драгоцене установе слобода и политичких тековина изгледати као скупоцен накит у пустошној рушевини. Упнимо снагу нашу да општу кућу своју — отаџбину — осигурамо од терета и опасности па ће нам и слобода у њој и политичне тековине боље пријати.

А има ли начина за то? Без сумње да га мора бити. Само је нужно радити на изналаску његовом.

По садашњем стању ствари народ у Србији подмирује своје главне државне потребе непосредним дажбинама. Све установе у земљи црпу средства или путем порезе, која се реже с главе на главу, или путем приреза, који је двојак: или једнак за све и свакога или се одмерује према величини данка. Може ли бити веће аномалије у финансијском саставу једне земље но што је у нас? Сумњамо! И

када се обазремо на друге земље па их сравнимо са нашэм , онда ћемо видети. да сумња наша постаје факт. Сравнимо ли стање посредних и непосредних дажбина у Србији и у другим земљама добићемо овакав преглед:

ИМЕ ДРЖАВЕ	ЦЕО ГОДИШЊИ БУЏЕТСКИ ПРИХОД У ДИН	ОД ДАЖБИНА ПОСРЕДНИХ (ДИНАРА)	ОД ДАЖБИНА НЕПОСРЕДНИХ (ДИНАРА)
Француска (1879.)	2,700.007.792	1,036.000.000	395.900.000
Белгија (1878)	256 636.294	128.750 000	44.750.000
Грчка (1878)	35,375.000	16,250.000	10,115.000
Румунија	92,300.000	30.000 000	25,000.000
Енглеска	2,750.000.000	1,745.750.000	216,250.000
Србија	25,000.000	[illegible],205.000	12,250.000

Из овога прегледа јасно се види, да привредно најнапредније а финансијски најбоље стојеће државе црпу несразмерно већи део својих прихода путем посредних дажбина. Американска република отишла је у овом погледу још даље. Она од 1877. године на овомо и нема других но посредних извора за своје огромне потребе државне.

Практични Енглези вуку 77% својих прихода из посредних а само 23% из непосредних извора. А шта радимо ми? Ми 60% вучемо из непосредних а једва 40% из посредних извора.

Да човек не зна какви су људи управљали нашом државном финансијом, рекао би, према стању ствари, да су то били људи напуњени социјалистичким теоријама. Јер би само овакви државници зазирали од посредних дажбина, којима се оптерећују и рад а не само капитал, као што је случај код непосредних дажбина.

Да нас не би зло разумели, морамо одмах овде приметити, да смо и ми противници оне порезе, која би се ударала само на рад или на оне предмете, који су нужни за живот грађана и радника. Посредна пореза разликује се на *трошарину*, која се удара *на животне потребице* (храну, со и т. д). и против овакве посредне

порезе мора сваки уман државник да подигне свој глас. Али који би се још с разлогом могао опирати противу *трошарине на средства за уживање,* као што су: дуван, шећер, шпиритусна пића и т. д. А баш ови предмети потрошње показују се као најачи носиоци пореског терета. Примера ради позваћемо се на дуван. То је артикл потрошње, ал не нужне но извесно луксузне потрошње. Дуван је, у целом свету, оптерећен грдним дажбинама. Он н. пр. даје у Француској прихода 7½ динара с главе на главу, у Аустрији 5 динара у Енглеској 6 динара, у Америци 6 динара и т. д. Па поред свију тих терета, дуван се свуда огромно троши; његова трошња не само да не опада него још и расте. Није другчије ни са пићем. И оно се показало као врло удесан извор за државне приходе. Америка, н. пр. вуче 20% свога прихода од трошарине на ракију (која се тамо пече од кукуруза). Не идимо тако далеко, и млада кнежевина Бугарска црпе већ преко пола милиона динара од порезе (акциза) на пића. Па зар драгоцености — накит — нису у стању да носе јачи финансијски терет, но што је садашња ђумручина, која се на све стране изиграва.

Ми смо тврдо убеђени, да би умна примена система посредних пореза у нас уродила повољним резултатима. Терет плаћања би се у млогоме олакшао. Ако ништа више нашла би се на тај начин, без осетног терета потребна средства за исплату железничког зајма. Само треба радити на овоме послу сложно, својски

Отацбину нашу не могоше срушити ни турски фанатизам, ни физична снага других непријатеља. Сада се, у овоме времену, непокоравају народи физичком силом. Економно-финансијски путеви показали су се као сигурнији за ову цељ. Није тајна ни за кога да има јаке тежње у извесних држава да ово средство употребе и према Србији.

Србија треба да је на опрези. Треба јој се из раније спремати да одклони оне узроке, који могу довести у питање њену скупо стечену слободу и независност. Узроци се знаду. Они су чисто економно-финансијске природе. Грешно би били када не би на одклањању тих узрока сваки радио онолико колико може.

СЛИКЕ ИЗ ЈЕВРЕЈСКОГ ЖИВОТА НА ЈАЛИЈИ БЕОГРАДСКОЈ

I

Има неколико година, како не седим више на Јалији, код оца. Док сам био у његовој кући, јеврејски обичаји, живот и обреди услед велике навике не привлачаху моју пажњу. Одрастао сам међу њима па не налажах ничега особитог, што би вредно било, да се прибележи. Па ни сама махала са њеном турском архитектуром, стародревним неким зградама и опевеном јалијом; ни њени становници са чудноватом историјом њихове насеобине у овом крају, не пробудише у мени никад вољу, да је опишем. Само сам као гимназиста био често изненађен и узбуђен сваке суботе, кад Јевреји излажаху пред вече са њиховим породицама на јалију и ту ужинаху кувана јаја, колача, квасећи грло добром препеченицом. Ови људи, који преко читаве недеље беху одрпани, прљави и непрестано брижно — ужурбани, не гледајући милим погледом на свој најрођенији пород, сви ти људи беху суботом чисто и шарено одевени: на лицу им светљаше особита нека радост и задовољство. Мастан фес не покриваше више разбарушену косу и мрке трепавице, већ нови стамболски, који гиздаво накривљен, издаваше „ћифлик" њихове душе. Шарене, задовољне гомиле, раштркане по мекој трави, око којих трчкараху мноштво несташне, ситне деце, подсећаху ме на приче и илустрације јеврејског номадског живота. Тада се Јевреји још ношаху по источњачком кроју и шаренилу и њихови лепи типови, излажаху много већма на видик, но под ношњом данашњих талми-златних мојих суплеменика. Моја младићска разгрејана машта, видала је тада, услед таких утисака романтичне сценерије и пренашале ове мирне гомилице у жарке африканске и азијске пределе и заборављала би се у дивљим неслетственим комбинацијама, док ми ум не би клонуо. под тешком ватром разигране уобразиље... каква разлика у празновању некадањих субота и садашњих!.. Татинко Гамбринус код „Коларца," без сумње, мора да је често мрдао главом од чуђења на ову метаморфозу...

Кад ме је школа довела у додир са новим друговима који ме почеше уводити у своје куће, требало ми је неколико година, да се оријентирам у новим обичајима, навикама и људима. За то време, ретко, готово никад нисам помислио на јалију, а много мање, да ми је икад пало на ум, да што о њој напишем. Истина да су ме неки другови позивали и световали, да прикупим белешке о јеврејском животу на јалији, али ни то није било кадро, да ме продрма из моје апатије.

Тек ових дана, добивши отсуство за „пасху“ и силазећи доле у малу код свога оца, зауставих се код једног јеврејског фуруџије на „Битпазару“ и упрепастих, кад видох, да „маце“ праве на машину... „Међер је култура продрла чак и у ове заборављене крајеве!“ узвикнух гласом, који се само у дубини моје душе проламаше. Чудновато је, али ја се нисам томе радовао. Механична култура нема ништа заједничког са веселошћу *ручнога рада*, кога готово по свима занимањима прати весела песма .. Здружена сећања из мог раног детињства, почела су се неодољиворојити у мојој глави, и резултат њихов био је тај, да су ме склониле, да спасем по могућству неколико цртица из обичаја и живота старог јеврејског живота на јалији, које механика и саобраћај прети, да збрише с лица земље. Зато чим дођох кући, стадох у мислима прикупљати успомене на хиљаду непромењених обичаја од најстаријих времена, који дају „Пасхи“ неку особиту оригиналност и свечаност.

II

„Пасха“ пада по лунарном календару увек 14 Нисана (концем Марта или почетком Априла). То је стародревна и чудновата светковина, којој је цељ, да подсети Јевреје на бегство из Мисира, кад су усплахирени и у хитњи понели тесто за хлеб, пре но што је ускисло. Зато се овај празник зове „пасха,“ т. ј. празник бесквасних хлебова и њихово обнародовање датира још од времена Мојсијева и гласи: „Четрнаестог дана првога месеца у вече, ви ћете јести бесквасни леб, све до 21 истога месеца у вече. За време од седам дана, несме бити квасца у вашим кућама.“ Треба само видети, како по неке побожне породице тачно извршују и претерују* мисао јеврејског законодавца. Петнаест дана пре „пасхе“ влада у њиховим кућама

* Јевреји, што су год удаљенији од Јерусалима, у толико већма претерују у строгости придржавања законских обреда. Тако нпр. у Јерусалиму празнује се «пасха» само седам дана, а код нас и даље на западу осам дана.

највећа ужурбаност и непрекидан рад. Од рана јутра, до мркла мрака, не види се ништа друго, до прања и лужења. Кастроле, тепсије, лонци износе се из тавана, где су изолирани преко читаве године, да не дођу у додир са квасним тестом, и мећу се на жар или се шаљу на калајисање. Судопере јадне, изгледају за то време, као атлети у надчовечним напорима. На осам дана пре „пасхе", собе су већ изрибане, као никад преко целе године, и нико не сме што у њима јести. Зато излазе у авлију или у кујну и ту ручавају и вечеравају. Квасац не уноси се већ никако у кућу. Сад почиње најтачнији рад: прављење бесквасних хлебова, „маце".

На жалост, пре кратког времена, набавила је овд. јеврејска општина од некуд неку машину чији ваљак истискује и избацује „маце" као штампане плакате. Боже мој! како је то некад друкче било! Сад ради на машину три одрпанца са сокака, а пре скупе се по двадесет здравих, лепих девојака у пет, шест кућа, које имају у својим кујнама фуруне, па од њиног кикота, весеља и рада оживи читава махала. Као да још гледам ону грдну фуруну, како је разјапила своје жарке чељусти, лижући својим пламеним језиком усне (опростите ми ову метафору, али је то и моја рђава навика која ми је већ очупала бркове); оне дугачке астале на којима девојке засуканим рукавима ваљаху тесто и бадаху у извесном ритму „маце." Овај посао вршаху оне окретно и ражареним образима весело попевкујући шпанске романсе, које су им претекле још из Шпаније. За нас децу бејаше то прави идилски живот. Али сад, поручи домаћин нужну количину „маца" и на уречено време донесе им се кући, као да је обичан галантеријски еспап. Само сиротиња штедње ради скупља се још код напуштене какве фуруне и справљају себи заједнички маце.

Кад је реч о сиротињи, да напоменем један човечански обичај, који се строго врши. Брашно за „маце," мора се по нарочитим прописима самљети, зато и скупље кошта. Да би ослободили сиротињу од овег издатка, општина јеврејска набавља сваке године сресвом прикупљених прилога извесну количину брашна и раздељује међу сиротињом, по три оке на душу без разлике старости. —

Приближи се и свечан дан. Једне ноћи пред „пасху", излази домаћин са својом чељади, која му светли лучом напред, по подрумима, шталама, јамама и неолепљеним зидовима,* и завирује свуда

* Јевреји сматрају за грех газити или бацити на земљу хлеб и листове јеврејских књига и сваки, који нађе на њих, дигне их, пољуби и метне у какву рупу на зиду. У синагоги има једно грдно смештите за цепане и старе јеврејске књиге, које се сваке десете године у гробље затрпавају «Гениза» уз највеће весеље и пировање.

да нема случајно које мрвице хлеба, па код сваког кутка почисти мало једном метлицом од гушчијег пера. Чим сване, а „Самае" (црквењак) зађе са једном великом путуњом по кућама и прикупља фишеке, где су скупљене те мрвице. Превали и подне, а деца умивена излазе у дивном шаренилу из кућа. Ретко ко, да се није поновио. Започне се парада, која пробуђује код ових невиних створова прве осећаје поноса, зависти или блаженства... око пет сахата отварају се врата ручаонице. Каква грдна промена у овој соби! Необична чистоћа и засењиви сјај светњака, ножева, кашика и осталог металног посуђа на великом столу у сред собе, као да подухује неким празничним свечаним миомиром. Али што деци неку особиту потајну радост чини, то су оне многе чаше поређане на једну послужавницу, које ће се напуњене вином до врха искапити до десет пута, кад започну церемоније „седера." То је ваљда зато, што се преко године сем суботом и празницима, не уноси вино у кућу.

Око пола седам сахата разлеже се глас „самаса": пријите вечерњи! и верни, добро окупани у амаму, у чистом рубљу, махом у папучама хитају у синагогу. Храм је добро почишћен, клупе изрибане, полилеји у највећем сјају, и дупком пун. Служба не траје дуго и најважнији је њен тропар псалм Давидов: камен што зидари одбацише, постао је троугоном основом. Чим се пусти синагога, сви се разиђу својим кућама и поседају одмах за сто. Наступи час, да се чита „седер." Како је ова церемонија врло карактеристична за овај празник, то држим, да ми се неће замерити, ако се ту мало дуже зауставим.

III

Над трпезом виси лампа осветљена са *седам* стењака. Сто је потпуно постављен и покривен једним јерусалимским застором, везен шареним вуницама и пун побожњих изрека. Сваки има пред собом једну књижицу у меком повезу, у којој је збирка песама и молитава. Само домаћин има један молитвеник обичан са сребрним масивним корицама, или од везене кадифе, који свака млада свом младожењи као поклон уз прћију доноси. Ова збирка песама и мудричења зове се „Агада". Сви седе с покривеним главама. Пред домаћином налазе се три бесквасна хлеба и један велики послужавник на коме рекао би, да је цео „зелени венац". Мале лађуге, першун умочен у сирће, рен, празилук, јаја, урме, једно парче меса на костима и нека чудновата смеса од бадема, јабука и цимета. Свака од тих ствари има свој наивни значај. Она је смеса амблем глине

креча и цигаља, што Јевреји прављаху као робови мисирских фараона, зидајући им горостасне пирамиде и тврде градове „Питом“ и „Рамсес.“ Сирће, празилук, рен, лаћуга и першун представљају символ беде и горчине ропства. Сваки има пред собом чашу до врха напуњену вином. Ове ноћи, точи се искључиво црно вино, које подсећа на јеврејску крв у чијим се потоцима купаху Фараони.

На један пут дигну се сви и домаћин усрдним јаким гласом, држећи један бесквасни хлеб у руци, започне „Агаду.“ „Ево,“ такав је био хлеб што су га наши праоци јели у Мисиру. Ко је гладан, нек дође да једе! Ко је оскудан, нек дође да пасху с нама проведе! и т. д. За то време стоје врата широм отворена. Сећам се, да ме је као дететом, овај свечани тренутак прожмавао хладном језом и да ми се коса на глави кострешила; јер нам причаху, да у том часу јеврејски патрон Елијау Анави (пророк Илија) улази невиђен на врата и покванцује своје усне у нарочито за њега спремљену чашу вина и благосиља кућу својим присуством. Пророк Илија умножава се у бесконачност, јер, веле, он улази као ванредни Божији посланик у исто време у све јеврејске куће, где се чита „седер“.

То је иначе доброћудан старчић, који не пропушта ни једну домаћу гозбу и који обично долази инкогнито прерушен у облик каког путујућег сиромашног „хахама“ (мудраца), према коме се јеврејски домаћини натичу у гостољубивости...

При читању „агаде“ деца запиткују оца, код сваког става или обреда, зашто је то? а он им одговара из књиге: „Ми бејасмо робови у Мисиру и вечити наш Бог извео нас је из Мисира мишицом моћном и подашном руком“. Затим долазе нека сколастичка резоновања из „Талмуда“ без икакве везе једна с другом. Ја нисам читао „Талмуда“ али судећи по сличним изводима, то мора да је најнеразложнија умна спекулација, којој су се могли посветити само беспослени теолошки и мистични мудраци... Кад се сврши први чин „седера“, долази вечера, која не траје дуго, јер после ње наставља се други део „седера“. Домаћин узме она три хлеба и преполови један у знак прелаза преко црвеног мора и осече сваком по један залогај који се превуче једним слојем оне чудноватe смесе и поједе скупа са једним листићем лаћуге. Оваки отужни залогаји узимају се са малим варијацијама пре и после вечере, али срећом, готово после сваког, следује искапљивање чаша с вином. Затим се обичним синагошким ритмом промумлају они дивни Давидови псалми (115,116,118 и 136). Необичне дозе бојеног вина почињу производити своја дејства, деца већ рчу по столицама и миндерлуцима; жене су сâне, а људи се мамурно протежу и једва се до-

вуку до својих кревета. Ове ноћи не моле се као обично пре но што легну: „Чуј Израиље, Бог је један и његово је име једно. Љуби Бога, Господара свог свом душом и срцем“ итд. јер су убеђени, да су ова и друга ноћ, повлашћене ноћи у којима Бог, као некад у Мисиру бди над кућама Израиља. А заиста ако икад, а оно им је ове ноћи преко нужна божанска заштита, јер су јадни и сувише мало приправни, да дочекају каког незваног ноћног госта.

Сутра дан пораие и оду у синагогу. Тропар је ода прелазу преко црвеног мора и песма је њена једна од најизразнијих и најдраматичнијих што сам икад чуо у свом животу. Започиње потмулим гласом, па у маварском нагласку таласајући се из једне глазбе другу, као да прича живо и узбуђено чудновати спас кужних робова..... После синагоге доручкују и чине посете. Око 10 сати укажу се на врата и девојке у помодном шаренилу, а из очију им читаш да жуде за јабуком и прстеном. Писати о лепоти ових девојака, било би излишно и немогуће. Излишно, јер ретко ко да је сишао једном у махалу, а да се није зажагрио у какво гараво, црно око „зумбул чивуче“. Немогуће пак зато, што тако засењују својим жарким погледом и похотним руменим уснама, да би сваки, који би покушао, да им опише сваку црту пре полудео, него што би му то за руком испало..... Наравно и „момци за женидбу“ не смеју фалити, него и они обилазе око кућа, као копци око голубњака.

Пасха траје осам дана, али се само прва и последња два дана, т. ј. четири сматрају за велики празник. Дани у сред ових празника зову се „Холамоед“ (полупразници) и имају свој особити карактер. За време тих полупразника људи остављају велике и важне послове на страну и врше омањи текући посао. *) Жене не ките се много, нити раде, него се само шетају крај Дунава или врше проводаџилук. Тако исто, за то време посећују удварачи и просиоци своје лепотице и том приликом бивају најчешћа прстеновања и просидбе у Израиљу, без обзира на добру или рђаву летину.

Хајим Давичо.

(Наставиће се)

---

*) Управа вар. Београда тражила је пре неколико година од скупа овд. јеврејске општине обавештења о тој разлици првих, средњих и последњих дана, па је добила без сумње сличан одговор.

ПРИЛОЗИ ЗА ПОЗНАВАЊЕ ДАЛМАЦИЈЕ *)

У „Отаџбини“ од год. 1875 стр. 428 и 522 донео је Младен Јанковић опис Далмације у неколикијем војничкијем цртама, имајући при руци — као што он рече: Шестака и Шерба; Рифера и Роскијевића за оне крајеве, у којима живе и остала наша браћа на тако званом балканском полуострву, а само за Далмацију да се држао нарочито Рифера, те је само у њему нашао о њој цјелину. [1]) Премда је доста писано о Далмацији у српско-далматинским магазинима [2]), опет радња г. Јанковића читаоце у опште може задовољити. Но, да би се могао достојан суд дати о тој пишчевој радњи, намеће ми се дужност да подацима, који ми сад на расположивости стоје, неколикијем примједбама и допунама поменуте чланке расвијетлим, како би постали још важни, а да би се постигло, као и Далмација се познала у оној очевидности у којој је, потребито је њу у опште прегледати у оној слици у којој је, а тим оцијенити и достојан похвале труд г. Јанковића, који му се одрећи не може да није похвале достојан описивањем земље пуне значаја и важности, као што је наша Далмација. Дакле, кад једном себи рекосмо, да ћемо Далмацију прегледати у оној слици у којој је у опште, а пропратити је у неколикијем примједбама и допунама по чланцима г. Јанковића, ево нас на нашу ријеч то да учинимо и одмах на првом реду на основи топографској рекнемо, а имено, да Далмација увјек бјеше од искони стечевина знанства и славе; предграђе насртају и бјесноћи истока и запада; предстража и хранилница прогресу талијанске цивилизације; уточиште жртвама политичкијех мученика све Јевропе [3]) итд. Ова земља овако дивна, о ко-

*) Неколике примједбе и допуне у чланцима: «Далмација» у неколиким војничким цртама од Младена Јанковића.

1) В. «Отаџбину за Јул 1875 стр. 429.

2) В. Магазин од 1838 стр, 33 до 59, ког ће се особито писац ових врста држати у овоме питању као и другијех података.

3) В. Manuale 1873 стр. 5.

јој је писао г. Јанковић и многи писци, заокружена је природнијем границама и то: од сјевера Хрватском и јадранским морем; од истока Босном, Херцеговином и независном Црном Гором; од југа Арбанијом, а од запада јадранским морем [4]); површина јој износи 222☐ миље; [5]) природно се дијели на копно и острве; административно јој је подјељење подјељено на 12 политичкијех округа, 32 судбена котара; 31 порезна округа; 6 окружја грађевине: 80 политичкијех општина и 744 спомоћних општина. Ова земља броји 442,796 житеља [6]); најјужнија је област аустријске царевине и састоји се из ускога прибрежја на источној страни јадранскога мора а лежи између 44° 45' 21" и 42° 10' 12" сјеверне ширине и између 16° 38' 30" и 12° 25' 29" [7] источне дужине. Највећа јој је дужина у управној линији континенталној од 209; дужина пак од морске обале Раба до границе Арбаније од 248, а поглавита је она дужина која води правац од Книна према Задру и рачуна се у 50 миља талијанскијех, а најмања је чак код Дубровника, где не заузимље више од тек 2 миље. [8]) Ова доста пространа површина, обузимље понајвише континенталну (суву) земљу, но, она има при том и неизбјежно мноштво већијех и мањијех, насељенијех и пустијех острва, у приморју тако званих школа (од тал. scoglio). [9])

Што се тиче каквоће земљишта, Далмација је земља бријеговита и образује једну терасу, које се греда као продужење Јулискијех алпа [10]) спушта јужно кроз хрватско приморје, приближујући се све више прибрежју док са Велебитом не уђе у Далмацију, одвојив овим ову од Хрватске. [11]) Остале планине по Далмацији принадлеже Динарскијем горама, које се до Софије и

4) В. Цит. Магазин 1838 стр. 33; Manuale 1873 стр. 5.

5) Manuale 1872 стр. 9; Магазин броји 229 кв. миље немачке а 900 талијанскијех, а по г. Јанковићу 232—49 миља.

6) По статистици од 1872 године.

7) А не 32° 25' 29" и 36° 38, 30", као што вели г. Јанковић на стр. 430 «Отаџбине» за Јул 1875 в. Manuale 1872 год. стр. 9.

8) Из овога се види, да ће бити погрјешено оно у г. Јанковића гдје стоји: да највећа површина Далмације износи 75 миља, а највећа ширина 10 миља, а површни садржај 232—49 миља, в. «Отаџбину» за Јул 1875 год. стр. 430; Manuale 1872 стр. 9; Српско-далматински Магазин 1838 стр. 33.

9) В. Српско-далматински Магазин 1838 стр. 33.

10) Г. Јанковић, в. «Отаџбину» за Јул 1875 стр. 431, дочим цит. Магазин 1838 стр. 34 вели: Јуличких гора, које почимљу код Книна, а завршују се близу Сења.

11) В. «Отаџбину» за Јул 1875 стр. 431.

Македоније пружају. [12]) Највећа су брда: Свето брдо[13]) (5569 стопа) [14]) — високи врх Велебита (5405 стопа); — Пакленица (5192 стопе; — Ком (3053 стопе); — Динара (5669 стопа); — Промина (3609 стопа); Тртар — (1569 стопа); — Свилајан (4744 стопе); — Козјак (2456 стопа); — Свети јуре (2136 стопа); — Мосор (4207 стопа); Биоково (5521 стопа); [15]) — Сниježница (1241 м) источно од Цавтата над Конавлима; — Пунта Платамоне (419 м.) западно од Будве над морем; — Мачка (211 м.) близу Св. Петра Кртољскога; — Илин врх (567 м.) у Конавлу; — Прчија Глава (413 м.) при Побрђу у Грбљу; — Обостник (501 м.) у Луштици; — Кобила (407 м.) у брду Студено; — Спас и Дубовица (453 м.) над Будвом луче се од црногорског обронка у Горажди и слиједи под именом Врмац највећи врх Св. Илије или Врмац (774 м.) до просјека Верига. [16])

На подножју овога планинскога ланца, који се назива „далматински" или „динарски Алпи" приједјео је пун котластих вртача, лука са дубокоусјеченијем ријекама, малим језерима, потоцима, а гдје гдје тек има по каковијех узвишица.

К мору пак приједјео се свуда у опште спушта и ту образује стрменито прибрежје, које се на доста великоме простору уздиже до бријежне висине, те тиме и образује други планински ланац земаљски, [17]) те зато, сјеверно приморје нема ниједне веће равнице него горе готово ничу из мора, обично јако стрменито (на југу 1000—1500 м., а шта више и 1700—1900 м.; а према сјеверу пак до 1600—1800 над морем). Ове зубласто испресјецане и непролазне горе обично се свуда показују страшне на поглед и оскудне су живом водом. [18])

Другу планинску косу Далмације, просијецају ријеке: Зрмања [19]), Крка, Цетина [20]) и Неретва, које се са њихове множине

12) В. Магазин 1838 стр. 34; Manuale 1873 стр. 5 вели: «Le catene dele Alpi Dinari, una continuazione delle Alpi Giulie che attraversando il litorale ungarico sempre piu s' avvicinano alla costa e legandosi al Velebit» итд.

13) В. Магазин 1838 стр. 34; «Отаџбину» 1875 за Јул стр. 431.

14) В. Цит. «Отаџбину» стр. 431.

15) В. Магазин 1838 стр. 34 према »Отаџбини цит. стр. 431.

16) В. Програм c. kr. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru za školsku god 1879—80 стр. 7.

17) В. «Отаџбину 1875 стр. 432.

18) В. Program c. kr. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru стр. 5.

19) А не Црмина као што стоји у г. Јанковића, в. «Отаџбину» 1875 за Август стр. 523.

20) В. Магазин 1838 стр. 35 именом Цетина а не Цетиња као што г. Јанковић. В. и Program Gimnazije u Kotoru стр. 7.

воде, а још више са каквоће њиховијех долина, имају сматрати и као врло важни земљиштни одсјеци и то тим више што за прелазе преко њих има врло мало мостова, а на Цетињи на прилику нема никаквога. [21])

Као трећи, са свим засебан и раскомадан, равноодстојан ланац може се сматрати ред далматинскијех острва, који су сви стрмenити и стјеновити, а имају висине 1800 — 2000 стопа над морем. [22])

Све далматинске планине су као кречне раздеране и проломљене, већином су у форми штрљастијех и голијех стјена, које се у појединијем литицама до својијех вршака уздижу, зашто су скроз и скроз истога сустава и нарави, као приморски *Крас*, те је у њима све пуно звалина, дочића и понора различита облика у дну попут лијевка сужавајућих се котлина различите ширине и дубљине. Ове су планине пуне ждријела, провалије и пећина, којих сила божија има, а скоро ни једна од њих није досад уредно и као што треба испитана [23]) до оних, које смо под цитатом ниже назначили. Из геологичког пак сустава наших гора можемо видити јасно, да им развој није непрестана и чврста цјелина већ ломна, раздробљена и исшупљена као гљива. Из те нарави далматинскијех гора очито је, како саме у себи садржавају оне елементе, које су проузрочили унутрашњу и спољну ломност њихову, те творење земаљскијех депресија, корита, увала, просједа и понора, које творене још и данас видљиво се настављају. Садашње утоњивање котлина опажало се најбоље у Истрији уз цесту (друмом) из Тријеста, на Ријеку, гдје се налази засебице шеснаест једнакијех рупа.

Строп онијех подземнијех простора и прокопа, које смо горе поменули, срушио се наиме страном у слијед своје природне тежине страном у слијед потреса (као н. пр. онај што бјеше у Боки 1666

21) Има два камена моста, в. Магазин 1838 стр. 35.

22) В. Рад г. Јанковића у «Отаџбини« за Јул стр. 432 изравни са Programom c. kr. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru стр. 5 по ономе што је пређе о овоме наведено о висини над морем.

23) В. Цит. «Отаџбину» стр. 433; Program итд. на страни 7-ој вели о пећинама: «Pod dalmatinskim brdima nalazi se mnogo pećina i špilja, nerjetko punih lijepih okapina. Na glasu je n. pr. Eskulapova rupa pod brdom Smiježnicom (Cadmaeus mons 1241) iztočno od Captata nad Konavljem. Njezina dužina iznosi pedeset metara te ima na svom dnu lijepo jezero. Na otoku Mpljetu ima dvije mnoge duže (150 i 190 metara špilje, a najznamenitija je Vrlika izmedju izvora Cetine blizu Vrljike pod planinom Dinarom.

год.) и вулканскијех преврата, или у слијед ерозијске моћи воде, која полагано дна пропире и подмекотива. Тако су постале различито велике увале и корита и тако су се створиле међу првијем уборима уздужне дубљине, које негдашњи облик горске површине знатно промјенише.[24])

Прегледавши далматинске горе ако ће и у кратко, прећи нам је на овоме реду на *комуникацију* и *хидрографију*, те ћемо са г. Јанковићем по овим чланцима говорити колико будемо у стању и будемо знали, а нећемо се заборавити ни историје дотаћи се нетим писцем и другијем писцима на своме мјесту и реду, које данас при руци имамо. По Младену Јанковићу приступ Далмацији са сува врло је мучан; јер да су планине, које Далмацију окружавају скоро пусте и врло сурове, а осим тога, да су Велебитске висине обично до краја Априла, а Пролошке па често и саме Биоковске до краја Маја, а више пута и у Јуну, снијегом покривене, док је међу тијем на приморју талијанска клима.[25]) чему приговора нема до једине те примједбе, као допуне погледу г. Јанковића, да је са снијегом, а односно по пећинама случај и са снијежницом (од куд је валда и своје име добила више Жлијеба и Кута у Боки Которској, као што је случај и са Ловћеном у опште, а у хладном прољећу и са снијегом као што је са Прологом и Биоковом.

Што се тиче добријех комуникација у опште по Далмацији, да се примјетити, да је данас комуникација од Обровца кроз Карин до Задра врло добра и првога реда, а она кроз област Дубровника до Ерцег-Новога исто: али од Ерцег Новога као прво-ступног пута са сува у Боку, Мељине, Умац, Зеленику — Куте Кумбур, Ђиновиће, Баошиће (валда од Балше?), Бијеле, Јошице, Каменара, Морињ и Стрпа до Рисна готово је непролазна, а одатле, до Пераста, Дражин-врта, Љуте, Доброте и Котора, а кроз овај кроз предјел Жупу између горњега и доњега Грбља до Будве добра комуникација и добар пут.

Казујући г. Јанковић за путове како иду из Рисна на Цетиње, а од Будве на два мјеста, од Кастел-Ластве на Ријеку и у Вир-пазар, зауставља се код ријечи „Французи" те вели : „још Французи [26]), којима се и за путове по Далмацији, док су постојали,

24) В. Цит Program стр. 9

25) В. «Отаџбину» за Јул 1875 стр. 433.

26) О ријечи Французи, Архимандрит Дучић вели ово: «Наши писци и научњаци пишу Француска а не Франческа; ја не знам зашто, кад јо тако ни Франчези, ни наш народ не изговарају. У Херцеговини, Црној Гори и Далмацији, нико неће другачије казати, него: Франческа и Францез», в. Развитак историјске науке стр. 7.

има благодарити" да се примјетити, да су ти исти Французи особито од 1805 године па надаље, а односно до 1814 доста зла, покоља и злочинства по Далмацији и Боки Которској починили [27]), а онде гдје говори г. Јанковић о друму од Книна преко Дрниша у Шибеник (Sebenico а не Sibenico), а другом од Сења кроз Клишки (Klissa) тјеснац у Сплет, требао је исто примјетити, да данас од Сјеверића, Дрниша у Шибеник, а односно у Сплет јури жељезничка пруга, зогшта није већ оно што г. писац вели, да само поштански пут од Задра (Zara) преко Горице ? Островице (Мостина), Скрадина (Scardona), Шибеника и Трогира (Trogir), па дуж приморја преко Салоне у Сплет, тек да је мјестимице насип, дочим су путови од Задра до Скрадина првога реда.

Све пак остале комуникације су, изузимајући мало њих, већином рђави и мучни коловози што по Далмацији није баш случај до у опште Боке Которске, а односно нама добро познате општине Ерцег-Новске, као што је већ на једном мјесту казато.

Идући даље у прегледу Далмације онијем правцем, ког је себи обиљежио г. Јанковић, долазимо на појединости мало омање, те нам их је њих прегледати и поправити у ономе у чему су, а имено казати, да се Имоска не зове Имоскија, већ као што реко, а Билећ опет Билећа не Билеч. [28]) Што се тиче саобраћаја између приморскијех мјеста, гдје г. Јанковић вели да бива готово искључиво водом, а између пак онијех у унутарњости само средством животиња, те да кола има врло мало у земљи и ван стаза да је врло мучно ићи због стјена и камења [29]) да се примјетити, да се може ићи од Задра кроз равне котаре до Котора а односно до Будве ако и за дуже времена једино теже од Ерцег-Новога особито до Каменара, Костајнице, Морињa и Стрпа до Рисна, који случај у Далмацији није, имајући путове у опште добре и скроз изукрштане.

Говорећи г. писац о Боки Которској и како је она кључ Јадранскоме мору, као што је Крф кључ средоземноме, наставља свој назор те вели : „Но ма да је ово савршена истина, аустријска влада нема тамо Бог зна каквијех утврђења, с којима би осигурала тај кључ Јадранскога мора, дуж црногорске границе, то јој је сва одбрана." [30]) У оно доба, кад је писац, ког се држао г. Јан-

27) В. Историју Црне Горе Милаковића од стр. 239 до 279 опширно ; Знаменити Бокељи од Тома Поповића и убијство Катића.

28) «Отаџбину» за Јул 1875 стр. 435.

29) Цит. «Отаџбину» стр. 435.

30) Цит. „Отаџбину« стр. 435.

ковић описивао Боку, можда је тако било, ну данас већ тако није и да у заливу Понте Оштре, као кључа од све Боке има 4—5 јакијех тврђава, утврђенијех са — како неки кажу — топовима Круповог калибра.

Прегледавши Далмацију с г. Јанковићем по *комуникацији* сад нам је с истијем писцем прећи на *хидрографију* ове земље те у опште узевши, бездвојбено можемо рећи, да је ова земља врло оскудна у води, јер у њој има врло мало ријека, а у некијем предјелима, лети је савршена оскудица у води, као што бјеше случај са Шибеником до водовода промишљеног из Крке, о коме један дописник „Српскога Листа“ у броју 44-том од 1880 године између осталога ово рече: „Имали смо водовод за који ће општина платити 60.000 фор.; и Задром су пет данас прекраснијех бунара натраг 1838 год. саграђенијех.“

Следећи далматинскијем ријекама од сјевера к југу, наилазимо најпрво на:

Зрману (а не Црману) у старо вријеме Gedanius. Ова ријека извире у Хрватској на подножју брда Попине на јужној страни и код Новога (Novegradi) слива се у море. По г. Јанковићу, улива се у канал Морлачки? (della Morlacco!!), а није тако, већ (dalmare) по овоме: „Славенско је име и Мореја — о којој нам неумрли Качић онако пјева — која исто порекло с Морлаком (morlacco) од мора има: — тајна замјена ријечи и ствари, [31]) а данас, ријеч употребљавана у смислу подругљивости или презирања, као и од некијех будала ријеч: „гејак“ још горе. — Ова ријека има високу, одвјесно стрмениту обалу, прелази се само у горњем своме дјелу и то само на неколико мјеста и тек је донекле мало узводно пловна: код Обровца има преко ње мост. [32])

Крка (код Римљана Titius [33]) истиче близу Топоља двије талијан. миље далеко од Книна; код овога мјеста прима поток Бутижиницу, пак к мору тече, те између Скрадина и Шибеника с морем се сједињава. На пет мјеста чини прекрасне водоводе, најлепши је онај код Скрадина, који се с најљепшим водопадима на свијету сравнити може; има три моста: код Топоља, Книна и Слапа. [34]) По овоме, неће баш бити правилно оно што говори г. Јанковић да Крка извире у Турској Хрватској (Крајини) из Урлице планине примив Чиколу а не Бумижницу, да се стаче кроз Прокљанско (Пруклян-

31) В. Отаџбину 1875 за Август стр. 523; Магазин за 1852 и 1852 г. стр. 51·
32) В. Отаџбину 1875 за Август стр. 523; Магазин 1838 стр. 35.
33) В. Цит. Магазин стр. 35.
34) В. Цит. Магазин стр. 35.

ско, а не тако) језеро код Скрадина[35]) и у море код Шибеника. Она је на многијем мјестима сужена стрменијем, већином непролазнијем стјенама, али је при том обична водом, па гдје је обала равна и ниска, а она се преко ове прелива, те прави велике баруштине (као н. пр. код православнога манастира Крке код Кистана). Без скеле, она се никад не може пребродити. Код Книна има преко ње камени а код Роњмислапа (слапа) дрвени мост. Уредна пак пловидба по њој није могућна због многијех њенијех водопада. Ово последње у опште се да одобрити, но, као познаоци ријеке Крке код Скрадина римокатоличког манастира Висовца (овај је манастир пун историчкијех успомена из прошлости) и православног Крке (види о овоме лијепи и брацки опис г. Богољуба Петрановића у 48 броју „Српског Листа" од 1880 године) код Кристана, варошице скроз српске у поносној Буковици и града Книна да се опазити, да се над ушћем више Скрадина иде чамцем у село Калике парохије Скрадинске, с једне стране обале на другу код горепоменутог манастира Крке, римокатоличког Висовца на све стране у просторији чамачног вожења готово колико од Београда до Земуна и обратно, а у пријечац, колико од Београда на мјестима на ону страну Саве и т. д.

Цетина (у старо вријеме Tilurus, а не Телурус) извире између Динаре планине и Гната; код Сина а не Сена, прима поток Сушину, те близу Омиша стаче се у море. Преко Цетине налазе се два камена моста, као што је једном то казато и то један не далеко од православног манастира Драговића, а други код Блата. Носи као и Крка мале чамце (бродове) и то само на четири тал. миље до воденица Висећкијех.

Неретва (Начо) највећа је ријека у Далмацији, која у Турској у планини Шуљани, која Босну дијели од Херцеговине, извире код села Метковића и у Далмацију улази, пак 16 тал. миља одатле далеко у море на шест мјеста се слива. По њој доста велики бродови плове; ниже града Опужа цијепа се на двоје, па у девет рукава слива у канал Неретвин, правећи велике нездраве баруштине, особито у кишовито вријеме. Ради се и настоји, да се Неретва пресуши од баруштина, нашто је сума од милијона одређена. До Метковића она је пловна са морскијем лађама од 100—150 тона те-

35) Прукланско језеро, далеко је од Скрадина једно два сата и по, а Крка на више Скрадина за један ни пун сат, те ту Крка чини своје право ушће утичући у рукавац јадранскога мора идући правцем из Шибеника крај Скрадина. Готово на средини Прукљанскога језера, бљеште се према сунчаној препеци двори богатога Гавана, о коме онако дивно прича народно предање, а народна пјесма пјева.

рета; широка је 40—60 хвати, а дубока 15—20 стопа; обала јој је равна, подводна и густијем рашћем обрасла; пад јој је мали. Преко ове ријеке воде само два камена моста и то код Коњице и Мостара у Херцеговини. У Далмацији прелази се преко ње код Торе и Norino и града Опужа средством скеле.[36])

Ријека (талијански Омбла мјесто значајно у српској историји а у старо вријеме Arion) у области Дубровачкој најзнатнија је ријека.

Покрај ријека, Далмација није оскудна ни у језерима, као што је оно Врано,[37]) које је најзнатније и највеће од свију у Далмацији, лежеће 20 тал. миља јужно од Задра. Вода је овог језера слана,[38]) на којој се прилив и одлив примјечава, те зато неки држе, да с морем, од ког је три тал. миље удаљено стоји у свези. Осим овога језера Врано, јако је знатно оно Прукљана, код Скрадина и домородног мјеста пишчевог, у коме се виде остатци — као што смо под примједбом видјели — Гавањевих двора, у којима је живила одурна Гавана проклињата у народнијем пјесмама због своје тврдоће спромаху и егоисточности, а остала су језера мања, која лети засуше и то: језеро Боканачко (lago di Boccagnazzo), Надинско, оба у Задарскоме округу; Расток близу Вргорца; језерац двије тал. миље далеко од првога; Баћинско блато; Пролажац у имоском пољу; Блатно језеро на острву Корчули (Корчула знатно је мјесто у историји српској). Знатне пак баруштине су ово: Морполача у Котарима; Островица близу Мостина и Брибира, гдје би се могло држати да је у овоме последњем постојбина јунака Цвијана Шарића.

Оволико о ријекама и језерима, а сад да се осврнемо на *климу* Далмације, која је блага и топла у опште, што се даље особито рећи о прибрежју и острвима: но, да се и то примјетити, што се човјек од мора удаљује, а к турској се граници приближује, он налази ваздух суровији и то хладнији. На неколико миља од мора. престају се указивати растјења природна јужнијем предјелима, као н. пр. маслине, бајами (бадема), смокве и т. д., које дуж цијелога далматинскога прибрежја раскошно расту. Љето је обично суво, које усјевима чини штету па и често глад проузрочи. — Несносну врућину, коју јужни ветар (тал. scilocco) још више умножава, раз-

36) В. Цит. Магазин 1838 стр. 35. Отацбина за Август 1875 стр. 52'.

37) Ово језеро почело тек 1630 постајати слано, дно његовог корита дошло је дакле у дотицај с морем. В. Цит. Program c. k. Realnog i Velikog gimnazija u Kotoru стр. 10.

38) Ово сравни с Отацбином за Август 1875 год. стр. 525, а даље види Магазин 1838 стр. 35.

блажује мајестрал и до захода сунца траје. Јесен је прекрасна, а зима близу мора и на острвима пријатна и мека; к međи оштра и сурова. Бура, сјеверни хладни вјетар, кад у зиму дува, много к оштроти зиме нагиње. Снијег ретко кад у приморју и на острвима пада и брзо окопни.[39] Бура, ово је опасан вјетар, и имамо из историје примјер, кад оно бура — бора — 1718 године 4 Августа уништи сву мљетачку флоту под Улцињем (Dulcigno) под управом Шуленбурга те мораде отуда доћи сувијем у Боку, гоњен од Турака.[40]

Прелазећи са овога описа на *етнографију*, у њој нам је примјетити, да се житељи Далмације могу подијелити на двоје, и то на обитаваоце цијелога далматинскога континента од границе Хрватске до Которскога окружја. Ови у некијем приједелима зову се Власи тал. Morlacchi.[41] Нарјечије којим говоре, право је нарјечије српско на начин, да они који уздуж турске границе живе, — је мјесто — и — у говору употребљавају, а остали пак — и — мјесто — је —. Прости народ по градовима, осим што веома наопако ријечи изговара, мноштво талијатскијех ријечи употребљава.

Јован Шарић.

(наставиће се)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Од времена кад је у „Отаџбини" први пут почео излазити књижевни преглед па до данас учињен је релативно знатан напредак у овој врсти књижевне радње. Могло би се скоро рећи, да је данас близу она обична опасност од велике ревности: готово се више критикује но што се пише. Али је и с друге стране сам посао тако срећан да брзо исправља случајне своје погрешке. То бива у толико лакше што су погрешке које наша критика по некад узме на своју душу више у оном правцу који је непријатан за самога књижевника него што је штетан за књижевност, тј. критика је по некад према књижевнику више „строга" него што би било потребно за спасење душе самога критичара. Ако то и није

39) В. Цит. Магазин 1838 стр. 36.

40) Исток од 1880 год. број 106.

41) О овој ријечи Морлако, већ је говорено.

добро, опет је боље што није противно. Књижевност тиме не штетује ништа, а не штетује ни добар књижевник.

У главном се данас може добро рећи за књижевну критику нашу. И страже, које су се разределе да пазе на књиге, доста добро служе своју службу.

Али има нешто што се не може одвојити од књиге, то је *читалац*. И поред књижевнога прегледа вредно је бар по који пут обазрети се и на ту страну.

Хоће ли читалац бити добар, да за један тренутак остави преглед књига (брзо ћемо се и на то вратити) па да прегледамо читаоце српских књига?

Ту ће нам требати да мало рачунамо — али рачун је и сувише прост, те се читалац неће уморити. И да би читаоцу било још лакше ја ћу му израђен рачун поднети само на "увиђај".

У српској библиографији забележено је до 1867 године 3300 разних дела. Да рачунамо од тога времена само по 100 дела на годину (да је то испод правога броја потврђује сама 1867 која даје 181 дело у 205 књига) — то значи да сад има српска књижевност (ћирилицом писана) на 4500 разних дела. Овај број још не показује број појединих књига, свезака. Ко хоће да зна прави рачун, морао би још израчунати сам број књига. Али ми ћемо се задовољити с овим бројем који је мањи од правога, па ћемо рачунати даље.

Од публике за коју се пишу књиге и која купује и чита не може се очекивати да она купује и чита све књиге које или по потреби или некад само по куражи писаца угледају света. Сваки члан књижевне публике или бира између свих књига оне које су за његову потребу, или за љубав скупљачу претплатника узима оне књиге за које га салете скупљачи. О самом броју читалаца говорило се често код нас, и увек је разговор излазио на исти закључак: да је тај број недовољан. Помињало се чак, за цело најгоре, да је тај број некад био већи и поузданији него сад. Ми ћемо у овом рачуну све то оставити на страну, и задовољићемо се потпуно (и онако сузе не помажу) с оним бројем читалаца који фактично постоји. И још ћемо узети да је сваки од тих читалаца купио према свом личном разлогу не више него сваку десету књигу.

Онда би по рачуну, који читалац има пред собом, изашло: *да је српска књижевност сачувана и раздељена међу оне који јој беху пријатељи у домаћим библиотекама* које износе на *400 разних дела*.

Где су те библиотеке?

Нема их!

Ја нисам ни најмање склон да тражим дубоке „узроке", и чини ми се да је у овом питању много корисније објавити само стање ствари, него испитати до краја откуда је то тако.

А само стање ствари није ни мало пријатно. Мени изгледа утицај наше књижевности у овим приликама као војска растурена у врло мале гомилице које не знају једна за другу, и које свака за се полазе у бој. Колико ће оваква војска освојити — то нека свако израчуна.

Не упуштајући се у тражење узрока, ја ћу умолити читаоца да заједно прегледамо бар на који се начин дочекује књижевност у нашем друштву да би смо знали бар *како* живи наша књижевност, а другима да оставимо посао истраживања *зашто* је то тако.

Морамо одмах признати да број читалаца *није мален*. За важније књиге можемо рећи да их прочита доста велики број читалаца. Само што читалац у исти мах није и власник књиге коју чита. То бива овако: један купи књигу, а десет узму од њега на прочитање (много пута и на упропашћење). Колико сте пута могли чути: „имао сам то и то дело, па ми код некога остала једна свеска, сад ми ништа не вреди ни ово што је остало".

Да је онај, коме се то догоди, претрпео чисту штету од овакога „обичаја" у читању књига, то је свакоме но. Али ја овдејас износим питање: колико се користио узајмилац што је *прочитао* узајмљену књигу? Ко је најмање имао прилике да у књигама тражи поуке, знаће да се књига не може прочитати, па бацити. Il faut lire et relire. Мора се једна иста књига читати често пута, мора се читати у свези с другим књигама. (Иначе се само може време да прекрати, за што опет има средстава изван књига.) Добар и користан утицај књижевности на друштво и на поједине чланове друштва не врши се кроз поједине књиге, него се врши кроз уређене збирке књига, кроз **домаће библиотеке**. А допустићете, да се библиотека не може „узајмити".

И тако се показује, да позајмица књига никако не користи узајмиоцу, врло често оштећује власника, и, што је најважније (тј. најжалосније), упропашћује домаћу библиотеку.

На сваки начин ова непријатна појава има свој узрок, и у свако би нам доба добро дошао разговор о том узроку. Али ја намерно остављам овде тај разговор, и само хоћу да изнесем и забележим једну невољу нашу. Да ову невољу објасне, писцима су потребне оштроумне досетке. Међу тим само српска читалачка пуб

лика може потпуно да је уклони. И њој зато не треба ни најмање оштроумности Само њој и обраћам се ја са овим рачуном о српским књигама и подсећањем на високу важност домаћих библиотека.

Да ли баш сама позајмица упропашћује библиотеке, поуздано не знам рећи. Нити ми је намера била говорити само против позајмице. Али да библиотека нема, то је, мислим, увидео свако. И сама приватна писма људи уређују и слажу. Трговачка кореспонденција, писмоводство у канцеларији — све се то најбрижљивије прирећује и чува. Само код књига мало се њих сете, да књиге ваља не прочитати један пут па бацити него их чувати и читати у разна времена, чувати их за своју породицу, и читати их водећи рачуна о целокупној књижевности својој. Тек тада стоји на здравим основима и сама књижевност која је у исто време и резултат целокупнога друштвеног стања и један од моћних покретача напретка друштвенога

А страшно би се огрешио, ко би мислио да српска књижевност не вреди труда и трошка да се прибере у библиотеке и да се чита. Српска књижевност није толико сиромашна. Има ту доста да се чита, има доста да се научи. —

После овога прегледа можемо се вратити на саме књиге. Мени је мило што овај пут имам да прикажем читаоцу једну добру књигу. То је

Калуђер. Истина и поезија од *Др-а. Јована Суботића.* Нови Сад. 1881.

Први део ове књиге (сад. првих 129 стр.) објавио је био писац још 1871 у „Јавору“, а други и трећи (128—461) израђен је прошле године. Тако је сад пред нама цело дело, и ја сматрам за дужност препоручити читаоцима „Отаџбине“ да га набаве и да се на њем увере колико је кадра приповетка кад је у рукама доброга писца.

Упућујући на саму књигу, ја ћу овде иставити тек неке стране њене. На првом месту морам поменути приповедачку вештину, која је скоро на сваком месту потпуна.

Нарочито је први део у том обзиру изврстан. Од самога почетка па једнако даље развија се пред читаоцем жива, природна радња личности, које су тако верно са живота снимљене да се читаоцу чини као да се све збиља догађа, а не тек приповеда. У другом и трећем делу има више партија где радње или никако нема или се врло тромо развија. Али то није мана приповетке, него нам писац у тим партијама износи врло занимљиве слике из прошлости, тако да смо му на том веома захвални. Ја сам увек склон да прво гледам на садржину, па после на облик. И ја се не устe-

жем рећи да приповетка Ј. Суботића не губи ни најмање отуд што је он на неколиким местима — па ма и на штету самсга развитка приповетке — изнео многе спомене па прошлост, и саопштио нам много података, које не смемо пустити у заборав. Оваки су одељци у којима се говори о Стратимировићу, Станковићу итд.

Али нећу прећутати да има у књизи један одељак (179—188) који се јако разликује од иначе свуда живог приповедања, и који је (треба свачему дати право име) просто рђав. Ту је сам пуст разговор, да се с најтежом муком не би могло по други пут прочитати. Чини ми се да је писац то осетио, и да је поменом Милована Видаковића у разговору старао се да бар колико спасе овај одељак. Али ова цена није била довољна за тај посао, и ко би засебно прочитао нпр. први и тај поменути одељак уз књиге г. Суботића не би никако веровао да су оба дела једнога писца. Срећа је што је ово само на једном месту, и што су остале партије тако светле, да се код ове једне неће нико ни зауставити.

Још је потребно рећи што о самом јунаку приповетке г. Суботића. Писац је изнео у практичном животу једнога калуђера који је добар, и кому баш тога ради најближа околина његова непрестано износи сметње, и на сваком га кораку или зауставља или помеће у његовим добрим намерама и добрим делима. Да ли је у данашње доба сувремен такав јунак приповетке? Кад би се то питало у кнежевини Србији, ја бих одмах одговорио: Није! Кад се то пита код Срба у Угарској, ја ћу рећи: нека и манастир и калуђери буду онаки као што их је насликао и као што их хоће писац „калуђера“, па ће свако са захвалношћу поменути и манастир и калуђера у њему. У народној државн, каку имамо ми у кнежевини Србији, неће нико ишчекивати од калуђера и од манастира идеје за напредак, нити ће се на ту страну погледати, ни по њој рачунати колико је урађено и колико има да се уради за будућност народну. Али код оне браће наше којима много јача сила систематички сипље удар за ударом на саму народност њихову, код њих је и манастир и калуђер врло важан помоћник у тој неравној борби — наравно манастир и калуђер који су у служби народне идеје и народнога напретка.

На завршетку помињем да је језик у овом делу више рђав но добар. Измеђ многих погрешака да забележим оне које се непрестано провлаче кроз све дело. Писац, као што је познато, пише ѣ онде где се у српском језику тај глас изговара различно по дијалектима. Ма да ово нема разлога, и према самом овом је неследственост, што писац пише *видити*, *живити*, *летити*, *желити*. Опе

без разлога писац држи „историски“ правопис те пише *срдце*, *болестно* итд. а са свим противно томе на другим местима тера фонетичност чак дотле да пише: *дошо*, *мого*, *ишо* итд. Држећи се свога правописа он пише: *сладка*, *разгварати*, *изкусити* али реч *исток* пише тако, а не према свом правопису: *изток*. Поред *ирим*ѣ*тба*, *сгарајућа*, *сгр*ѣ*шио* итд. има таком правопису неследствено: *зграби* *зграда* итд.

АНДРА НИКОЛИЋ.

БИБЛИОГРАФИЈА

В., Железница. 8-на, стр. 7. — Без нарочитог насловног листа, ни где је штампано.

Dasčarić F. i Anton V., Novi izbori. Igra u 3 čina, napisali — — — — 16-на, стр. 102. — «Sloboda« 1881, бр. 46.

Zalovan, Ratovanje Slovinskoga naroda protiv turčina godine 1875—1877. uz gusle skitio —. Tiskom D. Pretnera u Dubrovniku, 1881. Стр. 170. — «Slovinac» 1881, бр. 7, стр. 127.

Закон, мировински, за народне учитеље у Угарској. Издање књижаре С. Марковића у Вршцу. — «Српско коло,» 1881, бр. 7, стр. 140.

Zakon od 28 siečnja 1881. ob ustroju gradskih obcina u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji i provedbena naredba izdana po kralj. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj zem. vladi, odjelu za unutarnje poslove dne 9 ožujka 1881. br. 5788. (Prestampano iz «Obzora».) Nakladom Dioničke tiskare. — «Vienac» 1881, бр. 17, стр. 272.

Закон о удружењима и зборовима. 8-на, стр. 12. 1 л. — Штампано у држ. штампарији у Београду, а издање министарства унутрашњих послова.

Закон о штампи од 12 Марта 1881 године. (Званично издање министарства унутрашњих дела.) У Београду, штампано у државној штампарији. 1881. 8-на стр. 18.

Izvještaj o redovitoj glavnoj skupštini hrvatskoga pedagogijsko-književnoga zbora u Zagrebu. Tiskara i litografija C. Albrechta. 1881. Вел 8-на, стр. 11. — «Vienac» 1881, бр. 15, стр. 240.

Један Србин из Софије, Бугарски закон о ђумруцима (митницама). 8-на стр. 7. — Без нарочитог насловног листа, а на по се штампано (у 50 екземпл.) из 24 св. «Отаџбине».

Клетва полуделе. Роман. С енглескога по немачком преводу. (Прештампано из «Видов дана.») Друго издање. 1881. — «Јавор» 1881. бр. 3, стр. 95.

Кречаревић Марко, о геолошким одношајима Фрушке Горе. По мађарској расправи † професора Алексе В. Поповића прерадио — —, члан мађарског

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА

VI.

Одјек беседе кн. Михаила у Цариграду. — Покушај Русије да приклони Аустрију на заједничку радњу у источним, нарочито српским пословима. — Планови турских војених првака за случај оружаног сукоба са Србијом. — Порта насељава Черкезе око Србије. — Срби из Босне наваљају да се селе у Србију а Порта намењује њихова огњишта Черкезима. — Покушај Портин да стесни аутономију Србије и Румуније у погледу на њихово самостално уређивање међународних телеграфских одношаја. — Наредба кн. Михаила да се о Тројицама (23 Маја) 1865. свечано прослави педесетогодишњи спомен Таковског устанка. — Узбуна услед те наредбе у званичним круговима Цариградским. — Објашњења. — Таковска светковина.

Изјава, којом је кн. Михаил, у својој престолној беседи, изишао на сусрет Отоманској Порти, прошла је као што пролазе сви слични кораци онде, где нема услова за добре и поверљиве одношаје. Ма да је турским државницима била по вољи кнежева предусретљивост изражена свечано пред лицем народног представништва, ипак су ствари текле својим природним коритом. А и како се могу другачије сусретати две противположене струје? Какве се везе могу скопчати између две државе, које имају сасвим супротне интересе: између Србије, која непрестано тежи своме потпуном ослобођењу, и Отоманске Порте, која би имала то ослобођење да плати својим aукторитетом, својом снагом и својим земљиштем?

И код најболе воље да се покрију осећања и бар привидно одрже спољне форме, развијају се противни правци често и сами собом. Једном већ упућени, они јуре напред доста пута и несвесно као вода, која силази својим већ прокопаним коритом.

Нити је Порта у кнежевој изјави налазила оставку на аспирације српске; нити је кнез, изишавши њој на сусрет, мислио да постигне што друго, но управо да олакша развитак ових аспирација. Ни са личног гледишта није ни један владалац у Србији могао наћи рачуна, да се наслања на Порту, која је једном већ била поткопала и ону владавину у Србији, којом је, са свога гледишта, имала основа да буде потпуно задовољна, а поткопала ју је покретана једино нагоном свога аутотита. Ако се дакле ни кн. Михаил, ни са којег гледишта, није могао ослањати на тако непоуздан ослонац, није ни Порта, са своје стране, могла с поверењем примати уверавања господара српског, који није пропуштао никакву прилику од значења, а да не подсети, да је он син Милошев.

Но исто тако искрсавале су појаве, које није могао предвидети ни кнез Михаил у својој сфери, а ни Порта у својој. Кад је кнез у 1864. говорио своју престолну беседу, он тада, као што знамо поуздано, није ни помишљао, да идуће године прославља педесетогодишњи спомен устанку свога оца у Такову, а тако исто и Порта није могла предвиђати, да ће јој у тој години разне недаће подићи народ српски у Босни, да навали сеобом у Србију, а она ту прилику да употреби на мере, којима би се од Србије оградила. На сваком дакле кораку видимо, с једне стране, симптоме аспирација, а с друге, мере самоодржања, — но свагда са коначним успехом на страни Србије. Постојана енергија, која са одређеним задатком стреми напред, мора свагда одржати по-

беду у борби са пасивном самообраном, па често и онда, кад ова и јачом снагом располаже.

При свему томе, речи беседе кнежеве биле су угодне уву турском, а и у круговима дипломатије нашле су оне одобравања. Булвер је у њима гледао плод оних савета, које је он давао кнезу да отпочне усрдније односшаје с Портом, а сви су налазили, да се вешто прешла она тугаљива тачка о градовима. Разуме се, да смо се ми трудили, да што више изнеземо сву вредност корака кнежевог, доказујући, да се само кн. Михаил, ношен љубави народном, могао решити, да онако отворено говори пред народом српским у корист добрих односшаја с Портом.

У то време дошао је у Цариград за посланика руског генерал Игњатијев, човек који беше још млад, вредан, хитар и окретан. На путу своме из Петрограда, он је ударио на Беч, да измења мисли са аустријским кабинетом о источним пословима. Дошав у Цариград, он се одмах стави у додир са бароном Прокешом. Они су претресали своја гледишта и на неки начин кушали се. Као што је Србија на истоку она тачка, која источну политику ове две државе најјаче и најближе занима, тако су се око Србије и њихови погледи мењали. Генерал Игњатијев даваше израза уверењу, да је влада у Србији консервативна, па да Аустрија има интереса да је подржава. Наравно, да је овде реч о консервативности у погледу на одржање стања, које у турској царевини тада постојаше. Но стари Прокеш, који беше већ оседео на источном земљишту, жељаше да метне на пробу свога руског друга, па му предложи, да заједнички изазову конференцију, која би решила, да се и Србија и „Сједињене Кнежевине" разоружају. И ако руски дипломат не беше с раскида, да прими овај предлог у колико се он тиче Румуније, пресудно га одбије у колико се он тицаше Србије, пошто нигде немаше

прописа, који би ограничавао број војске српске, докле, напротив, такви прописи постојаху за Румунију.

Прокеш се није дао лако убедити, да је влада у Србији конзервативна, као што је Игњатијев мислио, да је успео убедити његовог министра, грофа Рехберга у Бечу. По тамо, тврђаше Прокеш, не познају право стање ствари и већ се ослањају на извештаје Гедела, свога консула у Београду, који, као нов, види само њихову површину, докле, напротив, генерал Филиповић, који станује у Земуну, зна све боље, а он држи, да је непријатељски дух, који се показао у скупштини српској спрођу Порте, дело саме владе; да скупштинари, прости сељаци, и ишту и дају само оно, што влада хоће; па да и дух беседе, у којој се кнез хвали народном војском, и револуционарни дух адресе скупштинске имају један исти извор.

Мање отворено али у истоме смислу, говорио је Прокеш и пред-а-мном о извештајима Геделовим, који му вели, пише, да ствари у Србији узимају добар правац, да се кнез бави озбиљно пословима земаљским у духу солидности, и да љубав у земљи расте за њега „Наравно, додаје протрвени старац, својим глумачким начином, наравно, Гедел је нов човек, који не улази у појединости, али ја љубим ове општности, које ударају у очи." И поред свега тога, што ове општности пред-а-мном љуби, аустријски посланик предлаже рускоме пројекат акта, којим би се кнез српски на штедљив начин позвао, да се бави администрацијом земље, а да се остави политике.

Но и тај предлог његов прошао је као и први,

Аустријски посланик имао је заиста нека упутства од своје владе, да се са руским договара, јер се и мени изражавао, да њих двојица „корачају договорно", но ближа измена мисли показала је, да, ако би се они и сложили у стварма румунским, далеко су били од тога да и српско питање подједнако схватају.

И ако је овај покушај остао безуспешан, ми смо ипак држали да није излишно прибележити га као нов доказ, колико су се Аустрија и Русија на српском земљишту разилазиле и онда, кад би биле вољне да се на њему сусретну.

Јасно је, да овај покушај није на Порту ни каква утицаја имао, макар да су и њој падали у очи чести и необични додири представника ове две силе. Она је ишла својим путем.

Година 1865-та била је за Турску царевину година необичне тишине. Никакав потрес није узнемиравао њене простране области. И велике силе остављаху је на миру, јер им поглед беше скоро искључиво управљен на средњу Европу, где се још тада опажаше, да се спрема насилан развитак немачког питања. Изгледаше, као да јој све иде на руку, да се она може прикупљати и мислити на своју будућност, но она се није трудила, да ту будућност обезбеђује развитком унутрашњег благостања, колико да се спрема, да се ограђује од унутрашњих неприлика. У ту годину падају прве Портине озбиљне мере око оружања и уређивања војеног, које сам ја био у стању да поуздано пратим. Абдул-Азиз, од како је дошао на престо (1860), обраћао је особиту пажњу својој војсци. И ако за добро уређење њено није имао способних и спремних људи, са оружањем био је срећнији набављајући без престанка доброг оружја, на које је обраћао главне изворе државних прихода.

Могућност оружаног сукоба са Србијом није се губила из очију. Војени ауктоританти турски сматраху, да је за њих рат са Србијом много лакши од рата са Ц. Гором. Помоћу наших *добрих друмова* мишљаху они, да би се са 30 до 40.000 добре војске могло продрети у срце Србије. И сам чувени војсковођа турски, Омер-паша, не мишљаше другачије. Кад је (с пролећа 1864.) Порта била узбуњена пројектима талијанске револуције, па се

плашила, да јој се хришћани не побуне, Омер-паша саветовао је као прву меру, да се Србија заузме, како да се, у случају устанка, сва сила окрене најпре тамо, где би могао бити главни извор снаге устаничке. Ако би се одмах с почетка успело, да се притисне Србија, моћ би се устанку у извору угушила, а после би се лакше успело, да се савладају раштркани, неусредсређени огранци устанка, који би се у први мах обишли.

Докле су се турски официри радовали множини и употребљивости наших друмова, Порта се трудила, да своје железничке пруге нигде не доведе до наше границе. Комисији, која је тада постојала да проучи, где би се подигла мрежа гвоздених путова, она је била препоручила, да се Србија на сваки начин *обиђе*. Она је могла тиме смерати да Србију одвоји од општег европског обрта, али су је поглавито руководили војени смерови, који би је поставили у стање, да својим војеним средствима брзо распоређује, а нама ову могућност да одузме. Она је тада почела живо да подиже друмове и по Босни и по новоме вилајету Дунавском. За ову област била је пројектована цела мрежа путова, који би везали Варну, Шумлу и Рушчук, а са овим опет, Трново, Ловчу, Софију, Лом и Видин.

Колашин би се утврдио као тачка, са које би се имао предупредити састанак Србије и Црне Горе. Тај би се град, у исти мах, снабдео с појединим средствима, да може послужити као резервна тачка, одакле би се подржавале војене операције и против Србије и против Црне Горе.

Као тачке најудесније за улазак у Србију налажаше се, да су Ниш и Нови Пазар. Докле би се одатле са сува на Србију нападало, Дунавом би оперисали оклопни војени пароброди, од којих су, у то име, два била поручена у Француској.

Такви планови занимаху тада турске војене кругове. Нешто је од њих извршено, а много је што шта остало, као обично, у самоме пројекту.[1]

Ове планове турске потпомогао је удесно један нов савезник, који се тада Порти јавио. У то доба показаше се у Турској велике гомиле кавкаских Черкеза и кримских Татара. Они су као густа јата скакаваца покривали, овде онде, и најудаљеније крајеве турске царевине.

Порта је налазила, да јој и ови дивљи елементи могу, као моћна средства, послужити против хришћана, па их је насељавала по Румелији, а и као ограду од Србије, размештајући их дуж границе наше, где су они већ почели били да постају досадни нашем пограничном народу.

Кад сам се ја обраћао рускоме посланику, да би Русија зауставила исељавање овога дивљег племена, које Порта употребљава као оруђе противу нас, одговарао ми је Игњатијев, да Русија не гони ни Татаре ни Черкезе, већ да их примамљују турски агенти; а кад сам противу њих код Порте чинио кораке, одговарано ми је, да су они и њој самој на досади, али да не зна шта ће с њима, кад их Русија не трпи у својој земљи.

Но било, да је стајао један или други, или да није стајао ни један од ова два изговора, навала ових дошљака била је велика. У почетку 1865. било их је ушло у Турску на по̂ милиона, а очекивало се, да их дође још око сто хиљада. Порта их је употребљавала, да с једне стране, на најважнијим тачкама царевине поткрепљава свој мусломански живаљ, а с друге, да снажи своју војску. Она их је у унутрашњости царства насељавала онде, где је мусломанско станавништво било слабо и

[1] Време је затим показало, да су ове информације биле основане, јер је Порта, у нашем рату од 1876. у главноме и ишла овим планом, оставивши на страну све делимичне устанке, па и саму Ц. Гору, а окренувши сву снагу на Србију.

ретко, а на границама покушавала је да образује од њих кордон нарочито против Србије. Била је тада од њих узела око 12.000 у пешаке, и образовала два коњичка пука, који су задржали своје народно пошиво. Потчињавање ових неукроћених племенâ војеном реду тешко је ишло; они су се, а нарочито Черкези, својим официрима и на оружје одупирали, са чега су непокорни чак у Триполис прогањани, но ипак су били савлађивани. Ван редова војених, они су били прави бич за хришћане, које је само Небо светило, сатирући их гомилама под новом климом, у коју су били дошли. Још на путу било их је много помрло, а и кад се емиграција мало стишала, умирало их је још толико, да је командант петог војеног кора јављао Порти, да му је помрло више од половине оних Черкеза, који су у његов кор одређени били.

Нешто са ових својих незгода, нешто опет по мојој навали, а посредовању генерала Игњатијева, Порта обећа, да их више неће у Европу доводити, но да ће их, како се која експедиција са Кавказа јави, упућивати у Дијарбекир.

Но доста их је ипак остало и у Европи, да је Порта могла замислити, да их и на другој страни царевине употреби као оружје против Србије. Овога истог пролећа, кад су Татари и Черкези наваљивали у Турску, појави се слична навала босанских Срба к Србији. На најудаљенијим међама турскога царства јавља се призор, у коме се гледа приближавање сродних, а одвајање несродних стихија, које Цариградска политика, у интересу свога самоодржања, лучи или прибира.

У току месеца Марта већ се било јавило на Дрини око 200 породица из санџака Зворничког да пређе у Србију; за њима почела се рâја у великим масама кретати из санџакâ Бањалучког и Бихачког. У Броду се било искупило око 400 породица у намери да сиђу у

Србију. И на обалама Црнога мора и на бреговима Саве и Дрине виђали су се покрети, који су подсећали на негдашње пресељавање народâ. Све је стремило у своја природна јата.

Драговољно би Србија била отворила недра својој деци, коју је „свирепа бура страшно расејала"; но не би ли она тиме и њихову и своју будућност само поткопала? Је ли се могло и помислити, да би се тако огромно исељавање могло догодити противу воље или и без суделовања турске владе? Кад Срби напусте своја огњишта, већином дуж границе кнежевине српске, ко ће доћи, да их заузме?

Ја примим налог да захтевам од Порте, да заустави ову навалу сиромашних породица, које мала и оскудна Србија нема чиме да прихвати. Но ја још не бејах ни изговорио, што сам имао рећи, а вел везир прекиде ме питањем: „А зашто сте их звали, па их сад не примате, пошто сте им онако леп мамац показали, обећавши им и волова и новаца и сваке помоћи?"

И заиста, 10. Фебруара био је у Србији потписан, а 2. Марта (1865) обнародаван „Закон о насељавању странаца" који је досељеницима на сваку оскудну породицу, стављао у изглед:

1., Три дана чисте земље, а толико исто за крчење; а ако је кућа задружна, на сваку ожењену главу још по једну трећину овога простора земље;

2., готову кућу од бар једне собе и кујне с простором око куће од 500 □°;

3., два вола, једна кола, по две козе или овце, и по једну крмачу;

4., по једну сикиру, две мотике, два трнокопа и једну косу;

5., по 120 гроша у готову;

6., према приликама потребну количину кукуруза за израну; и

7., на сваке две породице по један плуг.

Поврх свега, ослобођавају се насељеници још и од сваких државних терета као и од службе у стајаћој војсци за десет, а у народној за пет година.

Нисам у стању јамчити, да ли су сви ови лепи изгледи били познати босанским Србима који су се у Србију кретали, но турске власти тврдиле су, да су се они кренули на позив српске владе, која је у ра̂ју протурила своје агенте, па их и на самој аустријској обали била наместила у Славонији за врбовање. То ми није познато. Но ако би ови изговори турских власти били неосновани, онда какве су управо могле бити побуде за овакво необично исељавање из Босне? Да ли је са̂м нагон национални, да ли нагон сиротиње, да тражи боље и лакше услове опстанка?

Било је једнога и другога. Нема у Европи ван турске, друге владе, која је тако прикупила сва својства потребна да свој народ незадовољним учини, да своме становништву улије осећање, да за сродним а сретнијим племеном својим уздише. Осим тога, стање босанског сељака, које је свагда било тешко сносити, беше од две године постало одвећ бедно и теретно, а беда свагда радо прихвата мисао емиграције.

Пре свега, Босна је за време рата између Црне Горе и Турске, (1862), морала ставити држави на расположење све коње, којима је располагала, а кад се рат свршио, ра̂ја је морала без одмора кулучити на оним друмовима, које је Осман-паша подизао, да, као што смо видели, одговори стратегијским назорима своје владе. На то је дошла и страшна епизотија, која је у босанском вилајету уморила до 60.000 грла рогате марве. Додајмо још рђаву жетву од г. 1864, па онда скупљање порезе, и оне, која тече, и оне, која беше застала, и тада се баш с највећом

строгошћу купљаше, — па ћемо онда имати пред очима потпуну слику бедне Босне. [1]

Овакве беху прилике у Босни, кад ме вел. везир предусрете питањем, које напоменух. Ја му одговорим, да закон наш нема у виду никакву нарочиту народност, и да он претпоставља, да ће само по *где који* насељеник требати државне помоћи, коју и предвиђа; но кад нама на један пут ваља примити по неколико стотина породица, којима првог дана треба леба наћи, ми то не можемо сматрати као редовно насељавање, какво закон наш претпоставља.

— Народ, прихвати Фуад-паша, није везан за земљу; он је слободан ићи и враћати се. Пре неколико година била је цела Бугарска на ногама да иде у Русију; многи су и отишли, али су се скоро и повратили. Људи, по својој природи, теже да нађу што боље, па кад виде, да то не иде, они се задовољавају и оним, што имају.

— Наш саопштај, закључим ја, и нема друге цели, но да учинимо дужност своју према царству, обративши в. Порти пажњу на једну важну појаву на нашем суседству. Можда ће царска влада наћи за потребно, да тој појави потражи узрока, пошто није веровати, да се исељавање у оволикој маси догађа, а да нема каквог непосредног и нарочитог узрока.

Одговор Фуад-пашин, ако не показује, да је турска влада и навлачила народ на исељавање, сведочи неоспорно, да га она није ни задржавала. Она је, без сваке сумње, смерала, да на упражњена земљишта доведе Черкезе.

Многи су обзири саветовали, да ове смерове турске обзнаним представницима гарантних сила. Порта је, го-

1) У једном писму, које ми је тада из званичних кругова Сарајевских дошло до руку, могаше се читати ово: Довољно је доказано, да је пореза у неким окрузима *насилним средствима* купљена, и то су ти окрузи, који се исељавају. Наш је мухасебеџија на овај начин скупио две хиљаде кеса (милион гроша), што је недавно послато у Цариград тако, да је, има 15 дана, наша каса пет празна.»

ворио сам, очевидно предузела да растерује хришћански елеменат, па да га замењује мухамедовским; она је господар, да чини шта хоће код своје куће. Ми њену политику не ћемо оцењивати, но пошто је она врши на нашој граници, допуштено нам је мислити, да је ова политика може одвести резултату, који она не тражи. Докле народ, који Порта растерује за то, што је нашег порекла, мирује и не даје повода сукобима пограничним, превратни черкески елеменат изазиваће непрестане сударе, те ћемо у место садашњег мира, имати на граници немир, који може озбиљан постати, као што је већ и био један сукоб, где је било и мртвих и рањених.

Посланици су одобравали моје разлоге, но исељавање из Босне приписивали су они више угњетавању власти но Портиним политичким рачунима. А кад сам им се обраћао за посредовање против самог угњетавања, они су се устезали да што чине, не желећи мешати се Турској у *„унутрашње послове“*. Празан изговор! Као да на Париском конгресу нису све велике силе заједнички *узеле на знање* хатихумајун и увеле га у Париски уговор.

Једини посланик руски обраћао је пажњу Порти на бедно стање босанског народа, но његов корак није производио никаквог озбиљног дејства на Порту, јер му је долазак Черкеза и Татара из Русије одузимао мах и слабио положај у овоме специјалном питању.

Најпосле, било да је сама Порта изазвала исељенички покрет у Босни, било да га је само прихватила, нема ни какве сумње да се Турска тада налазила у дубоком процесу расељавања. И у Бугарској, око Видина, беше се тада почело неко слично кретање у Русију, које би такође било узело замашне размере, да му није руска влада стала на пут, заповедивши својим консулима, да одбијају све оне, који би им се у тој намери за пасоше обраћали.

У ову политику расељавања ушла је Порта у добро прорачунатој намери, да Србију окружи Черкезима. Са њене источне и југо-источне стране она је своје планове већ у велике у живот уводила; остало јој је било, да тај план и на западној граници нашој оствари, па да око целе Србије има *жив кордон*. А да још то постигне, њој је исељавање православног живља из Босне било веома добро дошло.

И пошто Србија ни у представникâ гарантних сила не нађе помоћи против ових смерова, то се влада српска, и ако са болним осећањима, реши, да сама заустави емиграцију босанских Срба, *отказавши им пријам*. Ми смо тада били тврдо убеђени, да су нам тај пут налагали интереси и њихове и наше будућности као једини, који беше преостао.

Биће опазио сваки, који је пратио одношаје, који су се развијали између Порте и Србије од времена бомбардања Београда, да су првих година обе стране, једна против друге, апеловале на суд гараната. Ту се водила стална парница, где је један парничар тражио што више свога противника да оптерети. И не може се ни одрећи, да је дипломатија имала јаког утицаја на стање ових одношаја; али, као што она само посредује, као што свагда остаје немоћна да нађе радикалнога лека, тако *није ни овде могла задовољити ни једну ни другу страну*. Обадве су се оне, од 1865 године, почеле измицати испод њене руке, па ићи самостално својим путем, свака у своме правцу: Порта, да се спрема за отпор, да се ограђује, а Србија да крчи пута за пресудну акцију. Кад год је могла, Порта је замашала у аутономна права Србије. То је она покушавала без прекидања да чини тако, да ова цифра у сва времена стоји као стална у њеним рачунима, али није свагда подједнако и успевала, ударајући кад више, кад мање на отпор Србије.

У данима, које ми сад пропраћамо, укаже се Порти нова прилика у томе правцу. У Паризу имала се састати конференција, са задатком да уреди међународне телеграфске одношаје свију европских држава. Пошто су дотле Србија и Румунија самостално уређивале своје међународне телеграфске одношаје, то су биле у праву очекивати, да буду и овом приликом пуноправно заступљене. Но Порта нас позове (16 Марта), да „одредимо по једног одасланика у Париз, с налогом, да њеном комесару, Агатон-ефендији, даје обавештења, која не би имао царски комесар односно управе телеграфских пруга српских и румунских." Према овоме позиву одасланици српски и румунски не би ни имали приступа у конференцију, но би само лично били придружени царском комесару, и то с тога, што Агатон-ефендија не познаје српску и румунску телеграфску управу, а да он, случајно, тог знања има, по логици Портине ноте, и та би потреба престала. Овај позив требало је у толико пре сузбити, што би Порта, на овај начин, нашла посредног пута, да нашу аутономију мало по мало поткопа или и обиђе. Закључујући за нас уговоре данас ђумручке, сутра поштанске и телеграфске итд., она би могла мимо нас, а обично на нашу штету, уредити све предмете, који састављају нашу аутономију. Тако је она већ у трговачком уговору са Аустријом била поступила, уговоривши за себе 8% увозног права, а нама оставивши само 3%; тако је у уговору телеграфском (од 1862) закљученом са истом силом себи узела повољан број зôна, а нама их свела на једну и пô, докле их ми две имамо.

Владе румунска и српска сагласе се да одбију позив Портин; но Румунија га одбије *без побуда* очевидно погрешно, јер тиме није предохранила своје право, пошто се могло узети, да је Румунија и из других, а не из *правних* разлога могла бити спречена да позив прими.

Наш одговор био је поткрепљен побудама. Он гласи, да влада кнежева жали, што не може да прими, за свога комесара, положај назначен у ноти Портиној, пошто кнежевина, по својој аутономији има право, *да сама собом представља своје интересе* приликом сваке промене, која би се уводила у међународна телеграфска уређења, која данас важе.

Од тога времена и Србија и Румунија редовно су заступљене, на телеграфијским међународним конференцијама, *нарочитим одасланицима*, који се, по праву и положају, ни у чему не разликују од представникâ осталих европских држава.

Докле је Порта овако покушавала да стесни нашу државну аутономију, докле је куповала најбољег оружја, набављала лађе оклопнице за Дунав, градила стратегијске путове, подизала живе ограде око Србије: чинила је и наша отаџбина своје. Но недовољна средства, којима она располагаше, не допушгаху јој, да своју снагу развија у равној мери с Портом. Да је још све оно извршивано, што је Порта замишљала, она би спрам Србије могла заузети опасан положај; но много је у ње остајало у стању пројеката, докле је, с друге стране, оно мало што је у Србији спремано, носило на себи карактер озбиљности као и све, што је кнез Михаил радио. У ово време предузимане су, с наше стране, озбиљне мере за усавршавање народне војске и вршени повећи послови у војеним радионицама у Крагујевцу и Страгарима.

Тада је кн. Михаил ступио у братске везе са кнезом Црногорским Николом, примивши се кумства, које му је овај понудио, и скопчавши са њим ближе, поверљиве одношаје. У опште, колико је Србији недостојало материјалних средстава, да своју снагу умножи, толико се кнез трудио, да празнине попуни политичним везама, које је сновао по целом полуострву балканском. Ако време и није оправдало његове напоре; ако и није могла

оживети лига источних народа, коју је он спремао, — његова је радња имала вазда утицаја на одлуке Отоманске владе.

Он је у земљи гајио осећања патриотства у свакој прилици, дајући собом добар пример и приносећи од свога имања не мале жртве на војено оснажење отаџбине. И што овога кнеза-патриота нарочито карактерише, то је, што је за његове жртве слабо ко што дознавао изван његове непосредне околине. У ово време пада и један догађај, који заслужује, да се на њему позабавимо, колико што је племенит и узвишен, толико и што је био предмет критике и страховања у Цариграду.

24. Марта (1865.) изиђе указ, којим кнез наређује, да се те године прослави педесетогодишњи спомен Таковског устанка, и у место Цвети, да се свечано држи о св. Тројицама (23. Маја) у Топчидеру.

Велики размак времена који се протегао између дана наредбе и дана прославе, остављао је маха и живом уображењу истока, и политичким комбинацијама запада, да догађај увећају, и под његовим утиском да држе управне кругове турске у забуни и тржавици.

Коло су повели Али-Риза-паша, мухафис београдске тврдиње, и Блунт, заступник енглеског конзула. Они су јављали у Цариград, да у Београду постоји „тајни одбор", који спрема светковину; да ће на свечаности бити гостију и изван Србије, који су с кнезом Милошем суделовали у рату за ослобођење њено; да ће се развити велика парада од народне војске; да ће кнегиња Јулија бити у црногорском оделу, па додају, да се боје какве експлозије овом приликом, *или и саме намере, да се на град нападне*.

Само претерана ревност могла је налазити, да је и онде потребан „тајни одбор", где сама влада јавно обзнањује и руководи светковину, *износећи на видик и програм њен*; само незнање моглоје замишљати да има

кн. Милошевих савремених бораца изван Србије и онда, кад их се и у самој Србији већ врло мало налазило. Но најнеоснованији био је страх од напада на град, јер да је каквих намера у томе правцу било, најмање би се изазивала пажња церемонијама и парадама. Тако обарајући гласове, додавао сам, да само остаје један глас, који нисам у стању да објасним, а то је, како ће кнегиња бити обучена на дан свечаности, јер мој министар нема обичаја да ми јавља какве тоалете носе жене по Београду.

Но мухафис београдски трчао је од једног консула до другог, молећи их, да одврате владу српску од пројекта, а кад није изазвао ни протеста ни савета од стране сила̀, он се стао обраћати своме војеном министру за помоћ, иштући од њега час поткрепљења у војсци, час средстава за утврђење града. Прилика је, да Али-Ризапаша није ни са̂м веровао у ону озбиљност ствари, коју је својој влади представљао; но је вероватно, да је он подизао грају, да дође до новчаних средстава било ма под којим именом, а он није оваква средства презирао. У први мах Порта није делила узнемиреност свога команданта. Али-паша тумачио је најпре светковину као акат, којим кнез Михаил хоће да изнесе на видик своја непријатељска расположења спрoћу Порте, не осећајући довољно снаге, да са њом отворено уђе у непријатељство. Но и он је изишао из своје мирноће, кад је дознао, да ће се, приликом свечаности, раздавати старим борцима *Крст Св. Андреје*. То је, повика се одмах са свију страна, *симбол савеза за све царству противне елементе*. Тада загрмеше већ и турски министри на нас. И вел. везир и министар спољних послова тужише се руском посланику тоном пуним једа, да кн. Михаил *изазива Порту*; да он смера да распали страсти Срба противу Турске; да, шта више, светковина има значај, који се простире и ван земље, јер ће се ту стећи Грци,

Талијани и други тако названи „напаћени народи" ; да Србија излази из граница својих права, оснивајући орден, који има бити символ свију превратних елемената. „Нека кнез, говораше Али-паша, слави колико хоће име свога оца, нека му подиже споменике какве хоће, но нека не прибира по свима крајевима све оне разбојнике, који су некада против Порте војевали, да их слави и награђује." Вел. везир изражавао се, да је Порта задовољнија и кн. Кузом и кн. Николом но кн. Михаилом. У гњеву своме, овај се министар беше толико заборавио да је стао претити, *како је Порта готова на све.*

Овај говор турских министара толико учини утиска на рускога посланика, да је он преко свога консула у Београду саветовао владу српску, да одустане од светковине. Но кад ја примим налог, да објасним посланику, да је спрема за светковину толико одмакла, да би одустанак сада био тежак удар на aукторитет владе српске, изјави ми хитри посланик, да он није ни имао намере саветовати нам да одустанемо од светковине, но да нам је само хтео да обрати пажњу на озбиљност положаја, како би се у извршењу предузеле потребне мере смотрености. А и овај савет он даје као пријатељ, који, *„као наша предстража, има да обзнањује све што из даљине опази."* Мене је овај корак послаников у толико више изненадио, што је он из објашњења, која је предходно са мном имао, могао увидети апсолутну немогућност, да од светковине одустанемо. Прилика је да је генерал посумњао, да у нас не буде каквих намера, које од њега кријемо, па бојећи се какве изненадне експлозије, а под импресијом турске претње, хтео је да предупреди сукоб, који би се могао изродити у време, које је, као што смо већ видели, искључавало сваки потрес.

Но није сâм Игњатијев био узнемирен. У круговима и пријатеља и противника наших беше се развило сагласно осећање страховања од каквог заплета. У недо-

статку свакпх другпх догађаја на псток у, п званични свет п јавно мишљење имађаху пред очима само „велику демонстрацију,“ која се у Србији спремаше, па извођаху свакојака закључења. Докле сам ја једне гласове сузбијао, други су нови искршавали. И сâм Мутије, који се у то доба уздржавао да нам даје саветâ, није могао а да ми, овим поводом, не изрази своје зебње за наш положај, који је већ, и сâм по себи, довољно тежак. „Не треба, рече, да хитате. Ако стрпљење и није лако, оно је свакојако мудро и корисно, пошто време све олакшава, а често више собом доноси, но што се може и мислити.“

Ни сир Ханри Булвер није изостао са својим саветима. Он ме је нарочито к себи звао, да ми изјави, *како сва вештина српске политике има бити у томе, да Србија не буде ничија жртва*, а то ће она постати ако не буде вређала ни велику војену силу, коју има на својој граници, ни Порту. Турски министри изражавају се: „Срби не знају шта би ми од њих учинили, кад бисмо од њихове стране сигурни били.“ Та још пре 8 месеци, одговорим ја, прогласио је кн. Михаил свечано политику добрих одношаја с Портом, као једино прâву и корисну, па ми, ако ни до сада од тога пута одустали нисмо, на овако предусретљив корак још ни одговора немамо; напротив послови чâме; Порта продужава ићи путем неповерења, показујући се узбуњена сваком појавом јавнога живота, коју у нас опази; она насељава Черкезе око наше границе; са стране босанске креће гомиле народа, да отвори место овоме немирном елементу мусломанском. Посланик жаљаше, што види Порту на томе путу, но увераваше ме, да је сад неповерење мање, но што је пређе било, а томе успокојењу, мишљаше он, да сам и сâм много принео, позивајући нас, да и даље останемо на путу, који смо себи обележили.

Није поодавно било предмета, о коме би се, у круговима и пријатеља и противника наших, био образовао тако сагласан, а за нас неповољан суд, као што беше пројекат о светковчини педесето-годишњег спомена Таковског устанка. Поглавито са те сагласности морао сам промислити, како да успокојим Турке, колико ради наших одношаја спрам њих самих, толико још више ради дипломатије, јер кад год сам успео њих да умирим, смео сам држати, да сам разоружавао и саму дипломатију, која се, бар спољашње, није смела показивати, да је и од саме Порте ревноснија у одбрани њених интереса.

Походивши и вел. везира и министра спољних послова, ја их замолим, да не поклањају вере гласовима, који су, било по злој намери, било по лакомислености, једну невину ствар изопачили толико да Порту узнемире а нас да ожалосте. Порта сигурно и не мисли, да ће се влада српска упустити у какве лакоумне демонстрације: а ја је могу уверити, да она неће ни другоме допустити да се и шта предузме, што би в. Порту могло увредити а нама њену осуду навући Опровргнувши све неосноване гласове у појединостима, изјавим, да је и до сада сваке године на тај дан (Цвети) било: службе божије, параде војене, осветљења, а сада се још додаје: гозба, позориште, кошија, ватромет и т. д. Нисмо се надали, да те најобичније и целом свету допуштене забаве могу само у Србији имати „*карактер који изазива*"; нисмо се надали да нам се може замерити, ако се радујемо што и нас има на овоме свету! Најпосле замолим, да се одложи сваки суд, докле се светковина не сврши, а ми ћемо тај суд спокојно очекивати, тврдо уверени, да ће он за нас само повољан испасти.

Обадва министра показаше видно задовољство, које им је ово објашњење причинило. Али-паша, који обично мало говораше, рече, да је „*усхићен,*" што ове речи од мене чује; а Фуад-паша, који беше речитији и про-

ливенији, стаде ми представљати, како до нас стоји, да покажемо, да ли смо *„прави синови царства"*, или желимо, да охладне она осећања, којима нас в. Порта благонаклоно обасипље и т. д.; он узима на знање моја објашњења; мило му је, што их чује, и тако им верује, да неће ни после светковине тражити, да их верификује.

При свем том, опет су предузели неке мере смотрености. Посада градска, која се у то време мењала, остала је заједно с оном у граду, која је дошла била да је замени; паша је имао бити на опрезу и телеграфом јављати у Цариград свакога тренутка шта бива.

Међутим, осване и дан 23 Маја, дан светковине.

Са зором нађу се у Топчидеру кнез Михаил и кнегиња Јулија (ова у српском оделу), чланови владе и државног савета, врхови власти и разних редова друштва из престонице и из унутрашњости земље, представници варошки и срески, свега око 350 позваних гостију, међу којима бејаху у првом реду сатрудбеници Милошеви, а у ком срезу њих не бејаше, по један члан њихових породица,

Пошто је свршена служба духовска у цркви Топчидерској, пође се литијом до места, које је одређено било, да се изврши благодарење. Литија је ишла друмом који беше, и с једне и с друге стране, искићен народним заставама, а пролазила кроз два дивна тријумфална свода, од којих је један представљао ратно, а други мирно занимање народа; одатле се кретала литија ливадом до места, где је био узвишен олтар, који беше са стране искићен бајонетима и дрвеним топовима, што оличаваху годину 1815. На благодарењу Митрополит поздрави кнеза беседом „задахнутом божанственом љубави, којом света мати православна црква народом представљена, грли духовна чеда своја, тужећи и плачући с њима у невољи, а радујући се слави и бла-

гостању њиховом, јер су користи њене са користима народним истоветне."[1]

После црквене свечаности наступи друга светковина, која је подсећала на историјски догађај Таковски. Десно од друма беше подигнута на ливади трибина, око које се силан свет стече. Кнез Михаил, са кнегињом, попне се на трибину и поздрави народ беседом, која заслужује свак признање и по памети, и по патриотству и по синовљем осећању. „Славећи, вели он између осталог, славећи дела наших умрлих родитеља и њихових још међу нама живих другара, ми само испуњавамо једну богоугодну дужност благодарности и признателности спрам ретких заслуга, које никад не умиру, а у исто време доказујемо и засведочавамо, колико високо ценимо стање, које је истим делима основано." У даљем говору кнез се диче, што, као син Милошев, прослављајући дело народа, у исто време одаје и данак синовље побожности спомену свога родитеља. Он преузноси „*срећу*", која је оцу његовом помогла, да својој отаџбини учини услуге, које ће нераздељно везати име његово за спомене препорођења Србије. Ради тачнијег појма о кнезу Михаилу, треба да прибележимо, како он тумачи ту „*срећу*". „Сама добра воља и сама човечија усиљавања, па и кад су најбољим изгледима ободрена, нису свагда довољна за успех у предузетцима и мање важности, а камо ли онаквим, где се ради о судбини и будућности једног народа" ..... „Ту треба нешто више него жеље, труди и добра воља појединих вођа и њихових сатрудбеника; ту треба гомила других околности, које све кад видимо састављене, ми у њима налазимо и преузносимо милост и потпору божију, и називљемо их *срећом*. И право имамо што их тако називљемо, јер кад дајемо то име и благама привременим, која немају ни трајање обичног човечијег века,

1 «Српске Новине» од 27. Маја 1865. у Београду.

колико више треба да називљемо срећом оне велике милости божје, помоћу којих се оснивају блага читавих народа, и стварају спомени, који никад не умиру." Сећајући се затим и помрлих и живих родољубаца од 1815 г. кнез црта њихове заслуге. „Сви они посејаше добро и благословено семе, коме плод једни и не видоше, а други га једва у тешком и мучном развитку његовом познадоше, а ми сви данас уживамо тај плод у најлепшем његовом цвету. Свима дакле умрлим кажимо, на овој великој опште народној светковини, из дубине нашег срца: Бог да им душу прости и помилује!" Сад кнез приступи да одликује оне ретке остатке тога знаменитог времена, који се још у животу налажаху. Један по један од ових дубоким годинама обремењених јунака стану се пети на трибину, да из руке кнежеве приме знак признавања, *крст таковски*, с натписом: „за веру, кнеза и отаџбину." Први на реду беше државни саветник, Матија Симић, но овај поштовани старац, приступивши кнезу, рече да Његовој Светлости пристоји *најпре*, да тај знак понесе, „*као достојном сину великог Милоша.*" Кнез, тронут, прими из руке Симићеве знак одличија, но објасни, да га не прима као награду за своје заслуге, већ што види да они, који су га заслужили, живе у уверењу, да ће се он тога крста достојним показати услугама, које му предстоји да Србији учини.

И заиста, кнез Михаил могао је тај символ још тада на своје прси приденути. Ако му и није било суђено да се са својим оцем упореди у заслугама на пољу свршених дела, он се трудио да не мања историјска дела приуготови, а у чистоти патриотских осећања далеко је за собом оставио био све своје претходнике.

Игре и весеља трајала су три дана. Учесници нису били у стању, да изразе одушевљење, које тада сва српска срца беше занело. Као што се види из здравицâ,

господски сто кнежев подсећаше чак на некадашње славе наших краљева и наших царева.

Ту не беше ни Талијанâ ни Грка, као што се у Цариграду страховаше; не беше ни Србâ из других крајева, ван што беше представљена братска Црна Гора, али, говораше Председник државног савета, „и ако има браће, која не могоше приликом ове светковине изнети на видик она срдачна осећања, која наша браћа Црногорци и њихов светли и витешки Кнез тако лепо у овој прилици спрам нас показаше, опет за то, *њихове су мисли данас с нама, њихове су најбоље жеље за нас.*"

Ни најмање не бише оправдана страховања Порте и дипломатије, да ће се овом приликом изродити какви заплети; светковина се сврши у највећем реду. Но Порта је опет имала основа, кад је на овај догађај с бригом погледала. Ако он и није имао непосредних последица, био је она благодетна Ђурђевска киша, која је плодно натапала земљиште српског патриотства. Кнез владалац сâм је собом нагласио „*сјајну будућност*" српску и пожелео своме народу онај високи ступањ свестраног напретка, „какав му нико више пожелети не може од Милошевог сина."

ИСПРОШЕНИЦА

Мир ветрићи лагани!
Мир славујче на грани!
Лепшу песму певај сад,
Песму среће, мани јад. —
Тио зоро румена
Милотама кићена,
Тио сунце, данче мој,
Још ми мало још постој;

Не прекидај слатки сан
Чаровилом ишаран.
Не разбуди неву ту
Што је срећа сад у сну —
На крилима злаћаним
А под велом тананим,
Што је крије испред нас
Да јој нико ни за час

Чаровит не види стас, —
Походила срећну; — где
Дивне бајке чари те:
По лицу јој невину
Мили осмеј засину
А уздану бела груд,
Зар је мучи слатка жуд! ? — —
Рујна зоро, амо ти
Види јане како спи,
Како сања мили рај,
Пољубац и загрљај.
Па се стиди, шта си ти,
Твоје лице, чар и сјај ?
То је зоро то је рај.

Као јање пребело,
Као тиче весело,
Не зна бриге, не зна јад
Сладак санак сања сад.
Последњи је ово дан
Девовања, играња
Несташлука трчања ;
Сутра биће други свет,
Мириснији сваки цвет,
Драже сунце, лепши дан,
Живот срећом обасјан ;
Сутра свати доходе,
Да од мајке њу воде ;
Сутра, сутра јесте дан
Кад ће ови слатки сан
У истини синути,
Кад ће срећна пануги
Око врата драгом свом,
И у његов стићи дом,
Кад ће бити њезин он ;
С њим ће срећу делити,
Шта он жели желити.

И тај мили дивни час,
И његову чар и слас'
Драготе му, миља сва
Снива саде весела.
Снива свате кићене,
Снива сеје рођене,
Поред ње су друге све,
Па је љубе, грле је,
Снива њега живот свој
Како ита право к њој. —
Срећа ита њојзи с њим,
Она оста сама с њим.
Разговара сама с њим. —
Па се грли сама с њим. —
Нема свата, држе пир,
А код њих је само мир;
Срећа с њима; цео свет
У заборав тоне клет.

Ви анђели божији
Од зорице милији,
Сиђите се лагани
А на крили тихани,
Сиђите се доле к њој,
Усрећеној неви тој.
Сладите јој песмом сан.
Последњи је ово сан,
Последњи је ово дан
Девовања, играња.
Сутра свати доходе
Да од мајке њу воде ;
Сутра нева милена,
Ружицама кићена,
Мирисима појена,
Милотама дојена
Биће она; благо њој!
Оставиће и дом свој; —
Збогом дани прошлости
И детиња радости
Збогом кућо бабина!
И милоштво мајкина!
Збогом друге! — одох ја!
Скоро и вас срећа та
Задесила; јухаха!

Н. В. Ђорић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА

(ИСПРАВКЕ, ДОПУНЕ, КРИТИКЕ ИТД. НА ДЕЛО Др. Владана Ђорђевића: «На граници», САМОСТАЛНИ ЧЛАНЦИ)

БЕОГРАД 1. Маја 1881. године.

I.

Поштовани Господине докторе.

У потоњој свесци „Отаџбине“, дотакли сте се моје афере са генералом *Черњајевом*. По оној белешци може да се породи сумња и у моју српску савест, и у часност мога војничког држања. Наравно, ја немам отворене могућности да то исправљам, али Ви ћете у осталом, из ових даљих редова, видети ситуацију тога дана, па као образован и душеван човек судите колику сте ми неправду учинили, износећи ме онаког у тамној боји: нарочито што ми официри, положајем својим искључени смо, да се бранимо и пишемо по журналима, те смо доведени у незгоду, да данас свет може о нама свашта да мисли — а то је, допустићете, слаба услуга *Отаџбини* ....

Као што видим, Вама није јасан положај, на коме је моја батерија тога дана била; за то ћу да Вас упознам с тиме, те да би за суђење било све јасније:

Од „Св. Нестора“ пружа се *коса* једна на километар уз Мораву — па на лакат савија пут *Јастребца* — кога је, по својој прилици, *она* грана. Коса је сва обрасла шумом, и на свом простору има разна имена, између којих је у нашем рату најчувенији **Кревет**, кога Турци

овог дана имађаху у својим рукама. Но из онога превоја на лакат — потиче један засебан рукав, чинећи са оном косом врло уску, као језик врло стрму долину — а сам се слива у Каоничку раван на даљини од преко 4000 метара испод „Св. Нестора"... *На самом крају тога рукава била је моја батерија.*

Морам Вас сада повести мало назад, те да видите бесмислене перипетије, кроз које је мудрост наших ондашњих старешина врзмала моју јадну батерију за неколико дана: 7. Октобра отишла је батерија с Делиграда на позицију више Каоника испод Кревета. С те позиције, у три сахата по поноћи, поведоше нас 9. Октобра на Ђуниски мост, па уз ону грозну стрмен, по блату и киши повуци на Ђунис. По 20 људи и 8 коња једва на једвице јаде извлачаху један топ; просто се потресмо док извукосмо — а каре осташе под брдом; но тек што стигох на Ђунис, кренуше нас и одатле одмах — те у 9 часова, тога дана, приспех на рукав, који се, као што рекох, онако благо слива у Каоник, и на који сам, без икаквих мука и напора, могао извести моју батерију, управ из Каоника, а не да се мотам преко Ђуниса и сатирем стоку и људе, убијајући им сваку веру у нашу памет; -- али то бејаше славна стратегија тих мутних дана!.... Када тамо стигох, пешачка борба беше се у велико развила, и наши се пред интензивношћу турске ватре таласаху, док батерија не отвори ватру, која је с толико успеха дејствовала, да су господа штаблије, са *Св. Нестора*, с особитим задовољством посматрали, како гранате прорећују редове турске, „као руком однесене" — како ми рече господин *Милан Кујунџић*[1], почасни арт. капетан, који беше послат да види стање батерије, која на *голој равни* издржаваше пуш-

1.) Морам признати да је тај господин провео дуго у батерији — не пазећи на опасност, од које се извесни онако мудро уклањаше, издајући послате заповести далеко иза какве букве... како зли језици причају.

чапу турску ватру. И чак, на једном листићу хартије, начелник артилерије господин *Сава Грујић*, сигурно по рапорту г. Кујунџића, изрази ми своје задовољство (ту листу чувам и данас за спомен). Сутра дан (десетог), врате батерију на „Св. Нестора". *А тога истог дана*, по најжешћем пљуску кише, отпрате ме опет *на исти* положај од прошлога дана, са овом лаконском заповешћу:

„*Г. Капитану Тодору Поповичу*

предлагаю сь 4-ми орудиями отправиться на новую батерею (Лазарева [1]) а 2 орудій при офицерѣ оставить вь люнетѣ.

Майоръ Столѣтовъ"

Тако дословно. Но сада могу рећи, ја бејах срећан: са мном пође и „½ батаљона" (до 90 људи) *стајаће војске*, као заштита, коју ми беху још при поласку с Делиграда прикомандовали, те са мном непрекидно моташе се с позиције на позицију; њу вођаху *наша* два одлична официра, поручник *Сима Јовановић* и потпоручник *Јоца Стефановић*, који су, хвала Богу, још живи сведоци свих догађаја из тих дана.

При поласку, ја се замолих да поведем и трећа два топа, јер ми се беше неугодно цепати, што ми допустише, рекавши ми у штабу, да ћу на старој позицији, место голе равни, наћи готове солидне амиласмане, за које је *рапортирао да их је подигао*, у току тога дана, некакав руски официр *Тиханов*. Када у неко доба ноћи стигосмо на место, не беше ни „Тикванова",[2] ни заклона, само нађосмо капетана *Михаила Нешића*, који нам уступи своју постељу и ватру и, по што нас лепо братски по-

1 И данас не знам зашто су јој тако име дали.

2 Тако га ми официри звасмо.

части, оде одмах некуд на другу страну са својом батеријом.[1]) У зору појави се Тиханов с неколико Рудничана и поче копати заклоне; но нас два добро се „здиписмо" што је поднео лажан рапорат — када од заклона ни спомена нема. Ја навалих на моје Рудничане — и они свом снагом пођоше на посао....

Свану — а заклон беше висок тек до колена; само су високо штрчале празне лесе, дајући тако угодну црну слику турској батерији, која сада преко пута од нас беше *подигнута*. У 9 часова, тек што се од некуд помоли код батерије и мајор *Петерсон*, вајни и добро познати командант позиције, о коме су и Руси свашта причали, а зазвижда прва турска граната, на моју батерију; — Петерсон и Тиханов стругнуше, да их моје очи више не видеше; а крик турске пешадије, плотунском ватром, нагласи, да ће Турци да нам се освете за неуспех од претпрошлог дана. Од батерије лево, *у истој линији*, пружаше се наш стрељачки ланац, а иза ње десно, беше само батеријска потпора; тако ја бејах на крају нашега десног крила које Турци својим левим далеко наткриљаваху. Пред нама лежаше савршени мртви угао: ову евентуалност увидео је мудро командир заштите поручик Сима, па беше потајно испратио поуздана каплара пред батерију, да мотри, кад се Турци прикуче батерији, из које се то није могло ни видети због јаког нагиба, на коме беше засађен виноград, у врх кога је сада стајала батерија.

Мени је ваљало да бирам: *или да, одговарајући турској батерији, себи олакшам положај, или да се за нашу пешадију жртвујем, бијући само турску пешадију*, која навали свом силом од три дивизије — на шаку уморних и гладних сељака!... Ах, човеку сузе да потеку, на оваку грозну неједнакост у снази и оружју!... У нас још, за несрећу, беше понестало топовске муни-

[1]) Њу Турци заробише. А људи живи и здрави умакоше ..

ције,[1] те премислив, ако пропадне цела линија, није вајда ни од ове батерије, *наредих да се гађа само турска пешадија.* У првом тренутку турски стрелци стајаху већ на 800 метара испред наше батерије; но наше нишанџије нишанили су тако поуздано, да су, скоро рећи, погађали као из пушке. Колико пута у току борбе, када непријатељ појури напред — приковаше га прецизном ватром наших 6 топова, који по команди загрме као један и гранате се распу по стрељачком ланцу. Но што дан више измицаше, Турци се ближе примицаху; а највеће јаде задаваше турска крупова батерија од 9-см, којој служасмо *као нишан у мирно доба*, јер је цигло с два метка поздрависмо, док она нас, са одстојања од 1000 метара, спокојно обасипаше ватром. И мени падоше 9 људи са два официра: потпоручник *Обрад Ратковић*, ударен с три парчета гранате, а капетан *Никола Писковски*, тешко контужен, лежаше крај батерије, неко време скоро ван себе. Дивном и непрежаљеном јунаку, срчаном поднареднику **Јолдићу**,[2] граната однесе главу — у часу, када ми је био потребнији но сви страни официри... Ја остах сам без кадра, јер и други руски официр, некакав потпоручник *Александар Григоријевич*, нађе за сходно да трчи тражити „начелника арт. мајора Стољетова, те да му јави жалосно стање батерије" — остах сам с неколико простих

1 По бојним пољима већ се давно скупљаху турске гранате, те се слаху у Крагујевац да се преливају — на куршуме кошуљице, а бронза за гранате,.. прави сиротињски рат.

2 Поднаредник Јолдић беше доиста узорит војник, разборит, дисциплинован, тачан, *умешан* — (чим се нарочито одликовао) да му је мало равна нађи; за страх просто није знао, нити.се игда хтео поклонити турској гранати; са неким чудним осмехом на лицу, пуним младачке ватре и спокојства старачког нишанио је и палио два топа на трећем вољу. Погинуо је као јунак, те је заслужио, да му име остане чувено и поштовано. Иза турског стрељачког ланца, на пакост, видех дурбином једнога вишег турског официра, где наслоњен на храст, маше сабљом на свој ланац да јуриша; показах га Јолдићу, и он га узе на своје сигурно око — па се паже да види дело своје гранате; командовах: пали! и у том часу Јолдић паде без глáве — турска беше бржа! Бог је убио... После неколико дана сревенисмо се да му жени пошљемо коју крајцару, јер јадник беше ожењен: Ја, Соларовић, и Писковски дадосмо по наполеондор, Сима и Јоца по дукат; а све новце прими потпоручник Алекс. Григоријевич да тобож још скупља од руских официра — да л' их је послао или није, не знам.

војника, који беху страхом паралисани, поражени до несвести, јер сва та несрећа потенцира се још ужаснијом: у батерију, која још пуцаше, уђе пешачки каплар *Никола Ђорђевић*, онај што стајаше на стражи, рапортирајући ми — „*господин капетан, понизно вам јављам, Турци су ушли у* **виноград**." Мени овај човек изгледаше као из пакла, ја о њему немађах ни појма, па се само забленух, и тек по што ми понови тај зли рапорат, промуцах... трчи... заштиту... Али остатак послуге[1] беше давно прснуо у шуму, и ја се обазрех сам самцит, са четири човека,[2] који ме не хтеше оставити, с неколико мртваца и 6 голих топова — *у врх једнога сељачког винограда*, *посред кога беху Турци*. Ва истину, поштовани докторе, у том тренутку нисам ни сам знао за себе — само сам блејао у празнину, као осуђеник кога воде на губилиште. Но докле ја бејах на овако страшној муци, јер се није могло *ни остати*, *ни*, без топова, *бежати*, — дотрчаше 80, *за ме* лафова, храбрих и неустрашних стајаћих војника, а на челу њиховом, моја потад па док живим два мила пријатеља и друга, Сима и Јоца[3], и стадоше у густом строју пред батерију; а наредник *Јован Добошаревић* (садашњи пешачки потпоручник), са 16 пешака, оде товарити батерију. Ја узех пушку од војника *Милана Јаковљевића*, те стадох у редове Симине, од којих за тили час пет падоше од турских куршума — докле батерија не одступи, када тек оставих пушку и пешке одох за бате-

1 То беху такође народни војници из окр. пожаревачког, осим неколико њих, који беху стајаћи војници.

2 Тадашњи и потоњи догађаји беху ме толико поразили, да им на своју срамоту имена нисам утубио... Но ко су да су, слава им.

3 Један курпозум тога часа вредно је да напоменем. Када су пешаци дотрчали да бајонетом одбијају Турке од батерије и Турци устукнуше, борба се поче ватром: један нам војник, пунећи пибодушу, заглави фишек, па се окрете Јоци с речма: «г. потпоручик, не ваља ми пушка, дајте ми другу».Јоца, познати добар стрелац, узе пушку, и намести фишек у лежиште, па том војнику одговори: «гледај између она три Турчина што су се одвојили, оног у среди, што има плаве бркове — њега ћу да гађам». Пушка плану, Турчин се' стрмоглави; другови га дочепаше, но и њима би суђено да падну од наших пушака...

ријом,[1] која ме чекаше на даљини од 400 метара, испод виса, на путу за Св. Нестора, где чак и на томе месту, баш пред мој долазак, би рањен у врат један коњ у запрези од турског куршума! —

Војници се беху искупили. Нисам имао коме шта да пребацујем, јер су издржали више но што се даде описати. Тако, с почетка борбе они легаху на земљу да се заклоне од турских граната, а када их за то укорих — сви су стајали крај топова, као стене непомично. Честити и храбри *Обрад Ратковић* и сад ми то пребацује, налазећи да би мање жртава пало, да су људи легајући давали мањи нишан, што је мени сада веома жао — али онда бејах веома „сујетан"... Но он, претешко рањен, остави батерију у најкритичнијем часу, и ја сам с основом у релацији навео, да је у њему убијена душа батерије, јер он ни у својој тешкој муци не заборави на батерију, већ држећи за сигурно, да мора бити заробљена, питаше сваког који га год стиже — „*еј! шта би од батерије, она пропаде*"... Знадем да ћете са мном узвикнути — да се хиљаде такви официри.

Но мене дочекаше на *Св. Нестору* с погрдом, што ме је тако заболело — да нисам могао дуго, дуго дахнути, и ја, верујте, грцах од тешке жалости. Зар сам то заслужио за држање [2] примерно — питах се по сто пута — без одговора... Али да, поред чаја и са одстојања од преко 4000 метара, моје се држање није могло ни видети.... На послетку прегох, писах тадашњем потпук. г. Грујићу, *преклињући га чашћу српских официра, да ме даде суду*: цео сам му догађај описао; но у место одговора дође ми лично мајор Столетов да ми се извини, бацајући сву кривицу на прљави карактер оног Тиханова, који ме беше облагао у Черњајева...

1. За све ово од речи до речи, имам писмено признање поменутих официра Симе и Јоце.

2.) Прегледајући своје записке нађох, на једном листу, ово забележено: *Лазар Миловановић*, из Лештана окр. београдског, војник I. врачарског батаљона тврди, да је видео да су Турци ухватили у винограду пред батеријом, и заробили неког нашег војника из Великог села.

Чини ми се да бих се огрешио о савест, када бих овим завршио, а да Вас не упознам са она два руска официра, што беху у мојој батерији. Молим, дакле, поклоните ми још тренут наклоне пажње: *Никола Нисковски*, арт. капетан, још ђак руске арт. академије, млад човек, а веома осетљиве и нежне природе — прави „*Мамењкин синок*" — што би Руси казали; ни налик на многе своје другове, јер пије само воду, а и сам чај ретко окуша; колико пута с пуно стида склањаше свога друга, кад га види, да му је ушло винце у лице, те да ми остали не бисмо опазили његово стање, тужаше се у век како је „Григоровић бољен". Ми смо се чинили и невешти, примајући Нисковскога изјаве за готово. Када оно 7. Октобра беше одсудна борба на Кревету, а многи „Волонтјери", у часу када гроктаху плотуни турске и наше ватре, сами, бежећи без војника, пролажаху поред наше батерије — он исука своју „шашку", па где кога стигне, као суманут непрестано вичући: „Ех вй — а ешче Рўсски!.... ви падьецй, сўкини дјèти... ви пазòрите всју Рўс пјанчўжки èдакије.... Вам ње орўжије носйћ а чулкй вјазаћ. Чевож подлија твàри приљèзли сјудà, кољ вас слòвно жидов трўсост пронимàјет?"... Но кад виде да ништа не помаже, врати се у батерију и братски паде ми на груди, горко плачући — „Ах господйн командир, ети падљеци, сўкини дјети"... Доиста ме беше дубоко гануо, да се и мени сузе завртеше, а њега једва утишах. У вече тога дана (7.) ми се бесмо склонили у ону крајњу кућу више Каоника, под самим Креветом што је. Насред те опустеле куће стајаше дугачка — славска — совра; а сиромах домаћин, Бог зна куда се пребијао с породицом, оставив и кућу, у којој је уживао своје спокојство, и совру за којом је сигурно провео доста срећних часова... Таман ми сведосмо очи, у побочној соби, — а они исти официри, што их је Нисковски онако немилостиво био да-

нас напао, дођоше, за пакост, од некуд, па заседоше за сто и почеше неки пити, други певати, а трећи картаху се у грдан новац. Нисковски да изађе из коже — па не могући више да трпи тај кравал, изађе пред њих као зли дух, и поче свађа што може бити жешћа. На послетку и мени се досади, па и сам изађем да видим може ли се стећи мира, јер поноћ беше у велико превалила. Запитам их: Молим Вас господо, како сте смели оставити своје трупе саме па да дођете овамо?.. Они одговорише: „Да вјеђ всјè наши батальòли разбјежалис"... Та није могуће. рекох, да сте остали сами без и једног човека!... „Јеј Богу ми осталис адњи — — всје к чорту разбјежалис"....

Мени прекипи така несавесност па им викнух: — Одмах у своје команде, иначе ћу вас везане отерати команданту у Делиград. Један од њих беше већ давно навео рака на врбу, па ти се окрену мени: „Ти чего тут лаеш, тебје какое дјело иш прилез"!... Рече ли то не рече, Господе мој. Нисковски доведен до лудила, и пре но што га ја могах зауставити, нагло звизну том јаднику шамар [1] — а он се само простре под астал, па, гунђајући нешто, ту и оста. Нисковски само шишти као прут и непрестано промукло виче — „А, развје так отвјечајут командиру батереји"?!... Остали кад чуше речи — командиру батереји — а они само „прашу, прашу покорно".. па се наметно и мирно удалише. Онај оста под столом спокојно хрчући, а Нисковски сиромах проведе остатак ноћи у љутој грозници — толико га ово беше поразило. А ја? Ја размишљах како смо грозно належили!...

Ето тако је пала позиција Кревет.. на којој је командовао чувени — „наш поручик — мајор Флејшер".

Да се опет вратим Нисковском, да и њега видимо на страшноме месту. Када у борби 11. притужише Турци,

1 Шта ли би на ово рекао обесни Кнез Мешчерски? . . .

када куршуми и гранате падаху у батерију као крушке — мој Нисковски процвиле: „Ах господӣн командӣр ето ужа̀сно смерћ... Боже мој... Смерћ сама̀ по себјѐ не пуга̀јет мења̀, но бјѐднаја мама̀ша... Боже мој увӣжуљ ја јејо̀ ешчо̀ ко̄гда њи буђ"... Ја му одсловиx, не бојте се господин капетан, није то тако страшно, вратићете се ви живо и здраво својој мајци; а он сиромах: „Стра̀нно: ја себја̀ такӣм гердем представља̀л а на дјѐље... куда̀ как пло̀х"... Али је он био поштен и савестан, па је до краја издржао на свом месту.

Александар Григорович — прави контраст свога друга: онај блед, мршав, повисок и плавушаст, безмерно тих и частан човек; — овај омален, дежмекаст, црне масти, вечно зајапрена лица, са грозно развраћеним, бледим, отобољеним уснама, са широким челом и размерно још ширим црвеним носом... Обично нам је набављао храну, што му је била најмилија служба, и особито се бринуо за кујну, што му је била најслађа забава... Али га је 11. било грозно погледати: сав црвен као печен рак, очи избуљене, разрогачене, до страха усплахирен, сваки час уклањао се из батерије, на шта му ја само викнем — господин поручик, на своје место; а он, сиромах, савије шипке, па се врати у свој вод. Иначе, када нисмо под притиском граната и куршума, велики лакрдијаш и шалџија, да нам је више пута у сласт прекратио време.

Мени се беше наподарило. Један наш официр, још на Каонику 7., остави ме и оде у болницу да се вида од свог сала, јер беше шири но дужи; а после борбе 11. и ова два господина нађоше пут у штабове; један у онај што га ми српски официри, у подсмеху звасмо — „*Шумски штаб*", — а други не знам у који. Није им више мирисао пургаторијум од барута и граната, па напустише батерију, којој беше суђено да издржи и потоње искушење.

Ако ће Вам бити по вољи, ја ћу Вас и с тим упознати, што ће, без сумње, за Вас бити од интереса, јер, као што видим, о трупама које су биле на *Каонику*, на дан Ђунисκе битке, нема ни помена у „Отаџбини"; па кад сам се већ накашио да пишем, бар да дотерам до краја, који је и тако близу.

Као што видите, батерија је била до темеља потресена: остала на једином командиру, који се осећаше веома погружен, апатичан према свему. Ваљало је, дакле, да се батерија опорави и комплетује. Срећом дадоше ми младог, енергичног и интелигентног поручника *Леониду Солара*, и једнога старопослуженог наредника, веома тачна и строга. Тако могло је се ићи поново у бој.

Мени се чини да нема теже ствари но из памћења писати ратне догађаје — али тај случај није код мене, ја сам, по срећи, сачувао пуно *оригиналних* података и бележака, којима ћу се некад моћи послужити, кад дође и на ме ред да кажем: шта мислим о нашем првом рату, о догађајима и личностима у њему. Нек ми је допуштено рећи, да ћу ја то учинити неминовно и немилосрдно, — али ћу се за сад ограничити само на то, да Вас позабавим најужим причањем, што захтевају и уске границе приватнога писма.

На једноме одрпку хартије 16. из јутра добијем овакy заповест:

Г. Капитану Тодору Поповичу.

Съ 4-мя орудіями *немедленно* отправить ся въ Каоникъ, въ отрядъ Маіора Флейшера, оставивъ 2 орудій при офицери, на настоящи позиціи (батар. Лазарева).

16. Октября

Нач. арт. Джуниса кор.

Маіоръ Столѣтовъ.

Једну ћу ствар да прећутим, но рећи ћу само да се види, да господа у штабу нису знала ни колико ја имам официра, а мени не беше ни мало више угодно да се с њима пуштам у погодбу, дигох се с 4 топа и одох на Каоник, а 2 оставих на Ђунису с наредником *Гајом Голубовићем*. Још беше рано, када се спустих на заравањ више, Вама добро познате, школе у Каонику. Замолих г. Солара да тражи Флајшера — а ја остах са заштитом код батерије. Док г. Солар нађе њихну милост, која је, као што знате, миловала свој комодитет и комфорт, у оној красној, ал несрећној школи, хајде ми да се одморимо на погледу једне смешне епизоде, та и тако ћемо имати доста мутних и тешких призора. Таман се ми разузурили а ето ти озго, с позиције неколико мојих сељака Рудничана, где јашу на кљусадма, познадоше ме и ја приђох к њима да се поздравим. Један ми од њих по издаље пружи руку, да се запита за здравље, а другом се ослони кљусету на врат, да би ме домашио, — кљусе пови главу, а он преко ње па на врх темена, а несрећне праћице, не знам сам како, завезаше му више чукљева обе ноге на замку тако, да ноге беху на самару, леђа на земљи а глава измеђ предњих ногу кљусета које издигло главу па са свим равнодушно посматра то „salto mortale" свога госе. Живу муку имађасмо док га курталисасмо. А ја помислих: но са лепом ормом пошао мој сељак на „цара царева"... У томе ето г. Солара и Флајшера. Када сам видео овога господина, подузе ме нека језа: глава му ни узми ни остави већ као чутура из које никла два шкрипавца, или боље висе два клемпава увета, бркови дугачки па осмољени, а очи — да их видим у помрчини, бих доиста привикнуо пис! леђа грбава, као да су вечно вукла позамашне терете — које сада замењиваше елегантан шињел и мекинтош, од кога јака допираше она два питома увета!... Просто, Боже опрости, прави пољски чива. До душе он ме понуди да идемо бирати позицију за бате-

рију, ал ја не могах ни корака с њиме, а нарочито беше ми све равнодушно постало, те се учтиво извиних, молећи да место мене пође г. Солар, који је уз овај елеменат провео замашан део времена, на Ђунису, где они царствоваху, па се на њих већ био свикао. Тако и би — они одоше, а ја поведох батерију. Имао сам прилично да обилазим грдну јаругу, коју беше излокала вода и савршено пресекла поље више Каоника. Када сам дошао на место, где држах да је најзгодније да се батерија постави, ја стадох, надајући се да ће и г. Флајшер наредити да ту останем, али Солар по повратку саопшти ми, ма да је и он саветовао овај положај на коме стајасмо — да је „команданат позиције" изабрао *удољак* више оног забрана, у ком смо с Черњајевом доста пута јели и онако славно пили — непосредно с десне стране коловоза што води из Каоника на Кревет. Није се имало куд но прежи па хајде на место. Стиже и подне, и први пут, у једној малој команди, састасмо се нас пет Срба официра — без и једног странца! У једној малој кошарици за овце ми се наручасмо, и што рекао један од другова — сити, без страха, искрено наразговарасмо. Још ме милина подузме, сећајући се братска разговора и смеха, који ме, чини ми се, после толико дана сете и једа, чисто открави...

У томе ето једнога младога, вицкастог, инжињерског капетана, као да је у каквом салону, више се разуме у етикецији, но у копању — па сам му валда за то и име заборавио... Он дође с четом Ћупричана пионара. Ми му показасмо место, где је одређено, да нам батерију подигне, и он поче свој посао, те сутрашња зора застаде више но пола готове некакве заклоне за нас, који, какви такви, тек беху, на жалост, окренути Кревету, јер се очекивало да ће нас Турци с те стране напасти; а оно се случајно догоди са свим обратно. Но како му драго, то ће се видети после. На једно 100—200 метара лево од моје батерије, налажаше се један мали редут, у коме

су били Рудничани, под командом садашњег мајора *Рад. Путника*. Од оно мало проређених својих људи он беше опет поставио, дуж друма, своје предстраже — где се сада даље у лево налажаше и једна лака батерија (такве батерије ми звасмо штрцаљке) којом командоваше потпоручник *Стеван Крстић*. Дакле у ономе делу војске, од неколико стотина људи, који је везивао војску на вису више Ђуниса с оном више Шиљеговца, налазила се моја 4 топа. Рано 17. борба се отпоче на висовима Шиљеговачким. Испод самог *Јастрепца* загрмеше Турске батерије — да смо се ми с Каоника дивили, како их час пре тамо попеше; а пешачка ватра достигла је непојамни врхунац — плотун с турске стране није предисао... Ја сам дотле гледао многе борбе, али ми се ово учини прави пакао од ког небо дршће. Око 10 сахата избише први клобуци модра дима — а мало за тим поразни пламен, несрећни весник обести черкеске — покри хоризонат... Један коњаник дође ми с вешћу: „Поручио ти г. пуковник Хорватовић, да му, ако ти је могуће, помогнеш одступање — гађајући непријатеља у бок!" Како бих ја то, из свега срца, учинио своме из срца љубљеном команданту, али ми све заслоњаше онај проклети забран. И пак пустих две три granate, па ми дође чудна мисао — могу погодити баш њега самог... па с места прекинух паљбу... Море од пламена на целој тој страни таласаше се... Турци свршише с десним крилом наше војске, и његове колоне враћаху се сада, у домашају моје ватре — са Шиљеговца, па преко Кревета, да умноже војску која је оперирала према Ђунском вису. Но како је терен заслањао моју батерију — *која се налазила у низи*, то се на непријатеља могло дејствовати само на пропланке, а на одстојању од 2500 метара. Некаква паметна руска глава, која је на Ђунису командовала нашом 12 ф., батеријом — све ми се чини некакав поручик *Медведски* (!) који је играо улогу веома интелигентна официра, јер је у штабу у

Делиграду најболье прескакао преко ватре, — видећи ове колоне — поче нам слати гранате своје, које падаху у Радомирове предстраже те их нагна све да беже... Нададе се дрека из свег грла „не пуцај, не пуцај хеј!...” Али ко ће довикати на том остојању, а чова дошао у ватру па не престаје. Сиромах Путник да свисне: на послетку посла једног коњаника да заустави ту несрећну кураж, која се на нас саме изливаше...

.... И ако су нам Турци вековни непријатељи, али им опет човек мора, ма и преко срца, да ода хвалу. Верујте, поштовани докторе, да смо били очевидци, кад граната из моје батерије удари у колону — а она се само раскрили, па опет продужи пут у — *густом строју!* као да ништа није ни било. Сви смо се просто дивили честитости те стајаће војске, против које се имао да бори наш питоми и мирни домаћин селак. Овака уверења, у то време, беху општа. Штета што нису остала стална; можда би се нашло новца, да се и у нас подигне контигенат стајаће војске која турској ни у чем не уступа, ако нечим и не надмаша као што ћете изволети видети из ових даљих редова. Али је нас општо други рат, и ми мислимо да се опет може бити без стајаће војске. Ах каква грдна самообмана. Да смо ми, срећом у првоме рату имали 50.000 стајаћих војника, карте би се брзо измениле, и све би нас мање коштало, *у сваком погледу*... Но овој речи није место овде, ја сам само струјом осећања погнат, да се преко реда дотакнем овог. Опростите.

Но пред подне паде предтерен Ђуниског виса, одакле одступи наша пешадија и једна тешка батерија (у коју, узгред буди речено, Флајшер беше заљубљен), но која је једва стигла да избаци неколико метака — тако беше љуто изненађена. А сада од Шиљеговца — нама у десни бок, појавише се масе кавалерије; а на левој страни и с фронта осу се пешачка ватра. Ја извучем батерију из заклона, и окренем ватру на кавалерију, јер на тој страни

налажаше се само 80 пешака 2. чете II. баталиона ст. војске. А леђа нам, падом Шиљеговца, беху откривена — те наредих ону чету пионара, што је копала заклоне да пресече друм што иде на Кревет, иза леђа батерије, и да брани изненадно дебуширање Турака из густог забрана украј пута. *Три врсте коњице* беше се прикучило до на 600 метара а из батерије виђела се огромно велика ватрена пруга, коју непријатељске магазинске беспрекидно проспипаху. И малени број наше храбре стајаће пешадије морадс одступити пред том управ ватреном реком, те се морало палити картечем... Тада честити наредник *Јован Пантић* привикну — „г. капетан, ево Турака иза нас на друму"! То заиста беше поразан призор — проклете крнковаче закисле и зарђале у пионара, па да су бар једну опалили; већ Черкези ушли међу њих — на кољу, и како који опали сабљом чује се само *јао јао*... Ту ћу вам остати једну слику дужан — која ми се доиста фотографисала у зеници, но која је тако грозна, да је не треба препочињати.... Непријатељ без отпора пресече пут, повише Каоника. Тиме је батерија била доведена у опасни положај, и ја се не могу да начудим турској глупости, што је тако изненада не узеше; но она срећно одступи за 200 метара, ту се заустави па опет удри картечем у *измешану масу*. Но кавалерија вијаше нашу пешадију, стремећи да нам пресече још једини пут, преко стрме јаруге за Каоник.. Сироти стајаћи пешаци — у два маха правише кругове бранећи јуначки батерију, **где их, на част имену наше стајаће војске, равна половина погибе**... (и нико им не рече ни *хвала*) Ја просто ни сам у стању да обележим речима то витештво простих војника, али му се у срцу захваљујем и клањам. У највећој опасности, погибији — остати сталан на пољу дужности.

Но мојим тобџијама још беше у памети 11- Октобар — они схватише немогућност опстанка на томе месту,

где се пред батеријом на 50 корачаја, коњу наши стајаћи војници и турска кавалерија — па ни најстроже наваљивање командира, да се остане на месту, не поможе; послуга је сама натоварила топове и у галопу јурила оној јарузи. Пут беше клизав, коњи гладни и уморни, људи збуњени... у таком стању дођосмо до оне *стрме* јаруге, која је најмање преко метра дубока, нити су икад икаква кола прешла преко ње. Ја стајах на обали механично шапћући — *Исусе помози*, с пуно вере да нам је ту гроб, јер сви тврдо држасмо, да се преко ње не може читав прећи; али послуга учини своје — коњи падаху, топови се сјурише у јаругу, но Бог поможе те се опет пређе у часу, када прваци турске кавалерије већ беху на томе месту... Није ли ту више среће него ли памети?

Овај пут, морам признати, батерију је спасла од ропства — *послуга*, на чему јој моја хвала, и друго што се турска кавалерија занимала сечом наше пешадије; јер тек што је четврти топ испливао из јаруге, и ја прешао за њим, десно се овај призор, који може лепо карактерисати *општу* панику, насртљивост турску и критично стање батерије. Један од турских кавалериста, мануввши се пешадије, беше се загнао на топове; али топови, због низбрдице и велике влаге, нагло се клизаху на леву страну; то га сигурно пометаше, и он само витлаше сабљом, јашући непосредно поред четвртог топа — он с леве а ја с десне стране! Мени овај безобразлук једнога човека бејаше смешан. . Поручник Солар окрену коња, па опали револвером, но промаши. Један од тобџија — Станислав Стојадинов, који сеђаше на предњаку 4 топа — видећи једнога народног пешака нашег украј топа, где носи пушку на рамену, привикну му: „*удри бре, хоће да нас исече*"! Пешак не смеђаше се окренути а камо ли пушку скинути и нишанити, но одапе онако с рамена и — тане срећно свали Турчина .. Ово се све догоди у

тренутку ока. Колико има ствари у рату, које само очевидац може да верује и да растумачи...

У наше стајаће пешадије не беше више ни један фишек, но она се на обали провале још гушаше с Турцима. Што ближе Каонику, јаруга беше све дубља и стрмија, гдегде обала досезаше и 6 метара дубљине. На таком једном месту, Турчин ухвати стајаћег *каплара Милана* — левом за главу, а десном замахну — Милан у невољи, а како је био на самој ивици обале, баци се свом тежином у јаругу и — Турчину оста капа у левици, а Милан наже кроз јаругу, те здраво и живо стиже нас.

Рудничани осташе у шанцу и кавалерија их опколи, са свих страна, па у бесу свом налети палећи из кубура у шанац — али јуначки синци, вредни својих дедова, опалише два три плотуна и жгадија се распршта, те им отвори пут за одступ који су они под командом свога команданта онако часно извршили...

Не могу да заборавим једно име, које толико заслужује да се с хвалом и тугом помене. У стајаћем полу баталиону беше комисар поднаредник *Сретен* (коме презиме није утувио потпоручик Јоца, те ми га не умеде казати, у овоме часу када пишем ове врсте). Њега овог дана, у почетку борбе, хтеде његов командир да отпрати с комором за храну... Сретену беше жао да се раставља од другова, па се непрекидно мољаше да остане и он у борби, што му на послетку дозволише. . .Он је добро заменуо своју русу главу — али и њега Турци, на наше очи, исекоше пред батеријом. Бог да му опрости јуначку душу.

Повише Каоника, обазрех се још једном, на покор од разбојишта, и видех за нама потпоручика Јоцу: иде сам, сав упрскан блатом по лицу и хаљинама, уморан, блед... Овога човека, који не имађаше више у својој власти ни једног војника, нисам могао оставити у канџама турским. Зауставих четврти топ и он седе на лафет,

а по један прст задену у она два беочуга што су позади на предњаку. Пођосмо касом, а његов мекинтош, кога беше скоро сва једна страна изгорела — перја на ветру а он сиромах одскаче на лафету... Упитам га кроза смеј — како ти је Јоцо? а он тужно одговори „*боље него пешке*"... Јоца је, на моју душу, затурено зрно бисера у нашој војсци. Јунак, пуно образован, а тако скроман, да човек може да га гледа, а да га не примети крај себе...

Сада ми се чини, да је најправилније да испишем неколико врста, из своје релације тога дана, коју сам писао под утисцима самих догађаја, те да видите шта сам и како осећао тих дана.

Ево тих врста:

...Овде се природно намеће питање зашто је дошло дотле и валда први пут у артилерији, да послуга, без команде командирове, одвуче топове. У одговору на ово питање, ја ћу се на најнежнији могући начин дотаћи данашње војничке ситуације. То ми спада у предмет говора. Малену „сајузну војску" — тако да крстим онај део војске која није ни достизала да веже десно и лево крило нашег целог положаја — био је заишао непријатељ, с' фронта, с десна и са зади. Командант њен г. мајор Флајшер, као да није имао о томе тачног извешћа јер место да у часу кризе — кад је Шиљеговачка позиција пала, кад је заузет предтерен Ђунисног виса на коме није било ни једног честитог стрелачког рова, те се могло с' разумом очекивати да ће пасти и сам Ђуниски вис, јер утврђења на њему беху савршена иронија, на савремену фортификају[1] (коју онако корисно применише наши официри на Шуматовцу), потпуна ништавост за важност и одбрану стратегијске тачке, пад које нам нанесе толике несреће, а преко свега потпуно незнатна за време за

[1] На прилику беху батерије од ситног камена, без икаквих облога, као оно што беше турска на Бабиној-глави — те им камење поразбија главе и помлати их скоро све.

које су се могла слободно подизати; — у место, велим, тада да извуче војску те да у скупу и правилно одступи,[1] како би се имао бар један део војске неразбијен и неупропашћен, он је кад је већ батерија стајала на другој позицији, дао се први пут и магновено видети на њој.[2] Но видећи шта пред нама раде Турци, г. мајор се изволео брзо удалити, неиздавши никакве даље наредбе. Шта сам знао радити (сећајући се напасти од Черњајева, који ме онако без узрока спопаде) него се тврдо решити да останем да изгубим по жељи Черњајева, топове — „тај мртви материјал" (који онако славно грмљаше на свим бојиштима) услед чега се између мене и честитог г. поручника Солара израдио овај интересни дијалог. Ја то бележим као уникум очајања једног батеријског командира:

Он — (шапћући:) „Молим те Тошо, видиш ли да хоће да нам заробе батерију"?...

Ја — Видим, Леонида, али хоћу овде да останем.

Он — „Хајде, за Бога, немој да упропастиш државн оволике топове и људе".

Ја, — Зар хоћеш да ме после Руси срамно стрељају?

Он — „Па добро кад је тако а ми останимо где смо".

Топџије већ товаре топове сами...

Ја — Да се ни сте усудили ... Али они одоше трком...

А нас двојица ма и преко воље морасмо за њима.

Дакле ја не смеђах да учиним оно што ми је савест и дужност налагала; али су учинили људи други, који се истина зову прости војници, али који су у овој при-

1 На прилику да су трупе на време с Каоника повучене на Ђунис! . . . Да ли би овај тада пао? Ја држим да не би. . . .

2 Смешно се нешто догодило у том часу. Поручик Сима ухватио Флајшера за рукав — а другом му показује Турке и виче: «г. мајор, *ене, ене, ене*»; а Флајшер се отима и ћути као заливен; па кад га Сима пусти — он нададе шишњаву те га ми више никад не видесмо.

лици урадили што памет захтева, и учинили су услугу од добрих размера. Јер — нек се само ово узме на ум:

Тек је батерија имала времена да пређе преко Буниског моста — а са виса Буниског, са свију других страна, беху нагнули: топови, коморе и војници. Хиљаде њих гураше се на мост, док се један не поломи, те у Мораву утону и нечије батерије кора 4 ф. тешка. Коњици пливаху преко Мораве; низ брдо се до Мораве претураху коњи, кола, топови; пут беше широк само за једна кола, а свак бежаше што се брже може, јер Турци јураху што се боље може просипљући убитачну ватру. Већ не беше команде, пошто се сваки бринуо само да спасе своју личност, и сваки ишчезаваше магички чим види Мораву иза леђа..[1] У овоме страховитом часу, у овоме метежу и хаосу ја се брзо реших — зауставим топове *на обали Мораве до самога моста*, и најживља ватра из свих 6 топова, јер ми и два откомандована придођоше, задржа Турке. Држим да је тим кораком, у том стравичноме часу, спасена многа жртва, да је спасено оно топова, што беше заостало на падини Буниса, јер одатле ватром најбржом, из непосредне близине, батерија није дала Турцима да наше погоне да се приближе заосталим топовима... Тек пред вече већ дигнути (други) мост наместише поново те се *неки* под закриљем моје батерије одважише да оду на онај стрми пут те да покупе заостале коње, волове, кола, каре, 2 топа 12 ф., 2 крупова, 2 глатка и још сила којечега.

Тако се заврши катастрофа овога несрећног дана, катастрофа, на коју Србин с тугом и зебњом мора да помишља, а која је, чини ми се, природно-логичка и неумитна последица догађаја и делања, који су усло-

[1] Колико се трудио г. Солар и наредник Пантић, да зауставе ове таласе људске — те да заузму ровове у крај Мораве — али оркан бејаше јачи од њих . . . И све плишу по околним висовима св. Романа, где сад пламћаху пушке на некакве свиње! . . У првоме часу после катастрофе! . . . О да чудни људи!

вили у нашој војсци овакав жалостан прогрес душевни, те да они јунаци — с Бабине-главе, који на Пајешком кршу побише стотине Черкеза и зададоше им такав страх, да за дуго не смеђаху носа помолити из Пирота и Ак-Паланке; да они јунаци са Грамаде, који, ма да падаху као снопље од цигло 13 Турака, послушно на заповест насртаху голим грудма на зидине турске куле[1] — данас, ти јунаци, не смеју да се окрену да очи Турчину не згледају... То се, по мојој скромној памети, зову последице грубих погрешака, — последице, које имају свој чисто психички карактер. Тумач свему томе биће историја која је у рукама далеке будућности. Али пред нама свима, који смо иза овог рата преостали, зјапи као гроб отворено питање: имамо ли ми још војске, на коју се у **озбиљном** часу може рачунати?... Тумач томе могу бити само људи, које немилостиво памћење погања кроз све преживљене догађаје. А то је тако нужно за **скору** будућност.!.

Ето тако ја писах, тако осећах на један дан после ове страшне борбе... — 18. Октобра 1876. лета по рођењу Христову..

Но да се опет, после толико година, вратим на Мораву.

Ја сам доиста очекивао да ће непријатељ паметно пожњети резултате свога успеха у овој битци — како би то учинила свака европска војска; па да би мање жртава пало, по што се реших да с батеријом останем на обали Мораве, наредих г. поручнику Солару — те одведе *сву запрегу*; а ја остах само с послугом, муницијом и шест топова, на Морави, где не беше више нигде никога... Глува поноћ, крај обале стоје 6 топова, а до њих стогодишња топола — испод ње сија ватра, крај које се бејах згурио ја и наредник Гаја, а до нас топови и послуга.. Преко Мораве нешто шљапа — ко да воду гази !... За-

[1] Додуше то опет беше велика српска тактика — из Ћир-Тасине кафане.

питах — јесте ли ви Рудничани? А из воде чуше се гласови, ни смо *Рудничани него јадничани*!...

Сутра одох на „*Крвави вис*". Турци с Нестора бацаху гранате чак на друм ка Ражњу — а на вису стоје неки Зајечарци па колико их грло доноси смеју се .. ки ки, ки...

Ја смагох раменима мислећи — Боже, чудан ли је овај српски народ...

Ја Вас заморих мојим причањем — у коме је, можда суvoпарно и невешто, али истинито представљен сваки догађај... Но било лепо или ружно, на Вас пада грех што Вас заморих овако дугим, можда несносним писмом. *

С одличним и дубоким поштовањем,
Ваш поникани

Тод. Поповић
арт. капетан.

* Ми примамо тај грех на се. Читаоци ће сами после овога писма моћи пресудити да ли је писац успомена «На граници» учинио неправду госп. капетану Т. Поповићу, што је испричао сцену, која се фактично догодила између њега и ђенерала Чарњајева на вису Св. Нестора. Међутим ми смо ипак сматрали за своју дужност да наштампамо ово писмо једно с тога да покажемо како ћемо радо штампати сваку исправку, допуну или критику дела «На граници», како смо готови да дамо задовољења свакоме коме би се учинило да је поменутим белешкама увређен, или да је његов рад неправедно престављен, а друго с тога што смо у овом писму нашли довољно података за ђуниску битку која је у делу «На граници» и онако врло оскудно нацртана.

Ми молимо г. капетана Т. Поповића да нам не замери што смо његово приватно писмо наштампали, без његовог нарочитог одобрења, али ми смо то учинили јер знамо да нам он одобрење због свог службеног положаја не би могао дати и поред најбоље воље

УРЕДНИШТВО.

ЗВЕЗДА

Ноћ је ведра, блага,
Бледи месец сја —
У милини тоне
Васиона сва. —

И звездице миле,
Расипају зрак;
Само једна трепну...
Па је покри мрак...

Чија беше звезда?
Бог једини зна! —
Спокојна је, мирна,
Васиона сва...

Војислав.

БАНОВАЊЕ СТЕФАНА ТВРТКА

(1353–1376)

од

Милоша Н. Пејиновића

(Наставак)

Откако побуна беше утишана, Твртко се могао користити на другој страни. Тада се деси те Вукашин насилничким путем седе на престо Немањићâ, и од тог доба (1367) настаде још већи расцеп и неслога међу српским властелама. Један од властела српских, упра-

витель зетски Балшић сматрао се као независан. Зета беше мала; с тога и њен владар Балшић (Страшимир), не би могао дати великога отпора, кад би се на њ' подигао који од моћнијих му суседа. Та мала област, некадашњи део велике српске државе, беше на домаку Твртку, који је гледао да се увек користи приликама. С тога можемо доста доследно изводити, да је бан све могуће чинио да је за се придобије, покоривши њенога владара. Бану у томе није ништа могло стајати на сметњи. Буна Кулишићева већ поодавна беше угушена; овај је мирно боравио вечни санак, док су његови побеђени приврженици гледали, да се новим приликама користе. Од угарске стране Твртко је могао бити безбедан, јер Лудвик, и кад би хтео, мучно да би могао стати на пут снажењу његовом и жељи му за остварењем идеје о раширењу државе. Уз отцепљеног Балшића не стајаше нико од моћних помагача, који би се могао одупрети освајачким тежњама Твртковим. Међутим овај последњи беше се за мало утврдио на банском престолу тако, да је могао започети рад на извршењу своје мисли.

И ако немамо никаквих историјских података о томе да је Зета била у власти овог босанског бана, опет немамо никаквог основа, по коме би могли одрицати Твртку освојење Зете. О овоме заузећу говори Шимак, који наводи да је Твртко покорио Балшића, а Енгел далеко иде и вели, да је Твртко поставио Балшиће за управитеље Зете.[1] Ово није никако могуће, јер од 1353-ће па до 1366-те год. Твртко се морао бавити унутрашњим пословима у својој држави, који су му чинили немогућном сваку намеру о даљем раширењу босанских граница. Али да ових сметња и није било, већ да је Твртко био онакав, каквог га много доцније ви-

1) Ово узимам по Мајковљевој «Историји српскога народа», превод Даничића. Стр. 151—151.

димо, ипак би он био сувише мали да се истави на супрот сили, као што беше Душанова. За време овог моћног владаоца, као зетски управитељ, спомиње се Балша, који је, као властелин српски по својпрлици од њега био постављен.

Према томе, мислим, да сам доста јасно изложио, да се освојење Зете, које историци спомињу, — *ако га је доиста било*, морало догодити после године 1366-те, јер ове године беше она буна, а на две године за тим наилазимо на један споменик, који нас наводи на ту мисао; с тога је очевидно да би се ово морало догодити само у другој половини, или на крају 1367-ме године, а никако у почетку ове, јер после сваке побуне потребно је неко време за повраћање реда у земљи. У овоме мишљењу утврђује нас и само стање Србије и браће Балшића. Они се нису могли бојати од српске стране толико, као од босанске. С тога, можда што већ бише покорени од Твртка, или да би се од овога сачували, увидеше они да им у томе нико неће бити тако снажан заштитник као папа. И доиста, Балшићи су се на њ' могли поуздати и зато, што је он већ негодовао Твртка, који му се наклоњен не показиваше, јер беше поклоник источнога православља. С тога покушају они да папу за се придобију, па га замоле за покровитељство, обећавајући да ће примити католичку веру. На то папа Урбан V. одговори (у писму од месеца Јула 1368): «жупанима зетским Страшимиру, Ђурђу и Балши, с каквом је радошћу чуо, да су се они, оставивши веру шизматичку (источно - православну), подвргли римској столици.» Обећа им потпуну своју заштиту и потпору, особито онда, ако не буду вређали свештенике римске и остале верне католике, међу које спада и град Котор, којега, како чује, жупан Ђурђе већ од дужег времена непријатељски узнемирује. [1]) Но ово је било само обе-

1) Види у «Arkivu za jugoslavensku povjesnicu» књ. II. стр. 12 Reinald-a T XVII 1368 и 19.

ћање; папа није могао извршити што обрицаше, без помоћи угарскога краља. Али се овај тада није хтео бринути за ствар папску јер би морао пренебрегнути много веће своје интересе. С тога је остављено било самим Балшићима да се ослободе од Твртка, што су, мора бити, по кратком времену и учинили, кад наста за босанску државу опасност, која имађаше исти извор, који и прва.

Твртко није био према српској држави у онакоме положају у каквоме беше према Зети. После смрти Душанове, намесник његов Вукашин, имао је да одбија навале турске, да брани границе од самих унутрашњих српских непријатеља и да се сам брине како ће своју страст за грабљивошћу што више заситити. Па поред свега тога, Твртко се имао бојати једнога властелина, који као заштитник намесника српске државе, могаше доста штете нанети земљама босанским. То беше Никола Алтоманић, жупан ужички, који у то доба као и родитељи му тежаше, да ма на који начин придобије што више земаља под своју власт, те је с тога заједно с Вукашином гледао да од свог српског суседа, властелина Лазара, одузме што више земаља, у чему испочетка и успеваше. Судећи по освојачкоме, грабљивом и немирном духу Николином, који не бираше средства, само да до цели дође, може се извести посигурно, да је гледао користити се приликама, које владаху у Босни године 1366-те, а ово му је пре могуће било с тога, што његове области граничаху бановином босанском. Па за то, и ако немамо споменика, који би нам тачно одређивали време, кад је Алтоманић упадао у земље босанске, ипак је јасно то, да је гледао сваком приликом да их оштети и оплени. На против зна се поуздано да је Твртко, после године 1367-ме доста штете претрпео од тог грабљивог суседа.

Међу тим с млетачком републиком живео је Твртко у пријатељству. Пријатељство Млетака, никада не беше без користи по Босну. Кад би Твртко добио могућност да, осигуравши мир у својој земљи, дође до могућности избављања испод васалске потчињености, република му је увек могла у томе помагати, јер јој се интереси подудараху с интересима Босне; она у прошломе ратовању изгуби, сем некога дела Далмације и Дубровник, који пређе беше у њеној власти, и од кога је могла имати велике користи, спречававајући мах његовој трговини. И она је налазила користи у пријатељству бановом, јер како је она могла овоме помоћи, било посредовањем код папе и угарског краља, у случају опасности, било другим чим; тако је исто и Твртко могао, као предходник му, подупирати тежњу републике за повратком својега утицаја у Далмацији. Осим тога, живети у љубави с Млетцима, могло је за Твртка значити толико, колико осигуравати економно стање своје земље, на што бан Стефан особито обраћаше пажњу када конкурисаше у давању повластица млетачким трговцима, са српским царем. По смрти бана, предходника Твртковог, пријатељство између републике и синовца му продужило се, те је Твртко године 1364-те добио као дар од млетачкога дужда, право на грађанство, заједно са својим братом Вуком и мајком Јеленом. [1])

Као што споменусмо, од угарског краља Твртко није био узнемириван, и ако се могло видети, да ће се метежи на ново скорим појавити. Незадовољство у једној држави, мучно да је кад неопажено, а особито такво, какво се показа године 1368-ме. Млађи брат Твртков Вук, показивао је велику наклоност римокатоличкој цркви, чему је много припомогао сам утицај угарскога краља, који као и предходници му, гледаше у католи-

1) Види Шафарикова «Acta archivi Veneti». XII стр. 45.

кој вери чврсту везу, која би могла јаче везивати Босну с Угарском краљевином. Па опет за то чудновато нам изгледа, како није негодовао што Босном влада бан, који је вере источно православне.[1]) Тој толеранцији угарских краљева, у многоме су узрок тадашње прилике. У неколико и сам уговор, на који Твртко бејаше приморан пристати, био је довољан да босанску бановину сачува од насилнога увађања римокатолицизма. Лудвик је своју намеру извршио, и обвезао за се бана. Стање у коме се налазио, тежећи за крунама пољских и напуљских краљева, било је такво, да се за друга времена могла оставити мисао о владаоцу-католику у Босни. Међу тим, ипак је нешто учињено и за то. Угарски краљ, по уговору ономе, имао је скоро увек на своме двору брата Твртковог, који је био испрва источно-православне вере, па за тим прешао у римокатолиштво. Тим се Вук могао надати да ће угодити папи и Лудвику те тако задовољити жудњу која се у њему показиваше. Вук је био младић; с тога га је лако било обрлатити и употребити га као оруђе. Властела незадовољна без сумње је знала употребити га као претендента на своју корист. Сем тога и угарски краљ могао би му бити наклоњен, и ако беше заштитник старијега брата, а уз то папа би увек био склон да га потпомаже, само да пређе у његову католичку веру. То до сада доиста да беше остварено и Вук је у ово време већ био католик. Шта је промена вера, кад је то једини пут, који води банскоме престолу! Не видимо ли овај исти случај и у српској држави? *Вук*, млађи брат српскога краља Стефана Првовенчаног, да би успео у својој намери, обећавао је папи, да ће оставити православље, и примити католичку веру коју мишљаше доцније и код Срба увести. Извесно да оба Вука имађаху једне исте намере, и да се

[1]) Види Рачкога «Bogomili i patareni». Rad jug. akad. књ. VIII. Стр. 127

служаху истим средствима. Прешав у католичку веру. Вук се могао надати да ће помоћу оне двојице помагача силом засести бански престо, победивши владајућега бана.

Без сумње да Твртко није мирно гледао на догађаје, који се около њега збиваху. Он је још отпре морао увиђати, на шта смера његов брат, па ипак му није могао стати на пут. У привржености Вуковој према римској столици, Твртко је могао видети само срество, којим му млађи брат мишљаше доћи до банске части. С тога је тешко мислити да му се бан одмах показивао да би имао против себе јаких противника, у самој својој властели. Твртко је могао предвидети, да ће му његов брат много сметати, проглашујући се за поклоника римске цркве јер ова увек показиваше жељу да римокатолишство по Босни рашири и ту утврди свој уплив. Ова би жеља сада тим опаснија била, јер Твртко показиваше врло слабо пријатељство, према папиноме босанском владици Петру Канонику, што је овај доставио римској столици. По томе, увиђајући да ће на Лудвика моћи бити од силнога уплива његов противник папа, Твртку је могло бити јасно да ће тим и наклоност Лудвикова опасти, јер за њега не значаше толико промена бана, колико важност одржавања Босне у васалству према угарској круни. Сем тога угарски је краљ могао наћи у Вуку католика, чега не нађе код Твртка; уз то држећи Вука на своме двору, показиваше да је увек готов променути Твртка с његовим братом, само ако би то државне користи изискивале.

Па не треба заборављати ни то, да је успех папин код Лудвика био тим сигурнији, што добитак напуљског престола, за којим угарски краљ непрестано тежаше много зависаше од наклоности папске, коју до овога доба никако не доби.

Све је ово бестри бан могао предвидети, па је с тога изнајпре одвраћао Вука од његове намере, али на-

равно да се овај не даде од својега смера одвратити, јер то беше једини пут који заостајаше.

Према ономе што изложисмо, јасно је, да је Твртко односно верозаконских ствари био права супротност Стефану Котроманићу. Док је овај у последње време својега владања допуштао, да шта више пишао на руку оцу Перегрину, који ревносно распростираше католицизам по Босни, дотле је његов синовац Твртко, био противан намерама Фрањеваца калуђера, који су највише ширили католичку пропаганду. Твртко не беше страстан привременик православља, да није трпео у својој земљи друге вере. Баш на против, за његове владе налазимо ми у Босни (богомилску) патаренску јерес коју бан не гоњаше, и која још и сад бројаше дане своје моћи. Сем ње, ту је и источно православље које Твртко исповедаше, а такође беше и обраћеника римокатоличких, који још од пре прећоше у крило римске цркве. Према Патаренима (босанским Богомилима), католика у Босни беше веома мало, и потпомагати римску цркву у ово време, значило би потпаљивати незадовољство код Патарена одрећи се православља и спремати за се унутрашње немире, којих би кад тад било, а особито онда кад би Твртко био у неприликама. Колико је ваљало бану да буде у томе обазрив, могу нам за пример служити догађаји за владе Стефана Котроманића, када овај увераваше папу, да му није никако могуће гонити Патарене, јер би ови нашли моћнога заштитника у српскоме владаоцу Душану, који беше противник римокатолиштва а заклети непријатељ банов. Сад пак, и ако Патарени не могаху наћи ослонца у српскоме цару и његовоме намеснику, ипак су сами били толико сложни да праве нереде и да се буне. Твртку није ишло у рачун да их гони, то му не допушташе његова политика. Не бивши страстан привърженик ни једне вере у Босни, Твртко је тим лакше могао остваривати доцније своје планове, јер

много значи знати се одржати на висини религиозне толеранције, у веку, који се тим најмање одликоваше.

Незадовољство властеле босанске, које по свој прилици беше доста знатно одмах на неко време после прве побуне, растијаше све већма, и већ се беше разбуктало године 1368-ме када се млађи брат Твртков Вук јавно истаче на чело незадовољницима Више пута браћа и сродници владаочеви, служили су и у српској историји као оруђе неко, којим се властела могла светити своме владајућем краљу. Она је против Стефана Првовенчаног побунила његова брата Вука, бунила се против Радослава и протерала га, подигла Душана против његовога оца Стефана Дечанског, а овога против Милутина. Она беше веома снажна, докле јој Душан не саломи моћ. Такве прилике могле су сад послужити и незадовољницима босанским да подигну против бана претендента на бански престо, његовог рођеног брата.

Вук је тада имао под својом влашћу Усору, предео, који се простираше од обала савских, па између местâ Сребрника, Добоја и Дубровника[1]). Он је овде владао као потчињен Твртку, и био је спрам њега у оним истим односајима, у којима и зетски господари према српској државн. Вук није имао равне власти с баном, али је увек могао имати једно средиште, око којега би могао сакупити незадовољнике, који би, тежећи да оборе владајућа бана, пошли на руку његовој грамжљивости за банским престолом.

Од најглавнијих његових присталица беху: Дабиша, незаконити стриц Мирослава, стрица банова, који је владао Неретвом. Уз њега бејаху његови синови: Владислав, Пурћија и Вук, који су владали земљама око Дрине, Босне и Усоре; сем тога Санко, Младенов син, који упра-

1) Види Јиречека «Die Handelsstrassen und Bergwerke von Bosnien und Serbien waehrend des Mittelalters». Стр. 30.

владаше пределом између Коњица, Невесиња и мора[1]). Овим побуњеницима зар још једина нада беше у Вука. Кад би и ово пропустили, незадовољници би могли сами себи шкодити. јер са већим оснажењем Твртковим, извесно да би морала следити њихова слабост. Имало се бирати једно од двога: или да пусте, да им се моћ постепено одузимље, или да победивши, постану снажнији.

Незадовољници морали су испрва у потаји радити, и бити стрпљиви, јер им позив не беше лак. Завера се тако могла срећније извршити; иначе могле су наступити онакве последице, какве су постигле пређашње бунтовничке властеле. Успех би био сигурнији, кад би у то време Твртко био на страни, јер много чини, кад није у држави владар, против којега се побуна спрема. Опозиција побуњеницима бива неодважнија, него што би то било да је на њеноме челу сам владалац. Тада обично завладају метежи такви, да присталице дотадашњег владара изгубе присуство духа, а ово је први корак к пропасти. Тада вала придодати неколико срећних удараца, и циљ је погођен. Да се пак Твртко није надао скорој буни, види се из тога, што је ове године отишао био у Будим, на двор Лудвиков. Тиме је прилика дата и буна букну.

(Наставиће се)

1) Види Јукића «Zemljopis i povjestnica Bosne». Стр. 103.

У ТАЈНОСТИ

У тихом шуму звуци лете
Кроз поноћ доба мирно,
Кад нами сјајне звездице трепте
Ветрић је тихо пирн'о:

Додирну усне, витице твоје,
Несташан летну ближе
И танки вео, смелости моје,
Криоцем лаким диже.

То ветрић пирну, не дршћи мила
На груди ходи моје,
О како пламте образи твоји,
Вреле су усне твоје!...

Милине рајске на њима леже,
Ја грешник дршћем само
Кад са њих очи недрима беже —
И блуде даље тамо.

Подсмешљив Љељо над нами леће
Запиње стреле своје,
У очи твоје ено се слеће
Да рани срце моје.

А ноћ је тамна и све је мирно
Тек ветрић што се вије,
И тавни вео поноћи мрачне
Што наше тајне крије!

Драг. Г. Илић

ТРГОВАЧКИ ДРУМОВИ ПО СРБИЈИ И ПО БОСНИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

од Ј. К. Јиречека

(Наставак)

2. Дубровачка трговина.

Трговина и индустрија на балканском полуострву била је у средњем вијеку у рукама талијанских република. Мљеци су владали јадранским морем и нико им се није био у стању опријети. Али у Србији и у Босни било је врло мало рођених Млечана или у опште Талијана, и ако су пијаце тих земаља биле у мљетачхој трговачкој сфери. Посредну трговину између Италије и босанске и српске државе водиле су вароши на источној обали јадранског мора, међу којима прво место заузима Дубровник. Сем Дубровчана трговали су по Босни и Спљећани и Трогирани, који су били час под Угарском, час под Мљецима, и на југу Которани и Барани, који су од девендела били под Србијом, и тек пошто је пропала српска држава подвргли су се мљетачкој влади (Котор 1420, Бар 1441).

Стока, сир, сува риба (из скадарског језера), коже (од зечева, курјака, куна, лисица, јелена), вуна, мед, восак, јапија и непречишћени метали, били су главни артикли који су се извозили из Србије и Босне. *Сребро* и *восак* били су у XIII, XIV па и у XV стољећу главни продукти (сем стоке) које је „Sclauonia“ и „Bossina” износила на пијаце у Руднику, Височком, Дубровнику и на ушћима Неретве, Бојане и Дрима. А најважнији артикли који су

се уносили у те земље били су *сô* и *чоја*. По старим уговорима сô се могла уносити само преко ова четири приморска мјеста: преко ушћа Неретве, Дубровника, Котора и св. Срђа на Бојани. Најближе соларе јужно биле су код Драча. Саревњиво пазили су Дубровчани да се очувају ови стари уговори, и долазило је до жестоких судара кад би Срби покушали да подигну соларе код Будве или Суторине, јер је дубровачка република непрестано до пада свог (1808) највеће користи имала од трговине са сољу. Со се справљала испрва код саме вароши (Дубровника) а доцније код Стола, ђе се и данас налазе велике соларе које и дан дани снабдијевају ове земље тим неопходно нужним артиклом. Чоја и друге материје за хаљине доношене су из Мостака, Вероне, Мантуе, Флоренције а и из самог Дубровника. Кад би што дубровачки трговци поклањали српским владаоцима или властели, обично би то било — по неком старом обичају — каква скупоцена бојадисана материја. Многобројна и раскошна босанска и српска властела радо је куповала златне накитe, свилу и кадифу. Уношене су и готове аљине. Остали артикли који су уношени били су метална роба, као: сребрни и златни накити, оружје, сјекире, коњске орме, и свакојако посуђе, и покућство, даље, стакла (за пиће и огледала), сапуни, мириси, зачини, јужна воћа и свакојаки слаткиши, риба, зејтин и на послетку вино. Од вина су имали знатан приход Дубровник, Котор и Бар, који су га у мјешинама износили у околе бреговите предјеле [1]).

У првим деценијама XV ст. дивно је процвјетала индустрија и у самом Дубровнику: прављење чоје, боја, сапуна и стакла (ars vitrii, од 1422. нарочито стакла за

1) В. Мијатовић, студије за историју српске трговине у XIII и XIV стољ. (Гласник 33, 37, 38,) рађено поглавито по изворима Mon. serb и другим Пуцићевим споменицима из дубр. архиве. Много разноврснијег материјала за историју трговине балкан. полуострва налази се у дубровачкој архиви.

прозоре), ливена метала итд. Ове радионице биле су под Porta Pile-ом испод града св. Лоренца. Дубровник је у ово доба достигао врхунац своје политичке и трговачке моћи. Ту своју силу јасно је показао великим задобијањем новог земљишта (Terae nove Canale) и знатним грађевинама.

Роба је без изузетка ношена на коњима, мазгама и магарцима (somerii). Кола се нигђе не спомињу, она се у осталом нису никако ни могла на овом земљишту употребити пошто су запуштени римски друмови а прије но што су се подигли модерни. То је дакле била караванска трговина. Каравани су се звали латинским називом turma. Та се ријеч још ни данас није у Црној Гори заборавила. Сем тога још у XIV стољећу одомаћила се арапска ријеч caramana, garamanus у словенском облику *караван*; ту су ријеч пренијели Талијани који су трговали по Леванту. Кириџије (поносници) су биле готово једино Власи, поданици разне властеле или манастира. Они су живјели у планинским сточарским селима по унутрашњости Србије и Босне. Један крамар спремао је за пут по 300 коња са оружаним пратиоцима, и обвезивао се да у немирним временима товар од разбојника очува. На путу коначили су под шаторима (tenda од лат. tentorium) или код крчмара (стар. срп. стањаник). При крају средњег вијека изједначују се са свим у Дубровнику називи Влах, Мавровлах или Морлах са тал. vetturino или турск. кириџи. Поред Дубровчана Которана и грађана из осталих приморских вароши било је и домаћих трговаца. Многи од ових трговаца настанили су се у Дубровнику, или су бар грађанство дубровачко добили, како би тамо мању царину плаћали а и на другим пијацама имали оне повластице које и Дубровчани. Караванску трговину са Дубровником водила је и сама босанска и српска властела, преко својих Влаха, а и краљеви

тражили су прође продуктима са својих великих добара. [1])

Цар Константин вели, да се још за његово доба употребљавао кован новац (X стољ.) и како он каже Дубровчани су већ тад исплаћивали Славенима могориш [2] златним новцем. Али ипак новац је још дуго послије Константина био врло ријетак. И ако су југославенски владаоци још од XIII стољећа ковали своје новце, ипак има трагова чак до свршетка средњег вијека да се трговало размјењивањем робе за робе. У повељи манастира Жиче (1222—1228) и у трговачком уговору босанског бана Стефана са Дубровчанима од 1332 год. помињу се волови као средство за исплату, а око 1280 год. видимо како продаје један Дубровчанин другоме коња за 16 рифи материје и како једном дубровачком ћурчији плаћају у влашком *катуну* његов рад великом количином сира. [3])

Везу између Дубровника и факторија по унутрашњости балкан. полуострва одржавали су нарочити курири (carsores, тал. curieri, срп. књижници, листоноше, књигоноше) које је република плаћала. Ова је установа трајала од почетка XIV стољећа до пропасти републике (1808). Преко њих се водила коресподенција између вијећа дубровачког и посланика на дворовима и конзула по колонијама, и предавали су позиве дубровачким поданицима по колонијама кад би их на суд у Дубровник звали. Трговачка писма смјели су узети само тако, да и одговор на њих донесу, јер каравани су много спорије ишли, а преко другог кога писма се нису имала слати. Вели-

1) Опширно о томе у Wlachen und Marowlachen, Sitzungsb. der k. böhm Gesellschaft der Wiss. 1879, 26 јануара.

2) Дубровчани су садили винограде на земљи српских околних шума а за то су им плаћали годишње неки данак, који се латински звао *margar sium, magarisium*, српски *могориш*.

3) Mon. serb. 14, 102. Продат коњ «pro cubitis XVI de terlisio» у Дубровнику 1280, Cod. Geno f. 76.

кокупци су имали своје сопствене гласнике. Колико је куриру требало времена да дође до ког места много је зависило од времена и од заобилажења или због предаје писама или због немира; зими му је требало двапут више времена но љети. Обично се рачуна у Благај 2 дана, у Високи или Сутиску 4—5, у Борач (код Власенице) 5—6, у Праču 6—7 у Сребрницу 7—8, у Зворник 10, у Сирмијен 12, на другу страну: у Кључ 2, у градове на Дрини (Самобор, Соко итд.) 3—4, у Пријепоље 4, у Вучитрн 6, у Рудник, Смедерево, Трепче и Ново Брдо 7 (а кад су незгодне околности 12—15). У XIV стољ. куририма је требало од Дубровника до Цариграда у средњу руку 15 дана.[1])

Из претходних скица о промјени области у XIII—XV стољећу и о рударству види се, како су се нагло мијењали трговачки и политички центри у Србији и у Босни. *Бан Брдо* било је око 1244 год. столица епископа и бана босанског, а у XIV стољећу није се више не спомиње. *Високи* се тад јавља као нови центар Босне, а у XV стољећу уступа првенство *Фојници*. Ни у Србији није било друкчије. У почетку XIII стољећа било је *Брсково* на горњем Лиму најглавније трговачко мјесто, а при крају истог стољећа надмаша га рудни предио *Копаоника* и вароши *Рудник*, и ови остају на тој висини докле год се радило у њиховим рудницима. У исто доба добијају знатну трговачку важност и *Мачва* (код Шапца) и *Сирмијен* којим је овладао краљ Драгутин.[2] У XIV стољећу мало по мало ишчезава Брсково а развија се *Призрен* (дуб. колонија од 1340) и *Ново Брдо*, које у брзо баци у засјенак све остале вароши. *Сребрница* са

1) Одлука малог вијећа 25 феб. 1397 год (L. Ref. 1395—7) да курири смеју примати приватна писма само и на повратак. Представка једног дубров. курира код Nikolas-a de Nikolay, Navigations et peregrinations orientales. Lyon 1568 (често репродуцирано). Курири су на повраћеним позивима назначавали мјесто и дан кад су писмо адресанту предали, ове биљешке преписиване су под сваки позив у «Letere e Comissioni di Levante» и веома су важни за географију.

2) Конзул за Дубровчане «in Maçoua et in partibus illis» постављен је 2 јуна 1313 L. Ref. 1312 f. 20) Позив Gerausius-a de Stilo «in Leremo» 1312 (ib).

својим сребрним мајданима први пут се јавља 1376 год. и утркује се са Новим Брдом, која ће од њих двије бити прва трговачка и рударска варош. На крају XIV и у првој половини XV стољећа *Ново Брдо*, *Приштина*, *Трепче* и *Рудник* били су центри српске трговине. У исто доба саобраћај се помиче к сјеверу; *Биоград* постаје под деспотом Стеваном Лазаревићем знатно трговачко мјесто, а јавља се и *Зворник* са оближњим рудницима и мјестима *Зајечом*, *Крупњем* и *Ваљевом*.

Сад је наступила турска поплава. Од 1460 год. пропадају све поменуте трговачке вароши заједно са рудницима и факторијама или падају до дна незнатног трговачког значаја; само *Биоград* и под Турцима се опоравља и постаје трговачко мјесто првог реда. *Врх босна* (Сарајево), Травник, Мостар мјеста о којима средњевјековна историја врло мало или ништа казати не зна, постају главна мјеста и сједишта дубровачких колонија. На истоку достижу велики значај *Нови Пазар* и *Прокупље*. У XVI и XVII стољећу *Скопље* и *Софија* постају за Дубровчане то што је раније било Ново Брдо и Сребрница, а дубровачке факторије постајају чак до ушћа Дунавског. Али и те нове колоније пропадају постепено до 1700 год., а томе је крива како Турска тако и сам Дубровник.

Ова промјена трговачких мјеста знатно је утицала на правац друмова којима је ишла трговина. Ми ћемо сад изложити кратак преглед најглавнијих пруга којима се кретала трговина у XIII, XIV и XV стољећу. Грађе за то налази се у ситним фрагментима. Највише је има у дубровачкој архиви: инструкције и коресподенција са посланицима на дворовима српских и босански владалаца и властела, преговори о мјестима ђе ће се царина наплаћивати, истраге и тужбе о пљачкању каравана позиви дубровачких поданика на суд у Дубровник итд Немамо за ове предјеле никаких путописа из средњег

вијека. У тој оскуцији добро дошли су нам дневници, у којима су описани путови с јадранског мора у Цариград, доцнијих путника — рајнског витеза од *Харфа* 1489 (у Стол), *Курипешића* 1530 (из Хрватске кроз Босну), Мљечанина *Рамбертија* 1533, Француза Шено (Chaneu) 1547 (оба из Дубровника), Мљечанина *Зена* 1550 (из Сплета), једног безименог млетачког секретара око г. 1559 (из Љеша), Француза Des Hayes Courmemin-a (из Дубровника и Енглеза Blunt-a 1634 (из Сплета и Brown-a 1669 (из Биограда у Ларису).[1] Сем тога важни су и географски списи Хрвата *Петалијуса* и Мљечанина *Негрија* оба при крају XV стољећа, а тако исто и још неиздан опис скадарског санџака од которског племића Mariano-a de Bolizza 1614.[2]

Путови се дијеле у двије групе: а) из приморских пристаништа к Сави или к великом војеном друму од Биограда у Цариград; главни правац ове групе је од запада на исток, — и б) паралелно са приморјем; главни правац од сјевера на југ. Излазне тачке првих путова биле су: ушће Дрима и Бојане, Котор, Дубровник, ушће Неретве и Сплет. У средњем вијеку, кад се сва трговина на средиземном мору концентрисала, путови прве групе имали су више трговачке, а друге више стратегијске важности.

Љуб. Стојановић.

1) Рамберти: Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana in Persia, in India, et in Constantinopoli etc. Vinegia, Aldus 1545 f. 109 sq. Путопис Зенов и анонимног секретара издао је Матковић у X књ. Starina (1879). Jean Chénau код Пуквиља Voyage de la Grèce (1826) III 133. Des Hayes: Voyage de Levant fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sieur D. C. 2 издање Paris 1632 О осталим дјелима и старој путописној литератури в. у Heersrasse (118—121.)

2) Domeniei Marii Negri Veneti Geographiae commentariorum libri XI. Basieae 1557. Mariano Bolizza «Relatione et descrittione del sangiacato di Scutari» из 1614 год. (M. S. у Млетцима).

ШТЕДИОНИЦЕ

с погледом на новчану и економну будућност Србије

од

ВУКАШИНА Ј. ПЕТРОВИЋА

Железница ће одсудно дејствовати на цео јаван живот у нашој отаџбини. Привредна страна његова жића највише ће осетити од тога дејства. Извршиће се, у низу година, читав препорођај на привредном пољу у нас. Са железницом уноси се у Србију знатна сума свакоВрснога капитала; а новчаног капитала највише. Уза железницу платиће нам се и државни ратни дуг. Том операцијом такође ће пасти међу наш свет прилична сума новчаног капитала. Најпосле долази и народна банка, која ће такође пружити извесну суму новаца јавном промету. Узев у средњу руку, у Србију ће се унети са стране, од сада па за три године око 100 милиона динара. На сваког становника Србије доћи ће нешто мање од 100 динара. Са том сумом умножиће се новчани капитал у нас.

А да ли је тај појав такве природе, да не заслужује веће пажње него само да се забележи? Чини ми се, да би се јако огрешили о нашу савест, када би се задовољили са простим примањем к знању ове на први поглед обичне појаве.

Ако дубље загледамо у суштину те појаве, видећемо да она заслужује нарочиту пажњу нашу.

Новчани капитал умножиће се са 100% — то је извесно. Јер ма колико да сада пада на душу у Србији, новаца пашће после извршења свију напред побројаних операција још једанпут толико. Када би се привредна снага нашега народа могла у томе времену у одговарајућој сразмери да развије — не би нам ова појава задавала велике бриге; не би нас бар нагнала да јавно о њој поведемо реч. Али се зна, да се ни у напреднијих народа привредна моћ тако нагло не развија, да за две три године одскочи за 100%. У нас је тај развитак разним приликама отежан. Не ће бити нужно да те неприлике, које су махом политичне природе, овде побрајамо.

А да није све једно: хоће ли се новчани капитали без одговарајућег развитка привредне снаге народне ненормално умножавати или неће — признаће сваки, који зна како јако утиче маса новчаног на масу произведенога капитала. Овај утицај се нарочито опажа у народа, који се баве сточарством и пољопривредом. Новчани капитали раздељују се на масу производа у земљи и регулишу им продајну цену. У нашој земљи нема скоро никаквих других производа до ратарских и сточарских. И једни и други носе на себи тип сировина. У нас нема фабрика, које би те сировине прерађивале. Ми смо упућени да их извозимо на страну. С тога је за нас од непобитне важности, да продајну цену наших производа одржимо на оном степену, са кога ће кадри бити да издрже конкуренцију других земаља, које на светским трговима нуде онакве исте производе какве ми износимо на пазар. На ово морамо већ сада пазити, а од сада ћемо бити принуђени да обраћамо на то још већу пажњу. Јак довоз хране и стоке из прекоатланских земаља на европске тргове учиниће, да ће нам ваљати добро се узети на ум, ако не желимо да се искључимо са тих пијаца. Од ове опасности стрепе и јачи народи и веће државе, а то и ми да

се не узмемо на ум, ми, који имамо и без тога доста неприлика да савлађујемо. Моћна Француска предузела је у овој години финансијске мере противу поплаве прекоатланских производа; Немачка царевина већ размишља шта јој ваља радити у томе погледу. Цео континенат европски забринуо се и истражује пута и начина да доскочи поплави која прети одонуд Атлантика. Нема сумње да ће и на нас упливисати оне мере, које крајње приморске државе у своме интересу буду предузимале. Уплив тај мораће бити поволан, ако се умеднемо користити ситуацијом, а биће штетан, ако будемо стојали па само гледали шта се ради.

Ако би сада одмах истакли питање: па шта да радимо? — признајем, да би се тешко нашао општи одговор на то опште питање. Свакако може се полако и с пажњом размишљати о ономе шта ваља радити. Са једним рецептом не могу се отклонити ни све сметње нашем привредном развићу, а много мање могу се издиктирати све мере, које би ваљало у његовом интересу предузети. Главно је да знамо: шта нам може бити од штете, и то да уклањамо, и друго, шта нам може ваjдити, и то да установљавамо.

Ја сам изабрао тему:

1-во питање: какав ће уплив на наш економни живот имати новац што ће се унети у земљу кроза железницу, исплатом ратнога дуга и реквизиције и установљењем народне банке.

2-го: Шта нам ваља чинити да с једне стране одклонимо могуће штетне последице од тога, а с друге стране да осигурамо нашој народној производној снази потребне капитале.

Прво питање је у теорији народне економије одавна решено. Одговор на њ је лак; јер народна економија сматра донекле новац као и сваку другу робу, па је подводи под општа правила о понуди и тражњи. Што више

новаца има у земљи, то ће он јевтинији бити или обрнуто. А шта значи управ онај израз „јевтинији" новац? Ако тај израз растворимо у његове саставке, изгледаће нам овако: ако се новац при једнаком стању потреба и масе производа умножио, онда ћемо за истоветну количину производа, за подмирење истоветне потребе, за накнаду истоветне услуге, више новаца, у виду цене коштања, морати да дамо но што је пређе био случај. И тако излази, да се богатство народно може да не мења, т. ј. да не оде на боље, и ако се маса новаца умножила. Шта више умножавање новчаних капитала, без сразмерног развијања осталих капиталних чињеница, може да буде и од штете по народно благостање. Ово је историја народне економије у много прилика доказала; а доказала је у нашем времену, нама на очиглед у Турској, после кримскога рата, и у Немачкој, после 1871 год., а у целој Европи 1873 године. Несразмерно намножење новчаног капитала према осталим привредним капиталима, изазвало је обезуважење новца; т. ј. побило је новцу вредност.

Последице овога биле су, у дужем току времена, јаке реакције на целом економном пољу. Банкротство у Турској, криза у Немачкој, а „крахови" у Аустро-Угарској, све су то последице несразмерног умножења новчаних сретстава према привредној снази народној. Ни један закон народне економије није тако опробан, као закон о одношају новчаних капитала према целокупном стању народног газдинства. Свака непажња на томе пољу љуто се светила и осветила. И као што се сразмером између масе новаца и количине привредног капитала подиже народно благостање, тако се несразмером између тих чињеница доводи земља у опасан и штетан привредан положај.

С обзиром пак на то што се наша народна привреда не може друкчије сматрати но као привреда сточких и

тежачких производа, требаће нам дупло пазити да, колико је могуће, регулишемо правилан одношај између масе привредних производа и новчаних срестава. Ако се за времена не постарамо за ово, можемо дочекати, да наши производи остану ограничени само на унутрашње пијаце, за унутрашњу потребу земаљску. А ако би овакво стање наступило, било би очигледно на штету нашег економног и финансијског стања. Ево како долазим до тога закључка:

Несразмерним наглим умножењем новчанога капитала према маси производа у земљи, скочила би несразмерно и нагло цена овим производима. Новац, због велике масе, ојевтинио би на спрам производа, који се не могу по вољи множити. За исту количину производа морала би се дати већа, и то несразмерно већа, сума новаца. За унутрашњу потребу и за земаљске пијаце не би ово било од великих последица. Али за извозну трговину нашу био би овакав случај врло несрећан. У нашем сусеству имамо све саме тежачко-сточарске народе. Они нам, са својим производима, и сада, где смо с њима у доста подједнаким приликама, јако конкуришу. Ако ми дођемо у положај, да због несразмерног намножења новчаног капитала за сировине наше више плаћамо а суседи наши остану, због непромењених новчаних прилика, при садањим ценама, онда ћемо се ми морати на светским пијацама јављати са захтевима већих цена него наши конкуренти. Захтев већих цена правда се већом сумом коштања, али да ли ће ово оправдање усвојити купци сировинâ на светским пијацама? Извесно је да неће. Они ће тражити, као увек, да за исту или нижу цену купују исте или боље производе, не разбирајући подноси ли то њихово тражење продавцима или не подноси. Прајски трговац у Штајнбруху пролазиће поред српских свиња ако оне буду ма и за крајцару скупље од влашких или мађарских. Не ће он водити рачуна о томе што је

наш трговац морао, услед ненормалних капиталних односаја у земљи више да плати за свој чопор, па према томе и више да иште, него што је то случај код мађарског или румунског трговца. А као што ће радити Прајз у Штајнбруху односно свиња, тако ће радити Енглез у Трсту односно сувих шљива и Моравац односно вуне и кожа јагњећих. Српски производи, који на се носе преимућствено тип сировинâ, видели би се ван могућности да се одрже на светским тржиштама.

А треба ли за Србију веће несреће од те? — ако би наступила. Ја мислим да ми не треба више трошити речи да доказујем све оне злосретне последице, које би наступиле. Могу, дакле, прећи на другу тачку мога задатка на питање: шта нам ваља чинити да не дођемо у горе нацртан положај.

Да сам имао повода да о овој ствари пишем пре него што је свршено да морају у земљу на један пут ући огромни новчани капитали, знао би са неколико речи дати одговара на горње питање, казао бих просто: *удесимо наше финансијске операције тако, да нам новчани капитали постепено долазе у земљу а старајмо се да привредну снагу народа спремамо да те капитале корисно употреби.* Сада о томе не може бити говора. Ми морамо тражити другога начина да дођемо до циљи. Циљ ова је двојака: 1-ва, да извучемо из циркулације сувишак новчаног капитала, на корист капиталиста и 2-го да те капитале концентришемо и удесимо тако да буду од фајде раду. А ако се успе да се та два интереса задовоље, успеће се много. Две главне чињенице сваке народне привреде: капитал и рад, задовољи би се.

Проучавајући какве су користи принеле разним народима и земљама штедионице, дошао сам до убеђења, да би та установа у нас, за прилике које наступају, била од најблагодетнијих последица. Када помишљам

на штедионице, не претстављам себи оне у онакве штедионице као што их има сада Немачка, Аустро-угарска, Француска или која друга већа континентална држава. Природа оваквих штедионица није таква, да може да послужи за оне цељи, које би ми хтели њима да постигнемо. Штедионице ових земаља установљене су више са намером да прикупљене капитале растурају у масу народа, а мање са тежњом да из народа прибирају излишан новац. Нама требају онакве штедионице, које ће испочетка јаче дејствовати на скупљање новчаних капитала из масе народа а растуривање да врше постепено и пажљиво.

Дошав довде морам да станем, па да бацим један поглед на наше окружне штедионице, које су заведене законом од 21 октобра 1871 год. (Зборн. XXIV стр. 97 — 110)

Тадашња влада увидела је, да народ јако пати са оскудице у новчаним средствима. Оскудно стање нашег тежачког света побудило је владу намесништва да кроз окружне штедионице пружи тежаку јевтинија средства и под повољнијим условима него што их је могао наћи у приватних капиталиста, који су, са прекомерне наплате комата, добили били популарно име „зеленаши". Да је ондашњу нашу финансијску управу заиста ова околност изазвала да установи окружне штедионице, види се најбоље из расписа г. П. Јовановића, као тадашњег министра финансије, наштампаног у 13 броју Српских Новина од 29 Јан. 1872 год. Осем тога и сам начин прибирања капитала, који чл. 3. закона о штедионицама прописује, даје доказа о овоме. По том законском опредељају долазе у окружну штедионицу на руковање :

1. сви црквени и манастирски капитали из округа,

2. општински капитали, где и како то општински одбор одобри,

3. сви пупилски новци,

4. приреза: болнички, окружни, срески и заједнички прирези две или више општина док се не употреби на оно на што су намењени,

5. депозитни новци лежећи код окр. суда и полицијских власти, који се не би могли за кратко време, из каквих му драго узрока, предати коме припадају.

Осем тога дато је окр. штедионицама из државне касе у зајам 150.000 дуката.

Ако се у чл. 4. спомињу и приватна лица од којих ће се примати капитал на руковање, то се чини више мимогред Важно је само то, што је дозвољено да се примају и ниске суме почев од два динара.

Окружне штедионице плаћале су испочетка (чл 8.) 5% својим повериоцима а оне су давале потражиоцима зајма новце по 7%. Држава је вукла 2% за руковање с новцима. Доцније (16 Јан. 1874. зб. 26 стр. 64) измењено је ово наплаћивање па је остављано да Кнез указом нарећује висину камате.

Ово што смо извели из закона о окр. штедионицама јасно доказује, да је тај закон изазван сасвим другом потребом него што је она коју држим да ћемо скоро осетити. Он је био, у своје време, изазван земаљском потребом која се оличавала у оскудици капитала.

Та цељ тога закона и јесте узрок, што је он мање пажње поклањао прибирању а више растуривању новчаних срестава. Нашав извора за штедионице у државним и друштвеним установама, мало се бринуо за привлачење приватних капитала у штедионице. Нема у њему ничега што би не само мамило приватна лица да у штедионице улажу своје заштеде, него није се постарао ни да олакша приступ приватним новцима у штедионице. Но као што рекох, закон од 11 Октобра 1871., према својој цељи, није ни имао потребу да на ово обраћа бог зна какву пажњу. Не може му се с тога узети ни као махна, а много мање као рђава страна, што је ово

изгубио из вида. Он је у овоме погледу чедо свога времена. Жалити је само што се после иступања г. Пантиног са управе финансијске није даље радило на савременом усавршавању ове установе, којој је он положио леп темељ. Шта више и сам број окр. штедионица остао је онај исти, који је заведен указом намесништва кнњ. достојанства од 12 Јан. 1872 год. По том указу заведено је свега пет окр. штедионица и то у окрузима: крагујевачком, смедеревском, чачанском, ужичком, и крушевачком. Ни један други округ нема ни дан дањи своје штедионице.

Оволико је довољно речено о историји садашњих штедионица. Дотакао сам се ове историје с тога, да се не би с једне стране мислило да сам било намерно било нехотице превидео, да у нас постоје државне установе окр. штедионица, а с друге стране да би јаче пала у очи разлика између оне установе која се сада зове штедионица и оне какву би требало према садашњим приликама завести.

Не ће бити без интереса, да бацимо један поглед на установу штедионица у опште.

Штедионице су у Европи давнашњег порекла. Оне су у разним држава прошле кроз разне мѐне. Па и сада су скоро свуда више или мање разнолике. Начело економно, да треба мале капитале удружити те да буду по привредну снагу народну корисни, извршено је свуда, у свакој земљи, са више или мање успеха. Највећи успех показали су у овоме Енглези, који су први увидели, да њиховом капиталу треба регулатора, ако хоће да он над њима не врши онаква насиља каква је вршио и врши по другим земљама. Овај регулатор нашли су у својим штедионицама, које тамо постоје од најстаријих времена, али које су тек од 1861. године добиле онакав облик, какав се данас у целом свету за најбољи сматра. За Енглезима пошли су Белгијанци. Од

1865 год. имају и они онакве штедионице, као што су оне у Енглеза. Италија је следовала 1876. примеру Белгије, а Нидерландска 1880 год. завела је такве исте штедионице. Па и оне земље, које се још нису решиле да пођу новим опробаним правцем, раде на проучавању ове установе збиљски и од дужег времена Аустро-Угарска влада проучава ову ствар још од времена Хоенвартовог министарства и сада се бави испитивањем резултата италијанских штедионица. У Немачкој се јавља јак покрет да се напусти досадањи склоп штедионица, па да се приступи другом, модернијем.

Огроман преврат, који су произвели Енглези својом установом штедионица, одјекнуо је, као епохална мисао, у све добро уређене државе. До сада је Нидерландска последња држава, која је пресадила ту установу. С тога ће бити вредно забавити се мало дуже око излагања историје ове установе у њеној земљи матери — Енглеској и у Нидерландској, где је дотерана према многогодишњем искуству прибављеном од других народа[1]

Енглески банкар Карло В. Сик покренуо је мисао о штедионицама онаквим какве је 1861 год. тадањи британски министар финансије а садањи председник енглеског кабинета Гледстон усвоио и протурио кроз енглески парламенат тако, да је 17. Маја те године већ издат закон о томе.

Најглавније црте у томе закону ово су:

У свима местима у краљевини британској где год има поште, постоји и једно одељење штедионичко, које цео дан, докле је год пошта отворена, прима улоге од оних, који их доносе, и враћа их онима, који их траже. Све уложене паре спроводи пошта у главну касу тако, да ова каса изгледа као установа која у свима поштанским штацијама има своје филијале. Британска влада јамчи за улоге, који се предаду поштанским штедиони-

1) Податке за ово нашао сам, између осталога, у Ludvig Elites — овој књизи: «Postsparkassen» 1881 год. Jena.

цама. Улоге може давати сваки и не могу бити мањи од шилинга а ни већи од 30 фуната штерлинга у години дана. Целокупна сума једнога у штедионицу уложеног капитала не сме бити већа од 200 фуната штерл. Улог се при полагању заводи у штедионску књигу а улагач добија квиту, преко поште којој је улог дао, од главне поште у Лондону. Интерес је, што се улагачу плаћа, $2\frac{1}{2}$ од сто на годину, а штедионица даје уложене паре зајмотражиоцима по 3%. Од добитка се најпре одвоји за резервни фонд, па онда се исплате пошти трошкови око управе штедионичке, па се покрију могући губитци на курсу, а што преко тога претекне, припада државној каси као приход.

Законом од 7. септембра 1880. год. учињене су у горњем измене по којима се максимум годишњег улога пење на 30 фн. а целокупна сума улога на 300 фн. Осим тога удешено је тако да онај који, по уписној књизи уштеди 10 фн. добија за њу папир државнога дуга који вуче и већи интерес и спретнији је за саобраћај.

Вредно ће бити да се види, какве је џиновске кораке учинила ова установа. Следећи поглед биће за то згодан.

Године	Колико је било штедионица	Колико је износила сума улога у фунт. штерлинга	Колико је опет изузето из штедионице у фунт штр.	Колико је било улагача	Трошак управе у фун. штр.
Од 4. Септ. 1861 до 31. Дец. 1862	2535	1,694.724	438.637	178.459	20.591
1863	2991	3,372.595	1,027.154	319.669	25.401
1864	3081	5,001.085	1,834 849	470,858	45.856
1865	3321	6,586.656	2,318.610	611.384	49.527
1866--1860	3815	11,862.124	3,770.581	960.066	62.803
1871	4335	17,470.271	5,115.467	1,303.492	60.427
1872	4607	19,860.874	5,836.660	1,442.448	78.404
1873	4853	21,828.292	6,584.181	1,556 645	84.160
1874	5068	24,016.836	6,876.095	1,668.733	99.616
1875	5260	26,222.485	7,325.560	1,777.103	122.325
1876	5448	28,111.565	7,792.477	1,702.374	125.912
1877	5668	29,817.586	8,083.991	1,791.240	152.182
1878	5831	30,189.329	8,514.188	1,892.756	448.543

Ја мислим да не треба бољега доказа о успеху и упливу ове установе у Енглеској но што је горњи преглед. Овај успех још јаче пада у очи када се зна, да у Енглеској има и других врста штедионица. Ове штедионице, које смо горе показали, намењене су за прикупљање ситнијих капитала од мање имућних људи — а за веће улоге има других штедионица, које су и на другој основи и по другим правилама удешене.

Као што сам напред споменуо, установа поштанских штедионица брзо се одомаћивала у свима напреднијим земљама. Нидерландска је тек 1880 год. усвојила ову врсту штедионица. После силних безуспешних покушаја са другим врстама штедионица, дошло се до уверења да је ова врста најбоља. Најбоља је за масу народа, која не располаже са великим сумама, али се прикупљањем малих сумица у једну средину ствара замашан капитал, који се после може употребити на развитак народне привредне снаге.

Нидерландска се, при стварању ове установе, придружавала постепености а користила се искуством свију земаља, које су пре ње чиниле покушаја са овим штедионицама. С тога је устројство нидерландских штедионица најсавршеније, и вредно је да га овде у већој опширности донесемо.

У Амстердаму, као престоници краљевине, установљена је „Поштанска штедионичка банка". Њоме управља управник, кога поставља краљ. Овај управник стоји под министарством трговине. Надзор над банком води управни одбор, састављен од 5 до 7 чланова. Улоге примају поштанске штације, а министар трговине нарећује, које ће их штације примати. Све улоге и узимања заводи поштар у штедионичку књижицу, коју одостоверава потписом својим и печатом отправништва поштанског. Не примају се мањи улози од 25 Cent. Највећа сума, коју по-

једини улагач може на овај начин дати у штедионицу не сме прећи 800 форината. Примају се и већи улози, али се на вишак не плаћа интерес. Улагачи могу бити и малолетни, без дозволе својих родитеља или старатеља, и жене, без одобрења својих мужева. Штедионичке књижице дају се бесплатно. Држава безусловно јамчи како за повраћај улога тако и за интерес на улог. Интерес је 2,64%.

Сваком штедионичару је слободно обраћати се писмено штедионичкој управи. Ова је дужна за 14 дана одговорити на питање.

Нидерландска банка је касирка земаљске поштанске штедионичке банке. Она је дужна да чува имање штедионичке банке, да прима на руковање залоге, које је ова банка од својих дужника као јемство узела и. т. д. Ако се у штедионичкој банци покаже вишак прихода над расходима, онда овај вишак припада нидерландској народној банци. У случају мањка прихода над расходима, попуњава овај државна благајна. Новац скупљен путем поштанских штедионица употребљује се на куповину папира државних, окружних, општинских, на давање под интерес приватнима, но и то само са интабулацијом на непокретност и не дуже него на 3 месеца. Ова банка има свој резервни фонд, који се саставља из једног дела чистог прихода и из оних новаца који се после 30 година не дигну из банке. Из разервног фонда исплаћују се могући губитци.

За преписку своју не плаћа ни ова банка ни они који се њој обраћају никакве поштанске таксе. У накнаду за бесплатну поштанску употребу плаћа банка држави, из чистог прихода, на сваког штедионичара по 10 пара динарских на годину. Сваког месеца објављује се у званичним новинама стање штедионице; а сваке године подноси управа штедионичке банке министру трговине извештај, који овај спроводи

народној скупштини а после тога објављује у званичним новинама.

Ово су основи, на којима су подигнуте штедионице у Нидерландској.

Нема сумње, да у овом нацрту има много добрих тачака. Али не треба мислити да је све оно што је у Нидерландској добро и за Србију тесто тако. На против. Прилике наше су друкчије но нидерландске и енглеске. Тим приликама ваља прилагодити и ову установу. При том ваља нарочито имати у виду да је Србија преимућствено тежачко-сточарска земља, а није ни трговачка, као Нидерландска, ни индустријска, као Енглеска. Ако се у тим земљама концентришу капитали у цељи олакшања трговачког и индустријског сталежа, у нас се мора при томе имати нарочито на уму наш тежачки свет.

Нашем тежаку највише досађује огромна камата, коју мора да плаћа не само приватним капиталистима него и самим државним заводима. Где је камата 6%, као код управе фондова, и 7%, као код штедионица окружних, ту се тежак не може да спомогне. Чим он мора да плаћа више него 3 до 4 на сто камате одмах ће бити принуђен да ради све за другога а не може да заради ништа за себе. Код плаћања 6% камате и 2% отплате, сељак наш једва може да одржи оно стање у коме се затекао. О напретку не може бити ни помена. А може ли се замислити напредак наше отаџбине, без унапређења главног живља њеног?

С тога ће у нас нужно бити капитале штедионичке ставити на расположење преимућствено тежачком свету. Но тада не сме бити камата већа од 4% а с отплатом 6%. Штедионица би пак плаћала својим улагачима 3%. Оволики проценат камате за наше садашње прилике чини се низак. Али не треба сметнути с ума, да ми не рачунамо са садањим приликама, када ову установу препоручујемо,

него за прилике које ће настати од сада па кроз две — три године. Сада је да богме, са оскудице у новчаним сревствима, и камата већа. Али, који прати поле како иду ствари, приметиће, да је од ово годину — две дана, и при садашњим приликама, скоро немогуће дати свој новац *на сигурно* под већу камату но 8%. Редак је онај капиталиста наш, који се може похвалити да је пласирао свој новац сигурно а са већом каматом од 8%. А када је то стање наступило сада, шта ће настати после пошто нагрну у земљу они милиони о којима смо напред говорили? Тада ће, извесно, камата још ниже пасти. А када шпекулативни предузимачи не нађу рачуна да плаћају више од 5 и 6%, тежак ће моћи изнићи на крај само тако, ако нађе новаца по још јевтинији интерес.

Али не само што ће се на овај начин створити прилика за прибирање јевтинијег капитала за наше тежаке, него ће се у први мах отворити уточишта за сувишак новчаних сретстава, који ће се опазити на свакој грани нашега живота. Том сувишку треба отворити лак и брз пут за концентрисање у један резервоар, одакле ће се после постепено одводити онамо где буде потребе за новчана сретства. Нема лакшег и бржег начина за то него поштансне штедионице по оном основу, као што су Нидерландске и Енглеске. Нидерландске штедионице за нас могу нарочито бити углед, јер су и оне постале на темељу старијих штедионица, налик на оне какве ми имамо у пет округа.

Завођењем оваквих штедионица, ми би дали прилику свакој вароши, свакој варошици, а и многим селима да њихови становници, од најсиромашнијег до имућнијих, остављају лако и брзо своје заштеђевине сигурно и с коришћу на страну. Природа је људска таква да тражи у свему олакшицу. Може ли бити веће олакшице за оставу својих уштеђевина, него када се на свакој поштанској станици, у свако доба дана, могу да улажу и дижу

уштеђевине? У нас има 64 поштанских штација. Цела земља је тако рећи испрекрштана њима. На свакој тачци у кнежевини било би органа који би као регулатори служили јавном обрту. Сваки прилив новца уливао би сувишну масу у тај резервоар, свака потреба нашла би из њега брзо, лако и јевтино средства за своје подмирење. Разуме се по себи, да би држава наша морала да прими на се све оно што би допринело да ова установа добије уважење у народу, да се кредит њен створи и одржи на тврдој основи. Добро ће бити, ако се приликом узакоњења наше народне банке обрати пажња и на околности које се могу корисно применити онда када се и ако се приступи завођењу установе коју у овом чланку нацртах. Могло би се у штатутима народне банке а и у самом закону, којим ће се дати за њу концесија, предвидети много што-шта, што би олакшало било сад одмах, било доцније да дођемо до установе онаквих штедионица какве сам овде обележио.

Ја казах што мишљах да треба рећи у интересу наше економне будућности. Може бити да ће други доћи на бољу мисао, како да отклонимо оно што нам може загрозити услед прилика које су на прагу. Свакојако, мени се чини, да не треба оставити земљу без нужних мера, које би биле кадре да сачувају интересе нашег газдинства. Ако овде предвиђене мере не би биле довољне, треба изналазити друге; тек без њих се не смемо оставити.

ВЕРТЕР

ПРИПОВЕТКА

Купатило и рат имају нешто заједничко: за рат се на име чине спреме годинама, а и за бању. У рату се троши без рачуна и истреса се државна каса немилице, за бању се такође потписују менице лако као љубавна писма. И у рату и у бањи живи се на парче, и свако гледа да оно мало живота — до смрти или до повратка из бање — утуче на најрасипљивији начин.

Најзад по свршеном послу прави се с непријатељем, односно са женом уговор мира, и после се приступи смањивању плате чиновницима и тоалете жени.

Још има нешто што у бањи веома наличи на рат — то је шаренило. Видите на пр. оног професора Недића — да нисте дошли у бању не би сте веровали да има у свету таких људи. Чак и у шпагу од прслука наћи ћете му какав додатак Аугсбуршким новинама или депешу Политичке кореспонденције.

Па поштар Кошутић, који се је пре звао Поповић, али му је сам г. министар на његову молбу дозволио да своје дотадашње презиме замени „својим фамилијарним именом Кошутић", и ако он није имао никакве фамилије, и Бог зна да ли он сам зна где је се родио. Тај Кошутић, тако је лепо и безазлено знао да прича пуно лудих прича о курјацима; о преобученим царевима, који ударају својим министрима шамаре, а које каквим протувама дају зобнице „зобнице, мој господине!" с дукатима, и постављају их за велике достојнике; о некаквом великом топу, у томе свирају двадесет „двадесет и више цигана"; о касама, које кад пробаш да обијеш пуцају, звоне, деру се и вичу за помоћ. Није ни себе заборављао у својим причама: на пр. како се пере свако јутро хладном водом „а у зиму снегом", једе много паприке и бибера, устаје рано и много којешта што је тако ситно, као шљунак, којим су посуте алеје у парку.

Он је се дружио, или управо наметао за пријатеља поручнику Васиљевићу, необично лепом и стаситом човеку, који непрестано уврће брчић, и воли да га сабља саплеће, те је никад не придржава руком, него је у ходу закорачује десном ногом, те тако добија изглед немарног ритера. Страшно му је мило кад му ко каже да је ђаво или обешењак, и труди се да заслужи те епитете, служећи се бљутавим изразима, на пр. „грозно глуп", „гадан да бљујеш" итд. Воли да говори и о ју-

начким стварима и много држи на своју, као што он говораше: „официрску част", али воли да га дирнеш у око, него да му противречиш. Нарочито у „чисто војничке ствари" не трпи да се меша „лајик". Тако на пр. професор Педић стаде једном млатати рукама и с таким одушевљењем говорити о пруским официрима, да је са свим упрскао младу удовицу, која се с поручником држаше испод руке. Поручник истури груди:

— Господине, дајте ми пруски батаљон, па ћете видети шта ћу учинити!

— Е, господине, истрча се брзоплети професор, а што ви не начините пруски батаљон? Није батаљон правио официре, већ официри —

— Господине, упаде му достојанствено у реч поручник, ја сматрам за безобразлук да се човек меша у говор, који не разуме.

— Знам, ал' ја се нисам мешао, ви сте се.....

Ал' поручник већ оде даље стазом са удовицом. Окренуо очи од ње, зачкиљио и с поузданошћу и праведном срдњом псује „стока, стока без репа."

А удовица се тако припија уз њега, и већ би хтела тврдити да та стока и реп носи, кад ето тако очигледно насрће на људе стручњаке.

Онај опет онде у сламном шеширу, с белим платненим „енглеским" ципелама то је апотекар Катанић — страшан обешењак и велики интригант. Он и поручник имају нешто заједничко-пуну свест о своме ја, с том само разликом што апотекар не верује ни самој својој памети много, а бистар је збиља као суза, а поручник опет држи да је сав свет „глуп као чизма", а своју је каријеру почео од чешагије. За обојицу је се пак цела бања интересовала. Поручник је био леп и безобразан, апотекар пикантан и лукав. Знао је свачије тајне, и неких пута, кад значајно жмирне, чисто му на челу пише: „Знам чија је оно лепеза", или: „видео

сам кад си је очепио". Он игра шаха али само једним оком гледа у фигуре, а другим на удовицу, што се час по завраћа од смеха, и покрива уста лепезом, јер поручник обасипље несланим досеткама.

Као год што веле да вихар не може бити без кише и цигана, тако ни бања се не да ни замислити без карташа. Њих се не тиче ни само купатило, а камо ли партије, паркови, музика, даме. Они се само на врат на нос окупају, па после се сви заједно зноје, обично у засебној соби, а као што се то вели „уз тридесет и две". Њихове жене иду саме по парку, хучу и јадају се свакоме, кога само ухвате. Крај њих је било пуно оних безначајних личности, за које, ако запиташ ко су? одговори ти се: „и он се овде купа", „чини ми се да је из Чачка", „мислим да је неки чиновник из контроле" итд.

Један пак гост ове бање јунак је ове приповетке. Чиновник, човек од 30 година именом Јанко. Обла, бледа лица, које изгледаше са свим безначајно, само што у очима као да се читаше нека наивност и чежња. То се виђа на људима са свим младим, који још нису покварени „светским лукавством", који још шкрипе зубима кад слушају за „сузе рајине", и лупају песницом о сто, кад се пева што год, где севају јатагани — једном речи: то беше човек са широким грудима и тесним ципелама. Тим чудноватије изгледаху његове очи од двадесет поред бркова од тридесет година. Томе ће зар бити узрок његово васпитање и живот од колевке. Одрастао у богатој фамилији, одгајен нежно као девојка, и у целом животу тако служен срећом, да никад није читао Хамлета ни вечеравао лука и хлеба. Док је био код куће имао је добре учитеље, који су му и у граматичним анализама давали поучљиве примере, н. пр. „добар ђак добија похвалу", а кад је пошао на пут добио је писмо од оца у ком су у седамнаест тачака

била разложена сва правила паметног и доброг владања. Преко „на наукама" био је до пре 5 година, бавећи се управо ничим, или као што се то онда звало „камералним наукама". Страсно је читао Виктора Хига и одушевљено говорио о њему, а у себи чезнуо за романским јунаштвом. Беше већ загазио у доба мужанства не сркнувши из чаше љубави, осим што од једне ситнице из његова детињства по често натезаше да начини по свима прописима Лемкеовим идилску љубав. Па ипак он у срцу осећаше ту љубавну празнину, и како млади људи што год читају апликују на се, то се и он једном бављаше мишљу, да обуче гвоздене ципеле, па да иде по свету тражити свој идеал, као што је то у некакој књизи за некога читао. Бавећи се тако самим собом можда више него што би требало он је се као што он то зваше „израђивао", то јест све радио, или хтео радити по неком принципу. Срећом из француских романа заборавио је браколомство, а запамтио част и славу. А има ли кога у овоме тако силног као што је Француз? Отуда је он поштовао своју реч већ до детињарлука, отуда скидао капу застави, где год ју је видео, отуда га је за време бокељског устанка једва у Новом Саду стигла потера, коју је отац за њим послао, а без које би он извесно отишао у Боку. Најзад са тога „израђивања" себе самога долази и она необична превртљивост расположења: час весео до раскалашности, час тужан и суморан, као да сав свет гори а све с какве ситнице: на пр. што је начелниковица послала пандура да истера просјака из авлије или тако што.

Готово се ни с ким и не дружи. Срета се истина с гостима јутром и вечером код извора, скида им капу, каже или пита колико је сахати, и припаљује цигару — ал' више ништа. Обично бежи под ону липу у брду, до које нема ни стазе и где га нико не може сметати

али и ту га нађе једног вечера професор Недић, и стаде му ватрено причати о ситуацији великих сила и о шимери европског еквилибра. Јанко да искочи из коже, али начелна учтивост не да му да брутално одбије професора. Он се стаде увијати:

— Да, да, господине, право кажете! Нек ради Енглез шта хоће, Рус је ту, а Турчина не ћемо много ни питати.... време је вечери!

И с тим речима, које се ни мало не односише на говор г. Недића, упути се у гостионицу, где се хранила већа половина гостију.

Пред гостионицом већ сеђаху и стајаху гладни гости. Нико није ништа радио, само је адвокат Нестор играо се новим картама, и вадио на захтевање час четри кеца, час четри цандара. Небо се црвенило на западу, а сунце изгледаше некако суморно, велико и равнодушно, као образи у онога бандисте што ће после вечере свирати у кларинет. На широком друму лежи за шаку дебела прашина, и по њој чисто сањиве бразде од коловоза. Уз малено брдашце пењаху се једна кола с арњевима, и на њима звекеташе мачка и папуча, која с катранџицом висаше о срчаници. Уморни гости радознало погледаше на нове путнике, и чисто цело друштво оживе. Радозналост и ништави разговори, интриге, картање и љубавне сцене, то је главни дамар сваког купатила на свету. Нека дође само један нов, одмах распитају за њим. Ако је ма од каког положаја у друштву већ ће се најдаље за 24 сахата знати ко је, шта је, одакле је, је ли жењен, колико му је година и плате, карта ли се итд. И тек ако му је и спољашност и положај без икаквог значаја он ће се и после 24 сахата звати „онај с расеченом усном”, или „она с кучетом”. Није дакле чудо што сва публика, ма да беше обзнањено да вечера чека, оста на пољу да види новога путника.

Четвороношке испод арњева извуче се један човек висок, сухоњав, мало сведених обрва, готово намргођен у добу од може бити тридесет и пет година. Место на јармац ступи ногом на ждрепчаник, посрну напред, одби се руком од коњских сапа и са свим неспретно скочи на земљу.

— Држ' се! проговори Коњушић, тако да га је само најближа околина могла чути. Стаде се онда слатко церити и обзирати, хоће ли још ко пристати уз њега. Али радозналост царствоваше на лицима свију, а његова досетка пропаде.

Господин, који је из кола искочио, пружи своју руку с црном рукавицом под арњеве, и на ту рукавицу наведа се друга из кола жута и малена. Господин издиже мало по више руку и укрути је. За жутом рукавицом помоли се цела рука, па онда једно плеће, глава па друго плеће и убрзо искочи цео један божји створ у виду женске.

Ја не знам како бих је описао. Можеш је вазда гледати и опет да те ко упита не би му знао казати каква јој је глава какав нос, какви образи Само очи! Оне црне, пола отворене очи, што увек изгледају да су сањиве неким небеским сном чежње. Само их погледаш, а пред тобом изничу као из земље шаркије, јатагани, бесни коњици, што носе у друге крајеве лепе девојке на крилу јунаковом, мандолинате, ханџари, дуели, и сва она чуда што се причају у јужним приповеткама. Ако си момак и газија чисто ти криво што је прошло ритерско доба, те ниси пристао ни да пашеш мач, ни да се калуђериш За таке се очи ишло на муке, за њих се лила крв, губила част и отаџбина издавала.

Ова женска толику је пажњу на се обратила, да мало ко виде и једну девојчицу тако од седам до осам година, која такође изађе из кола.

(Наставиће се.)

Л. К. Лазаревић.

ОВОГОДИШЊИ БУЏЕТ БУГАРСКИ

—

Бугарски државни буџет, који је последње Народно Собрање одобрило, и који почиње да важи од 1-ог тек. месеца тек је ово дана из државне штампе изашао и ми се сад можемо са појединостима његове садржине да упознамо.

Буџет је састављен из два засебна дела; у једном је изложен буџет државних прихода, а у другом буџет државних расхода. Ми ћемо га овако обашка и разгледати упоређујући овогодишњи са ланьским. За прошлу годину по уставу важио је буџет од 1879 г., пошто је прва скупштина за ту годину распуштена била пре него је буџет вотирала.

I

Буџет државних прихода

ТЕКУЋИ БРОЈ	НАЗВАЊЕ ДАНКА	1879—1880		овогод. 1881.	
		ДИНАРА	ПР.	ДИНАРА	ПР.
	А. Непосредни данци				
1	Данак на непокретно имање („емљак")	3,000.000	—	2,800.000	—
2	Данак на виноградe	није постојао	—	1,200.000	—
3	Данак на кирије и аренде („џор")	65.000	—	50.000	—
4	„ „ радње од чистог прихода („теметуат") . . .	425.000	—	350.000	—
5	Данак на летину или *десетак* („ушур")	7,000.000	—	10.000.000	—
	за пренос:	10,490,000	—	14.400.000	—

ТЕКУЋИ БРОЈ	НАЗВАЊЕ ДАНКА	1879—1880		ОВОГОД. 1881.	
		ДИНАРА	ПР.	ДИНАРА	ПР.
	ПРЕНЕТО :	10,490.000	—	14,400.000	—
6	Данак на ситну стоку : а) на овце и козе („беглук“)	3,000.000	—	3,000.000	—
7	б) на свиње („серчим“) . . .	100.000	—	100.000	—
	СВЕГА :	13,590.000	—	17,000.000	—
	Б. Посредни данци.				
1	Данак на пића у разном виду .	732 600	—	617.000	—
2	„ „ дуван „ „ „	2,450.000	—	1.900.000	—
3	„ „ радње у опште (патент)	51.[illegible]00	—	одв. непост.	—
4	Приход од ђумрука	4.530.000	—	4,000.000	—
	СВЕГА :	7,764.100	—	6,517.000	—
	В. Привреда правитељства.				
1	Приход од жиговине	70.000	—	200.000	—
2	Канцелариска привреда (судске таксе)	251.500	—	310.000	—
3	Приход од глобе (новчане казни)	190.000	—	190.000	—
4	Од брачних уверења приход .	25.000	—	—	—
5	Приход од пошта	310.000	—	320.000	—
6	„ „ телегеграфа	400.000	—	340 000	—
7	„ „ пасоша и визе . .	65.000	—	240.000	—
8	„ „ заступништва на страни	—	—	40.000	—
	СУМА :	1,311.500	—	1,640.000	—
1	Г. Приход од држав. имања и аренде	282.600	—	357.000	—
2	Д. Случајни приходи	71.500	—	2.140.280	—
3	Е. Повраћени кредити	210.637	37	372.317	—
	ЦЕО ДРЖАВНИ ПРИХОД :	23,230.337	37	28,526.597	—

Из овог упоређења два узастопна буџета види се у опште, да су државни приходи за текућу годину за више од 5 милиона динара предвиђени већи него за две прошле године, а специјално та увећања очекује се код следећих главних позиција :

1. На лањској скупштини по предлогу Г. Каравелова донесен је закон да се на винограде удари нов данак по 4—5 динара на дјулум земље под лозом. Од овог новог данка очекује се добит у 1.200.000 динара место пређашњег акциза који је за домаћа вина укинут.

Овај нови порез од прилике два пут ће више доносити но што је доносио акциз.

2. Узимање десетка у натури, које је лане опет садањи Министар у живот повратио, оправдало је његова очекивања, јер на овај начин десетак је за прошлу годину донео државн прихода на 90. милиона у разном зрну, а то износи од прилике *два пут* више но што се пређе добијало узимањем у новцу што су Руси привремено у олакшицу народу завели били.

Ако доиста погледамо на извештаје о десетку за прошлу годину у своје време објављене у „Државном Вјеснику", онда износи у округлом броју ове цифре:

	30,500.000	ока	шенице сред. проц. вр.			7,320.000
	30,000.000	„	кукуруза	„	„ „	3,750.000
	14,000.000	„	јечма	„	„ „	2,240.000
	7,000.000	„	ражи	„	„ „	1,260.000
	6,500.000	„	овса	„	„ „	845 000
	1,500.000	„	крупника и просе пр. вр.			240.000
Свега:	89,500.000	„	разне хране			15,655.000

Због тога влада може смело да рачуна, да ће јој десетак у овој години донети бар 3 милиона више но што је у лањском буџету предвиђано.

По више означеним цифрама што представљају државни десетак за прошлу годину, види се, да је у истој години Бугарска произвела до 900,000.000 ока разне хране, и то:

преко	306,000.000	пшеница
„	300,000.000	кукуруза
„	140,000.000	јечма
„	70,000.000	ражи
„	65,000.000	овса
„	15,000.000	крупника, просе и др.

3. Приход на пића које се добија под именом данка на домаћи и инострани шпиритус и пиво, на инострана пића у опште у виду *акциза*, и у виду *патента* на право трговине са пићем, — — тај приход и после замењеног акциза са данком на винограде показан је само за 15 хиљада динара мање од лањског. На сваки

начин и после уништеног акциза на домаћа пића опет се може до ланске буџатске цифре приход на пића истерати, јер лане у ствари држава је *дупло* више добила него што је по буџету предвиђено.[1]

Највећи део прихода од пића доноси патентарина, која се рачуна на 450.000, затим акциз на разна инострана пића износи 165 000. —

4. Приход од данака у разном виду на дуван — од акциза, бандероле и патента на радње — такође је за ову годину показан за 550.000 динара мање, јер се у прошлој години у место 2,450.000 једва нешто више од 1,800.000 добило. По пошто је прошле године повећана вредност државних завоја за дуван („бандерол“) то се може рачунати да ће се дејствителни приход у овој години опет подићи до пређашње цифре.[2]

Највећи део прихода од дувана доноси данак на фабрикацију („бандерола“) — данак у овом виду проценљен је на 1,600.000 дин. Затим акциз на домаћи сирови дуван донеће око 100.000 дин.

5. *Приходи од ђумрука* за ову годину предвиђају се за преко пола милиона мање но што је стојало у ланском буџету. Дејствителни ђумручни приход 1879. год. донета једва је изнео 3,400.000 дин у округлој цифри, али прошле године овај је приход на 4,122.383 динара порастао. Према томе може се ишчекивати, да ће и у овој години митнице донети на сигурно преко четири милиона динара.

Највжнији приход ђумруцима пада од увоза, за тим од извоза и после ђумручине на увежену со.

По изводу који сам благодарећи услужности министарства финансије добио, види се да је у прошлој рачунској години цео више привредни приход од ђумрука добивен по следећој размери:

Од увоза	=	2,741.997	динара
„ извоза	=	322.784	„
„ соли	=	998.584	„
„ магазинажа	=	18.771	„
„ пломбе (печата)	=	13 556	„
„ контрбанде и глобе	=	10.875	„
„ депозита којима је рок прошао	=	3 010	„
„ квита, декларација и других случ. ђумручк. прихода	=	12.756	„

1 Добивено је преко 1, 400.000, динара види : «Државни Вѣстникъ» од 26 Априла пр. год. 40.

2 Судећи по тромесечном приходу обнародованом у Државно : Вјеснику бр. 83 за прошлу годину.

На со̂ се наплаћује ђумручине 6 дин. од 100 ока што за ону у крупице износи на 30% а на морску далеко преко тога од вредности. На остале предмете при увозу домаћих производа 1% од вредности.

По овим цифрама што престављају увозну и извозну ђумручину могли би извести, да је за прошлу годину био следећи обрт:

вредност укупног	увоза око	34,275.000	динара
„ „	извоза „	32,278.400	„
	укупно . .	66,553.400	„

Но у ствари обрт ће бити већи и сигурно преко 70 милиона, пошто се зна, да има доста, предмета који се од ђумручине ослобођавају.

6. *Жиговина* у овој години обећава приход *три пут* већи но што је у прошлом буџету предвиђен. За прву половину прошле године овај је приход у ствари био преко 140.000 динара дакле за целу годину преко 280.000, а то је управ *четири пута* више но што је пређе прорачуњено.

Ово је један доказ, како су после руске окупације, кад је ново уставно стање у Бугарској наступило, парнице јако оживеле, и нема сумње да ће данак на парнице у виду жиговине из године у годину прогресивно напредовати. Ово од части потврђује и увећана привреда од судских такса.

7. Приход од пошта само је са 10.000 динара повећан. Скоро половину поштанског прихода (150.000) динара износи приход од превоза путника а остатак је тек чисто поштанска заслуга од писама, амането и осталих поштанских пошиљања.

Приход од телеграфа смањен је за 60.000 динара, сигурно због смањене међународне таксе (на основу лондонске конвенције). Статистика је показала, да смањивање таксе на писма и депеше у образованим земљама државне прихода не умањује но на против олакшицом писменог и телеграфског саобраћаја може донекле да се приход увећа, кад би цељ државе била да са те стране шпекулира. — У земљама мање култивираним, где је писменост и писмени саобраћај још јако ограничен и где се економија на пару води, тамо поште и телеграфи за дуго не могу ни своје трошкове из прихода да подмире, а камо ли да покажу какве чисте добити.

Ово је за сад случај у Бугарској. У 1879 години приход од пошта једва је износио 103.229 динара, а расход превишавао је

милион динара. За пола те исте године приход од телеграфа износио је 187.800, а расход на 221.000. динара.

8. При свем том што је законом од 17 Децембра прошле године такса на пасоше спуштена на половину од 20 на 10 динара за годину, од 10 на 5 за по године, — приход од пасоша и пасошких виза скоро је *четири пута* већи сад показан, него што је при окупацији био. Ово је такође доказ увећаног путничког саобраћаја од кад је редовно стање у ослобођеној Бугарској наступило.

9. Три последње приходске партије колебљиве су природе, и за сву годину обећавају у опште веће суме но по пређашњем буџету. У партији пак „случајних прихода“ сума несразмерно је велика због тога, што ће ове године државна каса добити 2.100.000 дин. бугарског бакарног новца, који је сходно закону од 27. Маја од прошле године у Енглеској већ наручен. Израда и предаја овог новца на бугарској обали по погодби, коју је влада путем оферталне лицитације са једном кућом из Бирмингхема закључила, коштаће 565.000 динара. —

Сад да видимо државне расходе за ову текућу рачунску годину.

II.

Буџет расхода

Буџет расхода подробно је изложен у засебном зборнику од пет штампаних табака, из кога ћемо у следећој таблици дати најнужнији извод са потребним објашњењем у рубрици примедаба односно састава разних установа.

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
	I. Врховна управа		
1	Кнежева цивилиста .	600.000	
2	На трошак политичке кнежевске канцел. . . .	100.000	
3	Народна скупштина . .	600.000	
	СВЕГА . .	1,300.000	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
	II. Министарски савет		
1	Плата и додатак персонала	9.000	3000 додатак министру преседнику и 6000 плате секретара министарског савета.
2	Канцеларијски трошак .	3.600	
	СВЕГА	12.600	
	III Министарство финансије		
	а) Централна управа		
1	На плате персонала . .	210.280	Плата министра 12,000 д. глав. секретара 7000, саветника два (иностранца) по 15.000 дин. Јурис консулата 7.000, пет начелника одељења по 6.000, пет подначелника по 3600, и пет њихових помоћника по 3000 дин., 1 минералог-геолог 6000, глав. инспектор шумарства 6000, два инспектора по 6000, рудар инжењер 6000 дин., два подинспектора по 4000, 1 књиговођа 4800, 6 помоћника његових по 3180, 11 чиновника одељења по 2400, 1 општи архивар 3000 д. Главна је контрола установљена 1-ог овог месеца и стоји под мин. финансије
2	На плате главне контроле	60.000	
3	За скупљање десетка .	400.000	
4	За фабрикацију бандерола	50.000	
5	За непредвиђене расходе мин. финансије	350.000	
	СВЕГА	1,070.280	
6	На окружна и среска казначејства	262.520	Има 25 окружних по старој деоби и 10 среских казначејства. Окружних казначејства има од 4 класе и састоје се од 1 благајника, 1 контролора, 1 књиговође, и 1 до 2 бројача и толико писара. Плата по класи казначејства једнака казначеју и контролору од 2.700 до 3.600 д., срески казначеји по 2.400 динара.
7	На финансијске чиновнике при окружним начелствима и за надзор над		Сваки округ има по једног финансијског чиновника са по 1 до 2 писара,

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
	разним установама (осем ђумрука) које подлеже нарочитим данцима, као дуванџинице, продајепића итд.	345.492	којима је задатак да се о правилном прибирању свију државних данака и прихода старају.
8	На 22 митнице (ђумрука) трошак	325,400	
	На 17 митарствених постова (полу-ђумрука) . .	52.860	
	На 62 митарствених постова (караула) . . .	122.480	
	За митничке зграде кирију експортну комисију при централној управи и т. д	115.000	
	Свега по митничк. струци	615.740	
9	На шумаре, пеш. и коњ. стражаре шумарске . .	100.020	5. Шумара технолога по 4020 дин. 53. јахаћа стражара по 720 и 78 пешака са по 480 динара плате.
10	На експлоатацију каменог угљена у Мошино .	27.800	
11	За поштарину, командировке, практиканте, посилне, за набавку каса, кирије за казначејства спрема метрич., књиге, награда свештеницима за тих књига, итд. . . .	568.800	
12	За ковање и доставку бугарског бакарног новца	565.000	На суму од 2,100.000 дин.
	Свега мин. финан.	3,555.652	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
	IV. Министарство спољних послова и верозакона. *)		
1	На плате чиновника у министарству	83.320	*) Састав министарства: 1 министар, 1 глав. секретар; 1 секретар за финансијску преписку; 3 начелника одељења; 3 подначелника; 1 драгоман; 1 рачуновођа; 1 архивар 1 регистратор; више практиканата и послужитеља.
2	На три агенства у иностранству и то: а, у Цариграду = 69 900; б, у Букурешту = 39.400; в, у Београду = 28.040	137.340	
3	На вакувску комисију. .	16.808	
4	„ издржавање пристаништа	50.000	
5	**Виша црквена управа.**		
	а, помоћ бугарском Егзарху	50.000	
	б, субвенција за зидање бугарске цркве у Цариграду	20.000	
	в, плата на 9 епархиј. архијереја	58.000	2. архијереја по 8000, 3 по 6000 и 4 по 5000 динара.
	г, пензије за 3 архијереја без епархије . .	13.600	
	д, помоћ иноверском свештенству	30.000	
	Свега на вишу дух. епарх.	171.600	
	Свега на министарство спољних послова и верозакона	644.528	
	V. Министарсто унутрашњих дела.		
1	На плате персонала . .	74.200	Плате као у министарству финансије. Састав: 1 министар; 1 главни секретар; 4 начелника одељења; 4 старија подначелника; 4 млађа; 1 регистратор, 1 архивар.
2	За дијурне и подвоз по служби	50.000	
3	На непредвиђене трошкове	200.000	
4	За дијурнисте, посилне и пандуре	18.600	
	Свега	342.800	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА годишње	Примедбе
5	На 21 окружно начелство, и то: 5 начелства I кл., 5 II кл. и 11 III кл.	357.020	Сваки округ осим начелника има по 1 секретара и 1 подсекретара (писар.) Начелник првокласног округа има плату 6000 дин. II. кл. 5040, III. кл. 4200 и њихови секретари од 2400—3600; подсекретари 1800—2400.
6	На 62 среска начелства и то: 4—I кл., 32 — II кл. и 26 — III класе	438.720	Плата среских начелника 3000, 3600 и 4200 динара, њихових секретара од 1500 до 2400 дин.
7	На 21 окружни савет (плата, дијурне и канцелар. трошкове.). . .	497.070	Сваки окружни савет има 1 председника са 3000 д. 1 секретара са 2820 дин., и по 3 члана по 2400 дин. плате.
8	На жандармерију по целој земљи	1,707.200	
9	На 30 апсана и казнена завода	280.400	
10	Помоћ „поборницима" (усташима заслужним из рата за ослобођење) .	50.000	
11	Издржавање пошта и телеграфа	1,384.743	
12	**Главна управа грађевина.** а, Трошак саме управе	115.900	Управа грађевина стоји под нарочитим директором, а овај под министром унутрашњих дела.
	б, на инжињере, технике и путне надзорнике у земљи	110.100	Нису по окрузима подељени, но по особитим одсецима.
	За пренос	226.000	

Текући број	Партија и позиција трошкова	Динара годишње	Примедбе
	Пренето:	226 000	
	в, на поправке друмова уз кулук	150.000	
	г, на оправку и подизање мостова	750.000	
	д, на трасирање нових линија	50.000	
	е, помоћ за подизање опште народних друмова	500.000	
	ж, на поправку опште народних зграда	50.000	
	з, за направу државних зграда	100.000	
	и, за оправку кнежевог двора	500.000	
	Свега за грађевине	2,326.000	
13	**На санитетску струку.**		
	а, Главни медицински савет	48.000	
	б, на окружне болнице	966.512	
	в, на фелдшерску (болничарску) школу	45.350	
	г, за отварање апотека при болницама	35.000	
	д, за набаву инструмената болницама, одела и т. д.	30.000	
	е, за зидање три нове болнице	300.000	
	Свега на санитет	1,424.862	
	Свега на министарство унутрашњих дела	8,808.815	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
	VI. Министарство правде.		Састав министарства: 1 министар, 1 главни секретар (помоћник министра), 2 начелника одељења, 2 старија подначелника (секретара) 2 млађа подначелника (писара), 1 регистратор 6 писара (практиканта) 2 одаџије.
1	На плате персонала министарства	46.600	
2	На дијурнисте и послужитеље	10.200	
3	На непредвиђене трошкове	70.000	
	Свега	126.800	
4	На врховни касацијони суд	87.820	Председник 9900 динара, подпредседник 78[illegible]0, 4 чл. по 7080, 2 секретара по 3960, 2 подсекрет. по 2400 1 прокурор 9000; његов помоћник 7080; његов се тар 3000.
5	На две апелације (у Софији и Рушчуку) . . .	399.050	Састав једне апелације: 1 председник 7000 динара, подпредседник 6000, 4 чл. по 4800; 2 секретара по 3000; 2 подсекретара по 1800; 1 прокурор 6000; његов помоћник 4800; његов секретар 3000.
6	На десет окружних судова (5—I класе, 5—II класе)	681.100	Сваки округ нема окруж. суд. Судови при једнакој надлежности деле се на I и II класу, судови I кл. састављени од 1 председника, 4 члана, 2 секретара 2 подсекретара, 1 прокурор, 1 његов помоћник и 1 његов секретар, 3 суд. иследника, 3 суд. пристава (извршит.) — Судови II кл. немају подпредседника и по једног члана, секретара, подсекретара, иследника и пристава мање.
	За пренос	1,294.770	

Текући број	Партија и позиција трошкова	Динара годишње	Примедбе
	Пренето :	1,294 770	Плата председника 4800—5040; подпредседника 3990; члана 3600—3720, прокурора 4020—5040; његовог помоћника 3600—3960; његовог секретара иследника 3600—3720; пристава 2760—3000; судског секретара 1200—1800.
7	На 65 среских судова (Мирови судилишта) (6—I кл. 22—II и 37—III кл..)	431.600	Мирови судови састоје се од 1 судије и 1 секретара са платом према класи суда за судију од 3000—4320; за секретара од 1200—1800 Мирови судија решава грађанске спорове у вредности до хиљаду динара и то 200 дин. коначно а на више са резервом права апелације; кривична дела (иступе и омање преступе) до затвора до шест месеци или глобе до 300 дин.
8	За намештај, кирију, дијурне, додатке инострaним правницима у бугарској служби и за ванредне трошкове . . .	425.000	
	Свега на мин. правде	2,151.370	
	VII. **Војено министарство.**		
	А. Војена управа.		Управа и командовање војском у рукама је контрактуалних руских официра. Они с додатцима имају 2—4 пута веће плате од нормалних н. пр. у војном министарству војени министар 24.000 динара, његов помоћник 19.200; 2 начелника одељења и 1 придат виши официр по 14.400; 4 њихова помоћника по 3300 1 топограф 10.800, I ађу-
1	На плате персонала вој. министарства	187.320	
2	На плате персонала арт. инспекције	49.570	
3	На плате персонала инж. инспекције	43.704	
	За пренос	2,151.370	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
	Пренето	402.094	
4	На плате персонала две војен. територијске корпусне команде . . .	99.600	тант књаза 14.400; II ађутант књаза 9600; два ађутанта (Бугара) по 3300; 2 ађут. војног министра по 3000; главни војени лекар 9600; главни марвени лекар 4800. Затим начелник артил. управе 21.600; његов старији ађутант 8160 млађи ађутант 2700, надзорни официр над оружјем 16.000; 2 команданта територ. корпуса по 19.200 итд.
5	На канцеларијске трошкове	21.900	
	Б. Војска.		
	а, Плата.		
1	На плату кадра официрског (усиљена плата) .	1.308.240	23 батаљонска, 2 пук. артиљериј. и 5 ескадрона команданра по 14.400; 94 ротна по 8160; 9 бат. командира по 10.800 и 9 дивиз. по 4800, 1 пук артил. = 6 батерија, 1 полупук = 3. Од 94 роте две су саперске, остале пешачке.
2	На плату домаћих официра (обична плата) . .	583.200	23. батаљона и 5 ескадр. ађутанта, 23 батаљ. казначеја, 23 батаљона и 2 саперна администр. официра по 2400 дин., 8 прикоманд. официра по 3.700; 1 капелмајстор 4.800 и 176 нижих официра са 2100 дин.
3	На плату нижих чинова и редова у опште . .	550.608	108 наредника, и 2 артиљериска надзорника магазина по 720 дин., 136 подналредника, 1 телеграфист, 5 писара, и 37 стар. болничара по 480 дин. 160 млађих
	а, на плату војске	2,442.048	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
			болничара по 360 д. 276 каплара, 122 цајкауџија, 26 писара, 2 штабс-трубача све по 240 дин., 46 стар. добошара и значара по 120 дин., 69 пушкара војника, 47 санитетских војника; 113 препишчика; 5 старих трубача; 8 мајстора војника и 454 разводника по 60 дин. 23 трубача, 45 млађа мајстора, 183 добошара и 13.953 редова по 12 динара годишње, 25 бандиста (Чеси) 1200 динара.
	Б. одело и продовољство.		
1	На одело	1,195.920	По 72 дин. годишње на 16.499 ниж. чин. и редова са по 54 додатка на сваког гардисту.
2	На продовољство (храну војника)	2,715.049	По 50 дин. пара на 16.382 војника, на 41 војника 80 д. пар. и на 24 бандиста по 1 динар дневно.
3	На фураж (храну стоке)	549.921	Начелници и команданти части и сви артиљер. и кав. официри фуражи добијају дневно 1 и по дин. на 132 гардијски коња по 1/4 дин. дневно, на 528 ескадроних и на 531 артиљ. коња по 1 1/4 д. дневно, но рачунећи 315 дана у години (Остали шест недеља стројна стока пушта се на траву.)
4	На огрев и осветљење	128.580	По 5 и по дин. пара, на 16.458 војника.
5	На кување јела и кујинско посуђе	330.394	
	Свега под б.	4,910.864	

Текући број	Партија и позиција трошкова	Динара годишње	Примедбе
	в. Принадлежности војске.		
1	За канцеларијске трошкове	33.800	
2	За јахаћи прибор и ков коња	14.000	
3	За пукове музике . . .	18.000	
	Свега под в,	65.800	
	В. Војени санитет.		
1	На плате персонала . .	120.000	23 батаљона, 1 артиљер. пуков., и 1 марвени трупни лекар, свега 25 по 4800. динара годишње.
2	На издржавање амбулаторија	61.182	На сваки батаљон по 10 кревета по 50 дин. пара дневно, на артиљер. одељење по 6 крев. и по 50 пара дневно, на артиљ. заводе по 5 кревета и по 50 п. дин. дневно.
	Свега	181.172	
1	Разни расходи војне струке.	1,661.600	200.000 д. за оправке кас. 500.000 « зид. нов. « 400.000 « « непредвиђене трошк. логоровање, транспорт итд. 200.000 д. на кретање војске. 35.000 д. на набавку пеш. муниције. 135.000 на издржавање арсенала. 76.800 д. издржавање в. питомаца на страни. 18.000 д. за одело новопроизведених официра. 90.000 д. на ремонт: коња. 6.800 д. на ремонт. саперног алата.

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
1	Д. На додатак за крартире за све официре и војне лекаре по чину и месту	900.000	
1	Е. За артиљер. установе. (радионица, лабораторија и опсадна чета у Разграду)	106.065	Начелник артиљер завода 14.400 динара, управитељ арсенала, управитељ лабораторије и командир опсадне чете по 10.800; ађутант 3300; 3 старија надзорна официра по 4896; 5 млађа официра по 2,100. опсадна чета има 62 нижа чина и 259 редова са платом по чину.
1	Ж. На Софијску вој. школу.	239.539	Војена школа има: 1 управитеља 16 044 динара; 1 иншпектор, 1 надзорник над практичним радовима; 1 ротни командир по 9840; 2 кадр. официра по 5400; 4 водна по 2400; даље 2 наредника; 2 каплара; 1 болничар; 2 пушкара; 2 цајхаузџије; 2 трубача; 2 добошара; 4 писара; 4 посилна и 30 послужитеља војни све за 180 питомаца у 2 класе. Сада по списку у обе класе в. школе има 139 питомаца.
1	З. Дунавска флотила. (3 пароброда, 2 монитора)	431.816	Начелник поморске управе, 3 бродска командира (капетана) 4 механика; 1 лекар, 4 лоцмана, 27 мајстора радника, 25 нижи чинова и 120 редова.
	И. Народно ополченије*).	500.000	* Према закону од Дец. пр. године.
	Свега на вој. министарство	11,249.999	

Текући број	Партија и позиција трошкова	Динара годишње	Примедбе
	VIII. Министарство просвете.		
1	На плате персонала мин.	52.000	Састав министарства: 1 Министар; 1 главни секретар; 1 началник; 2 подначелника, 1 регистратор; 1 архивар; 2 саветника министарства.
2	На изашиљања по службеном послу и канцеларij. потребе	17 500	
	Свега	69.500	
	Учевни заводи.*		*) За сад су сви средњи учевни заводи, осим старијих у Габрову и Лому, са по 2 до 3 разреда.
1	На класичну гимназију у Софији	31.540	
2	На богословију у Трнову	31.140	
3	„ Реалку у Габрову .	40.400	
4	„ „ у Кјустендилу	26.680	
5	„ „ у Лому . .	31 540	
6	„ „ у Варни . .	22.020	
7	„ учитељску школу у Дубници	13.580	
8	На реалку у Цариграду („Перикласно училиште“)	20.500	
9	На Реалци у Силистрији	20.500	
10	„ Земљоделску школу у Рушчуку	26.440	
11	На девојачку гимназију у Трнову	25.820	
12	На жен. учитељску школу у Софији	24.100	
	Свега на средње школе	313.260	
	Благодејања за сиротне ученике.		
1	За издавање пансијоната при средњим школама у Софији, Трнови и Рушчуку	28 500	

ТЕКУЋИ БРОЈ	ПАРТИЈА И ПОЗИЦИЈА ТРОШКОВА	ДИНАРА ГОДИШЊЕ	Примедбе
2	За благодејање за све средње школе * . . .	183.000	* При свима школама има свега 400 (стипендија) благодејања; 350 стипендија по 480, а 50 по 300 динара годишње.
3	За благодејање при приготовним учитељ. курсовима	36.000	
4	На благодејанце у иностранству	45.000	
	Надзор школски.		
	Помоћи и субвенције.		
1	На инспекције основних школа	96.000	
2	За приправне учитељске курсове	66.000	
3	На полагање основних школа **	300.000	** Основне школе дужне су да издржавају дотичне општине у свему (и учитеље плаћају) само сиротне општине држава у томе помаже.
4	На пензије остарелих учитеља или њихове сирочади	30.000	
5	На учевне експедиције .	55.000	
6	На издавање књига . .	12.000	
7	На зидање зграда за учитељску школу у Цариграду; гимназију у Софији и Лому и земљоделску школу у Рушчуку	250.000	
8	За кирију најмљених зграда	20.000	
9	За хонорарне наставнике (прексбројне)	56.000	
10	Помоћ државној печатњи „Дршавном Вјеснику“ .	50.000	
11	На народну библиотеку и музеј у Софији . .	31.440	
12	На напредвиђене потребе	50.000	
	Свега на просвету	1.691.700	
	Цео буџет расхода кнажевства . .	29.143.814	

Из упоређења буџета прихода и расхода могло би се закључити да у општем билансу постоји неки дефицит од преко 600.000 динара, но овај дефицит у ствари не постоји. На против, судећи по фактички добивеним приходима и по донета учињеним расходима могли би слободно рећи, да први последње бар за пет до шест милиона надмашују. Ја држим даље, да Бугарска у прошлој години према укупном приходу од преко 30 милиона динара није више потрошила од 20 милиона.

Право стање државног биланса брижљиво се у Министарству финансије скрива, и хоће се нарочито да представи спољном свету како се млада кнежевина мучи да крај с крајем у свом државном газдинству састави, и да јој по томе као неће лако бити да сноси друге терете н. пр. оне које ток има по берлинском уговору према Порти да прими. И то је свога рода политика, и ако не особито дубока.

Марта 1881
У Софији.

Један Србин.

ВЕЗИР АБОГОВИЋ

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

написао

Н. В. ЂОРИЋ

ЛИЦА:

Махомед II, челеби-султан.
Богојевић „Абоговић“ Махмуд, везир.
Рустан Махмудовић } јаничарски поглавари.
Омер Махмудовић } јаничарски поглавари.
Муса, слуга везиров.
Богојевић-Анђеловић Михајло, војвода Ђурђа деспота
Предраг, његов син.
Облачић Урош } властела српска.
Иванишић Ненад } властела српска.

Златарић Властоје, поглавица дубровачке насеобине.
Златарић Милун | дубровачка властела
Мартинић Ђоно |
Јан Шохај, поглавар над рударима.
Лесандрић, посланик дубровачки.
Лела, Властојева ћи.
Мила, **Мартинића** сеја.
Иванишића жена.
Иванишића син **Душан**.

Грађани, војници, гласоноше, вратар, стражари, паше, Турци, жене, деца, и др.

Збива се у Новом Брду и око њега године 1455.

ПРВИ ЧИН

I

Рустан (у српском оделу), сретне се с **Урошем** и **Милуном**

Рустан. Је л' добро јутро, седа старино?
Урош. По божјој вољи сад. А куд ти?
Ти странац јеси? Носиш неки глас?
Рустан. Од Смедерева, стола Ђурђева,
Од силе турске бегам.
Урош. Бегаш? Момче!
Шта би? О збори! Да ли приспе деспот?
Милун. Је л' Кантакузен Турке разбио?
Урош. Ти ћутиш. Није добро. Зло је зар?
Па не ћеш да нам сада причаш јад.
Милун. Зар Смедерево Турчин прегази?
Урош. И све зар паде крвнику под мач?
Рустан. А шта ће друго, сила кад налегне.
Ко може супрот вољи божјој?
Урош. То није божја воља. Враг је ту.
Рустан. Са Турцима је ђаво, старино,
А Србе давно оставио Бог.
Ту извор лежи целом јаду том.
Урош. А брат ми? --
Рустан. Њега стара погуби
Абоговића син...
Урош. И проклетник. —
О боже зар си ти наредио,

Да брат ми, Србин, види такав јад?
Зар тако грдна војска турачка
Немаде друге душе предане
Да смакне живот дичну Србину
Већ одмет, изрод, звер и рођен кум?!
О небо, ће се згрозити на нас,
Проклетство неко свуда прати нас,
У свету нема среће већ за нас! (оде)

II

Рустан. (у себи.) Да, наопако пође све по вас.
Јована вашег размени кум
С пророком мојим. — Можеш ли му што?
У вољи му је сто више то. (задржава Милуна)
Не иди љутит за њиме и ти.
Остани. Жељно чекам твојих речи.
У граду још сам незнан, још сам туђ;
А често слушах као дете још
Да много што шта крије овај град
Што на далеко нема никој други.
Па причај сад, јер незнан, куд ћу поћи
Кад не знам на шта стајем у шта гледам.
На пример овај лепи трг — тај двор —
Милун. Најлепши то је трг у граду свем.
Рустан. А име носи?
Милун. Обилића мач.
Рустан. (у себи) Обилић! — То ли само ђаур зна!
А где је сабља челеби султана? —
Видећу шта ће челичније бити.
Милун. А овај двор, од свију највиши,
А украсом од свију најлепши,
Војводе нашег јесте.
Рустан. Ко је тај?
Милун. Из Дубровника власте Златарић.
Од оца му је старог остао
Да пређе с њега стара сад на кћер.
Рустан. На кћер?
Милун. Јер сутра отац је удаје. —
Свој лепи бисер, алем камен драг,

Поклања сину Богојевића,
Јунаку првом, нашем поносу.
Ал' једно другом и прилика су:
Од ње нам нема лепше цуре сад,
Од ње и — —

Рустан. Ћутиш? За што застаде? —
На језику ти видим заста реч.
Па за што да те гуши узаман? —
Од ње и —?

Милун. Сеје Мартинчића Ђона.

Рустан. А је ли сеји чиме раван брат?

Милун. У свему десна рука Златарићу;
Дубровчанин је па на образ пази.

Рустан. А сеја?

Милун. Сунце јарко заман сја:
Не гледа нико сунца поред ње.

Рустан. Толико дивна?

Милун. Кад гледаш њу
Да л' живиш ил' си мртав не знаш сам,
Час планеш као муњевити плам
А часом опет ладан си к'о кам
На поглед њен што оживљава свет.

Рустан. Толико мила?

Милун. Али шта је реч,
Да каже њу и слике њене чар?
Спрам њене душе шта је зорин цвет,
Што мио мирис лева кроза зрак,
Те њиме душу окрепљава свак,
У крилу нежну што сакрива мед
Те на њ' устављва златне челе лет? —

Рустан. А како зову цвеће сунце то?

Милун. Да нежни буду кад спомену цвет,
Да мили буду кад о сунцу зборе,
Назваше Мила цвеће, сунце то.

Рустан. Заиста име хвали приличи.

Милун. Приличи дивно као дану светлост. —
Ал' ја ти много ту испричах, друже, —
И заборавих на дочек изаћи
Богојевића сину Предрагу.

Рустан. А где је био тај?

Милун. У деспота.

Пре тога пак с Кантакузеном
Под Смедеревом ратовао с Турком
Па сад нам иде да нам о том прича
И како се је завршио рат. (Чује се труба.)
Ал' шта нам ово значи? — стиже зар? —
И стари ми се ево жури стриц,
Заиста, он је.

III

(**Златарић** излази из куће.)

Златарић. На град, синовче.
Од деспота нам дође Предраг већ,
И тешко да нам добре гласе носи.
(Зове на вратима.) Ој Лело, чедо, спреми ли се већ?
Последњи зар да тамо стигнемо? —
(Милуну.) На ону страну јури цео град;
Из двора горе видех. (Опет зове.) Брже, Лело!
(Оде с **Милуном** и **Рустаном**.)

IV

Лела излази са другарицама.

Лела. О како ћу му гледнут у очи,
Те жишке што ми срце згревају?
И како ли сам јадно живела
Док беху оне толико далеко!
Далеко? — То зар беше, то далеко?
Та вазда су ме тако грејале,
К'о да су биле поред мене, ту. —
О Боже како добар беше ти,
Што даде ово мало памети
Човеку; како срећно живех ја
Мислећи целом том памећу на њ. (Оде с девојкама.)

V

Ђоно долази. **Мила** срета га пред кућом.

Мила. Ти први натраг, да ми причаш јад,
Ох чула сам га, браца, чула већ,

Оплакала сам нашу судбу злу.
Пре једног часа овде странац неки
Причаше; ја га са прозора слушах.
О јадан Предраг! — Како ли је њему
Што целом граду жалост' донесе.

Ђоно. А ко ће нам је сејо, ко донети?
Зар тешке тане из турскога топа?

Мила. Ах, неки тешки ми паштамо грех.
Ко згреши, не знам, али казну знам;
Праоце наше треба будити
Из вечна сана, да нам кажу они,
За чија ли се дела ово плаћа.

Ђоно. Ха наши стари! вуци беху сви
Што крвљу рода гасијаху жеђ.
За власт и злато изгибоше сви
А народ српски робом створише.
На оца син се с војском дизао,
А сину отац очи вадио;
Па какав отац такав после син:
Зар може гуја јање родити? —
У ланце брата брат окивао,
Кум кума свога, сејо, убио
У Шар Планини руком проклетом.
Зет свога таста Турком продао,
На јадовиту пољу Косову.
Има ли већих, грђих грехова?
Има л' пред богом за то милости?
Има ли веће невоље за нас,
Нег мислит' на то и на божји гњев?

Мила. Не кипи гњевом. Прошло је и то.
Од тога јада чуваће нас бог.

Ђоно. Чуваће?! — Ђурђе бољи беше зар? —
О стари Ђурђе, шта би рек'о ти,
Да чујеш мене вако зборити? —
Та ја би дао своју главу пре,
Нег теби што би прич'о прошли јад. —
Зар Ђурђе мањи покор почини?
За влашћу зар је мање грамзио? —
Са свију страна Турци зинули,
Да прождру ово мало Србије:

А он је јадник пристао уз њих,
И с њима војшти на шурака свог,
Догод не поста наследником њему;
К'о да му некуд побећи могаше
Тај прест'о, на ком једва седи сад. —
То беше млади Ђурђе Вуков син;
А старом Ђурђу најгрђи је јад.
На прошле дане помишљати сад.

Мила. Хајдмо к њима. Лела ме је звала. —
Зар ћемо чути и о добру штогод. (Оду)

VI

Рустан с **Мусом** долази (и **Муса** је преобучен.)

Рустан. Јеси л' видео, Мусо?

Муса. Господару, видех.

Рустан. Ама јеси ли видео осмеј, срећу њихову, шта очи зборише, шта погледи крише. Јеси ли познао све?

Муса. Од лица до срца све.

Рустан. Све?

Муса. За све су очи биле икона.

Рустан. И он да срећан буде? — Она с њим? —
О добро знадем јогуницу ту.
Под Смедеревом сретасмо се чешће.
На мегдану ме двапут победи.
Ал' расуће се све у маглу то.
Дубоки неки загушљиви глас
Са дна ми срца виче: „свети се!"
На груди ми се нешто свалило
У грлу ми је чемер насео
Ил' крв ил' бес ил' — — јесте неки враг. —
Удавиће ме ако се не светим. —
Муса!

Муса. Господару!

Рустан. Је л' ти рука вазда поуздана?

Муса. Твој миг, и твоја реч је душа њој.

Рустан. (за себе) И сретоше се очи пламене,
Познадоше се жеље тајене,
Глас дрхти тихо: „добро дошао!"
Ја дрхтах горе: као заплашен лав.

У јези бејах страшан себи сам. —
Час дође. Зајам вратити се мора
Најлепше чедо што га знаде свет
Кантакузена Томе милу ћер
Из харема ми нељубљену оте
За срце ме је змија ујела
У крвцу ми је једа просула.
За јед се отров враћа — (гласно) Муса — отров.
За срам се жао враћа — Муса, — жао.

Муса. Заповеди.

Рустан. У добри смо час дошли. Све је добро. Сиђи се слободно у доњи град. У забуни те овој нико сад не зна. Завири свуд у сваки тајни кут. Прозбори с киме и по коју реч о бојевима, о градовима, о сили турској, и о свему другом, онако како треба — разумеш?

Муса. Да распитам колико војске у граду има, да им окушам јунаштво и поуздање? Где им је слаба страна, где је зид оброњен, куд им иду поткопи. —

Рустан. За све то чека те злато и чин.

Муса. За злато ће и змије ноге показати?

Рустан. Сад иди — Ал стани — знаш — а буде л' нешто згоде — И дође л' ти до руке онај — знаш — је л оштар нож у тебе?

Муса. Као брнјач, господару.

Рустан. А сигурна ти рука? — Разумеш?

Муса. О Предрагу се види разговор.

Рустан. И —?

Муса. Пашће.

Рустан. Добро. Иди сад. Нека ти алах помогне. (Муса оде)

VII

Рустан сам

Рустан. За тврду сам стену приковао златни конац своје среће. Дивота га је до краја извити. — Везир, везир! — Како ли необично звони та реч. Чудна ми је врло. У ветру је чујем, на звездама је читам, у срцу је осећам. Гони ме, мира ми не да, крати ми сан. — Хоћу ли бити везир ја? Зар никад да не стечем од-

мора и мира; никад зар да не добијем сна? И ко ми пречи то? — Овај град? — У пепео ћу га претворити! — Ђаури? — Крвљу ћу њиховом курбан пророку чинити! Или други, пречи, угледнији, јуначнији од мене? — О нека ми на очи не излази, скупо ћу му везирство продати. — Слава, сила, богатство — везир. — Како је од свију тих речи ова последња најбоља. Све друге гасну пред њеним сјајем, у себи их крије све, и нуди ми их собом све. И добиће је добиће је тако ми Алаха. Продрмаћу и ја тим трулим светом. — Илдерим, дика међу султанима завери се да спржи тај свет од истока до запада. Илдерима стиже с неба казна што остави сабљу и пророков барјак ради нектар вина, ради цура црнооких, златокосих. Илдерим је заслужио гњев алахов. Ал' заклетва није пропала, ја ћу је извршити, ја ћу срамоту Бајазитову осветити. — Ђаурине, осветићу је ја. — Везирство — везирство само. — Крвљу ћу га купити, крвљу купати и неговати, крвљу прославити.

(оде)

VIII

Михаило, оба Златарића, Предраг, Лела, Мила с девојкама грађани војници

Михајло. Па после, сине, шта се с вама зби?

Предраг. Тек нешто мало војске спасе се,
И нејач, колко утећи могаше
Од мача и од ланца ропскога.
Пред већом силом склонисмо с' у град.
Но мира никад не беше ни ту:
Без боја није преминула ноћ.
Лубарде градске свалише нам зид,
На кућама нам порушише кров.
Од војске оста трећи део тек,
И то у десет један здрав и читав.
У граду свака невоља и јад;
А што је грђе: наста још и глад.
Мишљасмо дође крајње време већ.

На смрт се бесмо припремили сви.
Док има снаге хтесмо једном још
У силне орде јуришати турске:
Нек смрт јунаку оштар мач зада,
А не та жеђ та глад и умор тај.
Ал' срећа није допустила то.
Не беше праве заборавио Бог. —
Баш исте ноћи, кад смо већали,
Да раном зором у последњи бој
На смрт јуначку пођемо — те ноћи — —
Све беше тихо — мрачно беше небо,
И јасне свеће погасило све,
Од чета турских да би скрило нас;
Ил' можда тешко беше му да гледа
Последњи тренут јуначкога жића,
Па тиме хтеде ожалити нас;
Ил можда беше љутито и гњевно
Што тако наду изгубисмо на њ. — —
Те ноћи — ми баш пођосмо са већа —
Кад с куле доле на дунавској страни
Кроз мрак и поноћ сину јасан зрак.
И опет. — Чу се жагор. Шта је то? —
У оном чуду мисли свак на зло.
Не јавља стража. Жагор јачи све.
„У граду Турчин!“ — Ко ће куда пре! —
Са југа нам је зид обаљен сав;
А сад и амо. Да си љути лав
Одолет' не ћеш сили двогубој..
Сви полетеше тамо сад у бој
Пред војску ону. — Кад — о чуда! —

Власте. Шта?
То није била војска душманска?

Предраг. Још јаче сину онај чудан зрак
Кроз поноћ црну, као сунце сјајно.
И ми у томе часу смотрисмо
Знамење свето — угледасмо крст
Међ облацима место месеца.

јед. грађ. Хришћанска војска?

др. грађ. Наша браћа мила? —

Предраг. И Кантакузен Тома, вођа наш

Кад виде свети знак на застави
Пред војском оном: трже натраг мач
Који беше диг'о да започне бој.
И громко кроза мрак му грмну глас:
„Је л' с вама свети крст? Је л' с вама спас?"

Михајло. А с друге стране какав одговор?

Предраг. „Да живи Ђурађ деспот Србије!"

Народ. Да живи Ђурађ деспот Србије!

Михајло. Ко беше сине, ко вам дође то,
Да живот врати у последњем часу?

Предраг Облачић,

Михајло Раде. Зар да питам ко?
Где год је нужда он је само спас.

пр. грађ. Где он, ту срећа вазда прати нас.

Предраг. И радост нашу кад се познасмо,
То нисам кадар да кажем, испричам
Да мртви ладни свој оставе гроб,
Па опет живи изађу на свет
Међ браћу своју, међ миле своје,
Да опет виде сунце, бели дан,
И плаво небо, звезде сијане:
О њима само можда било би
К'о нама тад, у дивном часу том.
Са братом се је загрлио брат;
У лице један другог целива
А седог Рада сви на руке носе.
То траја један часак радост та,
У сваком срцу плану живот нов,
Те заморене груди поврати:
У бој се обе војске кретоше.
И исте зоре сложно, јуначки
Разбисмо силну војску турачку
Од мача само Иса бег се спасе
И једна чета јаничара с њим.
Све друго оста под бедемом граду. —
Ал' судба не хте да нам потпуна
И чиста срећа и весеље буде,
Да Смедерево откупимо тако:
У залог узе —

Михајло. Узе. — Њега узе.
Облачић залог Смедереву оста.

Мој стари друже друге спасе ти,
А само тебе не мимође смрт.
На срцу нашем више један јад;
Дружини старој мање један брат.

Власте (Михајлу) Па хајте к мени; добро сте ми дошли.
Нек' путник ломну оправи снагу.
А после ћемо к теби заједно.

Михајло. У туђ зар прво дом, после у свој?

Властоје. Од својег никад не одвајах твој.

Оду тамо с **Лелом Предрагом**, народ се разиђе остаје само **Мила** и **Милун.**

IX

Милун. Ти цуро не ћеш кући?

Мила. Хоћу.

Милун. Што?
Не волеш да си овде, је ли?

Мила. Не.

Милун. Па ипак —

Мила. Ти ме гониш.

Милун. Ја? зар ја?
По мени можеш још и ближе стати
И сами заход сунца дочекати.

Мила. И ти се на ме не би срдио?

Милун. На против, душо, ја би срећан био.

Мила. (у себи:) Да је тако! — (гласно:) Знам, — Милуне, — знаш, а ја сам — нешто чула.

Милун. Зло ил' добро?

Мила. (уздржава се) Е — не знам —

Милун. Немој веровати злу.
На добро само протумачи све.

Мила. Па — ти си —

Милун. Ја сам рек'о нешто зло? —
Где, кад и како —

Мила. Овде — мало час —
На прозору сам била случајно.
Не мој се смејат; случајно бога ми. —
А ти си с оним странцем зборио. —

Милун. Ај зло по мене, ти си чула све;
Ни једну добру нисам рек'о реч.

Ни једну хвалу теби не дадох. —
И ти се љутиш грозно. —

Мила. Слушај ме —
Да л' беху оне речи истина?

Милун. А ко би смео крити истину?
И зар би знао срце крити ја?
И ти ме можеш питати о томе?!
Погледај, душо, у тај прстен златни,
Којим те верих за љубавцу милу,
Највећи грешник, знаш ли, да је тај,
Ко с тиме шалу мисли збијати:
Пред људима га чека стид и срам
Пред богом казна страшнија од сваке.
Зар није јасан то љубави знак,
И весник лепих дана среће наше?
О веруј њему тако као ја,
Јер вера та ми носи мир и срећу.
А даће Бог и доћ' ће скоро дан.
Да бурма стане место прстена.

(Оде она у кућу, а он улицом.)

X

Махмуд као књигоноша; за њим два војника.

Први војник. Ко кога овде чува? Да л' ми Турчина ил' нас он? — За госом псето иде. — лепа ми посла. Везали ме за овог Туркешу; ваља да ћу му још и авдес пружати. За врат би му га просуо. Осећаш ли само како смрди?

Други војник. Како да не осећам? — Погледај куд прође: све му се стопе познају. Идем ево и ја и ти к'о и сваки што иде, траг као у сваког човека, — а његов, све му се стопе уваљују као да га ђаво у земљи набија. Кугу ће нам у граду оставити.

Први војник. Не знам што га и пуштају унутра. Вере ми, оде врагу све на што год погледа. У Турчина очи као у вештице. Продали смо ми душу ђаволу, како смо пошли за њим. Још хоће и да разговара са мном. А бога ми, сва ми крв ускипи од

једа кад га видим да отвори погана уста. Стани ту, не иди ближе. Пратићемо га овако из далека.

Други војник. Право велиш. И мени је драга кожа.

Махмуд. Још нигде трага о њему ни гласа.
И то ме само горе мучи, јади,
Зар тако добар уме бити жбир
Да нисам кадар наћи га ни ја?
Па где је Муса? — Ни о њему ништа.
Еј сине, куда водиш оца свог!
Да тебе нађем ето шта чиним:
Везир је пост'о књигоношом с тебе. —
К'о манит лутам кроза овај град.
У срцу презам: као да ме зна,
Од куд сам, ко сам, сваки мрачни кут.
Чини ми с' да је сваки камен жив,
И за мном виче: Звездан! он је! он!
Сам ветар име спомиње ми то.
А куће ове кроза сан
На неки давно спомиње ме дан.
Од језе ми се коса диже сва:
О сине, шта због тебе сносим ја!
Ти лудо чедо манитости моје. — —
Та шта је мени? Јесам бесан? луд?
Јесам ли Звездан или везир Махмуд?
Гле, што ме тако гледа ови двор!
Шта! Зар ме веће познаде и он?
У мени гледа малог Звездана? —
Од куд ми сада оде слаби ум
У мутно море давне прошлости
Да рони бисер сиђе тихано;
И драго ми је и мори ме страх
Од бесних вала сиње пучине — — —
На овом ја сам стубу каменом
Мач свој и копље често тупио.
Гле, овде стоје слова једнако,
Што дете негда мачем резаше: (чита)
„Звездан“ — и — опет »Звездан — Анђеловић«. —
Ал' шта је мени? који ми је враг?
Ја више волим тога Звездана
Нег' себе нег' и везир' Махмуда,

И више волим детињи му мач
Нег' сабљу ову што потреса свет.
Чек' мали да ти реч пољубим ту,
Коју си пис'о кад си Српче био, (пољуби запис)
Коју ћеш сада као везир Махмуд
Избрисат сабљом што је Србу гром
Освет' се томе дечку Махмуде, (брише)
(тронут) Освет' се самом себи, самом себи.

(Док он то ради, чује се жагор и журба народа из далека. Он се тргне).

Шта чух то? — Буна нека? — Где је он?
О боже, где је?

(Народ виче из далека: На вешала! на вешала одмах! Нема му суда!)

Махмуд Да трчим тамо, да се кажем ко сам.
Зар не ће они у Махмуд везиру
Познати као и ја Звездана?
О Алах, ти ми сада помози;
За службу моју сад ми плату дај. —
Не, идем, морам видет сина свог (пође)
За његов живот положићу свој.

(**Рустан** искочи пред њега, бежећи)

XI

Махмуд. О боже! он! — Јел' он? — О момче, стој!
Рустан. Од једног бегам ево, другог сад.
Ох Турци су ми мрски данас (виче) С пута!
Махмуд. Ти ниси тамо? То је Муса сине?
Рустан. Мој отац !?
Махмуд. Он те грли.
Рустан. Спаси ме.
У граду доле ухватише Мусу
Сад мене траже.
Махмуд Храбро сине мој
На добро све ће окренути Алах,
Па најзад зар и памет луду твоју.

XII

Народ доведе **Мусу** везана преобучена. **Златарић** излази из куће.

1 из гом. Ал' ја сам видео још једнога с њиме.
Више њих. И тога одмах на вешала с њиме.

Други. За жбира нема суда.
Сви. Вешајте га, вешајте обојицу.
Махмуд. (умеша се) Та стан'те људи. —
1. грађ. Путо Турчина
Да жедне води преко воде нас.
Више њих. Не слушајте га
Махмуд. Људи чујте ме!
Преварени сте. Нема жбира ту.
Ил' ако има, онда то сам ја. —
Другара неког Муси тражите?
А куд га знате наћи осим мене.
Он са мном дође, он је слуга мој.
Познајте да л' сам шпијун ја ил он.
Одело ваше беше и на мени;
Ал' то је мудрост налагала нама,
А не шпијунство ил' намера зла:
Јер сад је тешко, кад је свуда рат
Да мирно Турчин путује до вас.
То нам беше понајбољи вођ,
Најсигурнији бранилац од зла,
Које нас свуда среташе на путу.
Муса. О господару, тебе посла Бог.
До сада бејах слуга твој.
Од сада па до гроба твој сам роб,
Махмуд. И хоћете ли да говорим још,
Да кажем све што и од њега чусте?
Ја јутрос требах изаћи пред веће
Те узех на се и хаљине турске.
Он оста сам и ђаво ми га знао,
Што није тако радио и сам,
Те миран био ја и он и ви —
Ја молим дакле племенити збор,
Да слугу мога пусти слободна,
Јер десна рука он ми је на путу;
И молећ тако обраћам се теби
Главару овде.
Златарић. Је л' вам право то?
Ја немам ништа против молбе ове.
1 грађ. Кад велиш ти и нама право биће.
Многи. Војвода право вели.
други. Право је.

Златарић. Оставите га. Махмуд јамчи за њ.
А ви за веће ко је нек се спрема
За мало час па треба почети.
(оду сви осим **Махмуда** и **Рустана**)

XIII

Махмуд. Од како знам за себе никад још
Не лагах, ово беше први пут.
Торњај се одмах не шали се главом
И старом оцу не задаји јад.
Час беше срећан, избавих те сад
Не гњев' алаха, не љут' оца свог.
На пут! — Јер срећа, то је ветар плах:
У часу узме са свим други мах.
(оду на разне стране.)

(Наставиће се)

ИЗ ЈЕВРОПЕ

Аустријска пешадија. — Географијска изложба у Паризу. — Франкфурт на Мајни. — Француско-немачки рат 1870—71 г. — Бој код Вајсенбурга. — Немачка пешадија.

Јула 13-тог кренуо сам се из Београда у друштву с капет. М. Н. Илијћем на пут.

За време дводневнога одмора у Бечу, имали смо прилике да гледамо вежбања и маневровање једног батаљона аустријске војске.

Ево карактерних црта ових упражњења.

1. Стрелце даје свака чета за себе, или само крилне чете.

2. Паљба чете врше се водовима (обе врсте у један пут), а не врстама целом четом.

3. За приближавање низу потпоре и резерве, ако су веће од вода, не наступају у један пут целе, него постепено водовима: кад предњи вод заузме положај, следећи креће се и то увек трчећим кораком под ватром.

Потпоре и резерве у отвореном земљишту полежу.

4. Стрељачки низ наступа и одступа десетинама. Десетари су напред, воде своје десетине и дају правац.

5 Кад потпоре ђе да произведу паљбу, стрелци се само размакну, а не трче на крила.

6. Командовање у низу највише трубом бива. Официри имају пиштаљке, којом обраћају пажњу војника, а често сабљом дају извршни знак.

7. Ојачање низа бива по заповести четних командира, а главни покрети, н пр. заодење крила, јуриш, и томе подобно, врши се по заповести батаљоног команданта.

8. Пред сами главни јуриш ступе и потпоре и резерве у низ стрељачки, проспу ватру водовима, па обично крилне чете изврше јуриш.

Јуриш врше само смакнута одељења, а стрелци остају у месту и гоне ватром непријатеља, ако је могуће.

Вид низа стрељачког није правилан; у главном је више или мање обухватајућег изгледа. Смакнута одељења на крилима,

9. Удвајање редова, основ је свима престројењима као и код нас.

10. У четној колони водни официри стоје иза водова, четни командир са стране.

11. Чете се не именују по броју „прва", „друга",.... него: „десна", „лева", „средња".

12. Извршне команде за престројења у батаљону не долазе од батаљоног команданта, него од четних командира.

13. Строје старе јуришне колоне (по две чете дужина фронта)

14. Основни је строј двоврсни Четни командири не јашу, осем једнога, који је помоћник батаљоног команданта.

15. *Одело.* Блузе и уске панталоне имају. Капе шајкашке са сунцобранима. Цокуле пасент па се напред шнирају. Телеђаке на леђима. Шињели с лева на десно. Пушке обично носе о раме помоћу погона. Да би пушка лакше на рамену стајала, има гужвица од чоје, која пушку на рамену задржава. Људи су у опште здравог изгледа.

Из овога што смо досада видели изгледа: *да је аустријска војска веома гипка и покретна и да је велика самосталност дата четним командирима* (чак и у смакнутом строју).

И ако извршне команде долазе од четних командира а не батаљоног команданта, и ако све чете не полазе једновремено, опет после неколико корака цео батаљон иде у ногу, ма у ком правцу то било. Ово је најбољи доказ гипкости аустријских трупа, а ред се огледа и у тишини која за време паљбе влада.

20 Јула стигосмо у Париз.

За време бављења у Паризу посећавали смо више пута географску изложбу, а један пут присуствовали смо и говору изасланика владиних. За улазак у изложбу те недеље, када смо ми били у Паризу, плаћало се по 2 франка, а свака билета је само за један дан вредила.

Овој су изложби тако простране границе дате, тако је у големим размерама изведена тако је разновредне научне предмете у себи садржавала, да би највећем научењаку требало више месеци, да испита све важније изложене предмете, да у свима гранама увиди напредак и ступањ развитка и да о свему може дати довољна рачуна,

Наше кратко бављење у Паризу (9 дана) и наше скромно знање није нам дозволило да целу ову огромну изложбу скроз проучимо него само да лак поглед на њу бацимо колико ради оријентовања: а већу пажњу обратили смо на ствари које се непосредно војске тичу, — на карте.

Резултат овог испитивања следећи је:

Географска изложба у Паризу.

Да би се важност ове изложбе и конгреса по напредак људства и науку увидети могао, ја ћу у кратко да изложим његову цел и његов састав, како би се његова огромност задаће бар од чести увидети могла.

Први *интернацијонални (међународни) конгрес географијских, космографијских и комерцијалних знања*, држан је у Анверу (Белгији) 1871 год. од 14 до 22 Августа, на позив M. Ch. Ruelens-а чувара државне библиотеке у Брислу, и овај конгрес учинио је успехе преко сваког очекивања.

При растанку, комите овога конгреса изјавио је жељу, да би добро било да која од држава продузме ово започето дело, организирајући у својој престоници други географијски конгрес.

Ову мисао прихватило је географијско друштво у Паризу, и отуд је произишла ова географска изложба и конгрес Париски, након 4 године дана после белгијског.

Комисија, која је у Паризу одређена била, да изради пројект за ову изложбу, публиковала је у Марту пр. године један распис у овоме погледу, да би се тиме сазнало предузеће географијског друштва у Паризу и цељ *конгреса географских знања*. Између осталог речено је у томе распису, да је цељ конгреса и изложбе: „Проу-

чити земљу са сваке стране и гледишта, како у физичкоме саставу тако и у појавима живота на површини: испитати сретства за њено мерење и претстављање и одредити односе њене са небеским телима; утврдити наизменична стања наше планете у разним епокама и пронаћи на земљишту утиске историје проузроковане модерном историјом; гледати да се учине најбржи и најлакши односи између народа и да постепено човек захвати целу обитавану површину; сравнити међу собом методе за наставу и уједначити снаге за развиће и напредак науке; размишљати о сретствима и о начину за ојачање људске снаге, ради побеђивања свију препона; једном речи *констатовати оно што је извесно, дискутовати што је сумњиво, одкрити што је непознато у теоријској и практичној науци о земљи*, то је цел овог конгреса у Паризу." Зато се позивају географи, научењаци, путници, професори, инџинири, и на послетку који је кадар било с' које му драго стране осветлити она питања.

Ова изложба садржавала је: књиге, глобове, планове, инструменте, збирке, мустре (пробе) природних или израђених производа на послетку све предмете, који помажу да се позна земља и њени обитаоци.

Комите конгреса подељен је био у ових 5 секција (одсека):

I. научни;
II. организацијони:
III. изложбени!
IV. публикацијонски;
V. рачунски

Први одсек Научни, због своје многоструčности, подељен је према науци, у ових 7 група.

1. *Математичка група*. Ту спадају математичка географија, геодезија и топографија.

2. *Хидрографијска група*. Хидрографија, морска географија.

3. *Физичка група*, — Физичка географија општа метеорологија, општа геологија, ботаничка и зоологијска географија, општа антропологија.

4. *Историјска група*. Историјска географија, и историја географије, етнографија, филологија.

5. *Економска група*. Економска, комерсијална и статистичка географија.

6. *Дидактичка група* Настава и развиће географије.

7. *Путничка група*. Одкрића научна, трговачка и забавна путовања.

За боље уређење изложбе израђен је „систем класификације изложених предмета“, према овим групама, где су ушли сви предмети који засецају у њихову заплаву.

А за боље претресање свију наука, које у њихов круг спадају, у свима правцима, састављен је *научни речник*, према изложеним групама. Тако:

Прва група, има 13 питања. Између ових најзнатније је 12 Савршенства постигнута у методама за топографијско снимање. Примена фотографије.

Друга група, има 12 питања. Сва се готово тичу мора.

Трећа група има 40 питања. Између њих занимљива су ова:

4. Који односи постоје између релефа (испупчености) земље и њеног геологијског састава?

5. Какав је уплив произвело просецање канала Суецког на климат околних земаља?

32. Које је промене издржавала европска фауна за време садање епоке?

Четврта група, има 24 питања. Између њих:

8. Којој групи народа припадају Даки?

18. Напредак географије са гледишта на вид земаља, поименце у пределима поларним.

24. Какве би се поправке могле увести у географијској ортографији?

Пета група, има 13 питања. Између њих:

2. Које класе народа у Европи дају највише емиграната?

12. Које су последице од крчења или утамањивања шума на стање трговинско, индустријално и земљорадничко једне земље?

13. Који су природни економски и историјски закони што президирају у постанку, подели земљишта, растењу и опадању вароши?

Шеста група, има 7 питања. И то поименце:

1. Које су методе најбоље за наставу у географији, и која су средства практична да највише популаришу основно учење ове науке?

Седма група, има 15 питања. Од њих:

8. Који су начини најбољи за опредељивање географских дужина и ширина?

15. Који су најбољи начини фотографисања у путовању?

Свега било је 124 питања.

На ову изложбу послале су своје производе следеће државе: Русија (483), Шведска (229), Норвешка (100), Данска (110), Енглеска (134), Нидерландска (335). То је све смештено у 6 соба у *сарату при земљи* (rez-de-chaussée).

На првом спрату, а у 17 соба сместиле су своје предмете ове државе: Немачка (240), Аустро-Угарска (513), Белгија (125), Италија (89), Северно-америчке државе (29), Португалија (32).

На другом спрату, у 5 соба смештене су: Швајцарска (226), Шпањолска (62), Хаваја (8), Турска (48), Хила (26), Јапан (13), Аргентинска република (159), Француска (923).

На трећем спрату у 6 соба смештени су предмети саме француске (Министарство земљорадње и просвете, свега 460)

На четвртом спрату у 6 соба смештене су: Франц. министарство просвете и вароши Париза (181) и клубови Алпински (Немачке, Аустрије, Енглеске, Италије, Швајцарске, и неких ситних делова земље, свега 104 комада).

Осем тога накнадно донешено је још 203 предмета од разних држава.

Сви ови предмети изложени су били, или у Павиљону de Flore код Тиљерија, и то, на 5 спратова у 40 соба; или на тераси поред Сене под шаторима, отвореним и небом и у здању оранжерије у башти тиљеријској. Ови последњи били су из групе трговачке и агрикултурне, јер захтеваху више простора.

Укупно заступљено је било са предметима 20 држава из целога света, а изложено је било свега 4832 разних списа и предмета. Највише је бројно изложила Француска (1668), па Аустроугарска, Русија, Нидерландска, Немачка, Шведска, Швајцарска Аргентинска република, Белгија, и т. д. а најмање: Хаваји (8).

Од разних држава лично биле су заступљене на конгресу: Немачка са 2 члана од њих 1 за Баварску, Аустро-Угарска, Белгија, Хила, Колумбија, Шпанија, Хајити, Италија, Нидерландска, Русија, Доминиканска република и Швајцарска са по 1, Норвешка послала једног пуковника и 1 потпоручика мрнарског; Португалија 1 члана кортеса и 2 мрнарска официра; Шведска је заступљена била са 4 члана, од којих су 1 професор и 2 доктора, на послетку Турска послала је два члана и то Мехмед-Хулуси-беја, ђенералштабног пуковника и Шакир-Ефендију, мајора.

Србија лично није заступљена била а готово ни стварно; јер списи и карте, које је г. Владимир Јакшић, начелник статистичког одељења министарства финансије, послао био, изложене су биле у Француском одељењу, на другоме спрату а у соби XXVIII. Послато је било:

2 метеоролошке таблице, које долазе у трећу групу.

2 статистичке таблице и 10 свезака статистичких, за пету групу.

6 Географијских карата. Балканског полуострва, Бугарске, Румелије, за шесту групу.

Статистички и метеоролошки подаци познати су ми из раније. Они су штампани од чести у званичним новинама а од чести у Гласнику српског ученог друштва. Које су карте изложене непознато ми је, јер их међу силним другим картама нисам могао наћи.

Доста је било предмета који се нису могли пронаћи, а узрок је тај: што неки предмети никакве нумере немају, некима су погрешно нумере стављене предмети нису редом по нумерама изложени, него испретурано, у каталогу поред предмета нису означене и нумере соба у којима се налазе.

Да поменем још и *салу* у којој су држане седнице географског конгреса у истоме павиљону где и изложба. У прочељу су столови за председништво, часништво и говорнике, уздигнути над осталим члановима и слушаоцима. Пред председништвом је сто за извештаче. Около су горе ложе, а доле разни инструменти и карте понамештане. Свуд около стављени су натписи свију држава, које су на овоме конгресу ма како заступљене биле, са њиховим грбовима и заставама. Иза часништва је цео прочелни зид захватила огромна карта Француске у размери 1 : 80.000, коју су њихови географ. инжињери и Ђенералштабни официри израдили у времену од 1818 до 1875 године. То је јединствена карта по својој огромности, детаљности и лепоти.

Сад ћу укратко да изложим шта сам интересантнијега видео у оделима бар знатнијих држава, а претстављање земљишта на картама излажићу упоредно за све државе, јер сам ову грану најпажљивије пратио.

Тако:

I. *Русија* између осталог изложила је:

1. *Асталчић* за топографијска снимања, са алхидадом (дурбином) покретном, која има линету и еклиметар. Инструменат се меће на троножни асталчић. Има таблица бројних и графичних за непосредно рачунање и читање разних висина. Таблица је израчуњена за висине од 0° до 4°. Инструмент је од 1871 г.

2. *Теодолит* Брауера од 1858 год. Има 4 либеле, од којих су 2 велике горе, а 2 мале доле. Даље 2 алхидаде за мерење вертикалних углова и круг за хоризонталне угле.

3. *Карта европске Русије*, која претставља извршене астрономске и геодетске послове од почетка рада до 1875. Размера 1 : 2,520.000. Свега је 6 разних управа радило.

II. *Шведска и Норвешка.* Оне имају највећи број економних, статистичких и геолошких карата. Геологијска карта једног дела Шведске преставља 37 разних испитаних минерала, које њихово земљиште садржи, претстављено како у хоризонталној пројекцији тако и у пресеку. Сама Норвешка има преко 40. Даље имају карата од густине насељења, административног и лечничког подељења. Метеорологијски институт у Норвешкој изложио је климатологијске карте са средњом температуром.

У Норвешкој има 68 метеорологијских штација са разним справама за посматрање: барометром (разне врсте), или психометром, термометром, хигрометром, анемометром, или идометром, било по неколико од ових справа на једном месту, или усамљено.

Шведска је изложила једно графично претстављање рођења људства од 1720 до 1870 године, у свима генерацијама од 5 до 5 година. Ево какво је стање разних генерација било 1720 и 1870 год.

						1720	године	1890
Од	86	до	90	година	било је	4.000	а има	5.000
»	81	»	85	»	»	10.000	»	16.000
»	76	»	80	»	»	16.000	»	41.000
»	71	»	45	»	»	30.000	»	78.000
»	66	»	70	»	»	48.000	»	95.000
»	61	»	65	»	»	51.000	»	116.000
»	56	»	60	»	»	58.000	»	159.000
»	51	»	55	»	»	62.000	»	195.000
»	46	»	50	»	»	67.000	»	245.000
»	41	»	45	»	»	90.000	»	250.000
»	36	»	40	»	»	88.000	»	270.000
»	31	»	35	»	»	100.000	»	275.000
»	26	»	30	»	»	102.000	»	304.000
»	21	»	25	»	»	110.000	»	330.000
»	16	»	20	»	»	121.000	»	378.000
»	11	»	15	»	»	135.000	»	443.000
»	6	»	10	»	»	145.000	»	485.000
»	0	»	5	»	»	212.000	»	492.000
Свега				»		1,439.000	»	4,167.000
Новорођених				»		268.000	»	618.000

У 1870 години било је много веће опадање људства спрам 1865 год. особито у последње две генерације, јер тада је било:

Од 0 до 5 година 540.000 (48.000 више) новорођених 662.000 (44.000 више од 1870 године).

Људство је расло сваке године осем 1775 (— 0·48%) и 1810 (— 2.04%). Вишак највећи је био 1865 (6.59%), а најмањи 1790 (0.39). За 1870 годину вишак је 1.32%

Осем означених година 1720 и 1875 људство је у Шведској:

1750 било 1,763.338
1800 „ 2,347.303
1850 „ 3,482.541

Колико је интересантно, толико и поучно посматрати ово кретање људства у Шведској, особито што се појединих генерација тиче, о чему код нас никаквих података нема.

III. *Аустро-Угарска* је послала материјал за све групе. Само инструмената за рачунање и астрономских сатова послала је на 46.

Статистички биро у Пешти послао је 29 карата и таблица економних и статистичких. Две су карте између њих о покрету колере 1866, 1872 и 1873 године; а 6 карата су о покрету и подели људства до 1873 год.

Географски институт министарства војног изложио је више разних карата: орохидрографске, хипсометријске, литографске, хелиографске, репродуциране фотографијом и томе подобно.

Изложена је карта која показује множину падања воде год.

Ту је изложена и карта Влашке у размери 1:57.100, али она не показује бог зна какве финоће.

Између других карата изложила је Аустрија и једну карту средње Европе од 1661 године. Интересантно је да се види тадашње претстављање земљишта на хартији: Брда су означена у парспективном изгледу или у профилу; где има градова и развалина понамештане су на врху брда; шуме такође у перспективи; путова нигде нема. Где које растиње расте ту је и насликано од прилике. У свакој држави стављен је и одговарајући грб: Србија на овој карти има свињску главу. Наслови места латински написани. На овој карти, у Србији, само су добро означени: Београд, Шабац, Хисарџик (Гроцка) и Смедерево, остало је све испретурано н. пр. Фоча и Коњина, стављене су на десној обали Дрине (стоји Trina).

Подобних карата из разнога доба има и у другим државама изложених; а има и планиглоба подобне врсте н. пр. у Француској.

Каква разлика у претстављању земљишта пре 200 година и сада!

IV. *Белгија* је послала врло лепе карте. Њихово војно министарство (dépôt de la guerre) изложило је више карата разне израде: каменорезних, фото- и хромолитографисаних.

Више карата фотоцинкографисаних размере 1:20.000 и 1:10.000 које су изложене, служе у белгијској војсци за изучавање службе у пољу, чим се уплив земљишта почне у вид узимати.

Као најзнатнија је карта Европе: физичка, оро-хипсометријска, хидрографијска, минерска, агриколска, климатолошка, статистичка и етнографијска од 1871 год.

Висине су подељене свега у 3 категорије:

Ниски предели висине до 300 метара.

Средњи „ „ 1.000 „

Високи регијони прекс 2.000 „

V. *Италија* је изложила прилично нових и старих карата. Као нова ствар била је траса железнице преко Монбланка, која ће имати 23 тунела, од којих највећи биће 11500 метара дугачак. На нижој пак траси опет испод Монбланка биће мање тунела, али највећи имао би дужину од 14700 метара.

Рељефне карте виђају се, а има и перспективних изгледа теснаца и брда у Алпима, које је изложила direction général des forets.

VI. *Данска* је послала доста маритимних предмета и старина из Данске и Гренланда. Са последњег изложена је кућа, одело, оруђа, лађе и т. д.

Било је и више обичних и мрнарских часовника, између којих један мери $^1/_5$ секунда.

VII. *Швајцарска*. Скоро ни једна земља није толику множину карата изложила колико Хелвеција. Скоро сваки кантон израђен је на засебној карти. Све су готово у рељефу штампане са сенчањем. Ове се карте слабо где виде. Готово све карте израдио је ђенералштабни биро под управом ђенерала Дифура.

Планиглоб на карти претстављен, а израђен у Фрибургу по Малт-брену, показује се расечен у четири дела, а не у полутини целој као до сада. Ево од прилике тога новог представљања полусфере земљине.

VIII. *Немачка* се одликује са својим силним геогностичким и агрономским картама, којима су придружени и профили. У Пруској скоро сва су земљишта оцењена у геогностичком погледу.

Колико се код њих на овај рад много полаже доказују речи, које је између осталога рекао Dr Orth, професор на берлинском универзитету, излагајући ове профиле пруског земљишта:

„Геогностичке карте заостале су у савршенству иза геологијских. Треба да се обрати пажња на:

1. Тачну петрографску карактеристику.

2. Састав профила горњих и доњих слојева на даље од 1^m дубине.

3. Посматрање састава земљишта површине и доњих слојева у ширини.

С тога је дужност држава, да установе засебне заводе, који би народ и друштва упознали са саставом земљишта, са његовим геогностичким слојевима и односима географијским, тако, да сва снага народа буде што корисније употребљена.

Због овога је тачно познавање земљишта своје отаџбине до највеће вредности за политичку економију".

Ја држим да ове паметне речи именованог научара не би требале ни код нас да постану „глас вапијућег у пустињи", у колико наше прилике ово дозвољавале буду.

На геологијским картама Немачке као и геогностичким висине су означене само оризонталама.

Пруска је изложила једну карту по језицима бојадисану, која уочљиво показује множину разних народности у Пруској; јако падају у очи Пољаци.

IX. *Турска* је изложила неколико картографских нацрта, који и ако немају велике вредности, опет ћу их само именовати овде ради куриозитета, јер се са њиховим потанким посматрањем нисам могао занимати, једно што турског језика не знам, а поглавито, што је ово чинио капетан Илијћ. Разне карте изложене биле су ове:

1. Карта границе турско-грчке од бригадног ђенерала Мустафе Ђелал-един паше.

2. Карта Црне Горе од истог.

3. Катастрални план Цариграда од ђенералштабних официра.

4. Карта војних проматрања чињених у Црној Гори за време рата 1861 год.

5. Топографска карта Пере са околином, израдили питомци војне школе.

6. Карта Јемена, од ђенералштабних официра израђена за време рата против Асираца.

7. Карта граница турско-персијских.

8. План Дамаска, од Редиф-Ефендије, мајора.

9. Карте телеграфске и поштанске мреже.

10. Карте минерске и форестерске (шума).

И још неколико других свакојаких.

X. *Француска* је од свију земаља у свакоме погледу најбогатије заступљена била, као што јој и доликује. Између многобројних предмета споменућемо само следеће:

1. *Географијско-биографска карта Француске* (подела славних личности по месту рођења и врсти знања у свакоме округу са почетним писменима).

То је јединствена карта те врсте у изложби. Ту су означени: Владаоци, философи (моралисте, теолози, филантропи, економи), ратници (маршали, адмирали и генерали), историци, географи (и путници), природњаци (геолози, физичари, хемичари, агрономи), лекари (медицинари и хирурзи), државници, законодавци, појете (проза и појезија), беседници (оратори), матсматичари, живописци проналазачи, музичари и разне друге личности.

Између свију врсти највише има ратника, и то чувених на 50. Ту су: Наполеон I, Тирен, Конде, Вобан, маршал Саксонски, Моро, Неј, Бајер, Димурије, Жан-д-арк, Мират, Жомини, Бижо, Лан, и скоро сви Наполеонови маршали.

2. *Карта планисфера* од Malt-brun-a 1875, показује у бојама степен познавања разних делова светске земље. Које су детаљно познате, те су обојадисане густо црвено, непознатије слабо црвено, а сасвим непознате бело.

3. *Индустријске карте Француске* од произвођења челика, цинка, бакра, гвожђа, мина, артије, осветлења, сапуна, конаца, шећера, предива, и т. д. израђеног у 1873 год.

4. *Статистична карта* журнала и штампаних књига у Француској за 1874 год. У множини штампаних списа одликују се: Париз, Лион и Марсељ; за тим долазе: Тур, Бордо, Лил, Тулуза. И ово је једина карта ове врсте на изложби била.

5. *Микрографски телеметр* (Télémètre micro-graphique), служи за читање одстојања на картама ма какве размере сретством једне концентричне размере изрезане на стаклу, а помоћу фотографског свођења карата на стакло, артију или кожу.

Справа носи позади једно стакло рефлектујуће, које одбија јаче светлост дневну, а ноћу месечину или блесак од логорских ватара.

Ова справа служи и за читање микроскопских депеша на кожи

Да се добију увеђане карте, дениеше, вала употребити једну мрачну ссбицу. Увећаване добија се окретањем објективе унутра.

6. *Стадиметар* (Stadimètre) од Peaucellier-а пуковника и Wagner-а мајора. Служи за мерење хоризонталних даљина, а падне своди на хоризонат.

Ханкенова бусола (bousolle - rapporteur - Hennequin), за војна рекогносцирања врло угодан инструмент и као практичан за снимање мањих делова земље оцењен је од официра француске војске. Бусола кошта 12 фр. Упут за ову бусолу 1/2 фр. За пренос 1 1/2 фр.

8. *Цела справа за фотографисање* (Scénographe). Тежак је 1/2 килограма. Даје фотографије димензија од 16/11 сантиметара. Сваки може лако да изучи фотографију који није о овом послу ни појма имао. Врло је угодан за путовање и снимање предела на путу. Да се инструмент намести и скине лик, треба само 5 минути. Може се у џепу носити. Потпуна справа кошта 50 франака. Може се добити код E. Deyrolle fils, у Паризу.

Сад да кажем засебно о разним начинима претстављања земљишта на картама, које су разне државе изложиле.

Ових начина има много, али најзнатнији су следећи:

а. *Хипсометријски начин* претстављања. Од ове врсте изложене су ове карте.

1. *Норвешка* је изнела орографску карту, на којој су висине у слојевима овако претстављене:

Висине	од	0	до	157	метара	густо зелено,
„	„	157	„	314	„	благо „
„	„	314	„	627	„	„ мрко,
„	„	627	„	841	„	јаче „
„	„	841	„	1285	„	још „ „
„	„	1285	„	1569	„	„ „ „
„	„	1569	„	1882	„	црно „
„	„	1882	„	2196	„	затворено багрено,
„	„	2196	„	2510	„	отворено црвено,
„	„	2510	„	даље	„	црно.

Неудесни бројеви метара су за то што су они преведени у неке норвешке мере.

Ову је карту израдио скандинавски географски институт.

2. *Русија* је изложила хипсометријску карту Туркестана руског са означавањем поделе културе, растиња и фауне. Размера карте 1:2,100.000. Боје су употребљене следеће:

Од	1000	футов	бледо жутс,
„	1—1000	„	жута,
„	2—3000	„	жуђа,
„	3—4500	„	мрка,
„	4500—6000	„	затворено зелена,

Осем овога на свакој висини означавано је растиње засебним знацима.

3. *Немачка* је послала карту Европе од 1873, која спада у врсту хипсометријских карата. У њој су свега две висине одређене, и то: преко 200 м. блага сепија; а преко 400 м. јача. Више разлике нема у висинама.

4. *Аустро-Угарска* изложила је једну хипсометријску карту Аустрије од 1875 год. На њој су употребљене ове боје: бледожута, жута, црвена, затворено зелена, плава, црна и т. д. Каква је висинска разлика за слојеве узета, нисам могао приметити, јер је била прикована високо на зиду.

5. Француска је повише ове врсте карата изнела, а поименце је *Хипсометријска карта Француске*, размере 1:500.000. На њој су висине овако претстављене:

	0	вода			плаво,
Од	0	до	100	метара	бело,
„	100	„	200	„	бледо жуто,
„	200	„	300	„	жуће,
„	300	„	400	„	јаче жуто,
„	400	„	500	„	још жуће,
„	500	„	600	„	зеленкасто жуто,
„	600	„	700	„	јаче,
„	700	„	800	„	још јаче,
„	800	„	1000	„	зелено,
„	1000	„	1200	„	блага сепија,
„	1200	„	1500	„	јача сепија,
„	1500	„	2000	„	још јача,
„	преко	„	2000	„	глечери плаво.

Једну само варијацију хипсометријских карата претставља *орохидрографска карта Француске*, у размери 1:1,600.000. На њој нису читави висински слојеви извлачени разним бојама, него саме оризонтале, сигурно ради веће јасноће и прегледности.

Ево како су те разнобојне оризонтале извучене:

Висине од	100 m	претстављене су оризонталом црном	али испрекиданом,
„ „	200	„	једноставном црном
„ „	400	црвена	оризонтала
„ „	800	сепијаста	„
„ „	1200	зелена	„
„ „	2000	плава	„
„ „	2800	бледо-црвена	„
„ „	3600	карминаста	„
„ „	4800	наранџаста	„

Ако се дакле иде на то, да се има преглед у висинама, мени се чини, да је ово питање са овим разнобојним оризонталама најбоље решено и ако нема уочљиве пластике, као код читавих обојених слојева.

б. *Шрафирне карте* виђају се највише у Русији. Енглеској и Аустро-Угарској у обичном облику без сенчања и рељефа Особито у Русији одликују се фином израдом. Овакве су карте *Војно-топографска карта европске Русије* 1:126000 на бакрорезу по пројекцији Бона. Израда ове карте почета је 1846 и резултат је топографског мерења основаног на одређеним тачкама помоћу астрономије и тригонометрије

Даље: Нова специјална карта *европске Русије*, по пројекцији Госа, почета у 1865 год Њена је размера 1:420.000. Имаће 152 листа, од којих већ су изашла 93.

в. Карте са *самим оризонталама*. Такве су већим делом геологијске и геогностичке карте. А има их иначе н. пр. у Енглеској. Такве карте са самим оризонталама употребљују Швајцарци за ниске пределе.

г. *Шрафе у свези са оризонталама*. Таквих карата има н. пр. у Француској.

д. Карте са *самим сепијастим лавирањем*. Такве се карте највише виђају у Немачкој.

е. *Оризонтале у свези са лавирањем*. Њих има две врсте:

Прва је врста коју претставља карта *европске Турске* у 17 листи, још недовршена, размера 1:420.000. Она је израђена на основу последњих топографских и астрономских послова у Турској извршених. На њој су извучене оризонтале са мутним лавирањем али сенчасто: лавирање не иде преко свију оризонтала на једној страни беспрекидно, него почиње с горње стране најјаче, па се до доње оризонтале ублажава и код ње сасма ишчезне.

Друга врста претстављања земљишта у свези оризонтала са лавирањем, јесте садањи *модерни начин* код топографских планова: Оризонтале су извучене па сепијом лавирано према нагибу брда беспрекидно. То даје и пластику а у исто време показује и стрмост брда. На крају оризонтала могу се означити њихове висине а по гдешто могу се висине главнијих тачака и бројно обележити. Репрезантант овога начина претстављања земљишта јесу планови пруског ђинералштаба из последњега рата 1870—71 г.

И Русија је неколико планова ове врсте изложила, који су добивени репродукцијом фотолитографском.

е. *Рељефне карте.* Ове се карте највише виђају у Швајцарској, где су по свој прилици и постале, за тим у Италији, Хили, Француској а и у Аустро-Угарској. Оне су поглавито корисне за планинске пределе, јер праве већи ефекат за око.

Њих има више врсти. Тако:

Прва врста су просто лавирање са сенчањем, као кад се са модела добије слика фотографисањем. Ова се врста скоро само у Швајцарској и Француској огледа.

Варијација ове врсте била би још кад би се и оризонтале додале.

Друга врста су рељефне карте од шрафа са сенчањем па било оризонтала или не. Овых карата има највише у Швајцарској, а репродукција је извршена највише помоћу фотолитографије.

Од свију ових метода претстављања земљишта на картама види ми се, да је најпрактичнији и најјаснији: *оризонтале са лавирањем*, јер су ту сви захтеви подједнако задовољени: и пластика и оцена својстава земљишних. За тим долази *рељефни начин*, али он у колико прави велики ефект својом сенчастом пластиком као у панорами, толико је с друге стране, ово на штету самог вида земљишта, јер на освет.љеној страни за љубав бољега ефекта, тешко је разликовати стрме стране од благих коса и нагиба. Правилно израђене *шрафе* дају најтачнији вид земљишта на први поглед, али је и њихова израда мучна, за пољску употребу непрактична, и утрпаност је велика, па смета прегледности, а и мучно је оценити висине тачака и њихов однос, без нарочитих шифара. *Хипсометријске* карте дају доста пластике, али је ова непотпунија много од шрафа, јер се све прелива у неколико само слојева; а на великим висинама, због многих боја, није ни прегледност добра. *Шрафе са оризонталама* помаже лакшем оријентовању на висинама, али шрафе имају већ поменуту ману. Саме *оризонтале* немају пластике и ако су најпрегледније али су за пољски рад најпрепоручљивије, ради означења карактерних

црта земљишта. Само *лавирање* има мане самог шрафирања и зато није препоручљиво.

С тога сам за први начин орографијског престављања на *картама* (оризонтале са лавирањем); а за скице у пољу могу корисно послужити или саме оризонтале или саме шрафе на карактерним тачкама.

То је резултат мога кратког испитивања на географској изложби био. За ову цел требало је одредити нарочито лице, које би бар месец дана искључно на овом испитивању провело, јер је ово један огроман и неисцрпљив предмет за штудирање био. —

Да пођемо даље нашим одређеним путом.

У Франкфурту на Majни 21 јула састали смо се са капетаном Павлом Ђорђевићем, с којим у друштву био нам је задатак да проштудирамо бојишта од 1870—71 године.

Да кажем неколико речи узгред и о Франкфурту.

То је немачка варош са скоро 100.000 обитаоца од којих је око $^1/_{10}$ Јевреја.

У њему су подигнути споменици: *Гутенбергу*, проналазачу штампарије, *Гетеу* и *Шилеру*, славним немачким поетама.

Код Шилерове статуе, а на крају највеће и најлепше Франкфуртске улице Цајла, на пијаци званој „Шилер". подигнут је један стуб, који са практичког гледишта има много вредности. Тако, на њему се налазе следеће мере и белешке:

1. *Хигрометар* за опредељавања влаге (62%, стање 3 августа).

2. *Метални барометар* за показивање времена. (Почетком августа беше стално топло време) Топлота воде у Мајни 18°—19°.

3. *Термометограф*. Знаци:

28 париских цоли — лепо време;
27 „ „ — олуја;
37" 3'" много кише; 28" 6" суво.

4. *Одступање магнетске игле* у Франкфурту од меридијана 18° западно.

5. *Средња температура* у Франкфурту:

		РОМИР.	ЦЕЛЗ.
а. Пролеће	(март, април, мај)	+ 7·40 =	9·25.
б. Лето	(јун, јул, август)	+ 14·80 =	18·50.
в. Јесен	(септем. окт. нов.	+ 8.00 =	10·00.
г. Зима	(дец. јан. фебр.)	+ 0·50 =	0·63.
Средња у години		+ 7·68 =	9.60.

6. *Термометар*, 29° = 0m·195 = 8'' 2''' стање.

7. *Разлика у времену* (сату) између Франкфурта и главних места ова је:

		мин.	сек.
Према	Берлину источно	18 —	51·8
„	Паризу западно	25 —	22·2
„	Лондону „	34 —	43·1
„	Невјорку „	30 —	38·8
„	Бечу источно	30 —	48·2

8. *Висина Франкфурта* над морем 300 париских стопа = 97m 45.

Географска дужина источно од Феро 26° 20' 32" 7.

Географска северна ширина 50° 6' 45" 7.

9. *Термометар за сравњивање.* (Стање: 22° Ромир = 28° Целзиусових 81° Фаренхајт.)

По Целзијевом подељењу означена је топлота: + 40 у Сирији, + 30° крви, + 26° купатила, — 14° снег, — 27° ладноћа у Москви 1812 год.

10. *У кругу* свуд около означена су удаљења Фракфурта у географским миљама од следећих места: Атине 245, Цариграда 252, Беча 81, Пеште 110, Букурешта 197, Москве 270, Берлина 57, Пекинга 1053, Петрограда 235, Христијаније 150, Амстердама 23, Невјорка 835, Мајнца 4, Антверпена 44, Мексике 1280, Мадрида 197, Лисабона 252, Буенос-Ајреса 1645, Гибралтара 257, Берна 50, Турина 78, Ђенове 88, Рима 132, Флоренца 102, Неапоља 153, Трста 85, Минхена 41, Венеције 80, Париза 66 и Лондона 87. (Свега 112 места.)

Ова дата врло су практична и корисна сваком месном грађанину, па би желети било, да се и наш Београд угледа на овај пример.

Које у Франкфурту, а које у Најштату, где се је П. Ђорђевић разболео, претресли смо, како немачке, тако и француске војске:

I. *организацију*,

II. *тактичко изображење*;

III. *стратегијску способност*;

IV. *политичко и друштвено гледиште*;

V. *војне редове* (*ordre de bataille*);

VI. *операцијоне планове*.

Ово је све потребно било проштудирати пре него се самом осматрању бојишта приступи; јер ови податци у главном објашњују не само прве резултате рата, него се по њима могао извести бар приближно закључак и за исход целога рата.

Ради целине ја ћу у кратким цртама да изложим све ово укупно.

I. Организација војске.

а. *Немачке.*

Организација њене војске испунила је тако рећи све добре услове, који су се могли захтевати од једне такве установе. Све што је се могло подвргнути рачуну и увиђавности, спремљено је за раније. Тако:

1. Кроз стајаћу војску пролазе скоро сви двадесетогодишњаци, који се сваке године на расположењу имају.

Због тога имају јаке резерве за попуњење комплекта стајаће војске у ратно доба; а и други позив (ландвер) већ је готов за оперирање, јер је сав кроз стајаћу војску прошао.

И иначе, ова равноправност, што сви у ст. војсци служе, корисно дејствује са моралног гледишта на народ, јер је сав ангажован за одбрану свога земљишта.

2. Територијално уређење одржавање и потпуна спрема бојних јединица (корпуса, дивизија, бригада) за сво мирно време је као год и у рату. Сваки корпус има свој круг из кога се попуњава како са сваковрсним материјалом тако и кадром.

Ова непрекидна готовост узрок је, те се немачка војска може за 14 до 18 дана за офанзиву да мобилизује,*) а за 6 до 8 дана у стању је да дефанзивно дејствује.

3. Предрачун и ред до бескрајне ситнице, који се добрим предвиђеним прописима и уређењем одржава.

4. Добар ђенералштаб, који се о спреми војске и њеној доброј управи брине, који је језгро целе војске и најбољи у свету.

5. Добре школе и велики захтеви службе извели су на чело војске способне и вредне људе, који је у сваком погледу унапређују.

6. У мобилизовању учествује цела земља (полиција за поште телеграфи, железничка друштва), по удешеном плану, а тиме се спрема војска убрзава, јер је цела снага земље за њену спрему употребљена.

б. *Француске војске*

Мане њене организације биле су:

1. Личне замене, отплате биле су узрок, да војна обвеза службе није била равноправна за све грађане у земљи, а ово је убило одушевљење за одбрану земље и војну службу, јер имућни грађани слабо су у војсци служили.

*) Сад је мобилизација усавршена и још више упрошћена тако, да се за 11—12 дана може да изврши.

2. Династичке тежње учиниле су, да су се у војсци задржали многи стари војници, а тиме је умањен број ислужених, због чега ни резерве велике није било, а отуд ни ојачавање стајаће војске у ратно доба.

3. Концентрисање убојног материјала само на неколико тачака у земљи, централизација војног бирократства и необдржавање територијалног уређења бојних јединица, у миру као и у рату, односно спреме, отешчало је јако мобилизацију и цео оперативни план пореметило.

4. Недовољно уређење система народне војске учинило је, да је одбрана земље пала на саму стајаћу војску, па кад је ово настало и земља је пропала.

5. Рђав ђенералштаб, јер није познавао трупу, којом управља.

6. Једнострани назори извели су на чело војске многе несавесне и неспособне људе (Базен, Паликао).

7. Неувиђавност и недовољна спрема као и неумешност употребе материјала који се на расположењу имао.

Резултат: Овај контраст међу организацијама немачке и француске војске, разуме се, да је одмах у почетку несретно на последњу дејствовао, и то:

а. У место стратегијске офанзиве (напада), коју су Французи у почетку рата наумили били да предузму, својом неспремношћу натерани су на дефанзиву, и ако су први на Рајну изашли, али без довољне спреме, резерве и нужне концентрације.

б. Немци су изашли на границу после Француза, али кад су се концентрисали, били су већ за офанзиву спремни (2 Августа), а могли су се већ после 6—8 дана мобилизације са успехом да бране.

в. Рђава организација променила је операцијони план Француза, рат на њихову земљу пренела офанзива их немачка у спремању још затекла.

То је почетак француских несрећа, а спремила их је никаква њихова војна организиција.

г. У место да буду равни бројно са Немцима, Французи су осстали у великој мањини.

II. Тактичко изображење.

а. *Немачке војске.*

1. Способни официри на челу војске упливисали су корисно и на образовање трупа.

2. Маневровање у миру приближно као и у ратно доба са свима могућим приликама и претпоставкама.

3. Благодетан утицај њиховог ваљаног ђенералштаба, који је преносио знање у војску и унапређивао је према ступњу савремене ратне вештине.

4. Паметно разумевање и употреба артиљерије и коњице на бојишту.

5. Велика пажња на гађање у нишан у мирно време.

б. Француске војске.

1. Услед успеха у рату 1866. усвојена је дефанзива у француској војсци као главнији начин борбе, због остргуша, што је ес највишег места препоручивано.

Отуд велика пажња за бирањем положаја и подизање стрељачких ровова; а то је убило офанзиву која је у крви француског војника.

2. Слаба употреба коњице и артиљерије.

3. Маневровање по калупу унапред одређеноме.

4. Мало се давало цене гађању у нишан (само бројна а не по каквоћи).

5. Неспособни официри и слаба дисциплина.

6. Славољубље пређашњих ратова опило је војску, те није упоредо напредовала са војничким знањима.

Резултат је, да су Французи:

а. Држали се дефанзиве увек и онда, када су нападно требали да дејствују (Спихерн); или ако су и предузимали офанзиву, то је скоро увек касно било (Верт).

б. Недовољно користовање месницшћу због рђаве управе.

в. Пуцање на великој даљини.

III. Стратегијска способност.

а. Немаца.

1. Ваљан ђенералштаб спремио је добро војску, с којом је после 15—18 дана могао по вољи располагати, одлучну офанзиву предузети, и увек на њену тачност рачунати.

2. Претежан распоред одмах у почетку рата (боља концентрација и подела у војсци).

4. Добро познавање противника како његове земље, тако и војске.

4. Добар пренос и издржавање војске.

5. Целисходна употреба коњице у стратегијском погледу за сазнавања о непријатељу.

б. Француза.

1. Због рђаве спреме и неспособне управе погрешан распоред војске (рђава концентрација и подела у саме корпусе а не војске).

2. Рђав ђенералштаб није се побринуо о познавању непријатељске војске, ни земље.

3. Неумесност у употреби преносних средстава због рђаве управе, отежало је спрему и концентрацију војске.

4. Никаква употреба коњице у стратегијском погледу (и ако је ово у последње време озго препоручивано).

Резултати су :

а. Несрећан распоред у почетку.

б. Одбрана и инвазија.

в. Неумесна кретања према непријатељским операцијама због његовог непознавања.

IV. Политичко и друштвено гледиште.

а. Немачке.

1. Политичка зрелост и уметност што су се јужне државе придобиле за јединство Немачке и заједничку борбу, и ако су 1866 год. биле тучене.

2. Обмана Француза док се боље нису за рат спремили (цела Немачка).

3. Вештим дипломатисањем у почетку рата задобивене су симпатије страних сила, а то је у многоме већи заплет а можда и коалиције извесне предупредило.

4. Немачки народ је сложнији у раду и тишији у изразима осећаја; друштвено је стање још доста једнообразно; у војсци, као и у народу, скоро никаквих партија нема.

б Француске.

1. Њена неувиђавна политика сложила је јужну Немачку са северном

2. Погрешка што је неспремна у рат утрчала (несавесност министра Лебефа), а није морала, јер је могло касније бити.

3. Подела у разне партије код народа поцепала је и војску у Француској те није било једнодушнога рада ова подела огледала се најбоље приликом плебисцита).

Резултат је:

а. У место да Француска има посла само са Пруском или северном Немачком, она је имала са целом Немачком.

б. У место да јој Аустрија буде савезник као што се рачунало, остала је неутрална.

в. У место да се рат бије на немачкој земљи, бијен је на француској.

г. Странке су у Француској квариле једнодушан рад, а још поред тога један део војске био је везан због унутрашњих немира (VI и VII корпус).

д. Новинари француски износили су пре времена многе војничке тајне што им је после шкодило (концентрација трупа), а много пута су пресијом изнудили комбинације, које нису са војног гледишта биле корисне (Мак Махон у Седану и огласа рата).

Само ово што је до сада речено довољно је да се зна, па да се може закључити какав ће излазак рата бити.

V. Војни редови (ordre de bataille).

Немачке војске.

Немачка војска била је подељена на 3 армије:

Прва армија имала је 2 кора (касније 3) и једну коњичку дивизију. Она је образовала десно крило.

Друга армија састојала се из 6 корова (касније 7) и 2 коњичке дивизије. Она је градила центрум.

Трећа армија образовала је лево крило и бројала је 5 корова (касније 6) и 1 коњичку дивизију (касније 2).

Сваки кор састајао се из 2 пешачке дивизије са својим коњичким и артиљеријским регаментама (у свакој дивизији по једна), затим инџинирским и санитетским одељењима и мостовим треном. Осем тога корпус сваки имао је своју резервну артиљерију (3 регименте), санитетско одељење, муницијону колону (за пешачку и артиљеријску резервну муницију) и трен (профијант и фуражне колоне дего коња, лазарети, мостови трен, пољске пекарнице).

б. Француске војске.

Француска војска у почетку није била подељена у армије, него само у корпусе (8 корова са резервама артиљеријском, коњичком и инџинирском).

Десно крило образовао је I кор (Мак-Махон) са VII кором. Центрум II са III и V кором,

А IV кор био је лево крило.

Корови су се састојали из 2 или 3 пешачке дивизије (последњи су за маршале), са по 3 батерије (1 митраљеска) и четом инџинира и једне коњичке дивизије. Осим тога корпус је имао за резерву по 6 до 8 батерија и по 1 до 2 чете пионара осем осталих ситних делова.

И у овоме види се превага немачке војске, јер је она подељена у мање масе, које су свака за се самосталније и покретљивије од француске, где сви корови зависе од једне управе, без икакве самосталности.

VI. Операцијони планови.

а. *Француза.*

Наполеон је знао да је слабији од уједињене Немачке, па је ишао на то, да одмах у почетку рата јужну Немачку одвоји од северне, или бар да је неутралише.

Ово је мислио да постигне предузетом иницијативом одмах у почетку рата.

Упадом у јужну Немачку рачунао је, да ће је од северне одвојити, а тим успехом мислио је да ће добити садејство Аустрије и Италије. Усамљену Пруску држао је да ће тући сретством хитрих операција, да јој на сусрет иде, јер би снаге приближно равне биле.

Да ово постигне Наполеон је решио: да се код Меца концентрира 150.000, код Штрасбурга 100.000, у Шалону 50.000. Затим војска од Меца да оде Штрасбургу, и на челу од 250 хиљада војника да пређе Рајну код Максау, да натера јужну Немачку на неутралност, па да Прусима на сусрет иде. Међу тим Канробер са 50.000 у Шалону образовао би резерву и чувао повратну пругу.

Овај је план и према географском, политичком и стратегијском положају Француске и Немачке од свију других, најугоднији био, јер је најбоље положеној цељи водио. Што се ни у колико није остварио, узрок је једино и највише организација и спрема њихове војске. Само би, по моме мњењу, још корисније било, да је концентрација веће снаге наређена била у троуглу Бич, Висембург, Штрасбург, а не код Меца. Једно зато, што је ближе офанзивном објекту,

па је мање припремних кретања; а друго, што утврђени Мецки логор са резервом довољно заклања повратну пругу.

Сви други правци, више или мање, били би погрешни, а ево зашто.

Преко *Белфора* била би главна офанзива или само диверзија, није корисна што је много дужа, па више времена потребује, фронт би био јако протегнут, па лако прекиду изложен, као што се и сада догодило.

Преко *Белгије* је већа опасност да се не дигне и њена војска осем случаја коалиције, а према концентрацији Немачке војске (Баварски Пфалц) излаже се бок и повратна је пруга у опасности да се одсече и на море баци.

И преко *Луксенбурга* није бољи правац, јер се оставља немачка сила у боку, повратна је пруга у опасности а удара се на путу, на градове рајнске: Келн, Кобленц, Мајнц.

(Свршиће се.)

Јов. Мишковић.

ПРИЛОЗИ ЗА ПОЗНАВАЊЕ ДАЛМАЦИЈЕ

(Свршетак.)

Сувоземни Далматинац, од природе је створен за храброга војника [1]); Островљани и Бокељи су одважни морепловци. [2])

На овоме реду, важно ће бити чути ријеч поведену године 1874 у славјанском општеству у Петрограду А. С. Гудиловића о нашој браћи Бокељима и Далматинцима, и ево што он рече: „*Срби Јадранскога приморја рачунају се као најбољи мрнари цијеле Јевропе. Бокешки капетани (из Боке Которске) запосједају својим и туђим бродовима по свима морима обију свјетскијех полосина. Пошљедња експедиција аустријска на сјеверни полу , која је открила тамо нову земљу* Franz-Josephs-Land, *била је састављена готово из самијех далматинскијех и Кварнерскијех Срба. Тамо су они још једном доказали свијету своју способност да могу сносити сваки климат, као и одважност на сваку опасност.*

[1]) О овоме, као и у опште види о нашој браћи Далматинцима, Бокељима, Херцеговцима и Црногорцима «Отаџбину» за Јул 1875 стр. 430, 431 па и даље опширно; «Отаџбину» за Август исте године стр. 526, чега ћемо се на своме мјесту дотаћи.

2) В. цит. Магазин 1838 стр. 43.

Славјанским морнарима највише су били обвезани Мљеци за своју силу и славу своје флоте. Они су спасли част аустријске заставе под Висом (Lissa) *1866 године.*"

Овај народ кога овако достојно писац наведени описује, под владом Мљетачком лежао је у тами; јер нигдје не бјеше јавнијех школа, а оно што би се по градовима учило, учише дјецу приватно свештеници. Народ овако сам себи остављен, чамио је дуго вријеме; али не бјеше у своме јунаштву клонуо, ког смо видјели, да је на двоје подјељен, те нам је сад говорити о островљанима (за посмјех бодули звати) [3], а особито о онима, који на островима Задарскијем и Шибенскијем живе, о којима се управо може двоумити да су Срби, јер језик којим говоре, веома се разликује од онога који се говори у Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори, сувоземној Далмацији, Славонији итд. Тако, у њих се чује у род. множ. црљеник, пасов, јазик, јасти гради сином (грядисѢмо) итд. Или да нису они стари српски језик о коме се филолози толико препиру, задржали?! (Tantas componere lites!) [4]

Прегледавши Далмацију питањима која смо навели и нашли за потребно навести по задаћи коју смо си задали, нама се обратити ако ће и часком на прошлост Далмације, те ћемо је прегледати у оној слици у којој је, а тим самим оцјенити хвале достојну трудбу г. Јанковића као што смо рекли, којом нас је упознао и дао нам повода и згодне прилике да се још боље упознамо са овако важном земљом, као што је наша Далмација, наша браћа Бокељи и Далматинци, о којима ћемо на своме мјесту а даље мало проговорити.

Дакле, у колико нам је из историје познато, први становници источно-јадранске обале и оближњијех земаља, бијаху славни Илири. [5] Њихово аријско-јевропејско прочеђење бездвојбено је. Али још није ријешено питање односно њиховога одношаја према Словенима. Многи истраживаоци старе повјестнице, цијене, да су били стари Илири словенске крви и најодличније те најуспешније кушао је то мњење бранити славни П. J. Шафарик, највјештији познаватељ старина славенскијех, у своме изврсном дјелу „Старожитности славенске."

3) В. цит. Магазин 1838 стр. 42.

4) Види исти Магазин стр. 42. Ово сравни са Историјом српске књижевности г. Новаковића од стр. 125 до 153 у опширности, а односно види стр 146 до 147.

5) Сравни «Отаџбину» за Август 1875 стр. 526; Program c. kr. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru од 15 до 27 стране у опширности о Илирима и њин историји.

Тај оштроумни историк ослања се особито на етимологичку сличност мјестнијех и властитијех назива, које нам је повјест сачувала о чистијем старијем Илирима. И заиста морамо рећи, да сличност дотичнијех имена са словенскијем изненађива нас, како нам свједоче многа имена. Ипак показују многе околности на велику сличност старе илирштине са словенштином. Велеважно је, да су се Илири свуда тако лако спојили са касније дошлијем Словенима, те се у њи без трага претопили. Тако можемо ово питање још вазда отвореним држати.[6]

Дакле, Илири су први и прави становници наше Далмације о којима г. Јанковић вели: Ми нећемо да се овдје упуштамо у истраживање, да ли су баш Словени или стари Илири (Албанци или Скипетари) праобитаоци ове земље. Доста то да се зна, да је још прије 6 стољећа Словена било у Далмацији. Али они прије велике сеобе Хрвата и Срба (између 634 и 638 по Хр.) нису имали још никаква државна устројства,[7] што је права истина. Ипак, ова земља важна и значајна бјеше увјек: јер по своме положају, по својој трговини, она је у цијелој царевини аустријској најважнији крај, а по нарави, обдарена је прекраснијем пристаништама и лукама, а права је и наравна свеза између истока и запада, између Италије, Грчке и Турске, а мораће у њу кад тад стицати се трговина из Мађарске и Хрватске, чим се замишља жељезничка пруга повући од славнога Дубровника до Сарајева. Што се тиче далеке давнине наша је дична Далмација позната као мајка највјештијех морнара, као мајсторица најљепшијех бродова, што је стари свијет виђао, као колијевка славе и јунаштва,[8] као крваво позориште онога многогодишњега рата између римскога насиља и старе илирске слободе[9]. И тако, можемо и готови смо рећи, да је данашња краљевина Далмација једна мала чест онога неизмјерног простора земље, на којој је силни и моћни народ Илира у старо вријеме обитавао.[10] Но са свим тим, бјеше ово премда мало кра-

6) В. цит. Program стр. 15.

7) В. «Отаџбину» за Август 1875 стр. 526.

8) О јунаштву једном је говорено гдје оно бјеше ријеч од 1866 године, у којој је очувата част аустријске заставе под Висом.

9) В. Магазин 1852—53 год. стр. 9 и 10, а у опширности пространу историју Далмације па и у Магазинима за овим и другијем годинама.

10) Народ Илирски, по мњењу далматинскијех списатеља постане из смјесе пражитеља Илира с италичкијема и позније дошавшијем Сенонскијем Галима од којијех и град Сењ своје име носи. Sit honor antiquitati ... et fabulis quoque. Plin. в. Магазин 1838 стр. 53. под примједбом.

љество снаге Илирске силе и њиховога преко више земља раширенога господства. У њему се обично налазила столица најмоћнијех илирскијех краљева, њихови житељи бијеше особито они, који с македонским краљевима водише најжешће ратове, отимајући се за самовлађе на југо-истоку Јевропе. Истина је, да су доцније Илири около 355 год. пре Р. Х. хитром Македонском Филипу морали се покоравати, но за кратко вријеме; јер тек што велики Александар на раскопаном истоку отвори очи, а оно одмах и наши Илири под својијем краљем Плератом снажно на Македоњане устану, те се од њих са свим отму, подигнувши ново независно краљевство, које се под краљем Окруном од Панонију до ријеке Таљаменто, и од граница Дарданскијех (Monte Scodra) до Епира распростирало, закључавајући у себи још многе острове у Јадранскеме мору. Нашљедница Окрунова краљица Теука [11], усудила се борити се с моћнијем Римљанима. Ови, у дугој борби могоше Далматинце под својим краљем Генцијем са свим себи покорити. У ово вријеме спада почетак далматинског имена, које тврде писци, да доби своје име Далмација од Дувна, у старо доба званог Dalmini Dalminis, или Delminio, па и републике. У општој слутњи, у којој се краљевство Генцијево због нападања Римљана на ову земљу налазило, житељи између ријеке Неретве и Неста назову се општијем именом Далматини (као што смо навели од града (Delminium Дувно), те подигну житељство, које имађаше своју столицу у томе граду. У мало вријемена, ови републиканци илирски, срећнији војнама, које су с оближним народима имали, рашире на далеко своје нове границе републике. Но, смјела њихова предузећа на Промону [12] град Либурније, савезника Римљана, који после дуге опсаде освоје, навуку им гњев великога Цезара, о коме онако оштро при том достојанствено пјева наш дични пјесник и књижевник Ј. Сундечић у „Slovincu" [13]. Војска, коју овај против Илира посла у Далмацију, буде од њих на више мјеста разбијена. [14] — Цезар оста неосвећен. Августо мораде ову љагу с имена

11) Lat. Teutae, Teuta, те по некима Теута и Тајта, 227—220 год. пр. Христова живила у Живту, одкуд је овога име, у Доброти и у Рисну, гдје је и умрла В. Memorie Storiche sulle Bocche di Cattaro стр. 31.

12) Данас Промина.

13) Број 22 од 1880 год. стр. 435.

14) Витиније бијеше предводитељ Римљана у овијем биткама с Далматинцима. Циперон, главни пријатељ Витинија, чувши за пораз сьога пријатеља (у писму му) проклиње Далматинце, е му друга и пријатеља, избише. «Dalmatis Dii male faciant, quod molesti tibi fuere.«

римскога отрти. С великом војском он дође лично под град Промону, који данас не постоји до оно села придружепијех граду (вароши) Дринишу, гдје се двије непријатељске војске побију. Ту Далматинци покажу велико јунаштво, но најпосле морадну сили римској подлећи; они буду принуђени Римљанима Промону предати и данак с Цезарем уговорити, па га и у напредак плаћати. Поразом дакле пошљедњим Далматинаца, цијели Илирик дође под власт томожнога у оно доба самодршца. И тако, под господством овијех господара Римљана, остане Далмација као и пре при Илирику (Illiria barbara). А пошто се римско царство подијели, Далмација припадне Византијскоме царству, но навалившн у VII столећу на њу Авари, они са свим протерају Грке из Далмације, те цвијетајуће њене градове сравне са земљом. Један је Задар својом храброшћу житеља од коначнога разрушена могао избјећи. После Авара у истоме стању дођу у Далмацију Хрвати, који у унутрашњости земље (јер Jadera Tragurium Spalatum, Rasium састављаху део Далмације Римске Dalmatia Romana) оснују оно 640 год. после рођ. Христа седам тако званих покољења словенскијех, те раздијелише земљу на жупаније, које су по већој части до данашнијех вријемена заостале.

Под Карлом великим, дође Далмација за кратко вријеме под власт овога силнога цара, и Задар, премда га Франки не могоше освојити, својевољно пошаље 806 год. посланике у Ахен те се покори цару. Но тек што се флота грчкијех царева указа у Јадранскоме мору, одмах се и Далмација под власт својијех старијех господара поврати. Но владаоци Византије не бјеше у стању земљу одржати, нити је противу нападања Хрвата бранити, због шта се Далматинци прогласе слободним и независним.

Међутим, док је ова независност трајала, земља бјеше на многе мале државице раздијељена, које свега једнога происхођења немогаше сједињати. Неки (особито Задрани) зовну у помоћ Млечиће, који у сукобу противу Срба и Хрвата, којом приликом Дужд њихов Петар Кандијан буде убијен, ово покровитељство над Далмацијом плате скупо. Тек Кандијанов нашљедник Орзеол VI. пошто словенске народе сасвим побије, прими од приморске Далмације (Dalmatia admare) Ерцошку титулу, у коме достојанству позније од Византијских царева буде утврђен.

Затим, кад се Француски намјесници у суседнијем сјевернијем покрајинама од Талијанскога краљевства учине независни, Петар Крешимир год. 1052 први се далматинским краљем про-

гласи а нашљедник његов Звонимир буде од папе 1076 год. за краља вјенчат. После овога завлада краљевством његов шура Владислав краљ Маџарски, но морски градови остану вјерни Мљечићима, а под владом Стевана Немање, Стевана Дечанског, силног цара Душана и другијех српскијех владаоца, Далмација би отимата од њих и наше браће Срба [15] кроз готово за 300 година [16] док год. 1358 Млечићи своја права на Далмацију Лудовику краљу Маџарскоме са свим не уступише, које у Туринском миру (год. 1381) би потврђено. Но Маџари мало се овијем користише; јер најближи сусјед Далмације Стеван Твртко краљ Босански, добивши велики уплив у Далмацији, године 1390 освоји Сплет, Шибеник, Трогир и многа друга мјеста осим Задра; но његов нашљедник Стеван Дабиша морске градове опет Маџарима поврати. Овим његовим поступком исти градови буду задовољни, но се сви скупа противнику Сигизмунда, Владиславу краљу Неапољском год. 1401 покоре. Њих је Сигизмундо до мало опет својој власти покорио (осим Задра, који постојано при Владиславу остане), но опет после тога сву Далмацију Мљечићима (год. 1433) за 145.000 дуката уступи. При републици С. Марка остане краљевина Далмација до 1797 године, у које вријеме, по снази Кампоформијског мира припадне Аустрији. [17] —

Ето, то је кратка слика наше дичне Далмације, о којој је писао и изнио његин опис са војничкога гледишта г. капетан Мла-

15) Срби, осим другијех мјеста, имађаху у Далмацији у својијем рукама градове (вароши) Скрадин и Клис, као што Caroheus apud Licium de regno Dalmatiae et Croatiae p. 230, овијем ријечима свједочи: Tu mandato M. Giacom Dalfino al Re di Rascia per haver li castelli di Scardona, Clissa centitoro borgli potendo promettere lire 100.000 de picoli, overo per Clissa lire 60.000 e per Scardona 40.000. В. магазин 1838 стр. 58 под примједбом.

16) Види важне документе о Стевану првовјенчаном сину Стевана Немање у Цит. Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro стр. 68 до 69 и т. д. двије привилегије дате Которанима Радосавом краљем српским, једну краљице Јелене која овако гласи: «Пише краљевство ми, да је видено свакому, створи милост краљевства ми Которскијем више Котора, што изобрјете краљевствоми земље почамши од Мурла право на Пестинград, од Пестинграда на Крстац, од Крстца како грэде уходја у Звјеронак, и како тече оток Зјеронакии у Запечно у мокру Плочу дољу поље которском и гора заторска да тко им уљезе у то брдо без њих воље, или пасти, или тежати, да плати краљевствуми пет сот перпер, и да узима..... краљевствами, и глоба за то јему за што дође шест (3) динар, и печат динар, послух динар, рука 2 динара и тко сије потвори од мојијех да је проклет, а такови да приме гњев и казањ од краљевствујуштаго, и да плати краљевствуми пет сот перпер, и да стоју у каштели по један редом».

17). Цит. Магазин 1838 стр. 53 до 59 у опширности.

ден Јанковић, и то оне Далмације, која преживи разне згоде и незгоде, а особито под Турцима, владом Млетачком, Французима, Шпањолцима и другијем горијем владама, од којијех неке више, а неке мање, али готово све понешто више зла него добра овој земљи учинише, те како се разни народи мјењаше, тако се и срећа ове земље мијењала. У старо вријеме Обри су све што је бољег било поарали, а у новије вријеме за њима Млечићи, а за овима Французи, те што не учини један, оно је учинио други господар, као бјеше Млечићи, који уништише гору, бајаги да ајдуке потру, некадашње заточнике народне слободе. Овај пусти господар све је горе исјекао да се обогати, да тим себи морску силу ојача, а народ његовом муком закоље и задави. Свака срећа тад је народу престала, а наступила му невоља [18], кад су Млечићи дошли у ову земљу, јер кад дођоше у Далмацију као пријатељи да помогну онима који су их звали, онда извратише наопако своју опаклију те заборавише и порекоше сва обећања а почеше господарити као у својој кући, намјестише на сва главнија мјеста само своје Млечиће и по гдје кога привр-женика; сву корист обратише у свој тоболац, те тим вјероломним поступком омрзнуше свима, и градови зажелише да их се ослободе. Најпрви Задар устаде на оружје, протера тако званог млетачког ректора, који бјеше прва глава у граду, позове у помоћ своју браћу, те заједно потуку Млетачку војску по сата на запад од Задра 1190 год. [19] као и многијех другијех пута, као што су и Турцима чинили на и сви Далматинци, те земљу своју од њих очистили, као што нам о том онако дивно прича неумрли Качић у својијем пјесмама.

Дуго вријеме млетачка република жараше и паљаше по Далмацији, док и њој Французи главе не дођоше, а мало по мало опет и њима Аустрија. Дакле, можемо у цјелини једне ријечи рећи, да је трудно животарио наш народ, па након тешкога мучења, након свагдашњег туђег наметања, ко се неби надао да већ једном осване боље доба овој покрајини; којој од срца би желио још бољу будућност уједињењем са својијем милим посестрама [20], како би још снажнија и моћнија постала, но што је данас дична и поносна.

И тако, ево ово је — као што и пре рекосмо — слика Далмације у најкраћем опсегу, о којој се онако похвално трудно г·

18) В. Србадију, илустровани лист за забаву и поуку, св. 5 стр. 115.

19) В. Магазин за 1852 и 1853 дод. стр. 21 и 22.

20) В. цит. Србадију св. 5 стр· 115 у опширности.

Јанковић изнијети је у неколикијем војничкијем цртама, које су заслужне да их сваки брат Србин најпомњивије прочита, а највише сваки брат Далматинац, како би се што боље могао упознати са овако знаменитом покрајином, као што је кршна, питома и јуначна Далмација наша.

1881

Јован Шарић.

КЊИЖЕВНОСТ

Слободарка, трагедија у пет радња, написао Манојло Ђорђевић-Призренац, — Наградила „Матица Српска" са 300 фор. а. вр. из Накиног фонда. — Нови Сад 1881 год.

Кад бацимо поглед на природни ток развијћа поезије у свију народа опазићемо одмах, да се драма појављује на врхунцу њеном. Најглавнији узрок овој појави у томе је, што као први предуслов за развитак драмске вештине мора претходити свестрано развијен живот друштвени. Велике нације западне Европе, развијајући се за хиљаду година, спремиле су модерној драми европској подесна терена за успевање. Брзи, бурни покрет друштва њихова у напред, нагло истицање и измењивање савршених идеја, преплитање великих догађаја од замашних последица — сва та грчевита ухитреност и заплет даје обичне грађе драми, садржавајући већ у себи све што је нужно за радњу и заплет њен

Но у колико велика модерна друштва обилују том грађом драмском, у толико наше народно друштво, које тек почиње да живи својим самосталним животом, које тек сад предузима прве несигурне кораке у напред, не може ни дати савременој драми нашој никаква извора, на коме би се она напајала.

Ето то је узрок, што се драмски песници наши осећају просто принуђени, да се баце натраг у прошлост тражећи извора драмама својим у оним бурним догађајима, који су потресали живот народни и изазивали у њему неки грозничави покрет, који се увек јавља као предзнак оних великих судбоносних момената, што тако живо утичу на живот и идеје народне.

Па и „Слободарка“ Призренчева, као год пре ње драме и трагедије Стеријине, Суботићеве, Јакшићеве итд., и после ње „Вукашин“ Илијћев и „Абоговић“ Ђорђев, црпела је грађу своју из таквих судбоносних момената у прошлости нашој. Она узима за предмет радње своје онај исти значајан догађај у историји нашој, који је бесамртни Његуш онако дивно опевао у свом „Горском Вијенцу“. Главна ствар у њој, око које се сплиће сва радња знатнијих особа њених, ослобођење је владике Данила, човека пуног значаја у историји нашој. И баш према овоме, па било у самој основи драме у свему историјске истине или не, моје би мишљење било, да се „Слободарка“ мора уврстити у ред историјских драма, јер она носи на себи чисто историјски карактер, па и ако писац и ручно напомиње, да није историјску трагедију писао, но да је само радњу ради јаче ефектности груписао око једне тако значајне историјске особе.

Упуштајући се у преглед ове трагедије, да се уставимо пре свега на самој основној идеји њеној, и да видимо, да ли је она у облику, у ком је схваћена, подесна да одговори практичној сврси саме драме, да нам изнесе узор жескиња на видик; а затим да ли је према тој основи главна особа ове драме у стању да одговори захтевима трагичне јунакиње.

Сматрајући да у „Слободарци“ изнесе матерама за пример карактер женски пун пожртвовања за општу ствар народну, писац покушава да створи, како сам вели, карактер жене-човека. Но сматрајући да би било и сувише идеално давати женској улогу вође народног, упућује он на сопствене личне жртве за мисао или идеју. Па тражећи оправдана узрока појави таквих женских карактера, писац са свим умесно баца радњу у доба кризе народне, у доба, кад јунаци изнурени предугом борбом заборављају на јуначки понос свој, нудећи место мишица свијих новчани откуп да владику спасу.

По у колико према свем овом не би се имало никакве замерке да учини самој појави жене-јунакиње, нити би јој се, сећајући се Орлеанке, могла стварна могућност оспорити; у толико више мора се пребацити начину, како је писац схватио саму ту идеју пожртвовања женског. Јунакиња Стоіна, коју песник као оно Орлеанку овако црта у почетку драме:

У хајдука мало је на броју
Који би јој стајали на равно,
С јатаганом, танким џевердаром,
Лаким скоком, соколовим оком,

нема никаква друга начина да помогне ојађеном роду своме, но принoсећи светињу женске части своје на олтар слободе. Нека ми се не замери што ћу на овом месту отворено да изречем своје мишљење, да би овакова жртва оскврнила светињу идеје, којој се принаша.

Машајући се оваковe грађе, писац је сам увидео, каквом се великом ризику излаже. Читав предговор свој ка овој драми посветио је он једино правдању, како је имало места изабрати овакову идеју, наврћући на своју корист и ону изреку Халкову: „Да ћемо тек онда постати народ кад будемо имали ваљане матере“; и сводећи на једно радњу јунакиње драме своје са историјском радњом султанке Милеве и Ђурђеве Маре, и ако зато баш никаква основа нема. Јер ако би тражили сличност међ њима, нашли би само на једну заједничку околност, да све три проводе у харему дане своје, док о самосталним побудама Милевиним и Мариним да тамо доспу, ни речи бити не може.

Но сматрајући и у опште, да оваковe жртве, па ма какове њима побуде биле, ни уком случају нису подесне, да се у драми на углед износе, нити су у стању да ефекат трагичности произведу, чини ми се да су оне просто неумесне, кад се хоће да наметну чедној ћерци Горе-Црне. — Не, Стојни Црногорци боље доликује оно мушко руво, што га на се меће, но жртве на које се доцније одважава. Онакове мисли, као што јој писац натура, њој не доликују. Положај женскиња у патријархалном животу особито тог дела народа нашег и сувише је стешњен, границе у спољњем животу и сувише уско повучене, да би се у смиреној ћери његовој такове идеје могле и залећи. Црна Гора не храни ћери своје, да јој оне женском чашћу слободу откупљују. Но ово не искључује пример женског пожртвовање. Женскиње може њиме утицати, али у томе не сме никад тако далеко отићи да жртвом својом удари читавом племену своме жиг срамоте на чело. Да се најблаже изразим, „Слободарка“ би могла дати рђава појма о народним врлинама Црногораца.

Па и сам писац нема куражи, да карактер Стојнин доследно замисли својој до краја изведе. Страшећи се своје рођене идеје он у невреме трза натраг, што у неколико смешно изгледа. Тако би он рад био да у харему очува невиност Стојнину, правдајући је, е је мисао њена, да само превари Арслана, па да се пре убије, но што му преда част своју. Ово није ништа него отворено ударање у натраг. Стојна се устеже од одсудног корака, премда од тог једино зависи спас владичин, рад ког се она и жртвује те долази у харем. Сва ова двоумица и устезање, јасно се огледа у овом монологу Стојнином:

Он не хте ријеч испунит своју,
Докле му не дам жељену љубав,
А ја му недам! морим га кињим,
Ласкајућ' срцу да се занесе;
Па када мисли да дође рају,
Са моћном речју вратим га земљи,
Да љубав права искреност тражи —
Љубављу правом да се наслади.
И он умукне, па оде сетан,
Да опет дође са надом желан.

Карактер Стојнин иначе светли својим жарким патриотизмом, који гуши не само све врлине, но и све осећаје њене. За домовину Стојна прегорева своју љубав према Јанку, јер:

Љубав срца мила је и драга,
Али од ње много је светија
Узвишена љубав отаџбине,
Жртва за њу дужност је, врлина.

Тај прекомерни патриотизам улива јој нештедну мржњу према свему, што је на сметњи народу њеном. Она из дубине душе мрзи Арслана као свог најљућег злотвора и ако је он тако племенит према њој, угађајући јој и попуштајући у свему.

Но сви ови екстреми у карактеру Стојнином природна су последица основне идеје драмине. Да би бар колико толико више главна јунакиња одговорила идеји драме, и да би радња њена у склад дошла са самом њеном природом, морао је писац створити овакав карактер заслепљен једном једином идејом, једним једином осећајем — страсном љубављу и пожртвовањем домовинским.

Од осталих карактера привлаче у неколико пажње на се Јанко, Мркојевић и Арслан.

Јанкова радња, крај свег значаја свога, не пада тако у очи с тога, што се губи и према Стојни, чији је он само вечити трабант. По одласку њеном у харем опет се сва радња око ње креће, док се за Јанка не чује ништа све до извршеног напада на Жабљак, све баш и ако је он главни отпор тог напада, који уједно садржава у себи катастрофу драмину, но ово у осталом није толико замерка.

Мркојевић и ако игра у драми споредннју улогу од Јанкове, привлачи пажњу на се трагичношћу својом и племенитошћу осећаја својих.

У Арслану се огледа нека смеса урођене племенитости и свирепства турског. Но ипак кроз читаву драму излазе готово непре-

стано на видик добре стране и врлине његове. Да ли је намера пишчева била или не да овако испадне, не знам. Али тек по саму силу ефеката драмских далеко би боље било, да није тако учињено. Овако Арсланова судба одвлачи више но што би требало пажњу на се, а тиме слаби јако ефекат, који се хоће да произведе представљањем насиља турског.

У радњи драмској постоји у „Слободарци" јединство и доста јака концентричност. Епизодни догађаји груписани су доста добро око главне теме драмине, приносећи сваки са своје стране основној идеји и замисли њеној. Све готово има у њој свог опредељаја, тако да се не може с разлогом тврдити да је излишно, и да је некорисно утрпано. Тако је н. пр. врло згодна епизода са Бранком и Луцијом, која је задаћу имала, да изнесе у ком правцу иде радња Стојнина и какову улогу игра она у харему Арслановом, и која сем тога приноси истина више случајно, да се радња главне јунакиње уплете у катастрофу драмину.

Но ипак сва ова драма носи у неколико епски тип на себи, па ма да је особито у првим чиновима, израђивана с највећом пажњом по правилама теоријским. Та слаба страна нарочито се огледа у извођењу заплета драмског. Врхунац његов. одлазак Стојнин у харем, пао је са свим по правилу на свршетку III-ег чина Али ранијим навештавањем још у I-ом чину, и испрекиданим растењем и опадањем губи он много од овог значаја и интереса, а сем тога је тако продужен и даље, кроз читав IV ти чин, да чисто стапа у себи перипетију, која се после некако на брзу руку развија.

Али излагање карактера и мотивација радње у првом и другом чину испала је добро. Нарочито у овом последњем врло су лепо развијени главарски раздори и престављена она њихова црна саможивост и дерање на своју страну, које је ојађеној нашој земљи ускоравало вазда пропаст у тешким приликама, кад је о концу висила судбина народа.

Техничка израда драме доста је добра. Као што већ поменух рађена је она по правилама естетичним. Само трохејски стих, којим је драма писана, није никако подесан за њу. Тешки и свечани јамби далеко су живљи израз радње драмске, истина само да су они према духу српског језика и тежи.

На језик би требало да је писац обратио већу пажњу; јер се у „Слободарци" налази врло много погрешака ортографских, а доста и граматичних, нарочито противу јужног дијалекта. Сем тога су по некад употребљаване и речи, које су са свим избачене из употребе.

Према свему овом види се, да „Слободарка“, крај многих и то доста замашних недостатака својих, има и добрих страна, које је препоручују. Но она заслужује веће пажње и ради тога, што се јавља по оној подугачкој зачамалости у последњим годинама, као прва на реду у низу драмских производа који потичу из кола млађих снага наших. Ово тим више и с тога наглашавам, што се и Призренац по раду свом мора у њихов број уврстити.

Но имајући све ово на уму, ипак је моје скромно мишљење, да „Слободарка“ није заслужила, просто да речем, онакве комплименте, какве су јој критичари Матице Српске дали.

Београд, маја 1881 год.

М. Ђ. Миловановић.

БИБЛИОГРАФИЈА

Бабамиљић Никола, Хајдук и окружни начелник. Београд, штампарија задруге штампарских радника 1881. 16-на. стр. 52.

Име пишчево је на крају књиге.

В(шетечка) Ф., Наша железница, с погледом на закључени уговор са генералном Унином (L' Union Generale) од — —. Београд. Штампарија задруге штампарских радника. 1881. — «Порота» 1881., бр., 9., стр. 144.

— —. Како треба да градимо нашу железницу у сравњењу према закљученом уговору са генералном унином. Од — —. Београд 1881. — «Порота» 1881, бр. 8,. стр, 127.

Живановић Жив., Око у животиња. Од — —. Отштампано из «Просветног Гласника». Београд, у државној штампарији 1881 8-на, 1 л., стр. 60., 2. л.

Железница, Српска, Истинска реч упућена на сваког српског родољуба. II. Београд Штампарија задруге штампарских радника. 1881 8-на, стр. 8

Задаци, писмени, за професорске кандидате за израду код куће. 8-на стр. 12., 2. л.

Без нарочитог насловног листа. Издало министарство просвете и црквених послова, а штампано у државној штампарији у Београду.

Zakon o zadrugah za hrvatsko-slavonsku krajinu. U Zagrebu 1881. Izdala knjižara Mučnjak i Senftleben. — «Vienac« 1881., бр. 20., стр. 320.

Закон о судијама. Београд, држ. штамп. 1881. — «Порота» 1881.. бр. 8., стр. 127.

МАТИ И СИН

(*Уза слику Њ. В. Књагиње и Њ. Св. Књажевића престолонаследника.*)

Шта је мило прамалеће
Којим небо земљу благосиље? —
Мирисаво које цвеће,
Која песма, срећа, које миље
Спрам онога може стати,
Већи узор испричати,
Већим сјајем засијати,
Спрам онога једног, када мати
Поред чеда
Пуна срца с њиме разговара,
Цео свет у њему гледа,
Свет од нада, свет од среће, чара.

Па га грли мајка, љуби,
Љубављу га, сина свему учи:
Да с' у свету не изгуби,
Зло од добра да зна да разлучи.
Нигде с' таки чар не крије,
Да с' у млађан дух упије, —
Нема речи дивотније,
Умилније, нит' има мудрије
Од љубави
Што је милом чеду тако мати
С првим дахом жића јави;
Њом га учи цео свет познати.

Срећна јесте мати свака
Кад овако милу чеду збори,
Наука је мудра така,
Јер му књигу познања отвори.
Ал' колико лепша, већа,
Дивотнија од пролећа,
И од зоре и од цвећа
Нада сваком стоји она срећа:
Када мати
У свом чеду гледа народ цео;
Њену срећу када прати
Срећа, што је народ сав желео.

Очи свију гледе тамо;
У њ су наду сваку заложили,
Ту се њима смени само
Сунце, што су преци помрачили.
Гледа народ мајку милу,
Гледа чедо њој на крилу,
Па се нада лепој слави;
Јарком сунцу што га поноћ зави,
Да се јави,
И да Срба никад не остави.
А чедо ће мило мати
Вазда само 'вако световати:

«Расти чедо, надо моја,
Узданицо рода витешкога.
Спремиће те мајка твоја,
Спремиће те сина поноснога;
Јунаком те начинити.
Сабљом ће те украсити
Ти ћеш дика роду бити.
Косово ћеш осветити:
Слава стара,
Сунце јарко Србу да засине,
Сунце славе Душан-цара
С тобом сине.»

Н. Ђ. Ђорић.

МАТИ И СИН ОД СРБИЈЕ

(Уза приложену слику Њ. В. и Њ. Св.)

* * *

И грокћу пушке, и трeште топи,
И крвца врела потоком лопи,
Кроз поља тутњи страхотан звек;
И бој се бије, небо се ломи,
Севају муње, крше се громи,
Убојне трубе ори се јек!
И јунак пада од силних рана,
По сред разбоја, посред мејдана,
Кроз бојну вреву загрме глас:
«На јуриш браћо! На јуриш роде!
«Ето нам славе! Ето слободе!
«И нам је једном васкрс'о спас!«.... — — — — —
А у том добу детенце мало,
Бела је света тек угледало;
Нејако дете к'о росни цвет!
Ручице обле пружило горе,
Машући њима поздравља дворе,
Поздравља сунце, поздравља свет!
А мајка сретна пуна је миља!
Пуна блаженства, пуна босиља,
Детенце грли, свој бео крин;
Па му заносно љуби очице,
Љуби ланита; љуби ручице....... — — — — — —
Јер то је дете Србије син!!......

*
* *

И преста битка !.....

С љутог мејдана

Носе јунаке препуне рана ;
Носе синове рода српскога,
Рода тврдога и јуначкога ;
Крвцу су своју за народ лили,
И поштено се с душманом били,
Па сад им треба **видати** ране !......
За тешке дане, друге мејдане !.........

А ко је оно што тамо шета,
Између јунака између кревета ?
Као анђео љубави, мира,
На крилма лаким од миомира,
Око јунака лебди облеће,
На бледа лица тијано слеће,
Утире сузе, стишава груди,
Немо и тихо да не пробуди,
Јунаке кршне соколе чиле,
Војнике српске драге и миле ?.........

А ко је оно што децу јадну,
Мучену, тужну, жедну и гладну,
И самохрану без родитеља,
Без ранитеља, без бранитеља,
Ка себи прима пуна нежности,
Пуна скромности, пуна благости,
И деци јадној к'о мајка права,
С дивном љубављу све удешава ?..........
А ко је оно што диже школе ?
Што гради цркве да с' богу моле ?
Што децу учи дивној врлини:
Поштењу, раду, правој истини ?
Што сиротању неда да падне ?
Што лечи болне ? Помаже јадне ?

Што је свачији анђ'о хранитељ?
Што је свакоме прави родитељ?
Ој! ко је? ко је?
Лако је знати:
То је, браћо, од Србије мати!...... — — — —

* * *

Светла Госпођо!

Пред сјајним лицем **Прве Српкиње**;
Пред лицем пуним скромне Светиње!
Захвални Србин диже олтар! —
Из чистог срца бистрог кристала,
Жубори Богу топла захвала,
Што нам је **Тебе** дао на дар!
Да нам залечиш дубоке ране;
Да дочекамо сјајане дане;
Па да се свуда захори пир;
Да се одмори од трудног рада,
Наша колевка Србија млада,
Кад гране сунце. кад сазре мир!......
Дотле нам чувај Дичнога Сина,
Светлог потомка чистог Србина,
На дику **Твоју** и свију нас;
Нек прими благост срдашца **Твога,**
А храброст, славу **Бабајка свога,**
Па ће нам скоро сијнути спас!.......

30 Маја 1881.

Драгомир Брзак.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА

VII.

Дипломатске комбинације намењене да предупреде догађаје од 1866. — Пад Кнеза Кузе. — Тегобе и опасности за Румунију. — Конференција у Паризу. — Покушаји Србије да се њоме користи. — Преписка и мемоари о градском питању. — Разлаз париске конференције. — Избор принца Карла Хоенцолерна за Кнеза Румунског. — Тегобе, признање. — Нова струја у Румунији противна заједници са Србијом.

Ми се примичемо знаменитим догађајима, који су се извршили у 1866 години.

Живећи у вишим регијама, птице обично опажају пре него ми доле, олују, која се издалека ваља, па се виде у неком журном кретању. И дипломатија, по своме положају, пре осети кад се хоће јачи догађаји да развију, па се журно баца у покрет са својим комбинацијама, да догађаје одврати, или бар да их у последицама њиховим ублажи. Ретко јој то кад испада за руком пре свршених дела, али никад неочајавајући, она се на своје комбинације враћа опет кад се точак догађаја окрене.

И ми стојимо пред таквим покушајима.

На измаку 1865. беше се већ јако развио антагонизам између Прајске и Аустрије у Франкфурту због немачког питања у опште, а полабских војводина

Шлезвига и Холштајна, на по се. Француска и Италија тражаху комбинацију, којом би могле. Италији у корист, расправити Млетачко питање.

Румунске кнежевине бејаху полазна тачка, са које дипломатија мишљаше, да може да измири потребе ових разних држава. По њеној комбинацији, Аустрија би добила новчану накнаду и од Прајске за Холштајн, који је она по Гастајнском уговору била посела, и од Италије за Млетке; а да се сачува од срамоте, што своје земље продаје, примила би, у размену за Млетке, Влашку и Молдавију, чиме би се за свој талијански губитак богато накнадила.

Докле би ова комбинација задовољила, с једне стране Аустрију, а с друге Француску и Италију, намирила би она, у исти мах, и Прајску, која би добила повољну прилику, да, без жртава, своје привремено господарство у војводствима претвори у стално и законито, а Аустрији да почне потискивати средиште ка истоку. Прајска је још и даље имала своје властите користи на уму. Она би оставила Данији онај део Шлезвига, у коме је становништво данске народности, али би од ове примила у накнаду какво острво на Источном мору, где би могла подићи војено пристаниште, пошто јој тадашња пристаништа за војене потребе не беху довољна.

Разуме се, да ово нису били одлучени планови, но само мисли, које је дипломатија пред олују премишљала. Кад се узме у обзир, да је Прајска једина држава, која би из ове трговине изишла са *чистим* добитком, онда престаје потреба, да додајемо, да је ове комбинације најживље патроновао Бисмарк, а можда им и отац био. Он је још и даље ишао. Рускоме посланику у Берлину он је предлагао, да се Аустрији уступи не само Румунија, но и Босна па и *један део Србије*, а кад му је одговорено, да би такав покушај ударио на највећи от-

пор *Русије*, изразио се Бисмарк, да му је то дао предвидети и сам Наполеон, који, у основу, не би био противан тој комбинацији, али се боји, да би га она могла са Русијом коначно завадити.

Србија је само узгред увучена у ову комбинацију, али је брзо из ње ишчезла поглавито са тога, што се бојало, да се сва та пројектована зграда не разбије о отпор Русије, но Румунија је и даље остала на дневноме реду као средство за погодбу, која такође није била по укусу руском. Посланик француски Мутије, интерпелован у Цариграду, објашњавао је, да му је преко лета (1865), кад је био на одсуству у Паризу, и сам цар заиста казивао, како му се *са више страна* предлаже, да се жртвују румунске кнежевине, *но како је то у практици тешко извести*.

Италија, која се тада јављаше на истоку само као сенка Француске, учини у то време један корак, који је откривао њену намеру, да се у Румунији сасвим изглади; она промени свога конзула у Букурешту, који је био себи створио значајан положај те у приликама не би могао ћутати, и замени га другим, коме изда наставлење *да ћути*.

Сви ови знаци навешташаху струју, која се све више развијаше, да се у приликама жртвује Румунија. Но какви узроци могаху наводити силе да баш Румунију жртвују, докле обично беше Босна осуђена, да се износи на пазар за европске трансакције? Од куда та судбина да постигне Румунију, којој моћни заштитник беше главом Наполеон III?

Идеја потицаше из Берлина у очевидној намери, да потисне Аустрију на исток, а *стање ствари у Румунији даваше добро дошлу прилику за то*. Ма да кн. Куза беше тренутно савладао све своје противнике, борба се унутрашња не беше угасила. Поред многих патриотских

врлина и заслуга својих, он имађаше и небројених мâна, а највећа му беше — *превртљивост*. Нико није могао с поуздањем рачунати на његову реч; нико се није могао ослонити на његову верност према примљеним обвезама. Његово непостојанство преносило се и на управу земаљску. Кризе министарске биле су вазда на дневноме реду; број промењених министара био је фабулозан. У администрацији била је захватила дубока корупција, потпуно растројство. Он је сам био човек чистих руку, али је својим љубимцима све допуштао. Ова је зараза била толико узела мах, да је и Наполеон морао своме заштећенику давати јавне опомене. Званични Монитер донео је био преко лета (1865) строгу осуду Кузине управе, што је свуда било примљено као неки симптом, да га моћни претектор напушта.

Овакво стање није могло бити последица погрешака једног човека, већ последица погрешака целог нараштаја, или бар свију оних чинилаца, који су позвани били, да у јавноме животу суделују; но обично у оваквим приликама одговорност пада на оне, или на онога, који највише стоји на видику. И сам Куза био је осетио шта му се спрема, па је удвајао енергију, и тражио да се стави у стање самоодбране. Као негда, он и сада апеловаше на савез са Србијом, и прећаше, да у друштву са њом може «свашта учинити». Но овај пут претња пролажаше као метак без куршума, чујаше се, али без ефекта. Више или мање противу њега беху све силе: Аустрија и Русија са разлога, које већ познајемо; Прајска, да лакше своје комбинације протури; Енглеска гледаше равнодушно на његову судбину, а Наполеон — колебаше се, и то беше највећа несрећа за Кузу. Једни дакле жељаху његов пад, да олакшају своје више европске комбинације, а други, да оборе јединство румунско, коме он беше представник и творац. Једни другима олак-

шаваху тежње, и ако се још не знађаше, ко би пожњео плод заједничког труда.

Но највећа слабост Кузина беше његова усамљеност у земљи. Он беше отуђио од себе све државне праваке, а народ у Румунији беше и тада, као и свагда, за политичан живот пасиван. Кнез беше сметнуо с ума, да је владар само највиши ступањ на државној степеници, којој ако се сви други одсеку, он остаје у ваздуху: нема више постоља под ногама. У таквим приликама коалиција првих главара земаљских, без обзира на политички правац, беше ствар готова! И Братијано, и Јон Јика и Голеско, који од 1848 г. иђаху разним путовима, нађоше се против Кузе сложни и одсудни.

И 10 фебруара осване кн. Куза у затвору као жртва завере својих здружених противника унутрашњих, као жртва стицају разних интереса и споља и изнутра. Куза падне без крви, без потреса као зрела воћка, која сама са дрвета отпада. Но ако је његовим противницима било лако оборити Кнеза, није тако лако било савладати и последице преврата. Ако су прилике и помогле да падом кнежевим не дође у опасност и сам опстанак Румуније, њено јединство у првом реду дође у питање.

Сутра дан, по паду Кузином, Порта сазове представнике гарантних сила у конференцију, па затражи овлашћење, да у Румунију пошље свога комесара, а то на основу фермана од 1861, који садржи формалне одредбе, по којима је уједињење Влашке и Молдавије *привремено и изузетно*, а за случај, да се господарство упразни, прописује да се кнежевине опет *раздвоје*. Кад је 2 Дек. (1861) спровела овај ферман гарантним силама, Порта је задржала себи право, да у томе случају пошље у кнежевине комесара, који би, у договору са изасланицима гарантних сила, имао да уведе у извршење конвенцију Париску од 19 Авг. 1858, која, „у томе случају, има да

ступи у живот у свима својим деловима," т. ј. да поврати кнежевинама двојство врховне власти. Нота Портина од 2 Дек. оснивала се на протоколу Париске конференције од 6. Септ. 1859. где је таква комисија примљена за случај да се повреди конвенција од 1858. која би се имала одржати и самим принудним мерама, но оваква комисија није примљена и за случај да се престол румунски упразни. Још онда су се, осим Аустрије, све силе оградиле против схватања Портиног, свака у нарочитој ноти, изјавивши да задржавају себи право, да испитају стање, које се буде у Румунији показало, кад се престол упразни, и да оцене, да ли се мере, предвиђене протоколом од 6 Септ. 1859., могу на дани случај применити. На кратко, пет великих гарантних сила не обвезују се ни на што, но задржавају себи право, да се управљају по искуству, које се буде добило из покушаног јединства.

Тако су 1861. г. све силе, осим Аустрије, биле сагласне против комисије; но сад те сагласности већ не бејаше. На конференцији одзове се предлогу турском не само Аустрија, но и Русија, јер се Куза беше међутим и сувише показао као вољно оруђе Наполеону, да од Румуније створи *бедем против Русије*. Представници других сила уздрже се. Бејаху неки знаци, који показиваху, да би Мутије радо одржао Кузу и пристао на комисију, ако би се ова упутила, да се обраћа само паломе кнезу, коме је Мутије свагда био саветник и заштитник, но тај је покушај био тако покривен, да се једва опажао, па га је брзо и сам Мутије, као узалудан, напустио.

Не беше никакве сумње, да ће силе потписнице Париског уговора подвргнути своме саветовању догађај извршен у Букурешту; питање само беше, где да се то учини: у Букурешту мешовитом комисијом, или у Цариграду, или у којој европској престолници конференцијом представника великих сила? Глас Портин беше за комисију; Русија

тражаше *просту и чисту примену оних међународних одредаба, које су претходиле двојаком избору Александра Кузе*; а ако би се конференција морала састати, она би претпоставила, да састанак њен буде у Цариграду; Прајска пристајаше уз већину; Аустрија и Италија уз Француску, а ова се са Енглеском сагласи, да се конференција држи у Паризу. На то пристану и друге силе, те 26 фебр. Друен де Луис и отвори конференцију у Паризу.

Састанак конференције у Паризу донесе румунској ствари боље изгледе, но што их она имађаше, докле беше прилика, да се она могаше и у Цариграду расправљати, одакле би се могло јаче радити у правцу, да се кнежевине опет раздвоје. Разуме се, да ту не би могло бити ни спомена о *страном принцу*, кога румунско законодавно тело беше већ изабрало земљи за кнеза у лицу белгијског принца, грофа од Фландрије, под именом Филипа I. Већ сама та околност, што се Порти одузела прилика, да *непосредно* утиче у саветовање сила, беше повољан знак за румунско питање, а избор места за конференцију даваше основа надању, да Француска жели да одржи свој у кнежевинама стечени положај, а уз та расположења њени савети не могаху никако бити противни одржању румунског јединства. Она, шта више, подсећаше и саму Русију, како ова негда није била противна румунском јединству, па се надаше, да ће Русија и сада остати верна својим идејама, и бранити онај систем, који је и претегао за то, што га је она моћно потпомагала. И заиста, кнез Горчаков био је већ (23 фебр.) изјавио, да ће Русија пристати на одржање јединства, *ако се за њ изрази народ у Влашкој и Молдавији*, јер *«цар не баца одговорност на народ за погрешке његове владе»*. С тога је и био руски канцелар у стању, да одговори Француском кабинету, да царска влада заиста и остаје верна својим идејама. «Оне, вели канцелар, нису од јуче. Оне су старије од једног столећа

и састављају један део наше историје. Оне нису каква теорија или систем, но — *факат, начело, предање*».

На ове појаве Порта, са своје стране, изјави, да ће свога представника дићи из конференције, ако би се и у питање узео стран принц; јер у њему она већ гледаше *независност Румуније*. Што се пак тиче јединства Румуније, она предлагаше, *да се саслушају жеље Влаха и Молдављана одвојено*, дајући разумети, да би, по нужди, *пристала на одржање јединства*, ако би избор пао опет на какво *домородно лице*, али она беше уверена, да ће Молдављани капустити јединство, као што заиста и долажаху извештаји у Цариград, да су сепаратистичке тежње у Молдавији врло јаке.

У исто време Порта беше, по своме обичају, почела и војском да демонструје, назначивши за свога цивилног и војеног комесара потурицу Омер-пашу, коме је први предлог био, *да заузме најпре Србију*, те себи леђа да обезбеди, но тадашњи државници турски бејаху много мудрији од Омера, па се на овај савет његов и не освртаху.

Међу тим, труђаше се, да успокоји Порту и привремена влада румунска, у којој сеђаху: генерал Никола Голеско, пуковник Караламције и К. Катарџија. Објавивши и Порти па̑д кнеза Кузе, влада јој изјави, да овај догађај може да иде само у прилог «великим интересима царства», и саопшти јој, да је она *један део војске распустила*; а да би уверила девлет да догађај букурешки нема никакве везе *споље*, нарочито *са Србијом*, јави привр. влада и то Порти, да је свога агента из Београда дигла.

Пошто је конференција једну или две седнице држала, није се она подуже састала. Разни интереси и супротни погледи на питање не даваху, да се дође до какве год сагласности. Међу тим и на западу облаци се гомилаху, па се дипломатија умераваше и уздржаваше

од наглих одлука, а остављаше опет отворено поље — комбинацијама. Тада се проношаше глас, да би се Румунија могла прогласити за независну са страним принцем на челу, а Турској да би она дала знатну накнаду новчану; Аустрија би добила Босну и Србију у накнаду за Млетке, које би уступила Италији, а да се Русија задовољи, повратио би јој се онај део Бесарабије, који јој је одузет у кримској војни.

Овај глас не беше никакав озбиљан план, али беше пуштен у свет из званичних кругова колико да се опипа мишљење кабинетâ. Не беше тада бар ни вероватно да би Аустрија пристала да српским народом из Србије, који је већ окусио био плод самосталности и слободе, умножи у својој средини славенски живаљ, да једне Млетке замени другима, — докле је вероватно, да би много радије пристала да прими у себе мирне и послушне Румуне.

Порта је све васалне кнежевине своје сматрала као беду, које би се она радо отресла, само кад *би од њих после могла сигурна бити*. Али-паша је то у једној прилици и потврдио, додавши, да би се само бојао примера (прецеденције), који би се тиме створио. Србију, рекао је он, најмање би се Порта устезала да жртвује, само кад би она била на месту Румуније, т. ј. на левој обали Дунава.

Не могу јамчити колико је ова комбинација била основана, али је свуда био високо оцењиван њен вешт састав, који је смерао да интересе великих сила лепо измири.

Но далеко од тога да Србију коме нуди, Порта беше задовољна, што јој она не ствараше никаквих неприлика у тренутку, кад на једном крају царства, у Румунији, већ беше отворено једно тугаљиво питање, а на другом, у Сирији, бејаху се толико развили немири, да и сама Француска најживље рађаше, да их угуши. Карам

имаћаше на Ливану неколико хиљада бораца. које турска војска беше затворила у планине, надајући се, да ће их глађу приморати на мир.

Па̂д кнеза Кузе и немири на Ливану били су први догађаји, који су отворили ни̂з оних већих и знатнијих потреса на истоку, што обележише знамениту годину 1866. Са тога бејаху и турски министри према Србији много гипкији и предусретљивији. Ред беше дошао и на нас, да изиђемо из своје резерве. Какве мисли занимаху тада владу кнеза Михаила, најбоље се може видети из писма, које ми је писао Гарашанин 15 фебруара 1866. Оно гласи:

«*Господине*,

«У једном случајном и сасвим приватном разговору, који ономад имадох са г. Шишкином, он ми живо говораше како би добро било, кад би наш кнез отишао једанпут у Цариград; како би тим олакшао своје положење у делима са Портом, јер би у исто време отклонио и осуде неких сила, које му пребацују да је сувише крут према Порти. На моје питање какав би практичан резултат од тога корака био, г. Шишкин ми одговори, да је уверен, да би Порта попустила за Мали Зворник и за Кастел, које без тога, он мисли, тешко да ће хтети учинити. Ја не налазим, одговорих му, да би вредно било да кнез тога ради у Цариград путује, додавши, да баш и кад би кнез из других обзира склонио се да у Цариград путује, не би требало да за Мали Зворник и Кастел што проговори. То би се толковало, рекнем му, и од Порте и од гарантних сила, да је Порта учинила нешто Србији, што би се као неко благовољење Портино према Србији разумети имало, док с друге стране Србија има на то неоспорно право, које би Порта дужна била испунити још пре 36 година.

Порта није ничим код Србије заслужила, да јој ова иде на руку, те да се тако јевтино извлачи из својих грехова. Другог сам сасвим мњенија, приметим, ако се можемо надати, да се том приликом градови дигну. У таквим изгледима кнез би био готов, ја сам о томе уверен, поћи у Цариград, јер само тако имао би тај пут практичне вредности и био би од неоцениме ползе и за Србију и за Порту, а без овога рекло би се, да кнез Михаило, пошто је био бомбардирањем кажњен од Порте, отишао је сад да прими милост од Султана, која би се наравно једним орденом означила.

«Г. Шишкин на ово одговори, да се је тешко надати, да ће Порта хтети градове напустити, почем она у градовима сматра знаке свога господарства над Србијом итд.

«Ако се то и може рећи, приметим му ја, за град Београдски, за остала три пре би се могло казати, да су знаци пропасти турског царства, па за што бар ове не би дигла, него их држи на срамоту и штету и своју и Србије. Ако Порта ни овакву жртву неће да учини за Србију, ја онда не разумем чему се може Србија надати од таке Порте, и за што би се она упињала да јој угађа? *Шестнајстогодишње угађање Порти, за које не може се рећи да није било потпуно, доказало је боље него ишта друго, колико је тако држање било штетно за Србију*, и на тај пут не би је нико више хтео радо повраћати, ван да би се хтело угађати интересима Портиним на штету својих сопствених интереса.

«Но и при свима овим мојим наводима, које г. Шишкин не могаше опровргнути, он ипак остаде при доказивању, да би одлазак књежев олакшао многе ствари у одношењима Србије са Портом. Он додаде, да и сам одлазак књежев у Париз, који се претполаже да се на лето догодити може, био би тек онда од ползе, кад би

се овај преко Цариграда учинио, јер тим тек начином олакшао би кнез Наполеону, да се заузме код Порте за српске ствари.

«Ја сам уверен, да је г. Шишкин ову мисао сам произвео, без да је упућен од свога кабинета да нам то саветује ; при свем том , он је то живо чинио, и сигурно у знању да би био одобрен од истог, но било то како му драго, ја вам овај разговор у поверењу саобштавам највише за то, да би ви мотрили хоће ли се што подобно и вама тамо говорити, па како би и ви од прилике у овом истом смислу ваше одговоре удешавали, задржавајући у сваком случају за себе, шта нам је г. Шишкин саветовао.

«Но макар да се из наведених украка нисам сложио са мњенијем г. Шишкина, то нас ипак неће уздржати, да својски порадимо о томе, не би ли се могли створити изгледи за *порушење бар остала три града осим београдскога, па ако се нађе за то могућности, лако може бити, да би се господар склонио поћи у Цариград.* Сигурност за овакав успех не би се могла непосредно од Порте тражити, јер то би наликовало више на погодбу него на подворење, које би за Порту ласкаво било ; сигурност дакле морала би се с друге стране добити, и ја ћу вас у своје време о том известити, ако се какав корак у томе од наше стране учини.

«Данас сам по готову свршио са Алибегом ствар рејона. Поиште нисам му попустио, него како је војена комисија рекла Остало нарeђено је, и сутра ћемо изаћи да неке ствари на месту определимо. Тешкости неће бити, чим смо ми и за кућице попустили. Остало је да он поиште инштрукције од Порте за оно, што смо говорили, и он ће, по свој прилици, о томе тек идућом поштом писати тамо, јер смо се доцкан растали. Ја вам ово у итости јављам.

ваш почитатељ

Гарашанин с. р.

На ово писмо одговорио сам ја 2 Марта (1866). Ми држимо, да ћемо најтачније задовољити све захтеве објективности, ако и одговор саопштимо у свему пространству његовом. Он гласи:

«Господине!»

«Као што се овде јако говори, да није наверовaтно, да ће конференција, која се у Паризу држи због влашке ствари, изићи из свога специјалног питања и претворити се у неки вид конгреса, ја сам мислио, да нећу погрешити, ако представи мпосланику руском, да би то била прилика, да се изнесе питање о градовима на среду. Све и да се остане при ствари влашкој, може се догодити, да Француска затреба било пристанак Русије на каквог француског кандидата за престол румунски, било какву другу концесију, где би Русија, у замену, могла, ако би хтела, што за нас захтевати. Ако би се и догодило, да се такав покушај одбије, по нас не би могло то бити од штете, пошто се таквим покушајима обнавља у духовима потреба наша, и они се све више на њу навикавају, а и за Русију не би могло бити неугодности никаквих што би, према приликама, онолико изишла на среду, колико би видела да околности допуштају, јер се разуме, да би она пре него што би изложила своје достојанство каквом одбачењу предлога, најпре ван конференције ствар сондирала, па онда тек формалне кораке чинила.

«Саслушавши моју овако изражену молбу, г. посланик мишљаше, да се у први мах прилика неће показати, јер не верује, да ће конференција круг својих послова распространити *и ако то овде многи за вероватно држе*. При свем том он допушта такву *могућност*, али тек кад се ствар влашка више развије, а то може бити кад се она због избора кнеза заплете. За сваки пак случај, он

пристаје да ствар нашу представи својој влади, и пошто се тако важан предмет не може телеграфом развити довољно, он ће писати поштом, а није, мишљаше, потреба ни хитати, јер ако у конференцији буде замашнијих питања, ова неће моћи брзо корачати; докле се представници буду обраћали својим владама и чекали упутства, његова представка имаће времена да стигне у Петроград. Одатле пак даће му се следство, које околности допуштају, па ма и телеграфом.

„Г. Игњатијев желео је, да му ја означим ситуацију и побележим *основе*, на којима би се могла ствар трактирати, да би у томе смислу могао писати. Знајући довољно расположења владе кнежеве, ја сам мислио, да ћу то моћи учинити, а да не изиђем из граница њених мисли и основа. Приступивши одма делу, ја сутра дан однесем г. посланику свој посао, који он толико одобри, да закључи послати га као *мемоар* у Петроград. Он ће по свој прилици оставити својој влади да оцени, какву ће она употребу од тога акта учинити, али је на моју молбу пристао, да изјави, *да је потреба, да се питање о градовима не оставља без решења*. Ја нисам изоставио, поред других побуда, да му изјавим и страховање наше, да су заплети, које нам могу градови навући, у стању даље нас одвести но што бисмо ми и сами желели.

«Јуче је ствар експедирана. Да би сте могли о њој имати потпуног знања, ја вам прилажем и свој кратак мемоар, коме није ни било потребе давати већи развитак, пошто се дуга акта нерадо читају.

«Г. Игњатијев желео је, да вам не задајем великог надања кад вас о овом кораку будем извештавао, пошто ће исход његов зависити од околности, које се буду показале.

«Ја немам, господине, ни сам особитог надања, али је дужност наша непропустити ништа, што би могло

унапредити ову нашу велику потребу, макар и само колико да се она не заборави.

„Друга моја намера коју сам при овом кораку имао, била је, да се Руси овим индиректним путем одврате од наваљивања, да Његова Светлост узалуд долази у Цариград; јер ја не бих веровао, да г. Шишкин толико настојава за тај пут, као што ми јављате у своме писму од 15 пр. месеца, а да не познаје расположења својих старијих, и то пре *ових овде*, но оних у Петрограду, почем се и мени чини, да би се то овде желело, и ако се та жеља од неког времена мање изражава; но, не треба да изоставим додати, да се то овде *кад и кад* и то само *узгред* чинило, а никад у онако озбиљној форми, као што је руски конзул вама ту потребу изјављивао. Шта више, кад сам у читању мемоара дошао на дотични пасаж о путу, г. Игњатијев показао се, да је потпуно сагласан.

„Мени се чини, да пут кнежев у Цариград не треба да се предузме, баш да би нам се и обећали *мањи* градови, о којима је реч у вашем писму (што такође није вероватно), јер као што ови без Београда ништа не вреде, *ми бисмо поднели велику жртву за тако ништаву цену*. И руски посланик не мисли другачије о мањим градовима, као што ми се овом приликом изразио, а и при последњем повратку мом из Београда одобрио је, што се нисмо решили одвајати ове ситнице од главног питања.

„Решивши питање о мањим градовима, а оставивши Београд, ми би свели захтевања на мањак, ослабили би своје тежње и изгубили мах, да се за *питање главно* обратимо. Пре две године ми бејасмо сагласни, да би ослабили своје претензије на град, ако би захтевали, да се поруши онај део његов, што се зове „*полумесец*"; тај би исти последак имало и *захтевање* за порушење мањих градова, а жртва би за нас била неизмерна.

«Ја заиста сматрам долазак кнежев у Цариград као жртву, јер шта би он и значио мање, кад ми, нарочито после догађаја од 1862 године, долазећи у Цариград, подижемо, или боље рећи, уздржавамо цену опалом мусломанству у очима Европе; кад подижемо његов кредит, који је већ толико опао, да је са зајмовима до краја дошао! Тешко ми је и помислити, да би ми могли учинити тако огроман корак *по што по то*, и да се на развалине Шабачке, Смедеревске и Фетисламске може свести мисија кнеза Михаила! Може бити да се ја варам, али и кад се варам, надам се, да ми се неће замерити, што мислим, да *би пут за ову цену био за Његову Светлост понижење*, а *за Србију оставка на свој програм*.

«Градићи неби вредили ни оних новаца, који би се на пут кнежев употребили, јер не треба губити из вида, да се пут не предузима у Европу већ у Стамбол, где се без знатних трошкова не може проћи.

«Ако се има разлога, да Његова Светлост дође у Цариград, онда би и с мањим градовима требало тако исто поступити, као што велите да би требало чинити за Мали Зворник, т. ј. *прећи их ћутањем*; а пут да се с достојанством за кнеза, а без уштрба по нашу будућност изврши, могао би Кнез сам собом изнети *главно питање* на среду. Ако би Порта понудила мање градове, неби нам било ништа на путу да их примимо, *јер кад их нисмо сами искали*, не би тиме ни мало ослабили своје претензије на Београд; пре свега пак требало би расправити питање о М. Зворнику, јер би Порта кадра била и то да понуди Кнезу у награду за његов долазак.

«Све то било би, наравно, за случај да би, као што рекох, било *виших разлога*, који би овај корак саветовали, но у ове разлоге ја не бих никад узео савете дипломатске. Знате да и г. Булвер жељаше да стекне

заслугу, да је довео Кнеза Српског на подворење Султану, но његово наваљивање разби се о наш отпор и прође *без сваке* штете за нас; а тако ће проћи и свако слично наваљивање, *јер је дипломатија само онда опасна, кад наиђе на сувишну послушност.*

Слуга понизни

Јов. Ристић с. р.

Мемоар, о коме је реч у овоме писму, гласи (у преводу) овако:

«Одлукама конференције Канлишке срећно је расправљено више тачака, које су изазивале сукобе између Срба и Мусломана у Србији; но конференцији није испало за руком да уклони и главну тачку, што дражи и ствара тегобе. Београдски град остао је, са осталим градићима, које Порта у Србији држи, да одржава ону дубоку провалу, коју је несрећно бомбардање српске престонице ископало између кнежевине и отоманске владе.

«Видећи како је воља па и сама ћуд једнога паше довољна да баци пустош у средину српске престонице и да проспе ватру рушилицу преко плодова њиховог зноја, Срби су, од тог времена, ограничили своје трговачке предузетке; предузимачки дух, који је пре догађаја био узео знатан развитак, зауставио се у своме полету; капитали су избегли из Србије, којој главне вароши, не пружајући више оне безбедности, коју изискује сваки напредан предузетак, прелазе у стање застајалости, а становништво живи само у очекивању, како ће се опростити оне сталне претње, која виси над његовом главом.

«Бадава је, што се каже, да и сама в. Порта оплакује жалостан догађај; не имајући пред очима до материјалан факат, народ се не умирује; он се пита, можда не без разлога: «зар се не може догодити, да још који

Ашир-паша дође за губернатора овој тврдињи, која своје топове на нас управљене држи?»

«У овоме стању ствари ми смо били у праву очекивати, да ће в. Порта предузети кораке, који би били кадри да побољшају овај положај, но све су наде остале Србији узалудне; вис. Порта још је једном показала, да јој није обичај узимати иницијативу кад треба ублажити судбину народима хришћанским. Она им, истина, од времена на време даје неке поправке, али никада с драге воље, но свагда принуђена силом околности, које јој онда одузимају свако право на признателност њених народа. Не тражећи ни мало, да стиша раздраженост произведену једним од најсвирепијех насиља, в. Порта мислила је, напротив, како ће да задржи не само градове но још и два села, што леже на земљишту Србије на супрот стеченим и не поречивим правима кнежевине: она је само промишљала, како ће да умножи оружаност београдске тврдиње на велико изненађење Срба, тако, да је положај двеју страна постао положај два непријатељска стана: најмања је варница довољна да распири пламен, коме се развитак не би могао прорачунати, у толико пре, што ће катастрофу само ускорити понашање гарнизона турског, који је ту скоро, са висине својих бедема, инсултовао једну мртвачку пратњу.

«На савете, које су пријатељи мира у царевини, основано оцењујући опасност положаја, давали Порти, да се окане града, те да засуши и овај последњи извор заплета̑ са Србијом, влада Њ. В. султана ограничавала се, да ову тврдину представља као символ своје моћи у Србији, као кључ царства, који се не сме предати у руке једном васалном народу; шта више, додавало се, да је Београд европско питање.

«Ови назори не могу бити озбиљни. В. Порта и сама је стекла уверење, да тврдиња београдска, далеко од тога да је елеменат снаге њене, управо је извор тегоба и за-

буна за њу; далеко да је питање европско, управо је питање аустријско. Намењена поглавито да брани царству границе са стране аустријске, ова тврдиња нема данас ревноснијег браниоца за свој опстанак, од саме ове силе. Недостатак сваке оружаности градске са стране аустријске, а наоружаност њена, што је заостала од времена принца Евгенија, а окренута поглавито против вароши *српске*, и сувише правдају приметбу, која се често чује, „*да је Београд аустријска тврдина, која се налази привремено у рукама турским*. Ако би она заиста била кључ царевини, било би мало утешно за в. Порту, што јој се овај кључ налази готово у рукама онога, коме би он имао да затвори улазак.

„Поверена народу, који живи на подножју њених зидина, коме би в. Порта, политиком поверљивом и великодушном, знала да задобије оданост, — ова тврдина не би, можда, била сасвим изгубљена за *заједничке интересе* обе стране; иначе бачена на крај царевине а опкољена народом, који види, да се са њим неблагонаклоно поступа, и који има довољно основа, да је сматра као опасност своме опстанку, она је у ствари стално изазивање, она је опасност за европски мир и извор грдних трошкова за в. Порту; јер за издржавање њеног гарнизона, она је принуђена да троши годишње по 50.000 дуката изван оне суме, коју јој Србија плаћа као трибут.

«Одржавање она друга три градића може само да појача ове погледе. Средњевековни замци, у стању крајњег распадања, они пре стоје као сведоци турског опадања у место да су, као што се радо тврди, символ њене моћи.

«Срби ни мало не смерају да одмене в. Порту у овим зидинама; све што они траже, то је, да могу живети спокојно на своме земљишту; па ако би било разлога, који не би допуштали, да се њима повери чување;

градова, они би се не мање успокојили, ако би видели, да ови градови уступе своја места пословима мира, стовариштима трговине и индустрије, која би се неизоставно подигла на местима њихових бедема, што су данас наоружани да прете свакоме мирном предузетку.

«Није тешко веровати, да би Србија, која на градско питање полаже животну важност, била готова, да, са своје стране, мирно потпомогне ово дело узајамног поверења. Од како се уверила, да какав неочекивани напад може да уништи њено народно биће, Србија се нашла принуђена, да издржава доста многобројну народну војску. Ако би се опасност отклонила, није ли очевидно, да би се смањила и потреба одбране? Са обе стране пали би узроци неповерења; читав низ питањâ нашао би се на један мах расправљен у корист обеју страна. В Порта не би имала, по своме обичају, да се боји, да би овом уступком ободрила Србе, да рашире круг својих жеља, јер ове обухватају само могућност мирног и спокојног живота. Не лежи у предањима народа српског, да се предаје таштим и опасним обманама; није њему непознато, да његове силе не би биле довољне, да оправдају тежње погибелне за опстанак Турске. Будућност је у рукама Промисла, па ако каква катастрофа предстоји турскоме царству, градови у Србији неће је за цело одвратити.

«Кад би се једном споразум повратио, врло је вероватно, да би он био притврђен појавом Кнеза Српског у Цариграду, где би он дошао да учини подворење своме царском сузерену. Кад би се отуда у своју земљу повратио, кнез не би био окривљиван што је у Цариград ишао, пошто би се налазио у пријатном положају, да тешње приближи свој народ царевини, донесав му сјајне доказе високог благовољења Њ. Ц. В. сузерена Србије.

«Но као што је изгубљена свака нада, да би в. Порта била вољна да узме иницијативу, те да, на овим

основама, поврати међусобне, поверљиве и благонаклоне одношаје са Србијом, не остаје ништа друго, но да се потражи, како да се ова нова ѐра приведе добрим услугама сила̂, којима би се савети послушали како у Цариграду, тако и у Београду.

«Царско-руској влади предаје Србија с поверењем бригу, да потражи средства, која би била у стању да произведу овај резултат. Потресена у своме домаћем спокојству, коме би се другом и знала она обратити, те да се врати у своје морално умирење, ако не ономе, који је узео тако великог удела у стварању њеног политичног бића? Ослободивши је и од последњих остатака страховања и извора непрекидних сукоба, Њ. В. цар Александар повратио би сигурност потребну делу, које су његови узвишени претци славно подигли, и стекао нова права на вечно признавање и благосиљање народа Српског.

Цариград, 27. Фебруара, 1866.»

Кад сам послао Гарашанину копију овога мемоара, он ми не изрази ни одобравања, ни неодобравања. Ја сам из овог ћутања пре изводио *неодобравање*, па дошав у забуну, како даље да се управљам, затражим (23. Марта) упутства писмом, које је, у тој претпоставци, гласило:

«Политика нема параграфа̂, па да се зна, који ће се од њих на сигурно узети: њени су параграфи догађаји и прилике. Је ли она са својом цели на чисто, то прихвата прилике и покушава све. Кад би она само оно покушавала, што би држала, да *сигурно* води цели, онда би тек ризиковала, да, у своме пасивном мудровању, праву прилику промаши. Колико ли није до сада комбинација пројектовано, да се нађе решење Млетачком питању! И ово постојано занимање учиниће, да се оно најпосле и нађе.

„И наша је цел јасна. Хоће ли се у исти мах, наравно сагласно, са разних тачака њој приступати, то, мислим, да не може ни за тренутак доћи у сумњу

«Русији је тешко да нам помогне, кад између ње и Порте нема хармоније; догађаји влашки ову хармонију прилично створише. Шта је природније било, но да одмах употребимо прилику и заиштемо њену помоћ у таквом тренутку? Ја сам то учинио од прилике у оно исто време, кад су из Петрограда полазила упутства за овдашњег руског посланика, *да употреби садашње своје односнаје у нашу ползу.* Кад је мој мемоар стигао на место, онда се тамо видело, *на који се начин* може нама помоћи, која је та корист, коју ми тражимо.

«Имамо ли да се жалимо на овај угодан стицај? Нећу рећи, да сам Бог зна што погодио, али нећу држати ни да сам погрешио.

Не, ту не може бити штете за Србију, особито из онако предусретљивог акта за Русију, а да је тај акат по себи нашао добру оцену, довољан је доказ, што га је руска дипломатија сама задржала као мемоар.

«Прилике се мењају, кабинети долазе у положаје, да један другоме узајамно попуштају. Русија, истина, неће конгреса, али као што ће пристати уз већину, у толико пре, што сам ја уверен, да ће је најпосле и сама Порта изневерити: може ли бити штете, ако она имадне пред очима нашу жељу, па јој пође за руком употребити је као средство погађања? Најпосле, нека би ове прилике прошле без користи за нас, појавиће се друге, па ако смо ми успели израдити, да у нашим пријатељима оживи наша нужда, од тога корака остаје опет полезан траг а никад никаква штета.

„Но може бити, да ви какву другу комбинацију угађате. Ни у томе случају мој корак не може сметајући ући у ваше покушаје; он им може само као поткрепљење послужити. Ја радим у сфери, која ми је положајем огра-

ничена, а влади једној и приличи, да уђе у пространије комбинације; но тај јој положај не може никада дати основа (бар не пре него што успе) да се ћутањем одзива на мање покушаје, који, далеко од тога, да њен задатак кваре, могу само принети, да се он олакша. Ма кога послужила срећа да дође први на белегу, сва војска дели заслугу; ми ћемо тада сви честитати и себи и земљи: солдатима хвала, ал' слава је генералска."

Услед овог објашњења ја добијем уверења, да мој први утисак није био основан. Гарашанин ми изјави накнадно своју потпуну сагласност са кораком, који сам учинио. Вероватно је, да је његово тренутно ћутање долазило отуда, што је он, у осећању свога aукторитета, налазио, да сам га обишао. Може бити, да и сам, на његовом месту, не бих другачије осећао; но ми тада, проникнути сви великом потребом земаљском, нисмо радили као чланови једне бирократске хијерархије, већ као синови једне задружне куће: што је ко могао пре да сврши, то је и прихватао, а све — у једноме духу.

У току Априла извести ме министар, да кн. Михаил шиље Мариновића у Париз и Лондон, да тамо објасни нашу потребу и опипа расположења ових кабинета. Не опомињем се какав је одзив нашао Мариновић у Паризу; вероватно је, да није ништа значајнога било, кад је могла свака успомена из мога памтења ишчезнути о његовим додирима са француском дипломатијом. Но из Лондона изнео је он утисак односно повољнији, као што се могло и очекивати после обрта, који се, као што знамо, и код Булвера опазио. Он преда британској влади меморандум о користима, које би могла имати Порта, ако би своје гарнизоне из српских градова повукла. Тај акат у својој потпуности гласи (у преводу) овако:

„1., Ако би Турска повукла своје гарнизоне из Србије, она не би више имала да подноси оне знатне издатке, које јој сад причинава одржавање градова и гарнизона.

«Трошкови на саме гарнизоне односе сав данак Србије, и преко тога још један вишак, који далеко превазилази суму трибута.

«Од четири утврђене тачке, Београд је једини, који заслужује име тврдиње; три остале једва би се могле неколико сахата одупирати непријатељском нападу, те би тако Турској само дале прилику за брже пораже.

«2., Пошто би одлазак турских гарнизона имао то дејство, да ишчезне извор тегоба за садашњост и опасност сукоба за будућност, Србија би престала да задаје Порти бригу, због које сад мора да држи на границама ове кнежевине више или мање јаку војску, која причињава и која ће причињавати Порти осетне терете за њене финансије.

«3., Србија, ослобођена турских гарнизона, имала би озбиљних разлога, да се интересује за одржање земљиштне целине царства отоманског, и да сматра сваки покушај противу ове целине као повреду својих властитих интереса, као претњу противу свога властитог политичног и народног бића, — а данас, и докле год буде морала подносити сталну претњу и притисак, што унижава и вређа, она може доћи у искушење да гледа у ослабљењу Турске ослабљење једног непријатеља, па ако би је мудрост и спречила, да се здружи са непријатељем Турске, ништа је не може спречити да жуди за приликама, које би је опростиле присуства отоманских гарнизона. Следствено, Србија, искрено помирена са Портом, постала би један елеменат снаге и сигурности више за Турску.

«Сем ових неоспорних материјалних и моралних користи, које би потекле за Турску из одласка њених гарнизона из Србије, Порта би могла очекивати још и друге користи, ако би хтела ући у овај ред мисли и приклонити се на погодбу овога рода. Не имајући овлашћења да прецизујем основе сличне погодбе, ја ћу се

ограничити да дам формално уверење, да ће Србија пристати са најбољом вољом, са искреном жељом да приступи споразуму. Ја бих могао, у осталом, побележити следеће тачке, које би, по моме мишљењу, могле послужити као елементи споразума, и то:

«1., У накнаду за одлазак турских гарнизона, влада би српска могла се одрећи, са своје стране, права, које има, да не допушта музломанима, да се настањују у Србији. У место четири усамљена гарнизона, Турци би могли прибавити право, да се настањују *свуда* у Србији, уживајући сваку заштиту српских закона и свију грађанских и верозаконих слобода.

2., Кнез Српски могао би отићи у Цариград, било пре да олакша султану дело милости спрам Србије, било после да му изрази признателност и поднесе своје подворење.

«3., Сем тога могли бисмо се споразумети, да унапредак у име признања за овако благонаклону погодбу, *кнезови српски буду обвезани*, да иду у Цариград, да подносе своје подворење султану, што по садашњим повластицама кнезови српски могу чинити и нечинити.

«4., Ако би се нашло за потребно, да се наново потврди, да неће тражити да се цепа од Турске ни да се проглашује за независна, ја мислим, да се Кнез Српски неби устезао и то да учини.

«5., У ову погодбу могао би ући и споразум о ограничењу броја народне војске.

«6., Питање, да ли да се градови сасвим раскопају, или да се повере Србима на чување, оставило би се одлуци Портиној, а у случају, да би Срби претпоставили, или да би се Порта изразила, да се раскопају, а не би се устезала да прими накнаду за вредност земљишта, Србија би и на то драговољно пристала. 7. Марта, 1866. Ј. Мариновић.»

Морају јако пасти у очи уступке, које овај меморандум нуди Порти од стране Србије, јер оне иду даље, но што су икада нуђене, па ни после, кад се ушло у формалне преговоре с Портом. Њој, у осталом, није ни остала непозната садржина овога акта. Шта више, још док је Мариновић у Лондону био, она је од свога посланика примила извештај, *да би се Србија и мањим градовима задовољила.*

Лако је појмити, да је, под оваквим условима, Мариновићев корак произвео добар утисак у Лондону. Лорд Кларендон, који је тада био на челу британске владе, изјави српском посланику, да се Енглеска не би противила ако би се Порта решила, да напусти градове у Србији, *но да енглеска влада неби била вољна узети иницијативу.* У истоме смислу изрази се мени лорд Лаенс, нови енглески посланик у Цариграду. Влада енглеска, по његовим речма, не може остављати поље уговора̂, докле се год Порта на томе пољу налази, а ако би се она хтела одлучити, да напусти градове, влада би енглеска ствар испитала, и не би Порту у њеним одлукама сметала. Овај обрт у назорима енглеске владе приписиваху неки мисији кнегиње Јулије, која је (1864) неке популарне државнике у Лондону за српску ствар задобила била. Наш немачки историјописац Ранке, у најновијем издању своје српске историје[1], приписује обрт добронамерној и духовно племенитој природи Кларендоновој узвишеној над обичном тренутном и партајном ограниченошћу. Но нама се чини, да су сви ови моменти своје принели, а највише да се има приписати сили догађаја̂, што су конзервативни кругови енглески почели напуштати оно строго гледиште Парискога уговора, на коме све до почетка 1866 год неодступно стајаху.

1 Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert, von Leopold Ranke Leipzig 1879.

Обадва корака, и онај, који сам ја учинио код руске владе, и овај Мариновићев имадоше значења само као спремање земљишта, као обработавање духова за другу повољнију прилику коју нам време носаше у своме тајанственом крилу.

Конференција Париска, сазвана за решење румунскога питања, брзо се разби о несагласност сила. Под видом *обуставе* својих седница, она се разиђе, узевши за изговор то, што се у Букурешту бејаше распустило законодавно тело, па наредили нови избори, а прави основ неуспеху њеном лежаше у томе, што се дипломатија није могла ни у чему *одређеном* да сложи. За то, при растанку, и закључи она, да остави привременој влади бригу, да сврши изборе, и препоручи јој, да се не удаљава од међународних уговора, поштујући везе султановог сузеренства. Треба узети на знање то, што се конференција ослања на *неопредељеност* уговорâ, у којима свак чита оно, што жели Нема сумње да су силе, *наклоне Румунији*, желеле оставити Румунима времена да свој посао сврше, па да оне после *свршена факта* санкцијонишу; докле су друге опет, овим одлагањем сваког решења, хтеле да причувају себи једно средство, којим би могле измирити територијалне преображаје, које би европске евентуалности могле изискивати. Тако је бар Порта схватала прекид конференције. Она је у томе појаву већ гледала губитак Румуније, па за то је и наложила своме посланику, да се и не враћа више у конференцију, ако би опазио, да би се силе показале склоне да приме каквог страног принца за владаоца румунског.

Но догађаји су јачи од воље људске. Заплет између Аустрије и Прајске узимаше све озбиљнији облик. Олуја, која се спремаше у средњој Европи, на скоро баци у засенак румунску ствар, те се сад она, сама себи остављена, стане брже развијати, а у неколико буде догађајима и потиснута.

Под заклоном ових прилика, румунски патриоти приступе живље послу. Пошто је принц Фландријски одбио избор њихов, народно представништво румунско изненади званичан свет избором принца прајског Карла Хоенцолернског. Сад француска влада на један пут промени своје држање у румунској ствари. Ако пређе није била противна страном принцу, она сад пошље Порти савет, да призове румунску депутацију, која се тада налажаше у Цариграду, па да јој изјави: да би Порта готова била и оружјем противити му се; за то, да Румунији ништа друго не остаје, но да изабере домородца *на четири или на шест година*, па ако би се његова управа показала *добра*, да га после потврди на цео живот.

Да ли је ова необична промена правца долазила отуда, што француска влада не би радо гледала принца прајског на престолу румунском? Да ли отуда, што је она, видећи, да не успева са својом, јединству румунском наклоном политиком, смерала да ово јединство бар привремено спасе? Веровотно је, да ју је руководила једна или друга од ових двеју побуда, а можда и обадве. Зна се само толико, да је она тада тежила, да на престол румунски подигне једног Румуна, који је у њеној војсци био одличну каријеру начинио. Енглеска брзо пристане на француску комбинацију, а и Порта, са своје стране, прихвати је драговољно, надајући се, да се ово привремено господарство може с временом изметнути у праву стару кајмакамију.

Но догађаји брзо изиграју и ову комбинацију. Принц Карл, праћен Братијаном, осване једног јутра у Румунији. Његов изненадан долазак у своју нову престолницу, произведе неизмерну сензацају у Цариграду, у толико више, што је прајска влада била изјавила званично турскоме цосланику у Берлину, да не би при-

мила румунску депутацију, ако би она дошла у Берлин, да понуди избор принцу Карлу, нити би овоме допустила, да се прими владе румунске, докле год не би конференција његов избор сагласно одобрила.

Сад се тек дозна, да је прајски посланик у Паризу гроф Голц, ову кандидатуру и уговорио са Братијаном, а Голц је заиста и био државник кадар да се узвиси над предрасудама дипломатије. Ипак Бисмарк одговори, да влада прајска ништа не зна о одласку Карловом; да је он био на отпусту па умакао; и да се она чуди, како га је, кроз своју државу, могла пропустити аустријска влада, која је са Турском у тако интимном пријатељству, а влада Прајска да стоји и остаје на земљишту Париске конференције, која беше сложна да се противи страноме принцу — у колико се уопште могаше о њеној слози говорити.

На Порти се одмах састане министарски савет који закључи, да затражи у силá овлашћење за окупацију Румуније. Но Француска јој одговори, да она може само на свој ризик у Румунију ући, а Енглеска налажаше да би окупација изложила Порту трошковима и заплетима. Друге велике силе, која више, која мање, одвраћаху Порту од тога корака, осим Аустрије и Русије, које јој одговараху, да се неће противити њеној намери.

7. Јуна крене се Омер-паша у Варну, а одатле у Шумлу и Рушчук, са упутствима да спреми све што треба за окупацију, па да чека даље наредбе. Но он је узалуд на њих чекао, јер Румунији срећно притеку даљи догађаји у помоћ. Између Прајске и Италије с једне, а Аустрије с друге стране, букне рат, који и на истоку одјекне. И Порта под притиском околности, легне. Кнез Карл изиђе јој на сусрет, изјавивши јој путем телеграфа, да ће поштовати везе, које скопчавају Румунију за царевину, и да жали, што му прилике земље, која га је

изабрала, нису допустиле, да кроз Цариград прође и своју дужност према султану изврши.

И Порта призна Карла за кнеза „Сједињених кнежевина", шта више, призна га још и као *наследног* владаоца. Она, истина, покуша, да веже своје признање за тешке услове, но ми, имајући да се освређемо на ствари румунске само у колико су оне са српскима уткане, ограничићемо се, да прибележимо, да су се и ти услови, и ако су о њима подуже вођени преговори, коначно разбили о отпор румунски, који су јако олакшале невоље Портине, што јој искршаваху са свију страна. И Србија је имала прилику, да у овим преговорима укаже своје услуге Румунији. Ставивши се на гледиште заједнице своје са царевином, ми изјавимо Порти, колико нам лежи на срцу, да се размирица између ње и Румуније мирно расправи, пошто нам не може бити равнодушно, да се развијају заплети на истоку у овим бурним приликама, у којима Европа показује, да гледа на царство отоманско, коме смо ми саставни део, као на *какву резерву*, из које би желела, да намирује своје размирице, па тој цели све области царевине, од Јадранског до Црнога мора, једну по једну намењује.

Ако је Румунија овако срећно испливала из тегоба, па и опасности, које се онако кобно појавише после пâда кн. Кузе, за то има да захвали колико повољним приликама, толико не мање слози и енергији својих патриота, који, свесни свога задатка, не дадоше да се збуне сметњама дипломатије, већ одважно иђаху право својој мêти. Но са пâдом Кузиним паде за више година и свака заједница између наших кнежевина; јер у Румунији сад завлада струја, која беше веома ненаклона ближим односајима са Словенима, па у томе правцу дотле иђаше, да паломе кнезу уписиваше у грех чак и

то, што је пропустио да прође кроз Румунију оружје српско [1], а није за своју земљу никакве накнаде претходно уговорио. Од овога времена Србија и Румунија иду кроз више година, свака својим путем; догађаји у једној кнежевини не утичу више на судбину друге. Па за то ни ми, у овим успоменама, нећемо више имати повода да се осврћемо на даљи развитак стања ствари у Румунији.

МИСАО.

На брзим крилма јури мис'о лака
У прошлих дана затрвени свет,
Вечности мрачној, где румених знака
Трне и бледи раздрагани лет.

Животна искра ту се тихо гаси
Мртвила вечног гледајући зрак;
Тек мис'о само у дубини овој
За који тренут оживљује мрак.

Прошлост се диже! Што је прахом било
Пређашњег лика заузима сјај,
И хитрим летом јурећ' смело, чило,
Пропалих тежња тражи мили рај.

Мачеви, круне, ко и пређе што су,
Цареви силни подижу се сад —
А оно тамо, витезови то су
Чекају борбе започети рад.

И бесним летом ко авети јуре
Данашњег доба да жигошу дан,
Хитају, журе — за час опет стану
А вечни с нова загрли их сан.

Утрне светлост, мачи, круне сјајне
У прах се руше, а *лажљиви* зрак
Сред вечне ноћи те бујице тамне,
Љуби и грли непровидни мрак!

Још мис'о само очајнички блуди
И тужно прати садашњости лет
У вечно *ништа* — да јој прошлост суди,
Умрлом свету изумрли свет!

Драг. J. Илијћ.

1. види чланак I.

ВЕРТЕР

ПРИПОВЕТКА

(Наставак.)

Чак и женски гледаоци толико се беху забленули, да им се на лицу не виде ни трага зависти.

Поручник Васиљевић не може отрпети да чак у присуству удовичином не обнародује своје дивљење, које се завршивало речима :

— Па оне очи ! чиста арапска крв !

Удовица је зачкиљила очима. Катанић се лукаво насмеши, а Кошутић већ отпоче причати о некој женској, због које су се три момка убила, и то један из „леворвера", један ножем, а један се удавио.

Јанко пак кад угледа ту женску пребледи и претрну. Срце му залупа и у грлу га стаде најпре голицати, па онда давити. Он се брзо повуче за један стуб од гостионице, одакле на брзо умаче. Уђе у своју собу, закључа врата, седе на кревет, зажмури и још и руку метну преко очију и онда

Угледа је малену, толишну, није јој било ни пет — шест година. Око главе замотала бео шалић, те јој лице из њега вири као из каког оквира. То беше она, због које је он тако често као студент, у великој вароши, у сумрак турао руку на очи, и предавао се мислима пуним чежње, којој тако исто нема основа ни краја ни конца, као оној меланхоличној арији, која му из веркла допире у одломцима кроз отворен прозор, ис-

кидана лупом кола и метежем велике вароши. То беше она, којој је он негда «поклонио» парченце земље, ограђено иверчицама, које су они обоје звали «ливадом", и у њему убодену гранчицу врбе, што су они звали „гр-мом". То је она, пред којом се он негда хвалио, како је с тиквама Иве Вукићевића препливао Саву — а то баш није било — и како је на бесном ујаковом коњу прескочио плот — а то је још мање било. Пред њом се он једном разметаше, како ће кад порасте већи, отићи у војску, и сећи Турке као ону татулу у врту. Она се сумњиво насмеја: „А шта ћеш радити ако те удари пушка или сабља?" «Ништа!" «Али ћете болети?» «Па ако!" „Па ћеш плакати!" «Зар ја?» Он извади своју бритвицу, забоде велику страну себи у бутину, и корачаше поред ње с уздигнутом главом. Кад она угледа крв по његовим беличастим панталонама, врисну и обезнани се, а он у екстази продужи своје ходање крај ње, док најзад и сам не клону и не паде поред ње. Од то доба она му је безусловно све веровала, и са свим му се предала, тако да ју је један пут без ичијег питања одвео чак у комедију. Тада му је већ било тринаест а њојзи осам година. Како ли је се она тада с поуздањем ставила под његову заштиту, и гурала се за њим кроз гомилу друге дечурлије пред уласком! Али кад се она са свим поносно намести поред њега на клупу, и обоје се предадоше овом највишем уживању — тада његов отац сав запурен утрча, и у сред представе одведе их обоје кући, држећи њу за руку а њега за ухо. Читаву недељу дана после тога она га је пипала њеном ручицом за то ухо питајући «боли ли те?» и гле чуда, сад му се учини да га оно још тишти!

После се сети онога безначајног цмакања и чисто се и сад стиђаше речи, којима ју је уверавао да је воли и да ће је узети, и њених, којима се обећаваше да ће „поћи за њега» ; и свога «дневника», у коме је стајало:

тога и тога дана „послала ме нана да купим хлеба", после: „отерали кочијаша Николу здраво сам плакао", а на таком једном листу стајало је: „ја се договорио с Маријом да се узмемо." После му дође на ум растанак и опроштај, који је за њега био лак, јер је ишао у свет, у велику варош, где ће се moћи слободно купати и пушити, а после кога је ипак плакао, а и сад би се заплакао, кад се сети како је она грцала и јецала, како је се крила за дрва, и како му је дала на пут парче пандишпања, али да га не поједе, него „да га чува" — ено га још у његовој ботаничкој кутији с осталим детињским знаменитостима: једним зрном ћилибара, једним табаном од пушке, првом његовом бритвом итд. Сад прескочи неколико година свога живота, и поново је угледа већ као девојку од седамнаест година, кад погледи добијају значај, руке се почињу стискивати, а пољупци су прави везикатори за угрејано срце. Тада је као на представи мађионичара блеснуло и опет ишчезло њезино лице, јер се он одмах сутра дан мораде вратити с оцем у Београд, одакле је само на један дан дошао ради свадбе свом брату од тетке. И само на тој свадби, у оном свету, крај музике која трешти и кола које се савија као пут уз брдо, само је ту могао видети, поздравити се и проговорити озбиља четири речи „сећате ли ме се?" на што она није ништа одговорила, само је поцрвенела и своје велике трепавице спустила на јагодице, а очи на ружу, коју је на прси била приденула. После су те очи са свим се опростиле с ружом на прсима и тражиле њега, и само њега у целој оној тишми. После тога је он отишао, и ништа се више није десило. Али шта ће му више? То је доста да сам из себе, као оно паук, испреде читав један сладак и ако паучинаст хоризонат; доста да га у часовима слатких нада прати слутња да ће с њоме кад тад наставити своју детињску љубав у мужанскоме облику. И ето сада сав се

стреса кад помисли да је се она мало пре скинула с кола, да је сви убезекнути гледе, да јој очи још сјаје оним детињским огњем, који, као пламени мач, тоне у груди и тупи се у месу срца. Њега чисто плашаше, а свакако неизмерно узнемириваше помисао да је она ту, можда у првој соби до њега; да може с њоме говорити, да има права руковати се, да ће се сутра свакако састати с њоме у шеталишту и да ће се познати с њеним мужем јер «онај човек тек не може бити нико други до њен муж!» И од тога се тако уплаши и збуни да најпре поче гледати по својим стварима, и мислити да бежи зором, а после поче смишљати, како ће се пред њом понашати. Чак упали свећу, стаде пред малено огледалце на столу и покушаваше да се равнодушно и учтиво смеши.

Већ је се давно угасио живот и у гостионици и по ходницима и по собама, а он час по пал̂аше и гасаше свећу, мучећи се да разведри или разагна мисли. Али заспати му се никако не даде. Већ настаје она йсплàканост у мислима и већ му почиње бивати равно све до мора, али сан никако да га обори. Стаде скакати мислима с једнога краја на други. Мишљаше на матер у зеленој шамији, како меси питу. На Јову Шаркијаша, како је зажмурио, дигнуо главу, развалио вилице, и пева неку песму, у којој имају речи: „А мој драги” — па онда неколико речи, којих се не могаше сетити, па «клети». Дуго га мучише те речи. Онда на силу одведе мисли на Стевана Аничиног како се дави у Сави и преврће очима; на сломљену ветрењачу под капијом, иза које Иван пандур врло вешто истреса ону закључану кутију, у коју се спуштају крајцаре за сиротињу. После му паде на памет како је један пут ишао преко кречане, и таман што је прешао даску, а она се опучи и паде, и страшно га стаде мучити мисао: шта би било

да је се даска раније опучила, и како би се сав испекао, па може бити и умро.

Све залуд. И кад се сан прикраде, Марија тако фуријозно здере онај вео, под којим се склапају очи, испружају ноге и зева, да Јанко са свим љутито „не хтеде баш ништа више мислити.“ Сети се онда како је читао у некој књизи да кад се човеку разбије сан треба да броји, и он, да би растерао мисли, поче тако савесно бројати, као да је Гаванов казначеј; те кад год наброји стотину, он испружи један прст, и тако му се некако чинило да баш мора тачно пазити колико је набројао. Ал' кад већ дође до близу тисуће, а сан се као неки тежак, мекан и равномеран покривач поче простирати по њему, и као да пође од ногу па на више. Јанко још само осети како му се нешто раскрива у мозгу и заспа.

Кад се пробуди већ је било давно свануло. Испред прозора чуо се смех и кораци. Јанка нешто штрецну. Он се сети синоћнице, и као да задрхта, али тада му се у један пут преврте нешто у мислима. Стаде се читаво чудити шта му је. „Гле сад!” тако он себи, а као некоме другоме говораше: „шта је као бајаги? јесам ли ја крив коме што год? Шта је с том женом? Бог са мном био! кога се ја бојим?”

И онда се стаде брзо облачити, хотећи се самоме себи начинити равнодушним. Стаде чак и звиждукати, и кад би готов и изађе напоље, срце му поново и у један пут силно залупа, као одуларен коњиц, који се све више заиграва, што га више митиш и руку му пружаш. Јер тек што стаде на врата од ходника, и погледа у парк, а она стоји с мужем и с оном девојчицом. Пред њима су кола и муж већ замеће ногу на јармац; и још га Јанко и не сагледа добро, а он већ испод арњева махаше жени и оној девојчици руком. Кола одоше. Њих две стајаше саме на путу. Јанко одхукну и као да му се нешто свали с душе.

Он се прибра. «Што мора бити — мора!» и пође њима двема.

Мука је понављати познанство у опште, а камо ли овакво. Кад се с неким ниси дуго видео, а ниси с њиме никакав особит пријатељ, ти си у забуни шта да му кажеш, како да покажеш да се интересујеш за њега Па и то тешко иде. Отуда она пословица: „кад си дошао? кад ћеш да се вратиш? дај ми цигару дувана». Да како је обнављати овако познанство. Љубити се с неким дететом пре толико година па га видети сада као жену, сећати се оних пољубаца и придавати им садашњи значај — то је ако ништа друго, а оно бар да се човек поштено збуни. — Само дај да се отпочне што му драго!

Јанко развуче лице на оно облигатно смешење, скиде неспретно капу и пружи руку:

— Добро дошли, госпођо!

Ал' госпођа се најпре трже, поцрвене до ушију, брзо стисне Јанкову руку и са свим изненађена отпоздрави га с неком ватреном искреношћу.

Јанко опет одану.

— Видео сам вас још синоћ кад сте дошли.

— Па за бога што се нисте јавили?

— Е па тако!... Мислио сам, како да вам кажем? путовали сте, па уморни сте и после господин.... Нисам познат с господином. . оним...

Он пружи руку у правцу, којим су кола отишла.

— Мојим мужем? Госпођа опет поцрвени. Па ја бих вас познала.

— Тако?... Та да!

Настаде мала пауза.

— А.... шта сам хтео да кажем!... Да! Јесте били кад год овде?

— Нисам!

— Па не знате ни воду ни купатило?

— Знам, била сам јутрос рано са Цујом.

Госпођа помилова женско дете.

— Моја заова!

— А, тако!

Јанко као да то мора бити, помилова и сам дете, које се стидљиво смешаше.

Опет ућуташе. Јанку се учини са свим незгодно стајати с њима двема на сред стазе. — Поручник Васиљевић с поштаром прође мимо њих. Дрско гледаше жени у лице, онда лако и као што се то каже «обешењачки» мигну на Јанка, па оде даље.

Јанко се поново изгуби. Извади сахат.

— Девет!

И она извади сахат.

Ала јој је мален прст, који је била испружила при отворању сахата!

— Хоћете ли да шетате или да идете кући?... То јест... молим...

Он тресну мало главом, као човек који се на нешто одлучи:

— Јесам ли вам на сметњи?

— Боже мој рече госпођа простодушно, а што сте нам на сметњи? Ако ћете хајдмо заједно! Ви сте овде познати. Покажите нам место. — Хајде Цујо!

Дете као дете зазјаваше овде онде. Сагибаше се те убираше цветиће. Пођоше главном широком алејом, и разговор поста већ одрешенији. Јанко се већ поче у себи чудити што је се толико управо бојао овога састанка. Сад говораше сасвим слободно. Показа јој чесму с једном и чесму с другом водом. Упознаваше је с гостима. Причаше јој о доктору, кога зову оподелдок; показа јој руског кореспондента, са стакленим оком, уверавајући је да сама не би никад опазила: «ништа, ништа се не примећава.» Сретоше и Сретена камењара, који је по томе славан, што пије на дан четрдесет чаша воде, и у

хладном басену седи сваки дан сахат и по. И у том разговору он се осећаше тако лако и пријатно, као човек, који је се у један пут бућнуо у хладну воду, па сад осећа унутрашњу топлоту

Сунце већ поче припицати. С алеје вођаше једна узана стазица десно, и тамо се у шипрагу и хладовини виђаше једна клупица. Госпођа скиде махраму, којом се беше огрнула и даде је детету:

— Цујо, иди баци ову махраму на кревет па дођи опет! Ми ћемо те чекати овде! — Она руком показа на клупицу у шипрагу.

Дете отрча с махрамом.

Њих двоје обоје ћутећки дођоше до клупе. Она седе у среду, Јанко на сам крајичак.

Он осећаше да би јој имао *нешто* да каже, много да јој говори, али му се чињаше да су му уста оловом заливена, и да поврх свега стоји страшан печат на коме су слова: част, породица....

Брзо и одважно одагна те мисли, направи и запали цигару, и поче опет са свим обичне разговоре о бањи, о болестима, о вароши, па онда по ново и по дуже заћутиваше. Час по му падаше на памет којекакве анекдотице и смешне приповетке, које би га извукле из неприлике ћутања, али он ипак ћуташе, бојећи се да тиме не прекине ово њему ма како незгодно ипак пријатно стање хотимичне затегнутости, иза кога се крило нешто налик на прикривено поверење и слатке изјаве. И ма колико да се он правце бојао да и најмањим чиме покуша да стане на ногу старога, детињскога познанства, исто тако чуваше се да дигне пред собом мост, на који не мишљаше никад наћи.

И тако седећи поред ње, и осећајући неко слатко галичање, он се већ држаше за мученика части и поштења, и то му ласкаше, и он хваљаше себе себи.

Али баш то навалично чување да јој се не приближи, то очајно уверавање себе сама да је она туђа жена и да он може бити само зликовац, баш то затезаше све горе и горе његов положај према њојзи, то чињаше да се он све више збуњиваше, то га довођаше готово до очајања.

Он упорно тражаше предмет за разговор, али га не нађе.

Стање постаде несносно. Поручник прође још једном поред њих, и Катанић и поштар, и сви гледају њу, и смеше се лукаво на њега, говоре нешто полако а прутићем се пуцкају по панталонама.

— Ма шта! ма шта! мишљаше Јанко, само да се говори!

И онда се примаче њој, седе са свим комотно на клупу, као да скиде некакав обруч који га стезаше и преко груди и под грлом. Заврати се мало. Зену чак и — ослободи се поново:

— Ово баш припиче! Ја лети здраво волим лаке хаљине — са свим лаке. Али ко ће понети у бању сав комфорт.

У тај пар Васиљевић се сâм врати стазом и опет оштро посматраше жену. Јанко се чисто очајно бораше да истраје како је започео. И он оштро гледаше Васиљевића, чинећи се при томе равнодушан. «Само слободно!» и опет настави:

— А здравија је зима — верујте. Истина мало човек излаже се опасности да назебе, али овако... ово је да бог сачува!

Он обриса рупцем зној с чела.

— Јесте ли доручковали? Да.... наравно... најпре сте хтели да пијете воду.

Госпођа разумеде овај Јанков говор. И сама се брзо обрете и као да се обрадова овоме тону.

— Нисам, нисам још, наравно. Хоћемо ли?

У то дође и Цуја.

— Хајдете! рече госпођа. Хајдете и ви с нама! Млека имам, узела сам доста, мислећи да ће и Младен доручковати. Али он попи само црну каву. Хајдемо те!

— Не браним, рече Јанко с пуно поуздане равнодушности. Знам извесно да ће ваша кава бити боља него у механи... Ове последње речи чињаше му се да су смешне и он се смејаше «ха, ха, ха!"

И тако пођоше. Обоје осећаше да су нашли и ако незгодан, ипак једини могућан modus vivendi. Јанко се толико поуздано понашаше, да се чисто и у лицу променио. Ходаше поред ње равнодушно, ширећи ноге и гегајући се, што иначе није његов обичај.

А унутра се осећаше тако поуздан и тако задовољан, као гладан човек, који се место острица, рака и палачинака докопао јагњеће плећке „Само тако» мишљаше он, „па се ни мој ни њезин мир неће пореметити!»

Сиромах! Он не зна да је човечије срце Индијанац. Делаш, обавештаваш, говориш му из дана у дан, и већ га видиш да диже руке к небу, пости, крсти се, метанише и помиње име Христово; али раздрљи кошуљу, па ћеш му на грудима о врпци наћи идола од порцелана. Згрчио се, турио колена под браду, па као да се задовољно и лукаво смеши јадном самртнику.

Јанко је с њима заједно доручковао, после их оставио да се одморе, опет пред ручак по њих дошао. Погодио храну у механи, и одредио један сто у углу, на коме да се „постави за три персоне." И довео их на ручак.

Кад су они ушли, сва се механа ућута. Госпођа се поклони гостима за најближим двама столовима па седе, окренув се леђима прозору, а лицем унутрашњости механе. Сви мирно и немичући се гледаше. Само Васиљевић, с необичном дрскошћу намигујући на апотекара, диже свој тањир и премести га на други крај стола,

тужећи се да га онде пече сунце. Тако беше окренут лицем госпођи.

Јанко опази ово, и од један пут срдачно и силно стаде мрзити поручника.

Тек кад се запуши супа и зазвечаше лажице, друштво отпоче онај потмули нејасан говор и мушкарци почеше почешће брисати салветом бркове, те том приликом бацати очи на онај сто.

Наравно да је Јанку с почетка било врло нелагодно. Није умео да се намести на столици. Супу све му се чини да и сувише срче. Вино кад пије чини му се да му здраво клокоће — ал' кад се желудац напуни, кава запуши и замириса дуван, цело друштво као да раскопча јаке и одхукну. Разговор поста најпре живљи падаше и по која досетка, и по нека песница лупи о сто; после се многима заокруглише очи, и друштво се све више и више разлабављаваше. Пажња и интерес попусти, већ слабо ко да још сева очима на сто где је Јанко. Само што Васиљевић још непрестано погледа овамо, прича о свсјему коњу, како једном није хтео да наиђе на буре, а он га остругама свега искрвавио и сабљом исекао по врату и сапима. Момци подигоше на неколико столова чаршаве, па на њих метнуше карте, креде, „піксле" и таблице. Карташи поседаше, остали поустајаше — и Јанко с госпођом и Цујом устаде и одоше.

— Хајд'мо те код нас да пијете каву!

Како да не пође?

Ал' тада се беше већ тако ослободио, да мал' не скиде и капут, кад је ушао у собу, намештену као све собе у нашим бањама: двама креветима, једним столом уз прозор и једним чивилуком, а прозор застрвен дебелом струком, те се сунце залуд мучи да убаци и један зрачић. И госпођа и дете беху већ са свим обикли на друштво с Јанком. Приставише «машину" за каву, ћере-

таше, попише; па Јанко оде у своју собу, а они осташе у својој.

Тако пролазише дани. Мирно, тихо, одмерено, галичљиво-пријатно, па ипак као што Јанко мишљаше „озбиљно". Он поста већ и према себи толики глумац и свој одлазак к њима и непрестано бављење уз Марију објашњаваше обичним дружењем и симпатијом, и тада га ништа не би могло о томе разуверити. У то доба читаше роман једног руског мајстора, у коме се оваі својим анатомским пером смејаше обичној заблуди идеалиста, да се млад човек и млада женска, који нису ни род ни помози бог, могу волети као брат и сестра. Јанко баци књигу, и два пут пљуну, као гнушајући се али у срцу као да осети некаку празнину. Залуд испружи ногу, истури груди и лупи се шаком по њима — изнутра као у пркос да зазвони: „ала да ти је да јој бар једном наслониш главу на груди!" Он леже на кревет и даде се у мисли које се труђаше да одагна, али их ипак као испод руке потпушташе. Два пут му падаше на ум да спакује ствари па да бежи из купатила, али се вараше да то може увек учинити, и да бар с тим не мора хитати.

Та ситница у томе роману са свим га узнемири. Као да баш од тога дана поста са свим суморан, и као да га та ситница неодољиво гоњаше да пречисти рачун с том „женском". И тај рачун, који је се „морао пречистити" остављаше он с дана на дан, а све биваше с њом и уз њу, све мишљаше на њу, и поста сасвим суморан, невесео, преста чак и јести и предаде се као што он мишљаше, „дубокој студији о животу", а у самој ствари са свим плиткој љубави.

Све је то Марија добро опазила, а још боље апотекар и поручник.

Марија га једном не позва после ручка на каву. Јанко не хтеде ни после вечере отићи. Тај дан осети неку лакоћу у грудима, и он тапташе сам себи: „тако, тако!

треба!" „Чудна ми чуда оставити се туђе жене". „Нисам ли ја једном читав месец дана оставио дуван ?"

Али већ сутра дан он оде не само после ручка, него и на доручак и после ручка и после вечере, и што је најгоре: сеђаше цео дан с њоме и уз њу, а ни речи не проговори. А и од овога је чак било нешто горе, а то је што и она не проговори ни речи, и што је такође необично мало јела.

Тога дана у вече Јанко се са свим доцкан и са свим замишљен врати кући. Уђе у собу, упали свећу, скиде се, леже у кревет, угаси свећу и покри се. Није лежао можда ни по сахата онда опет уста, упали свећу обуче се и изађе на поље. Чу како из каване допиру нејасне промукле здравице, и како звече чаше, и упути се тамо. Врата од каване, која гледаху у „мали парк" беху широм отворена. Јанко уђе на врата, а не опази да под орахом на пољу у мраку стоје две људске слике у сукњама.

У кавани за столом у углу сеђаше бригадир Вељко, адвокат Нестор и управник купатила и играху карата. У другом углу бубњаше и свираше цигани. На средини за великим столом беше једно десетак младих људи, као што се то вели с чашама у руци, а у самој ствари с вином у глави. У горњем челу тога друштва сеђаше поручник Васиљевић а у доњем апотекар Катанић.

Јанко отпљуну кад угледа од вина нагрђено лице ових људи, а нарочито кад му се поглед сукоби с подмигљивим и безобразним очима поручниковим, али он ипак уђе. Беше то некако очајање које га унутра гоњаше.

Поручник како га угледа скочи са столице:

— А, добро вече, крџалијо! А где ти је... онај... она твоја дулчинеа?

Реч дулчинеа чуо је он од уредника „Светлости" и та му се „француска" реч тако допала, да ју је сваки

час употребљавао, обично пак у фрази: „што рекао Француз: дулчинеа.”

Јанко побледи и занесе се као осетљива дама кад види жабу. Хтеде викати, нагрдити поручника, ударити га боцом и столицом, па ипак стајаше на улазу као безјак и ћуташе.

— Та шта си се ту укипио? дераше се поручник, овамо, живела твоја дулчинеа!

Он у левој руци диже чашу, дође Јанку, ухвати га десном руком и повуче унутра, турајући му чашу под нос.

Јанко искорачи десном ногом напред, дохвати поручника за прси и гурну га свом снагом од себе:

— Одлази! дрекну он, а глас му се склупча, и запти га у грлу.

Васиљевић тресну о стô, на коме се превртоше неколико стаклади.

Катанић се умеша с лукавим достојанством:

— Господо! Махните се ћорава посла! И задржа Васиљевића, који поново полети на Јанка.

— Сад ћу га... сад ћу га!..... на моју официрску част!.... дераше се Васиљевић, и пружаше руке пут Јанка.

Јанко прекрсти руке и са свим мирно и презриво рече:

— Господине! Ја нећу с вама да се овуда хрвем. Али ако ми у најкраћем року не дате сатисфакције, као што то раде људи од части, ја ћу вас морати у парку бичем истући!

Онда подиже глас:

— Разумете ли?!

— Охо! Овамо, овамо бре!

Поручник исука сабљу.

Јанко брзо скиде с чивилука бригадирову сабљу. Засука мало десни рукав и диже сабљу више главе.

Бригадир Вељко поклопи своје карте на сто и метну руку на њих:

— Мени још пет, рече полако своме друштву. Онда се само лицем окрете „дуелантима" и викну:

— Господине поручниче!

— Изволʼте господин мајор! одговори Васиљевић, и спусти руку и сабљу.

— Овамо сабљу!

Васиљевић ухвати своју сабљу за оштрицу, а балчак пружи бригадиру.

— У хапс! рече бригадир, и показа руком на једну побочну собу.

— Разумем, рече Васиљевић и с једним врло некординованим «левокругом» уђе на врата, која су му показана.

Бригадир балчаком лупи о сто, не дижући руке с карата.

Момак дође.

— Нека се закључа ова соба а кључ нека се мени донесе. Нâ, остави ову сабљу.... Плаћате ли?

Играчи помешаше карте. Бригадир згрну паре и поново, као човек који је издангубио, стаде журно мешати карте, а преко рамена говорити Јанку:

— Ја не знам, господине, шта сте ви ту дошли само да кварите друштво! Па после узели сте моју сабљу, као да је то..... шта је бољи?.... као да је то општинска ствар..... коштају обе три динара!

Јанко тури сабљу у корице и поће нешто сплетено да се извињава. Катанић га поверљиво повуче на страну.

— Оставите се, није потребно! Идите боље кући! Ви сте види се јако поштен и осетљив човек!

Јанко би га чисто загрлио. У овој неприлици гле како му се пријатељски јавља човек готово непознат. Он већ хтеде да сузама брани своју невиност,

— Махните се, махните се! рече Катанић, узе га испод руке и оба изађоше на поље.

И том приликом Јанко не виде оно двоје што стајаху у засенку, али Катанићевом оку ни то не измаче. Он подиже глас, кад већ беху у парку:

— Мени вас је жао, што вам се ова неприлика десила. Ви слабо познајете свет.... не примите за зло!...... и замишљате у свакоме своје срце и своје образовање. А то је гледиште врло погрешно и непрактично.... немојте се срдити! То је.....

Јанко му стиште руку.

— Хвала вам господине, ви сте припомогли да га не удавим. Желим да вам то стогубо и у бољој прилици вратим!

Опет му стиште руку.

— Сметењаче! каку услугу? мишљаше Катанић, и обрадова се кад га већ доведе до врата и кад се једном ослободи његовог стискивања руке.

Враћајући се назад у механу од стаде немарно певушити, и заобиђе чак око ораха, али под њим више никог не беше.

Без сумње је она с дететом! мишљаше Катанић. Но! Сад ће се валда уверити да је... Он хтеде рећи «сметењак», али онда стаде редом мислити како је ствар текла, и избриса реч сметењак из тога разговора са самим собом.

У механи застаде цело друштво, које се већ више и не сећаше на аферу и беше још са свим добре воље. Јоца Мијић завратио главу, пева песму „Лепа наша домовино!» на глас «онамо, онамо», и тужи се што нико не уме да му секундује. Стева практикант замаче прст у вино, те њиме пише по столу своје име. Професор Недић преводи некаку беседу некаког члана енглеског парламента. А адвокат Нестор тужи се како му се «одбила карта».

Катанић не нађе за потребно да се опрашта, већ се ћутећки с врата окрете и оде у своју собу.

(Наставиће се.)

Л. К. Лаз.

СТАРАЦ

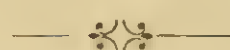

Стар сам, слаб сам, изнемог'о,
Прожима ми душу стид:
Борбе беше врло много,
Сад одмора хоће груд!

Заман што ме разговара
Прошлих дана спомен знан:
Мене мучи и обара
Неодољив неки сан. —

Свршено је!... Поглед тужан
Укочено на свет сја,
Видим: да већ није нужан
Нит' ко мени; ни ком' ја.

Стар сам, слаб сам, изнемог'о,
Прожима ми душу стид:
Борбе беше врло много,
Сад одмора хоће груд!

Ал' ме ипак радост нека
Утешити лепо зна:
Много милих мене чека
У држави вечног сна!...

Војислав.

БАНОВАЊЕ СТЕФАНА ТВРТКА
(1353—1376)

од

Милоша Н. Пејиновића

(наставак.)

Незадовољници прогласе за бана Вука, па извесно покушаше да заузму целу Босну. Војска Тврткова, у први мах, није могла дати отпора буни, а још мање је то могло бити за то, што сада управљаше у место Твртка његова мати Јелена. То поможе незадовољницима те протерају матер банову, која побегне у Дубровник. Без сумње је Твртко одмах био извештен о побуни, која му свргнућем прећаше, па повративши се брзо, скупи војску и у неколико срећних бораба надбије и победи незадовољнике, од којих неки беше страшно кажњени. Твртко је зар мислио да му не треба бити милостив према побеђенима, могуће и за то, што је увиђао да ће они кад-тад поново покушати да се користе приликама и да га збаце. С тога је намислио да их са свим уништи. То је црна пега на многим владаоцима српским и босанским, који не могаху никакво друго средство измислити за своју сигурност, до смрти својих противника. Твртко је тирански поступао према ухваћеноме Владиславу, сину Миросављевом, коме даде очи ископати [1]. Вла-

[1] Види Јукића »Zemljopis i povjestnica Bosne« стр. 104.

дислављевог брата баци у тавницу; Пурћија утекне у Угарску, а Дабиша буде лишен својих земаља. И Вук, Твртков брат, срећно се спасе, и побегне у Дубровник, одакле после оде на двор угарскога краља, да с друге стране срећу покуша. Једини од незадовољника, који не беше побеђен, био је Санко, син Младенов.

По ономе што пређе изложих јасно је, да су се интереси папски и Лудовикови подударали с тежњама Вуковим. С тога овај, на неко време после свога бегства у Дубровник покуша, да поради код римске столице, не би ли га она потпомогла; па за то, још док се у Дубровнику бавио, напише писмо папи Урбану V, у коме га мољаше да поради за њ код Лудвика, да му се посредовањем овога врати баштина (Усора), коју му Твртко одузе, и да га помири с баном.

Молба Вукова да му папа буде на руци, могла је бити за овога врло ласкава а и од користи, јер га је папа морао потпомагати, ако не ће да изневери мисао и тежње својих претходника. Уз то још, беше му достављено, да Твртко следећи окорне стопе својих прародитеља, који су били већином расколници и кривоверци, храни и брани јеретике стичуће се у Босну, «као оно гадно стециште с разних страна света», а к томе је било придодато, да његов брат Вук «мрзи ове јеретике, и радо би их уништио, кад би то до њега стајало».[1] Такве увере о искреној привржености према римској столици, могле су уродити само добрим плодом. Папи је Вук могао бити као оруђе за протурање римокатолиштва по Босни, а овоме први као средство за постигнуће банске части. После неког времена папа отправи Вуку писмо, у коме му писаше: «крепи се и с љубављу трпи све за католичку веру, јер ће то бити највећа заслуга пред богом. Ми те примамо, вазљубљени сине наш, под по-

1 Види Рачкога «Bogomili i Patareni« књ. VIII. стр. 127.

кровитељство апостола Петра и препоручујемо славном краљу угарском, да се он о теби стара, и да ти помогне у невољи. Ако се ти бојиш твога брата, и ако желиш да добијеш благослов од апостолскога престола то дођи к нама у наш свети град, па ћемо ти жељу испунити»[1] Тако је сад Вук могао придобити снажнога заступника на једној страни, и остајаше му још сада угарски краљ.

И доиста, папа се беше јако разгњевио. Да би ма у колико казнио Твртка, папа је писао Лудвику и наговарао га да пристане уз Вука, и да га измири с његовим братом. Међу тим да би што више нашкодио Тврткy, папа је забранио општење с јеретицима босанским. То беше крајње средство, које папи стојаше у власти, да њиме уз бана казни и сам босански народ. Поред уштрба, Твртко би зар могао искусити сву огорченост незадовољнога народа који и ако свести не имађаше, могаше бити згодно средство за постигнуће планова властелских. Али опет казна не беше превелика у сравњењу према ономе што би се могло изгубити, пристанком на жеље, које папа јасно очитоваше. Твртко се до сада био већ опоравио, и извесно се осећаше довољно снажан да противстане и даљим побунама своје властеле. Уз то и угарско „покровитељство» беше му већ додијало и гледаше га одбити; ово пак не би смео радити да се не осећаше моћан да буде противник својему угарскому пријатељу. То се дају видети из његовога понашања према Лудвику. Човек један, особито владалац, не би смео ставити на коцку свој престо, нарочито тада, кад овај зависаше од краља, који изгледаше као да се већ колеба у својој наклоности према њему. Сва усиљавања угарскога краља да Вука с Твртком измири, остадоше безуспешна. Вук као претендент,

[1] Види чланак Тројанског *«Насртања римских папа на српску и хрватску цркву»*. Гласник XXIII св.; у преводу Светозара Никетића.

није могао бити у љубави с братом, јер мучно да се не би, после некога времена, опет бунио против њега. Он је увек остајао брат Твртков, и као таквог бан га се бојао; с тога му се ваљало осигурати. Али ово обезбеђење Тврткове, није се сад могло свршити опроштајем његовим. Он не прашташе вођи буне, и огледаше да таквога увек сруши. Према томе види се, да се није могао помирити с братом, којега би чекала жалосна судба, да није за времена побегао у Дубровник. Мучно да би Твртко знао за братску љубав, и за милостивост, кад презираше човечност. Човек, који је могао хладно наређивати да се секу главе његовим непријатељима, који је у стању не стрести се чувши да је Владислав по његовој заповести доиста ослепљен, може имати само зверско срце средњевечног владаоца.

Пошто је Твртко одбио све понуде за помирење, имао је бојати се великог непријатеља. Јер одрећи послушност човеку, који се сматраше за покровитеља Твртковог, беше *велики корак*, што је и сам бан без сумње увиђао. Не хтети се измирити с човеком, којега он заштићаваше, значило је за бана толико исто као спремити се на борбу с њим. Противљење побуњеника угушено је за то, што иђаше против планова, које Лудвик имађаше у Твртку. Ово исто могло је бити и са Твртком кад је одбио жељу угарскога краља. Тим је он већ показивао да жели отргнути се испод власти, која му беше натурена 1356-те године. За ово тада беше најзгоднији почетак одбацивање посредовања Лудвиковог за Вука. Ово још јасније, кад се сетимо, како се Твртко показивао понизан према угарскоме краљу, до год му овај могаше у неприликама помоћи. Лудвик пак није марио за непослушност, него је волео васалност, какву бан за мало показиваше. Твртков поступак дао му је прилике да се увери, да ће његова мисао о већој привезаности Босне, боље успевати, ако Вука постави за

бана. Тим се не само могао осигурати од непријатнога васалства Твртковог, већ, учинив по вољи интересима папским, могао се надати да ће заштитом Урбановом пре добити напуљску круну, учинив му тако велику услужност. Уз то Вук показиваше да ће моћи бити згодно оруђе у извршењу намера његових.

У оваквим приликама беше Твртко у години 1369. Док не пристајаше да задовољи њему угарскога краља, дотле папа, онако гњеван, беше забранио општење са босанским јеретицима. Мало пре напоменусмо ову његову заповест. Она беше издата архијепископу сплетском и дубровачком. У писму своме папа вели како је с великом тугом дознао да људи из градова и села у Далмацији «не гледећи на строге наредбе и забране, учињене од стране столице римске, непрестано с босанским Богомилима опште, с њима тргују, њих на стан примају, и у оне пределе и места одлазе, у којима Богомили живе. С тога папа у истоме писму наређује, даље, да свакога оног, који би се с таквим јеретицима мешао прокуну у име свете цркве, а неверног Бошњака кога ухватити могу, да предаду светској власти.»[1]

Овакве забране општења католика с јеретицима беху од злих последица по лепе вароши италијске. По њима можемо судити како би било у Босни, да је папа успео у својој намери према бану. Да богомилску јерес сломију, папе су употребљавали сва могућа сретсва. Био је нарочити закон за јеретике. Ко би ухватио кривоверца, добијао је један део његовога имања; па ако се није хтео одрећи своје јереси, расколник је губио живот, а у противноме случају имање, од којега друга два дела припадала су држави и на утврђење вароши, у којој би се он ухватио. Више пута, јеретици себи одузимаху живот, или претрпеше најужаснију смрт, само да својој секти остану верни. На послетку мало

1 Види «Arkiv za jugoslavensku povjestnicu» књ. II. стр. 12—13

је било што су епископи ишли сваке године два пута по својој јепархији, и надгледали да нема јереси, него је заведена страшна установа, чије име потсећа на крв и тортуру — инквизиција. Па не само да се тако поступало с простим јеретицима, него су од стране римске цркве строга правила била постављена и противу владаоца, који би били привърженици ове богомилске јереси. Они се лишаваху својега владалачког звања и земаља, које су имали.

Много су пута извршени ови закони над несретним јеретицима, па и над самим владаоцима. Да се Рајмундо VII дао победити, и његов син Рајмундо VIII, последник му, могуће да би историја могла забележити још два примера освете папске над несретним привърженицима богомилства. Исто таква судба грозила је Кулину и Нинославу. Матија, угарски краљ, беше од папе добио налог да Кулина, ако се не одрекне јереси, савлада и закон папски над њим изврши. Секташи пак у јужној Францеској, Албигојци или Катари, који беху један огранак од јереси богомилске, претрпеше страшну казну. Њихове чете беху савладане, и ужасна сеча би извршена пошто је последња њихова сила била сломљена.

Из ових примера могло би се тврдити, да закон папски извесно не би мимоишао ни Твртка, јер би папа свом силом гледао да њега, као сметњу уклони. Да је Твртко пристао на жељу папину, овај би можда смирио Вука, и остао би му наклоњен као и његовом брату. Али по што се бан истављаше као опозиција то је борба ваљала да реши овај спор.

Да би могли јасно схватити неуспехе папске у ширењу католичке вере по Босни, као и да би нам било појмљиво за што су Патарени-јеретици, били у важности код Твртка, папе и Лудвика, мислим да нам је неопходно нужно упознати се са доктринама саме богомилске јереси.

У ово време било је — као што спомињасмо — три вере: источно-православна, католичка и богомилска, која се у Босни називаше патаренском, и која имађаше више присталица од католичке; главна пак вера која беше владајућа била је православна.

У XII веку, у Србији већ владаше у велико нова секта, која беше себи задобила многих привржепика у свима тадашњим сталежими.[1] Могуће да је ње овде било у почетку XI века, па можда у малој сразмери и у X столећу, али је у XII веку већ задала бриге основачу српске државе. Она није гонила, нити је се натурала људима да је приме; она је убеђивала и привлачила, и то јој беше доста па да се рашири, не само по целоме балканском полуострву, већ и даље на север а особито на запад. То је била грана манихејске јереси од стабла Зороастровске вере, која вероваше у два главна начела, добро и зло, у Ормузда и Аримана. Извор јој је у источним азијским сектама, које се у првим вековима хришћанства раширише, па допреше и на балканско полуострво тако да већ у IX веку налазимо клице разних јереси у Византији, које ту ухватише својега корена, и поред све брижљивости хришћанскога свештенства за њиховим искорењем. Из манихејско-гностичке, масалијанске (евхитске) и павлићанске јереси створи се између 925—950. нова секта, која од сваке јереси усвоји по нека начела, а нека нова домете, те тако поста засебна. Та је секта веома знатна и позната је под разним именима.

Да ухвати јакога корена у Бугарској, где је први пут стаде проповедати њен оснивалац бугарски поп Богомил (Јеремија, Теофило), помогле су тадашње прилике, непознавање хришћанске вере и наклоност к староме

1 Овај кратак нацрт богомилске (патаренске) јереси дајем и за то, да би слика Босне за владе Твртковe била што потпунија. Источно православље и католицизам као познате са догмата својих нећу описивати.

пантеизму, само незнање и политичке прилике, које владаоцима не допуштаху да одмах обрате пажњу на њу. Секта је брзо напредовала и невероватно брзо ширила се, тако, да пред крај XI и у почетку XII века, налазимо јој присталица на западу, и на јужноме делу балканскога полуострва, где у ово доба имађаше својих јаких општина. Сва доцнија усиљавања грчких владалаца беху узалудна. Смрт Василија и његових дванаест другова (апостола јереси) не угуши је, а на један век доцније зададе много бриге римским папама. Она је из Хума прешла у Србију, где је у XII веку Немања уништи казнивши поглавице и прогнавши јој многе следбенике.

Од тих изгнаника, не само из Србије, већ извесно и с других страна, скупи се велики број у Босни; ту нађе за се згодно земљиште, па потпомагана и неузнемиривана владаоцима, захвати дубока корена. Да су јој папе тада могле на пут стати, могуће да им не би толико посла нанела. Али тада јој нико није сметао а за владе бана Кулина већ беше сумњив успех у борби с њоме, јер беше за се придобила срце босанскога народа. Велики непријатељи беху јој папе, и сва папска уплетања у делање босанских банова, долажаху од вере. Папе су по што по то тежиле да Босна буде католичка земља по вери, а угарски краљеви гледаху да се тиме користе и да је том јаком веровном везом споје што чвршће са својом државом. Па те тежње, које беху од доста злих последица, продужише се и сада. Оне су остајале у наследству будућем папи, пошто би његов претходник умро. Покушавала су се разна средства, али безуспешно. Ако су папе икада могле успети у тој својој намери, као да су највише били у стању да то учини за времена Кулина, Нинослава и бана Стефана Котроманића. Па и поред свега свога успеха у разна времена, папска столица никада није са свим успела. Папски легати Бернардо, Иван и Аконције, а за тим епископ Јаков, могли су слободно

ширити уплив римокатоличке вере по Босни. Босна бејаше подлегла, јер сувише беше слаба да се овоме одупре. Смешно је скоро читати историју тих папских верозаконских насртаја на босанску бановину. Чим успеше у својему предузећу, владике папске заводише по Босни католичку веру. Али најпосле увидеше и сами да то није могуће учинити Велика им је сметња долазила с друге стране од патаренске јереси. најватренији поборници римокатолицизма остављаху своја епископска места у Босни да опозицији учине на вољу. Тако су дакле сви трудови папски били безуспешни: они су успели у последња времена да протуре насилно своју веру у Босну, али се она од босанскога народа одбијала као вали о стење. — Сироте папе! они су хтели за неколико година срушити зграду вере, коју неколико векова саградише,

Из овога што до сад излагасмо, природно следи питање . откуда јереси толико моћи и чиме она придобијаше за се?

У почетку њенога ширења не наиђе ни на какву знатну опреку. Хришћанство у Босни, не само да није захватало било корена, него је та земља од хришћанских свештеника у то доба била скоро занемарена, чему су много доприносиле борбе између Рима и Цариграда, које тада започеше, имајући за задатак да реше да ли је у првенству католиштво, или источно православље. Ово је јереси доста помогло, тим је добила слободнији полет.

Примивши нешто од источних секата, које мало више побројасмо, патаренство није било сасвим противно хришћанству. Оно је и од њега нешто примило, али му основа беше противна. Секта је веровала у два главна начела добро и зло, која су у борби, вечитој или привременој [1]. Присталице богомилске јереси (патаренске) у

1 Овај нацрт о доктринама богомилске (патеренске) јереси, израдио сам по делу Рачкога «Bogomili i Patareni» Rad jug. akadem. књ. VII, VIIII и X, и по Петрановића расправи «*Богомили, црква босанска и крстјани.*»

Босни, већ су се у овом главном начелу разилазили од оних по јужноме делу балканскога полуострва и грчкоме царству, не верујући да ће добро и зло бити у вечитој борби већ да ће добро начело преовладати. Тако дакле, већ у овоме јерес се приближавала хришћанству усвајајући једно главно господареће начело, само што му толико моћи не придаваше. Овај главни бог, био је творац душе а не тела, које сматраху за дело ђаволско, као и све што је видљиво. Такође у причи о потопу, о створењу света, и још некима, јерес се много приближавала хришћанству, па се ипак у другоме од њега много удаљавала. Није веровала у стари завет, јар га сматраше за створ ђавољи, нити је сматрала Мојсија као истиног побожника, већ као средство, којим је ђаво могао свет заслепљавати. Не дозвољаваше храмове, сматрајући их за станишта ђаволска, одбацивала је исто тако и црквене церемоније, васкрснуће и др.; не примаше крштење с водом, сматрајући ову за цељ ђаволско; говорила је да децу малу не треба крштавати, јер тада још не могу појимати веру. Код јереси беше крштење другаче, ал не за све чланове, већ само за праве — крстјане; вјерници и слушаоци (auditores) нису га били достојни. Ово крштење зваше се „крштење огњем", а свршавало се онда, кад је вјерник постајао крстјанином. Оно што је јерес примала од хришћанства сматрала је с другог гледишта — идеално. Тако је усвајала женидбу, али не такву каква се обично под браком разумева, — уласком у крстјански ред, ступала је вјерникова душа у брак с црквом; по томе сматраху да је и Христос исто тако био ожењен. Овога су признавали за божијег сина, који је дошао да спасе људе од грехова, у које их беше бацио отпали од бога анђео Сатанаило, којега апсолутисте-јеретици [1] сматраху

[1] То су они, који вероваху да ће начело добро и зло бити у вечној борби: овима не припадаху босански секташи, већ умерењацима, другој подврсти исте јереси.

као старијег сина божијег. Али не вероваху да је Христа родила дева Марија као обична човека, већ говораху, да је у њу ушао кроз уши јој, а туда опет изишао, и примио на се облик човечији; међутим он не беше телесан. Све ово било је по заповести бога оца коме су већ додијали јади, које сатана почини. Овако су секташи и морали узети, ако су хтели да буду доследни својему учењу, по коме је све видљиво створено од ђавола; с тога је и мати Исусова Марија. сматрана за анђела божијег, а не за обичну жену. Као што су све сматрали идеално, тако су и за васкрсенуће говорили да је то ослобођење душе из тавнице — тела. За обреде говораху да их не треба вршити за то, што бог ово не тражи, а храмове и украсе им презираху, учећи да се човек свугде може богу молити. Мрзили су дугу молитву мислећи да бог воли што краћу: с тога узеше «оче наш" (pater noster, због чега Патарени), а при служби и читање новога завета, и то појединих одломака његових. Забрањиваху свако општење с људима друге вере, сматрајући их за погане, и с овима се могло говорити само онда, ако је то у цели обраћања у јерес. Сем новога завета, јеретици имађаху својих књига, које читаху, као на пр. «О часном дрвету», књигу писану од попа Богомила; даље спис «О виђењу Исаије» (врло старога порекла); по том «О разговору Јовановом са Исусом» и још неке. Све хришћанске књиге сматраху за нечастиве, а саме хришћане као заблуделе. Међу тим признаваху да су некада с њима били једно исто, па се они од њих отпадоше. То се, говораху, догодило у IV веку, за владе цара Константина, под папом Силвестром, те од тог доба постаде хришћанска црква «расколница вере и науке Христове». Ово је мишљење владало и код западних следбеника јереси, и разлог томе наводио се тај, што је она «отров временити, дакле ђаволски, уливен у цркву. Католичка

црква сматрала се за «скупштину опаких људи, а папа за главу свих заблуда; епископи и свештеници за заводитеље народа, фарисеје, блуднике, лаже, отимаче и сластољубивце. Плод римске црке зао је; с тога и она опака.» Следбенике хришћанства сматраху као «псе и свиње», а своје вјернике као «свето и бисер.»

«Богомили и Патарени држали су се дакле за једине, који «речју и чином» обдржавају науку Христа, јеванђеља и апостола," којих скуп чини једину праву цркву крстјанску. Они сами, као оно бугарски Богомили говорâху о себи «небесни житијем». Они су, како се грчки им једноверци хваљаху, библијски мудраци (μάρως); вера им је, почем је чиста и спасоносна, пшеница; они су Капернаум, јер Христос оставивши католичку цркву код њих пребива они су сиромаси духом, со земље и светлост света; праведност им је најодличнија; они су пољски љиљани, јер су чисте душе, крепошћу украшени тако, да се ни Соломон не може сравнити с никојим од њих, јер одећа његове душе бејаше прљава. Босански се Патарени држаху такође за свете и без свакога греха; западни им једноверци поносили су се, да «они сами праведно живе», да осим њих нико се не држи јеванђелске науке, да су они једини Христом усињени, а као такови баштиници његови, итд. [1] Преме томе, ко је хтео ступити у јерес, ваљало му је са свим се одрећи хришћанства.

(Наставиће се.)

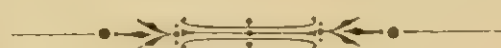

[1] Крстјани су само смели јести хлеб, а од варива највише сочиво.

НА ЊЕНОМ ГРОБУ

На том месту, где је негда
Мирисало цвеће
Ту сад уздах за уздахом
Са мог срца слеће.

Певале су милопојке
Песме пуна чара,
А сад црна кукавица
С тугом срце пара.

Где је негда извирало
Чаровито миље,
Ту је сада поникнуло
Жалосно босиље.

И ја ево берем цветак
А са гроба њена
Па ћу сузом залеват' га
Зарад успомена.

Ој, та ја је тако љубљах
Као росу цвеће..
Ал' узаман, то је било
— Више бити неће —..

П. Ј. Петровић

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА

(исправке, допуне, критике итд. на дело Др. Владана Ђорђевића: «На граници» самостални чланци.)

II

Господине колега,

По обећању част ми је саопштити Вам сваки посао и сваки рад, као и поједине значајне догађаје из минулог рата, и то у колико сам лично на завојиштима и по болницама, у боју и на маршу уделовао, а и што сам од поузданих очевидаца слушао.

За крушевачку болницу одређен, ставим се на расположење шефу болн. поч. др. Верминском. — Рањеници беху већином из вукањске војске, од похода на Прокупље, и двојица с Јанкове Клисуре. Ране беху махом нечисте, што ни чудо није, пошто су тада бербери по истима радили.

Али већ кроз 8 дана, кренух се за Јанкову клисуру. Мене је разуме се интересовало, с којим и каквим ћу командантом имати додира, и тако сам скоро од сваког најбоље мњење о новом команданту, ондашњем капетану а садањем потпуковнику г. Стефану Биничком задобио. По вароши су у опште хвалили команданта клисурског одреда, а поч. др. Верминскп рече ми да долазим у команду доброг, искреног, но при том врло строгог старешине, кога ја до тада ни чуо ни видео нисам.

И одиста ме задобивено мњење преварило није, јер сам пријем, кад сам се јавио г. Биничком у арнаутском селу Чучалама, учинио је на мене упечатак, да ћу с особито добрим другом, строгим старешином и дивним војником посла имати што се одиста доцније и потврдило.

Јанкова клисура састоји се из механе, једне зграде назване Ђумрук, теснаца клисурског, који почиње одмах по прелазу границе — плота —, што води првом арнаутском селу Чучалама, кроз који шара речица Блаташница, и најзад још на нашем земљишту из руине црквенске, о којој се вели да је у тој цркви Сибињанин Јанко своју војску причестио, кад је са 67.000 људи кроз исту проћи хтео, да је грдно страдао, и да је се по њему и прозвала „Јанкова» клисура

Санитета не беше никаквог, назови болницу водио је болничар — берберин. — па и моје лечење ограничавало је се на прашкове и пилуле што сам собом у једном цачићу понети могао. — Од санитетских кола, кревета, сламњача, ћебади, апотеке и осталог прибора, ни помена не беше.

Инструмената просто никаквих немадох ни једне сонде, осим једних американских клешта; узалуд сам брзојавом тражио, увек добивах одговор „кад приспеју послаће вам се", али то се некако никад случило није. — Принуђен сам био све нужније операције извршивати мојим секционим инструментима, које сам, као да сам знао, при поласку из Беча, наоштрити дао.

Од војника слушао сам све односно продирања кроз теснац, и о борбама до мог доласка.

Распоред при прелазу границе — продирању кроз теснац клисурски — био је следећи:

Чим је г. Бинички добио налог, ноћу између 19 и 20 Јуна, да прими команду од г. Тешића над одредом, и да продире у Арнаутлук, он је целу ноћ издавао налоге

поучавао редом старешине и просте војнике, како и шта ће радити.

Једну чету I-ве кл. одредио је, да обиђе ноћу теснац преко Јаворске Карауле, и поседне косу — вис — међ селима Чучала и Сибницом; друга чета преко равањске карауле, да опколи село Цепницу, и да спречава улаз и излаз било Арнаута, било регуларне непријатељске војске, док се цео теснац нашом војском не заузме.

Од сваке од ових двеју чета беху издвојени по 20 најхрабријих војника, који су се имали спустити низ стрмене стране теснаца, и опколити обе карауле, које се у истом налазе, тако, да на пушкомет остану скривени, и чекају знак за почетак борбе, ако се турски стражари неби хтели на бесу предати — Буљубаша наше клисурске карауле имао је задаћу да изазове Турке из стражара, да им саопшти намеру о пролазу наше војске на њихову страну, и да им понуди бесу с тим, да их ни глава заболети неће, ако се мирно предаду.

Тачно у 4 сах, из јутра стигла је наша војска — козничана ½ бат. I-ве кл. и I бат. II-ге кл. ови спредњачама наоружани, лака батерија и до 15 коњаника — из Разбојне у клисуру Предводница поче отварати капију пограничну, и буљубаша позва заптије, али они чим дознадоше за намеру и опазише војску нашу, срдито викнуше „нема вера, нема беса" и опале из пушака, на што им наши из заседе одговоре и тако их збуне, да су скоро на сваку одбрану заборавили. — Пет турских стражара погибе око карауле, а остали нехтев се предати изгореше заједно с караулама.

Пролаз кроз клисуру био је у толико тежи, што је тада јако киша падала, река Блаташница, која кроз теснац иде, придошла била, а осим тога је разних засека и препречних срестава било, које је за пролаз батерије ваљало отклонити и пут направити.

Овога дана уби један арнаутин свога сина, дечка од 13 год.[1] што није хтео бегати, но говораше да има вере у Срба. Други Арнаутин, не могав умаћи, попео се на велику тополу близу воденице, и нехтев сићи и предати се на позив наших војника, скинут је као гавран с дрвета.

Овог дана погинуло је само 2 војника наша, 1 код прве карауле а други код воденице Сејдинове; а од Арнаута стражара од обе карауле, од којих једна служаше као ђумрукана, ниједан главе не изнесе.

Г. Арса Дреновац као командир ескадрона пратио је г. Бинички како при продирању, тако и пре почетка рата по Копаонику и Јастрепцу, при обилажењу границе и караула и прича да је г. Бинички у борби неустрашим, да је неуморан у обилажењу границе, добар познавалац земљишта итд.

Због рђавог и времена и пута заузму се 20 Јуна добре позиције на висовима код Чучала, и одбију се до 500 Арнаута, који од Пребрезе ударише на Козничане II кл. — наше лево крило. Том приликом повредио је г. Бинички прескачући на коњу ограде и ровове, сабљом своју леву руку, но он ни часа не остави команду, но је лечен на прост начин код трупе.

21 и 22-ог Јуна било је омањих чарки.

23 ударе Турци у повећој маси на предстраже, но како је г. Бинички баш тог тренутка обилазио предстраже, то су у потпуној приправности дочекали напад и осакатили непријатеља, који поред однешених рањеника и мртваца, остави 28 лешина на једној гомили, док с наше стране погибоше 4, а рањених беху 9 војника.

Ноћу од 23—24 пошљу се јаке извиднице према Блаци, где су код шанчева над језером логорили — по казивању увода — 4 табора редифа, а пред овом

војском било је добровољачких арнаутских чета, које бораvише лево и десно од села Ђуревца.

24-ог у зору предузе се општи напад, који је изненада и за наше војнике, а тим и изненадније за непријатеља отпочет. Благодарећи добром распореду, напад је врло срећно за руком испао. Борба је трајала пуних 7 часова. Долазило је и до гушања. Побеђени Арнаути тражише спаса на дрвећу вичући озго: «мо'бе, доста итд.“ али се не хтеше никако живи предати. — Г. Бинички је у најкритичнијем часу ове борбе утрчао лично с 1 топом у ланац стрељачки и отуда је осуо ватру на село Ђуревац, где се Арнаути скупљаху, а и колоне редифа, преко блаташничке долине, к нашем левом крилу кретаху. — У редовима турских добровољаца башибозука виђена је була са заставом у руци, али је лоше среће била, јер је спази нишанџија горереченог топа — из шапчанске брдске батерије и примора је да заједно с барјаком прави опите у летењу по ваздуху, а и непријатељске се колоне распршташе и почеше одступати.

Губитци наши беху: 30 мртвих, преко 50 рањених, непријатељ је имао много више, јер самих лешина нађено је преко 100.

Пљен је био: 3 заставе отете од арнаутских чета, много оружја, сплава, стоке итд., што је од чести подељено најхрабријим војницима, од стоке до 300 грла говеди и неколико коња послато је интенданту у Крушевац.

После ове посве повољне битке, добије г. Бинички налог, да се никако не сме од клисуре далеко одбијати и одбрану исте ослабити, што му није по вољи било, јер он је тражио бар још 2 батаљона за одржање везе и чувања позадности, при даљем продирању, које је смерао према Куршумљу извршити.

Од 24-ог Јуна до 10-ог Јула не беше борбе.

Тог времена обилазио је клисурске позиције књежев комисар саветник г. Митричевић, и исказао је особиту радост и задовољство о раду и расположењу клисурске војске.

Борба 10-ог Јула.

Дође телеграм од више власти с налогом, да г. Биннички, који због строгости познат беше, оде пут Јошанице, те да неког потпоручника и батаљ. командира, који беху одрекли послушност поч. мајору М. Илићу, и заједно с војском се у бегство одметли, живе или мртве похвата.

Пошто г. Биннички даде упутства старешинама за случај непријатељског напада, крене се у 10¾ сах. пр. под. на пут. Но не беше ни ½ сах. измакао, кад ал непријатељ удари с повећом силом, и осу се јак плотун на нашој предстражи; војска наша беше јако узбуњена и све јадиковаше: „нема нам капетана Бинничког". Али капетан не беше много измакао, те га достиже коњаник и јави му, и он одмах окрете што брже могаше к војсци натраг. — Стиже брзо, али код нас беше војска у највећем нереду. Великим усиљавањем и пожртвовањем, доведе се мало у ред војска, која се окуражи, видећи г. Бинничког, те тако нападај, после подуже борбе, на десном крилу, беше одбијен. Кад ал сад наступише редифи на наше лево крило. Козничани, који се сада као и увек одликоваше јунаштвом својим, не могоше одолети неравној навали турској. Турака беше 5 табора редифа и много чета Арнаутских из Качаника и Дибре, по казивању једног арнаутског рањеника. Борба беше очајничка, и наша војска састојећа се из 5 батаљ. и то 2 бат. с предњачама и две батерије, поче се полако повлачити.

Подне већ беше превалило, 3—4 сах. по подне борба упорна с обе стране. Наши се држе добро, и обарају гомилама Арнауте, али исти с дивљим усклицима јуре као бесни у њиховим цокулама напред. — Већ се дође

до на ушће теснаца клисурског, оба наша батаљона с предњачама беше нестало; батерије пошто дејствовати не могаху, повукоше се у Разбојну и козничани I-ве кл. растурише се по шуми, остаде г. Биничкн са двојицом коњаника, који га свугде пратише, једним добровољцем и једним Јагодинцем, коме лице опрљено беше.

5¹|₂ сах. по подне, јака ватра у самом теснацу клисурском, која због теснаца још страшније изгледаше. Г. Биннчки дође и рече: „клисуре им не дам или се жив вратити нећу". — Турци победе своје већ сигурни у теснац наступају али споро, бојећи се заседе; пред истима један од њихових војсковођа на коњу, с црвеним чакширама и белим свиленим појасом. Г. Бинички с четворицом својих јунака развикао се, пошто оближњи Арнаути српски знају: «Баталион с једне стране, баталион с друге стране, па да их живе похватамо," у том један од његових пратилаца узе пушку, коју онде бачену нађе, пушка плану.... турског војсковође с коња нестаде.... Турци видећи то а и чувши вику г. Биничког, који непрестанце из револвера гађаше само да би ларма с наше стране већа била, усколебаше се и мало за тим, па и одступати почеше; наше чете, које у шуми прикривене беху, охрабрише се, прикупише се, почеше Турке гонити и тако се у 6¹|₂ сах. по подне сврши ова крвава борба; наши заузеше опет своје пређашње позиције и улогорише се у селу Чучалу а Турци у Блаци.

Ми имадосмо до 20 мртвих и до 50 рањених. Турака, по доцнијем причању Срба отуда, од прилике 4 – 500 мртвих и рањених.

Овог дана рањен је потпоручик г. Магденовић испод десног лакатног зглоба, с повредом кости.

Тог дана имадосмо једног рањеног Арнаутина и изглед његов, кад дођох да га превијем, никада заборавити не могу; сав блед, рекао би нема ни капи крви у себи, које од изгубљене крви, а које од страха, обази-

раше се једнако гледајући који ће му главу одрубити, мислећи да и ми поступамо с њиховим рањеницима, као они с нашим. — Пошто ни ја арнаутски а и он ни турски ни српски већ само арнаутски говораше, имадох муке, док га мимиком уверих, да се нема чега бојати, и да ћу све чинити, само у корист здравља његовог; најзад пошто рана превијена беше — прострељана десна голењача — донесох му средства да се подкрепи, којим сам располагао, ракије и кафу, али ни тада, ни другог пута хтеде штогод узети, док или г. Биничкп или ја или најзад који од наших најпре не сркне. Тако неповерење! Ампутацију му предлагао нисам, јер нити сам инструмената, нити зато нужне асистенције имао, нити је близу које пољске болнице било, већ га у болницу крушевачку одправих, где му је ампутација предлагана али коју не хтеде дозволити, говорећи „Алах је тако хтео» и «морам цара најпре питати" и тако и умре доцније услед руаеmiae.

Исти рањеник причао је да је 7—8.000 Турака тада клисуру напало.

г. Бинички је са својим коњаницима који заслужују да им се и име помене и који заиста заслужују да им медаља „за храброст" прса кити, на име Илијом Савићем из Богиша и Ивезићем из Бруса, као и са оном другом двојицом, био у највећој тучи куршума, тако да војници свуда говораху „њега куршум не бије».

Одмах на рањеницима извршене су само екстракције кугала и нешто најнужнијих операција, остали су сви спроведени крушевачкој болници.

Наши мртваци нађени су махом сасвим голи свучени и без главе Опомињем се ађутанта трстеничког баталиона, који је због шале познат био, да је такође без главе нађен.

13-ог и 14-ог Јула дође у помоћ I бат. Јагодинаца II-ге кл , 100 Доброваљаца и 2 мерзера.

18-ог Јула дође мајор г. Лазар Чолак-Антић с три батаљона I-ве класе и он предузе команду од госп. Биничког.

19-ог Јула дође вест да Турци прете упасти у Жупу, и с тога оде г. Бинички с једним бат. I-ве и једним II-ге кл. преко Магова и Кошора на Копаоник. Овде је уређивао Копаоничке Србе-усташе, и 23-ег поведе их напред и намести их на Врелу и Младињики.

Пошто копаонички одред ниједног лекара немаде, бејах одређен да у Брусу болницу подигнем. Путујући нађох у Лепенцу у пољу више одбеглих фамилија, са оним што су само понети или као стоку потерати могли. Исто тако у Брусу, преко од школе, која је за болницу намењена била. Деца беху махом поразбољевана.

22 Јула донесе ми једна избегла мати детенце коме ни пуна година не беше, да га превијем, јер га беху Турци врхом сабље у главу наболи; или можда што су од покоља заморени били, или што иначе снаге немадоше, а и отпор детиње темењаче, све је ово срећно допринело, да кост проврђена није, а тиме и мозак повређен није.

24-ог дође вест од г. мајора Чолак-Антића, да Турци смерају ударити на Клисуру, и да се г. Бинички одмах с војском Клисури поврати. Сада мораде исти опет предати команду над усташима, као и чување границе, тадањем поручнику и садањем капетану г. Лаз. Павловићу, а сам се с војском крену 25-ог за на Клисуру, где 26 на подне у Разбојну стигосмо; време беше рђаво, и овде намеравасмо одморити војску, кад ал ето ти коњаника с цедуљом:

„*Господин Капетане*!

Густе колоне низама спуштају се низ сибничке висове, похитајте с војском **одмах**.

Мајор

Л. Чолакантић.

Г. Бинички остави уморну војску у Разбојни, а сам потрча да се увери, како ствари стоје у Чучалама; кад ал тамо, беше као обично мало чарке на предстражама, а густе колоне низама, беше наша сопствена извидница.

Сећам се једног смешног догађаја, који само тога ради напомињем, што сам лично присуствовао; исти је значајан у толико, што се сви из свите уплашисмо, ма да није никакве опасности било. — То беше 27-ог Јула кад је г. Бинички предавао дужност, и показивао земљиште, на коме је борбе издржао, а и положај према Блаци, где су Турци ушанчени били. Поред официра бесмо присутни и то на коњима: ја, бригадни свештеник, телеграфиста г. Влајко Здравковић, који је ради оправка телеграфа дошао, командир ескадрона г. А. Дреновац и др., а пратило нас ½ чете војника. Испред линије предстража, на једној ливади, зачу се лајање паса, а неко викну „дозивљу се Арнаути". Сви осим г. Биничког и његова два коњаника Савића и Ивезића, окренусмо коње, заједно с госп. мајором Чолак-Антићем и слетисмо у долу, само је зависило од брзине коња ко ће пре стићи; узалуд г. Биничкн говораше да ничега нема, после чега он с коњаницима на против продужи пут истом брзином унапред к шуми, од куда се зачуло лајање, и непостоја много, те један од коњаника дође и јави, да нема ништа, и ми сви с покуњеним носевима, пођемо г. Биничком и осматрасмо положаје ушанченог непријатеља у Блаци.

28-ог Јула дође Везенко на Клисуру. Он причаше, како он зна, како би с Арнаутима требало поступати; при разговору о турским свирепствима говораше, да није истина, да наша војска чини јоште горе, неизражавајући се с особитим комплиментима о истој, најзад поче, у своме заносу грдећи редом и мене, кога ја тада први пут видех, и г. Биничког и г. Чолак-Антића,

говорећи да зна у Србији само за три личности, а те су: Књаз, Ристић и Черњајев, а све је остало — — учтивост захтева да не искажемо; међ осталим говораше, како је уредио с Арнаутима, и како ће се на његову реч 30—50 хиљада Арнаута предати, које г. Биничкн чувши, договори се с г. мајором Чолак-Антићем, да се сутра рано учини појаче осматрање а и Везенко да се поведе, уједно ми рече командант: „Докторе, спремте што вам је најнужније, и ви ћете при осматрању бити."

29-ог у 4 сах. у јутру кренусмо се из Чучала, и то: г. Биничкн, ја, 300 људи I-ве кл. и један брдски топ. г. Чолак-Антић остаде у Чучалама, како би нам у случају потребе с осталом војском у помоћ притрчао. — Ударисмо на село Попово, где на никога не наиђосмо, идући кроз шуму даље, дођосмо у Грабовац — богато село, — овде наиђосмо на неколико Арнаута где раде, особито један не спазивши нас, не беше даље од 200 корака и садеваше усев, кога кад г. Биничкн виде, рече ми: «Зар неби штетно било убити оног, који са свим harmlos свој посао ради:» — и затим ме запита? «где је Везенко", ја рекох да је с нама, и потрчах да га нађем, а пошто узана путањица беше којом идосмо, да само један за другим ићи могаше, нађох га међ последњима. Запитах га: „Везенко где си", на које ми одговори: «ја идем са војска", рекох му, да га г. Биничкн зове и он пође са мном. Дошав г. Биничком, рече му исти «Брат Везенко, ти синоћ говораше, да ће се на твоју реч хиљадама Арнаута предати, ено их неколико где раде, иди и позови их да се предаду," на то Везенко одговори: „ја оћу да идем, ама са војска», на које му г. Биничкн одговори „од војске ће се поплашити, па се неће хтети предати", па кад и сад стаде узтезати Везенко, рече му г. Биничкн ухвативши га за руку: «кад нећеш сам, а ти хајд са мном", и тако по-

ђоше заједно до првог плота, од куда се г. Бинички врати, а Везенко оде напред, које му се признати мора, да је ишао слободно, млатећи рукама и назови рукавима арнаутским.

Везенко не оде далеко на повика: „кумбара, кумбара» које значи куме или побратиме, на то ето двојице наоружаних на коњима, Везенку на сусрет, тада Везенко остави пушку на земљу, што исто и она двојица учинише, изљубише се у рамена, затим узе сваки своју пушку и седоше сва тројица под крушку, па се стадоше договарати.

Г. Бинички и ја стајасмо на једном висоравну 3—400 корачаја удаљени од тројице, који преговоре вођаху, и могосмо комотно посматрати, шта тамо бива; војска наша беше у кукурузу десно од нас скривена, осим тога беше једно мало одељење отпослато да село опколи, што је и учинило, али се после не дугог времена вратило, говорећи, да је Везенко, који их је спазио, махао да се врате, и тако ми чекасмо да видимо шта ће бити.

Везенко са оном двојицом седе, па се диже и уђе с њима у једну кућу мало даље на десно лежећу. Ја погледах на сат, беше 8 сах.; г Бинички и ја радовасмо се већ лепом резултату, и изабрасмо по коју од крупних истих крушака, којих у селу много беше. Сат 8½, она двојица што с Везенком у кућу уђоше изађоше из исте, и стадоше гледати на нас, па се затим вратише опет унутра. — Опазисмо да се Арнаути један по један прикупљају к оној кући. За време њиховог договора, могасмо јасно видети, да су Турци шанац у Блаци оставили са слабом посадом, да им је главни логор био у горњој равници над Блацом до 3 сах. од исте удаљен. По броју шатри рачунајући, не могаше бити више од 1000—1500 Турака.

Иза кућа где Везенко с Арнаутима беше, беше мало шуме, и ми на велико чудо наше опазисмо иза исте, на 600 корака удаљено од нас, да су се Арнаути с Везенком упутили главном логору турском. Иђаше један коњаник напред, Везенко за њим, и 16 људи у двојим редовима. Шта да се ради? — Везенко је потпору, која је послата била, сам вратио; да се пали? — не сме се, јер би лако и Везенка убити могли, или би му Арнаути у љутини главу одрезали, а међутим могуће беше, да је отишао да уговара. Чекасмо подуже, кад око 10¼ сах. зачусмо пуцњаву иза нас код наше главне војске у Чучалама. Брзо преко брда полетимо натраг, и видосмо све у бојном поретку. Пуцњава беше чарка, на предстражи. Истог и идућег дана слате су јаке страже на дочек Везенку, али исти никако не дође.

30-ог Јула дође заповест да се крушевачка бригада I-ве кл. за Делиград крене; у 5 сах. по подне пође г. Биничка с бригадом и ја са њом за Делиград; преноћисмо у Мајдеву, од куда се 31-ог у јутру кренусмо и на подне у Крушевац стигосмо, по подне даље и преноћисмо у Ђунису.

1 ог Августа стигосмо на Делиград, а уједно и телеграм г. министра војног, да се одмах у Београд вратим, пошто ми је брат смртно рањен био, од које је доцније и умро.

Г. Биничка је даље готово у свима борбама у моравској долини учествовао, беше још два пут лако рањен, и то у леву пету и леви кук, али при том никако команде не остављаше, док га 18-ог Септембра непријатељско зрно унеспособи за прошлогодишњу даљу војну службу.

Његовом војничком способношћу, строгим а при том љупким понашањем, стекао је особито поштовање код народа вароши и округа крушевачког, и с тога

није ни чудо, што му песме певају, а грађани се крушевачки једном приликом изјављују: «јер смо сви Крушевљани Ваши дужници.»

Ово сам Господине колега, по обећању сматрао за дужност саопштити Вам

Ваш свагд. поштовалац
Љ. С. Весовић.

ЂЕРДАН ОКО ВРАТА.

Ај, под грлом како но се свија
Више груди око бела врата,
Лепа низа бисера и злата,
По среди јој алем драги сија.

Зрака с њега на ме се одбија,
Као мирис рајски умиљата,
Око срца у колут се хвата,
Те ми груди милотом опија.

Куда поглед пре да бацим жудан
Да с' одмори уморен и трудан?
Где би жељом и очима стао?

Да л' на груди, бисер или грло? —
Ох ја не знам, забуњен сам врло —
Ја бих само грлит', љубит' знао.

Н. В. Ђорић.

ГАРДИСТА

Ја се радо шећем, јер држим да је то најкориснија од свију беспослица. Кад не бих имао шта да радим, или кад ми рад не би ишао по вољи од руке, ја бих се брзо нашао на улици с кишобраном или сунцобраном у руци према годишњем времену у календару, јер небо је најзадњи саветник, што га игда питам, кад се спремам за шетњу.

Данас се нисам ни спремао јер вече беше свеже иза врућег дана, па нису ми требале ни галоше ни кишобрани ни сунцобрани, а и да су требали, ја их јамачно не би био понео, јер ми се беху сплеле мисли да управо нисам ни знао чисто, шта све мишљах.

Требало је за два дана да напишем једну новелицу; — обећао сам ја неком пријатељском листу, па не могох никако да јој нађем згодна предмета. Прегладао сам све белешке што сам негда прибележио као «згодне за обраду» — ни једна се не даде укалупити за 48 часова у 4 штампане колумне једнога листа за «забаву и поуку". Шта да се сад чини? Враг да носи одмерене наруџбине и неодмерена обећања!.... И тако се нађох без спреме, али и без новелице на сред улице.

Ваљало је тражити новелицу на улици, кад је не беше на дому; то се често догађа и другима, — ја то чисто знам, али што не знам, то је: како се то тражи и нађе на улици.

Ходао сам дакле и гледао на десно и на лево, надамном и подамном, али — све у залуд. С десна и с лева беху куће велике и мале, као што су обично незнатне куће по незнатним градовима. Овде-онде вирила би по која глава кроз прозор и зевала би лепоме вечеру у брке, али — ко ће о томе писати како људи зевају? Кад би се томе зевању што се напише додало оно, кад се чита, тада би читаоци били у очевидној опасности да искљеште вилице од зевања, све да новела и није дужа о 4 стране. Ваља ићи даље, није вајде!

Тако је то ишло кроза другу, трећу, пету и девету улицу, док нисам стигао у предграђе. Сад сам се налазио пред једном кућом од два боја с лева, а с десна беше један повисоки, дугачак зид, као што се виђа около господских вртова. На прозору у горњем боју видех наслоњена једног човека у кошуљи. Лице му беше окружено двоструким подвальком, и светлијаше се, не знам право, од вечерња руменила или од врућине. Он је гледао на зид према кући с укоченим очима, као човек, који је изгубио белу пару, па се нада да ће је уочити.

Гледао сам на човека с руменим носом, па на зид, па опет на човека, док нисам стао на сред улице.

— Шта ме гледаш тако? од једном отпоче он, гледећи сад мене оштро и суморно, — да је теби отишла жена с гардистом у шетњу, ти би гледао у онај зид док га не би пробушио очима.

„Жена с гардистом у шетњу" — врага! Овај пут нисам узалуд тражио четири поучне и забавне колумне

— Јеси ли за вино или за ракијо, ако си, ходи да попијемо једну у друштву. Та живот је јадан и чемеран, ху!

У два скока био сам у бакалници, која беше у доњем боју. Једно шегрче је баш зевало, кад сам прекорачио праг и питаше ме мамурно: „шта заповедате?"

— Ништа, звекане, то су моји гости, викао је домаћин, пре но што се је појавио на врата.

— Хајмо на више, окрену се мени, има на више — хвала Богу — места доста, а и вино није најгоре — да, јеси ли за вино или ракију?

— Ох, што је теби драго; ја не пијем, или боље да речем, ја пијем све, — све што ми дође до руке.

— И што није вода, — право, тако је и са мном, — и ја не бирам много, — особито кад навале на човека црне мисли, — ху!

«Јадан човек, помислих у себи, ту ће бити више од четири штампане стране.»

— Ко би рекао, да и тебе гоне црне мисли, рекох му на глас кад си у сред своје пуне куће, као бубрег у лоју.

— Ех, видиш, кућа је пуна хвала милостивом Богу, поче он, пошто смо сели — и што је више напунио сам је ја, — да, ја па Бог! Био сам дечак од девет година, кад сам се нашао, без руха и круха, на сред улице. Продавао сам цигарете, и онај што ми их даваше свако јутро по пуну кутију о врат, зваше се мој газда. У вече је ваљало полагати рачун: десета је била моја, а продао сам до две стотине на дан. Што сам стекао, то сам појео, па још нигда сит! Тако би то ишло, ко зна докле, да ми једнога дана не паде на ум да ваља човек сам себи да помогне, ако ће до чега да дође, те замолим свога газду, да ми даде једну тисућу цигарета, да покушам своју срећу по селима, јер у граду беше већ сувише конкурената. Не хтеде ми дати тисуће, него ми даде пет стотина, што ме је јако увредило, видећи да сумња у моје поштење. — «Па кад сумња, помислих у себи, што да не пустим човеку да има разлог?» — — Пијмо још једну; човеку се не може, а да не топи своју суморну душу у вино. —

— Тако се ја, другога јутра, кренем на свој трговачки пут, ишао сам великим друмом од механе до механе и свуда би продао што мало од свога јеспапа. «Овај је сувише добар за сељачко грло, говорах у себи, и у то ми дође једна мисао, која ће да положи основ моме данашњем скромном имању. Начиним штапић од исте дебљине као што беху цигарете и почнем гурати из њих све из задње четвртине; оздо сам сипао сухо лишће од боровине, а згор сам опет запушио дуваном. Тако сам од једне цигарете начинио две. Шта знају пијанци шта пуше? мишљах у себи, пошто су запалили и дали се у разговор, они ће пушити до краја, било у хартијици дуван или сухо лишће. А и дуван није ништа друго но сухо лишће!

Тако сам до прве варошице прометнуо вас свој јеспап у сухе паре. Ту купим дувана, справим чистих цигарета за добре муштерије, а мало мешаних за механе, и наставим продавати *свој* јеспап. За неколико година трговања, био сам сит и одевен; само још покадшто осећао бих жељи, а не могах по жељи да је угасим јер би трошак превазишао моје доходке. Једнога дана даде ми се прилика, да и до тога дођем на јевтин начин. Уђем у једну продавницу од сваковрсног пића, баш на овом месту, где смо сад обојица, и нађем иза тезге једну младу, црно одевену жену. Она бризну плакати, кад ме је угледала, а ја не знајући узрока њезиној тузи, приближим јој се саучасно и заиштем један — «напретак ракије.» Кад сам попио други, већ ми беше исповедила, да је удовица, да је пре неделу дана изгубила мужа, и да се већ нигде неће утешити.

Јадна жена, беше ме јако дирнула својом тугом! Иза треће чаше рекао сам јој, да је добар Бог и да ће бити мелема њезином рањеном срцу.

— Како ћу да не тугујем, говораше ми јецајући; ето стекли смо с нашим пићем лепу пару — около пет

тисућу динара — имали би обоје до наше смрти су чим да живимо, а сад ваља ја сама све то да похарчим. Како ћу јадна кукавна женска глава да потрошим толике паре без мужа ? !

— Ох, што се тога тиче, рекох јој, држећи баш четврту чашицу у руци, — има, хвала Богу још саучасних људи у свету....

— Шта ћу да ти дуљим причу ? Две недеље иза четрдесет дана короте, били смо венчани пар. Сад нисам више продавао цигарета, него разне врсте пића па сам неко пробао и да мешам (али не ово, што га пијемо), као негда своје цигарете, и нашао сам, да се далеко боље исплаћује. По несрећи умре ми жена за мало, и ја се нађох у наследству незине куће и новцањезина. Кућа беше дашчара, — није ваљала много, а озидати нову, не стизаше ми новац. Једнога дана у јутру — баш кад сам изашао на пијацу да купим череґ меса, — видох је сву у пламену, тешко сам имао времена да дотрчим и да изнесем из дућана оно мало судова с пићем.

Дигнем се сутра дан с тапијом у руци да тражим своју сигурацију. Моја покојница беше тако паметна, те је осигурала за три тисуће динара. Дође комисија да види, од куда је букнуо огањ : просуло се беше једно половаче спирита испод капије, те се ухватише степенице и сви остали дрвени зидови и тавани. Али сад је питање ко је запалио ? питаше ме комисар — За мене је прече ко је просуо ? одговорим му ја.

— Тако ти нас двојица ту повуци потегни, те ствар најпосле дође до суда. Суд је у недостатку да је пожар хотимице удешен (шегрта сам отерао) досудио, да се мени исплати сигурација, и ја за недељу дана дигох свој новац, а оставих њима тапију од сигураци.

Да, заборавих да ти речем, како се беше и моја покојница осигурала за своју смрт, те сам иза њена погреба подигнуо две тисуће динара.

— Сад сам као што ме видиш човек на својим ногама. Озидао сам нову кућу, раширио дућан, па кад сам све то трсио, ја се ожених на ново — како ће бога ти, кућа без домаћице?! — Али ти не пијеш ништа. Хоћеш ли мало смрековаче, ја сам је сам зготовио.

— Не не, молим те, само даље —

— Где смо оно стали? Да, моја жена истина је млађа од покојнице, те нема тога искуства, али — а гле ево их где долазе! и мој домаћин скочи на ноге и пође јој на сусрет.

У собу уђе једна млада, лепушкаста жена, с осмејком на лицу и с поздравом на уста, а њојзи узастопце следовао је један улицкани гардиста. Мој је поглед скакутао с једнога лица на друго, — настао је тренутак мучања, да смо обојица могли чути како расте брада гардисти; осетих где ми се јежи кожа у тако драматској ситуацији, док од једном

— Ово је моја Марица, настави мој домаћин, а овај овде је њен брат, гардиста који беше дошао да је прође мало по граду.

— Како, брат! па ја сам мислио...

— И ја сам мислио да ти — нешто мислиш, али — — није; знаш, кад није моје Марице дома ја сам суморан и чиним све што могу, да скратим време, док се не врати. На срећу ти прође туда, — и ево ми лепо проведосмо — —. Али пиј за Бога још једну. Хоћеш ли чашицу пелењаче из моје фабрике? та је добра за покварен желудац —.

— Не пије ми се више — хвала!

— На мало! и мој домаћин учтиво ме испрати до прага своје продавнице.

Од тада га нисам већ више видео.

Пођем дома нешто зловољан, што сам био тако прост да тражим новелу у човека, који је имао подваљак и није био ни мало романтичан.

М. Ј.

ТРГОВАЧКИ ДРУМОВИ ПО СРБИЈИ И БОСНИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

од Дра. К. Ј. Јиричека.

I Трговачки друм са ушћа Бојане и Дрима преко Призрена и Новог Брда у Софију *

Била су поглавито два пута који су одржавали везу између јадранског приморја и рудника и пијаце у унутрашњости Србије, њих су Дубровчани звали *via de Bossina* и *via de Zenta.* [1] Први је полазио из самог Дубровника или са ушћа Неретвина, а пошљедни је излазио на пијаце и речна ушћа у приморју између Котора и Драча.

«Via de Zenta» разилазио се у два правца. Путови једног правца састављали су се на сјеверном крају скадарског језера и одатле су ишли долином горњег Лима у Пећ (В. одељ. II), а путови другог правца састајали су се под градом Дањем, одакле је један велики трго-

* У прошлој свесци у чланку «Дубровачка трговина» поткрале су се овт неколике важније погрјешке : стр. 377 вр. 11 озго стоји Стола а треба *Стона*, врсе 14 стоји Мостака а треба *Мљетака*, стр. 376 вр. 15 озго стоји caramana, garamanus а треба carauana, darauanus.

1 Se non fusse el ca.o de Turchi per la via be Bossina et per la via de Genta le Fortune del mare etc., извињене што су сдоцнили посланици к Ђурђу Бранковићу приликом његове женидбе (упутство посланицима 21 Јануара 1415-г., Lett. 1411—16). Два пута у Угарску : «alteram per Bosnam alteram per Zentam, in Antivarium videlicet et per terras magnifici domini despothi». (Жигмунду 20 Септ. 1424, Lett. 1423—7). Via de Alexio у «Sclanonia» и via de Skutar 1420 и даље често се помињу.

вачки друм ишао кроз сјеверне арбанашке планине у Призрен. Ми ћемо сад да говоримо о овом пошљедњем путу.

У унутрашњост Србије улазило се не само преко пристаништа приморских вароши него и ушћима ријечним. Тако капетани трговачких бродова у средњем вијеку посјећавали су не само и данас пловну Бојану и Дрим, него и Мату, Ишлу, Врего (сад Шкумба), Девол (Dieablo, сад Семени, а у горњем току и сад Девол) и Војуцу. То су била *Fluminaria, Flumare de l' Albano*, на којима је, нарочито на Врегу и Деволу, цвјетала знатна трговина са храном. Равно арбанашко приморје, које је сад са свијем опушћело, било је тад покривено прекрасним усјевима.[2] За право пловљења по овим «Fiumare-има« много су се Дубровчани свађали са Драчанима док ови бијаху под напуљским Анжујцима а доцније са Млечанима.

Приморје између Бузве и Љеша, које је припадало у старо доба Provalis-u, под Византињанима бројало се у *драчку провинцију*, а од XI–XIII стољећа звало се *Далмација* κατ᾽ ἐξοχήν, било је под Србијом од 1180–1440 г. Тада је рачунато у *Зету* или се звало *Приморје*, талијански *Марина*; тек у XV стољећу раширио се назив *Албанија* преко цијеле Зете до Котора, па и у наше вријеме постоји израз «Аустријска Албанија» (которски округ) 3

Док су Срби владали овом сада тако жалосном облашћу, она је била у најсјајнијем стању: била је густо насељена, имала је много сјајних вароши и безбројно градића на дивним положајима. Још у XVI стољећу талијански путници који су уз Бојану пловили зелена поља

2 Fluminaria се спомињу непрестано од 1350–1430. Vrego и Dieaalo, прво под Матаранзима, а доцније под Топијама и Балшићима у дуб. акт. 1358–1385 Код Bolizza има дубина њихова: Бојана (alla bocca) 5–7'. Дрима 3–4', Mattia 4' Ismo 5', Argenta 3', Bastovo (мјесто на Шкумби) 3', Pollona (Семени) 4', Војуца 5'.

3 Н. пр. краљ путује ad partes Marine, videlicet Antibarum et Dulcinium seu a la Mate, одлука 1322, 6 Марта (L. Ref. 1322). In partibus Albanie seu Zenthe 1426. Acta arch. veneti II 258.

са многим селима сравњивали су са својом лијепом домовином. Велики католички и православни манастири мирно су се уздизали једни поред других. Језици којима се овуда говорило били су српски, арбанашки и талијански. Вароши су имале знатне привилеђије од српских краљева, царева и деспота (доцније и од Балшића),[4] а њихови грађани заузималу су одлична мјеста у државној служби; и сами владари имали су обичај да често ове предјеле походе. У приморју је била жива трговина јер је одавде ишла роба у византијске области Тракију и Маћедонију, у Бугарску и на Mare majus (Mar maggiore) како зваху у средњем вијеку Талијани Црно море.[5]

Главно мјесто ове области био је Бар (Antivarum, сад арбанашки Tivari).[6] Он је лежао на подножју високих приморских брда, међу чијим голим висовима уздиже се Румија (1595 М.), 4 километра далеко од мора у једној пријатној равници покривеној виноградима и и маслиновим гајевима; град је био на једној високо стијени а под њиме је била варош. Отворени залив на предгорју Воловици био је пристаниште. Бар је био у средњем вијеку, поред Спљета, Дубровника и Котора једно од првих мјеста на источној обали јадранског мора. Управа је била као и у Дубровнику и Котору у

4 Бар је имао н. пр. привилегије од цара Душана и деспота Стефана (Commissiones et relationes venetae ed. Љубић II. Zagrabiae 1877, 233). Једну привилегију за Будву од деспота Ђурђа 1440 издао је Сима Љубић у Старинама X, 5.

5 Мљетачки трговци путовали су 1309 год. преко Спаса и Призрена transitum facientes per territorium domini regis (Љубић, Monomenta I 299). Responsio facta ad ambaxatam regis Rassie et maximo ad factum strate pro eundo ad Mare majus 13 7—9 (ib. 156). Одговор краљу српском super facto strate dande per regnum suum 1325 (ib. 163). Transitus мљет. трговци кроз Србију ad partes Romanie et ad partes Bulgarie 1330 (ib. 377.) Пролазак трговаца кроз Србију «versus Constantinopolim et imperium Romanie» (ib. II. 76.) Свакојако могао је овај транзит и преко Дубровника ићи.

6 Dulcigno et Tivari 1369 Љубић Mon. IV 94. Бар помиње још Ст. Првовјенчани (в. прим. 13.)

рукама многобројног племства, у рукама породица Bazan, Boris, Churiaze, Cratech, Goya Maruscho, Miros, Procle, Rugi (или Ruzi) Samoili, Tichoie, Zentivaglia и др Њихови грбови виде се и данас на развалинама старих кућа. Многи су били грађани и Бара и Дубровника као н. пр. Goliebo и Nale. Адреса управе општинске била је у XIV ст. «judices, consiliarii et commune ciuitatis Antibari»; они су оснивали своју моћ на привилегијама српских владалаца, по којима су Барани као гођ и грађани других приморских вароши (Котора, Улцињаи др.) имали потпуну аутономију, тако да су оне биле скоро независне републике. Главни управник звао се Comes, који је био махом домаћи племић романског порекла.

Од 1427 г. Бар је имао свој сопствени штатут; али у тежим случајевима апелација је ишла суду присне пријатељице дубровачке републике[7]. Бар је имао и црквено првенство над осталим сусједним варошима што је у њему сједио епископ, чија је дијецеза била цијела сјеверна Арбанија, а доцније и расуте католичке општине у унутрашњости. О некадашњем богаству његовом свједочи то што су они око 1380 године давали Ђурђу Балшићу 2000 дуката годишњег данка.[8] Бар је нагло пао са негдашње своје висине за вријеме млетачко-српског рата, а још више под владом млетачком 1441—1571, када је и он сачињавао један остатак старих хришћанских држава, који се тешком муком бранио од Турака. У средини XVI столећа једва је имао 2500 становника, а од негдашње 64 племићске породице било је тад само 12. Барани су били народности романске, званични језик им је био талијански и латински али је свако знао и српски као и арбанашки. У

7 Ondinj e statutj vestri fattj in 1427 a dj XXV. aprille. Пишу Дубровчани Баранима 4 Августа 1421, Lett. 1430—5. — Одлуке апелационе (махом због наслијеђа) од 1432—1444 у Lett. e Comm. di Levante.

8. Барани пишу Дубровчанима 1380, 1 Марта Lett. 1359—80 f. 129

селима пред градским вратима били су Срби. За вријеме турске владе (1571—1878) пропао је Бар са свим, и ако је он служио као пристаниште за Скадар, и тек ако сад наново оживи као пристаниште раширене Црне Горе.

У атару општине барске био је богородичин манастир *Рьтаць* (S. Maria de Reteço, Rateç, Reteç, Reteçium, Rhotetium), у коме је био архимандрит бенедиктинског реда и који је богато обдарила српска краљица Јелена католичанка, што је и њен син Стефан Урош II Милутин потврдио. Барски племићи задржали су за се звање архимандрита овог далеко на далматинском приморју чувеног и богатог манастира.[9]

Незнатнији од Бара био је *Улцињ* (Dulcigno, Ulcinium, Dulcinium, Olcigno, Dolcigno; српски Улцињ, доцније Олгун; арбанашки Улкин), на једном полуострву које би се лако могао начинити острвом. И овђе је било варошко племство, аутономна управа са «judici-ма et conselieri-ма« кнезом, Comes-ом. Под градом је био поред католичке цркве и један српски манастир св. Аранђела Михаила.[10] Овђе се је већ више мијешао романски елеменат са арбанашким; у XVI стољ. свима грађанима арбанашки језик био је матерњи. Пошто су га Турци освојили (1571) постао је Улцињ чувено гусарско гнијездо; и тек у нашем стољећу кад је Аустрија осво-

9 В. Фарлати, Illyr. cakrum VII. 13. У дубровачким акт. 1361 и даље врло често (архимандрити као посланици Балшићима). У једној повељи која је 1247 дата Бару и која се тиче неке распре између барског и дубровачког епископа помиње се међу свједоцима Gualterius abbas de S. Micaele (sic) be Reteza (Arch. Rad. 1200—1300 fase I). Theiner, Mon. slav. I 255, II 217. Повеља краља Милутина која је врло често штампана. Mon. serb. 67; Записки петроград. акад. III 1863, 265; Гласн. 24, 214, Гл. 32, 164 стари талијански пријевод у Starinama X. По овој повељи могло би се неправо закључити да је овај манастир био православни, на супрот свију осталих средњевјековних доказа. Међу свједоцима је на првом мјесту барски католички епископ. В. срп. поклоне кат. манастирима у Меледи Котору и др.

10 Acta Archivi veneti II. 365.

јила Далмацију и подигла тамо морску силу престали су Улцињани гусарити.

Јужно од Улциња било је *golfo dello Drino* како га зваху стари талијански морнари. У средњем вијеку често су звали *Drino* обје ријеке које овђе утичу: и Бојану и прави Дрим.[11] Лијево од уласка у Бојану био је бенедиктински манастир са архимандритом Yan Nicolo de Drino или de Bojana.[12] Пријеђел на сјеверној (десној) обали звао се *Забојана*. У томе пријеђелу на обали једног малог језерца, које отиче у Бојану била је варош *Свач* (Sudacia, Soacia, Soaço), ђе је сједио један католички владика. И XV стољећу ту су варош за вријеме непрекидних ратова грађени напустили и сад су развалине које се зову *Саш*.[13] Послије пловидбе од 18 м. уз Бојану, 6 м. пред Скадром стиже се код бенедиктинског манастира светог *Срђа* и *Вакха*, који је опкољен магазинима, ђумруцима и трговачким дућанима. Ово је било још и у XVI ст. опште познато стовариште робе које су талијани звали *San Serzi* а Срби *Свети Срђ*. Овђе се роба са лађа истоварала и на коње товарила, па даље у земљу уносила, Из овог депоа снабдијевала се сољу цијела сјеверна Арбанија. У вријеме кад је краљица Јелена, удовица Стефана Уроша I примала дохотке са зетских пијаца био је овђе главни старјешина «baiulus regine ad portum Sancti Sergii.» Сада је мјесто *Оботи* преузело улогу старог пристаништа св. Срђа. У близини виде се развалине старе архимандије са латин-

11 И. нр. in Drinum super fluvium usque ad Sanctum Sergium 1313, 14 Maja (L. Ref. 1312). В. прим. 12.

12 Fin a San Nicola de Oldrin, 30 Нов. 1364, Jett. 1259—80 f 55. Monasterium S. Nicolai de Drino. ordinis S. Benedicti Theiner, Mon. Slav. I 237, 556 II, 219. Acta archivi veneti II 249, 262. Љубић V 95, Опширно Farlati VII 254 и даље.

13 Свач: кр. Стефана живот Нэмаыыи гл. VII. О епископији Soacinenses, Suacenses: Farlati VII 291 и даљ. Већ 1406 г. зидови су били опали и мјесто је почело опалати. Љубић Mon. V 77. Развалине у XVI ст. Commissiones et relationes ven II 231.

ским натписима краљице Јелене (1290) и њеног сина краља Стефана Уроша II Милутина (1318). За манастир св. Срђа зна и Дукљанин као за мјесто у ком су сарањивани српски кнежеви из Скадра у XI стољ. [14]

Лакше ствари возиле су се до самог Скадра (Scutarum, арб. Skodra). Варош је надкрилила усамљена градска стијена, која се 117 м. уздиже изнад околног земљишта (ово је земљиште 18 м. над морем) Град се звао у XII стољ. *Росаф*, а и сад се зове у опште *Росафа*. [15] Овђе је била саборна црква св, Стефана коју су Турци кад су Скадром овладали у џамију претворили. Још 1685 стајало је у мухамеданској богомољи једна стара оргуља, коју су победитељи као трофеј на своме мјесту оставили. Са града се види језеро скадарско из кога баш код саме вароши истиче Бојана, а с оне стране бистрог огледала језерског пружају се црногорска брда; на истоку уздижу се високе арбанашке планине; море с југа заклањао је дуги низ брежуљака. Под Скадром на обали *Дримца* (мљеч зваху Drinase, Негри је зове Drunax, сад Дринаси или Кири) био је један градић у коме су се баввили Душан, Урош и Ђорђе Балшић; још 1416 био је познат под имином «la corte de lo imperador [16]).

Из Скадра ишли су, а и данас иду каравани на брод на Дриму који је удаљен $2\frac{1}{2}$ сата југо-источно од Скадра. Овај је брод био под развалинама једног града који се уздизао на јужној обали Дримовој на једном звонастом бријегу и који су Арбанаси звали *Дајно*. Ово је средњевјековни град *Дањ* (тал. Dagno). Српски

14 Baiulus: cod Geno f 87. S. Serzio в. Acta archivi ven. I. 125, 132. Com et relat. venet. II. 239; Diarium u Starinama X 251. Натписи код Тајнера, Мон. слав. II. 218 (а један и у Гл, 42 са 30) и Фарлати VII 308.

15 Росаф већ код кр. Стефана 1 с.

16 Душанов град Данило 209. Урош: повеља у Radu I 146. Ђурђе «подъ Скадромъ. 1386 Mon. serb. 204. Petrus de St. Odorido 1416 код Макушева: Словени у Арбанији (рус. Варшава 1871 150)

краљеви често су и овђе, на граници равнице и планина, проводили зиму у благој приморској клими. Балшићи су подигли овђе ђумрук који је постојао и у оно доба кад су Млечани Скадром владали (1396—1476 [17]). Овђе се састајао пут који је с југа уз Дрим од *Љеша* долазио. Љеш (Lescium, Lessa, Alexium у сред. вијеку) са једним градићем лежао је на ушћу Дрима.

Пут даље не иде Дримом јер он одмах изнад Дања излази из једног необичног каменитог кланца кроз који је читавих 20 сати протицао. Пут сад скреће јужно у планину и из ње излази тек пред Призреном. Ово је један од најтежих планинских путова на читавом полуострву и ако су га још Римљани правили и њиме ишли. Од Скадра до Призрена рачуна се 33 сата. Ово земљиште које смо прошли припадало је у прво доба средњег вијека *Пилоту*; у XV ст. било је од части под *Кастриотићима* [18], а доцније под *Дукађинцима*, чије име и данас постоји као назив предјела. Сад је десно од друма област Мирдитска. Прва важнија пијаца је *Пука* (Птоломијева Epikaria, у Пајтингеровој табули: ad Picaria). Даље пут иде на извор Фандин, који кроз Мирдите пролази и у Јадранско море утиче, на Ћафа-Малин-у у Караби планини која је дивном прастаром шумом покривена. Одатле силази уском долином Госкином опет на Дрим поред Хан-и-Сакатита (Сакото 1348 у Горњем Пилоту). [19] Друм долази до Дрима код *Спаса*. Овђе

17 Кр. Стефан Урош III «на Данн», Mon. serb. 85. Ђумрук: Mon. serb. 177, 193, 203, 204. **Трьговца, кои минѹю ѹ Срьблѥ на Даню** 1385 ib. 263. Путови у Sclanonia преко Скадра и Дања 1597, Љубић Mon. IV 411. Дубровчани пишу 18 Јуна 1415 мљетачком комесу у Скадру о Dagno iter, quo in Sclanoniam pergitur (Lett. 1411—16). У препису са Балшићима 1377. помиње се овђе ђумрук, (pareço) и скела (ладија) (Lett. 1359—80).

18 1430 г. преговарали су Дубровчани о Турцима у интересу својих трговаца у Новом Брду и Приштини о слободном проласку «per la contrada fo de Juan Castrioti ad Alexio.» Упутство посланицима на порти 13 Септ. 1430 (Lett. 1427—30).

19 О мјестима призренских споменика 1348 в. Новаковића, у Годишњици I 209.

је била још у XIV стољ. велика царинарица, **«цариница оу светаго Спаса»**. [20] Преко пута, на десној обали Дримовој поред ушћа рјечице Груме (Крупе 1348) на једној црној стијени стоје развалине једног града, који Арбанаси зову Chalia Alexit Dukrdžinit. Кроз долину Грумину води један пут у правцу сјеверо-источном у Ђаково и Пећ. Овај се пут нигђе не спомиње у овој грађи за историју трговине коју при руци имамо, нити има на њему каквих трагова од старих градова или насеља.

Главни друм ишао је од Спаса лијевом обалом Дрима, пролазећи поред неколико села која је цар Душан дао 1348 г. цркви св. Аранђела Михаила у Призрену, (Спрић сад Срице, Шикља с. Шике, Кrујмада с Кремат). Мјесто је пусто и дивљачно, долина уска и стрменита. Код Везир-хана прелази се жуто-сиви и брзи Дрим преко једног дугачког каменог моста који је сазидан на стијени која се продужује и с оне стране ријеке. Темељ је овог моста сигурно врло стар и ако горња грађа припада турском времену. У даљем путу види се састављање црнога и бијелог Дрина, и пошто се преко сличних мостова пријеђе бијели Дрим и његова уточица Лума долази се у призренску равницу.

Призрен (Prisrien, Prisrenum, Presarin, Prisareno у лат. спом.) лежи на сјеверном подножју Шаре, а и данас је као и некад велика варош, јер се овђе укрштају важни друмови: са јадранског мора на Косово и из Маћедоније (преко Шаре) сјеверно у Пећ. Овђе се ставља, од прилике и *Theranda*. *Πριζδριάνα* се јавља први пут 1020 г. као бугарска епископија. Немања је до душе једном оте од Византињана али је одржао само један дио њен. [21] Око 1204 г. држали су га Бугари

20 Повеља кр. Ст. Уроша III. Mon. serb. 111 (в. Новаковић у Radu jug. akad. 37, 20). La porta de Spas, царинарница у земљи Балшићевој, Февр. 1377 (Lett. 1359—80). Contrata, que vocatur lo Spaise на путу у Призрен 1318 (Љубић, Mon. I. 299.)

21 Прокламовање српског кнеза Бодина, за цара у Призрену *Πριζδριάνα* 1073 (не у Приштини као што је речено у ист. Бугаре 208). Episcopus Prisriensis у јед. списку буг. епископа писаном од 1200—1214 код А. J. Вајданбаха, Calendarium historico christianum, Регенсбург 1855, 277.

Тек у току XIII ст. овладали су Призреном Срби и он постаде брзо прва варош у држави. Краљ Милутин, цар Душан и цар Урош често су се овђе бавили. И у околини било је доста градића и пр. *Рудник* «под Призреном». У XIV стољ. била је овђе једна од главних факторија дубровачких и двије котоличке цркве за стране трговце; 1433 г. помиње се Призрен као напуштено трговачко мјесто.[22] Турци га освојише 1455 г. 20[-] дана послије пада Новог Брда.

Из Призрена ишао је пут даље кроз равницу, која је тада са дивним селима била начичкана и густо насељена, и пошто је код Дуље (915 М.) прешао вододлучје између Јадранског и Црног мора спуштао се на Косово. На Косову код *Липљана* укрштао се са великим друмом који је везивао Босну са Солуном преко Скопља. Липљан (*Ulpiana*, доцније *Justiniana secunda*) је био још за вријеме Бугара и Византинаца знатно мјесто са епископијом, али у вријеме Срба због наглог развитка рударских вароши и облизине Приштине јако је опао и постао село. Римске развалине (са многим натписима) узидане су у оближњи манастир Грачаницу задужбину краља Милутина.

Из Липљана ишло се у *Јањево* и одатле кроз жупу *Мораву*[23] у Врању, која се још од XI ст. спомиње.[24] Одатле водио је брдски пут у *Софију* или Средац, главно мјесто бугарске државе, кроз пријеђел који се звао по свој прилици у почетку средњег вијека **Ѕвънъполѥ** а сад *Знепоље*.[25] Већ 1376 помиње се у овој вароши

22 в. прим. 33 у 14 свес. и 86 у 14 свесци «Отаџбине». О старинама призренским в. интерес. чланке руског конзула Јастребова у Гл. 40 42, 43.

23 Душан 1342 у Морави, Mon. serb. 117. Пријеђел Морав ib. 565.

24 Ана Комнена издање бонско I 439 і.р. Стефана живот Немањин гл. VII. Mon. serb. 505. Константин философ, изд. Јагић Гл. 42, 382.

25 **Σβενέαπος** у епископији софијској 1020 (в. Herrstrasse 78) по свој прилици треба читати **Σβενέαπολις**, в. у истом споменику Vranitza Vranitzova (ib. 77); в. **Εὐτζάπολις** за овче поље (ib. 70). Дакле српски **Ѕвънъполѥ**; в. Име мјеста Звониград у Херцеговини, Хрватској, Бугарској (код Каница)

један дубровачки трговац ; [26] али већа колонија јавља се овђе тек за вријеме Турака, на крају XV стољ. када је у Софији сједио Беглербег румелијски и кад је она постала готово најглавнија варош на цијелом полуострву балканском.

Љуб. Стојановић.

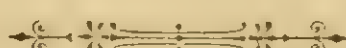

ФРАНЦЕСКА РЕВОЛУЦИЈА *)

с гледишта културне историје

(из Хелвалдове културне историје)

Као што је у физичком свету, воља појединаца ограничена хиљадама услова и одношаја, за које ми признајемо да су вечно власни природни закони, тако и у историји света, слобода и сила појединаца и политичких партија ограничена је тако исто непромењљивим, одређеним законима, и та су ограничења нужна и благодетна. Ни једна глава која размишља, не може да не увиди, како цивилизација напредује са гвозденом слественошћу на своме путу, њена је логика неумитна, незадржљива и непромењљива. Цину могу бацити какве хоћете препреке под ноге, он ће их својом силом све згазити, само ако су барикаде којима му се закрчује пут састављене из таквих система, начела, завода и установа, које не одговарају духу времена, степену образовања и културе до ког се неко друштво попело, у коме нека мањина хоће да подигне поменуте јазове. Загледајте у историју света где хоћете, код кога вам је воља народа или државе, свуда ћете видети да и насилне револуције и мирне реформе само доказују ову поставку, коју изложисмо [1].

и Русији име лица Звонимира у Хрватској (Ꙃвьнимир) натпис од Veglija, Рачки Documenta 488). — Марш султана Мусе 1513 преко Софије и Врање у Ново Брдо Гл. 42 305 (в. Heerstrasse 91) Пут Курипешићев 1530.

26 Basilius de Basello «in Sophya» и његов брат из Nova brda позвани на захтев Volchus-a de Resti 28 Окт. 1378 Lett. 1356—80 f. 105.

*) Овај чланак доносимо једино за љубав праведног захтева «Audiatur et altera pars.« Пошто изгледа да у нашој журналистици хоће да овлада сувише једностран поглед у политичким теоријама, можда не ће бити излишно да се чује и противно мишљење човека, који је много читао и озбиљно проучавао културну историју. Читаоци ће наћи да и он гдешто претерује, али ни његови противници не одликују се великом умереношћу УРЕДНИШТВО.

1 D. F. Strauss у његовом «Јулијану».

Па и у највећом друштвеном и политичком преврату, у тако званој франц. револуцији, налазимо речитог доказа о томе.

Пре него што ће наступити катастрофа, у целој Европи владао је свуда више или мање апсолутизам са његовим шкодљивим и благотворним последицама. Просвета која је све више и више крчила себи пута, беше продрла и до степеница самих престола, па беше ту створила *просвећени деспотизам*, под којим је могућно било слободно душевно развијање. Наравно сада је лако са сажаљењем осмехнути се на тако малу течевину, али при свем том просвећени деспотизам беше у историји развитка знаменит напредак. Фридрих II од Прајеке, Марија Терезија и Josип II од Аустрије, за тим Луји XVI од Франиеске, то су кнезови тих нових идеја; они беху сазнали, да је њихова *дужност* старати се за напредак својих народа. Данас може се критиковати њихово схватање шта је „благо народње“, а тако исто и њихова средства са којима су радили да то постигну, али о самоме факту не може бити сумње. У великим борбама између Прајеке и Аустрије, стајали су народи иза својих владалаца, као што то сведочи књижевност онога времена. Јер, треба знати, да је при крају XVI-ог века *јавно мњење* у Европи било почело са свим из тија да постаје сила, од које се ни сами владаоци несу могли са свим да отресу. Истина, *јавна штампа*, [2] од које прве почетке налазимо у XVI-ом веку, једва да је потпомагала јавно мњење, истина у многоме је још важило прастаро начело да је „сила преча од права“, али при свем том односи између владалаца и њихових народа беху постали приснији. Кад је Фридрих II започео своје освајачке ратове, народ је већ инстинктивно слутио да његов краљ планира и ради да оснује велику Прајеку, да *ради на будућој величини својих Прајза*. Кад је у оно доба Фател прокламовао и предавао како народи имају *право самоопредељења*, он је само унео у општу свест оно, што се већ одавно практиковало. Народи су од вајкада, бесвесно и пасивно употребљавали своје право самоопредељења, у толико у колико је свако „право“ факултативно у његовој примени, а у овом је случају неупотребљавање права, привремена оставка на вршење тога права, такође акт самоопредељења. Па, почем је то право народњег самоопредељења, — или другим речима право јачега, јер то је једно исто — тако преко сваке мере неоспорно, то не приличи ни једноме критичару да прописује ма коме народу у чему треба да

[2] Види чланке: Die Presse und ihre Entwickelung. Culturgeshichtl. Studien. («Ausland» 1874.)

тражи своју срећу и задовољство. Ако какав народ воли освајања, велику и силну државу, ако је у томе тако срећан, да за то жртвује гдекоју личну политичку слободу, онда *нико* нема права да томе народу подвикује: ти треба за љубав веће унутрашње политичке слободе да жртвујеш велику и силну државу, ти треба да се осећаш срећан само са „грађанским слободама" све је остало — лук и вода. Не само да сваки народ има онакву владу какву заслужује, него има свагда онакву владу, која одговара његовом ступњу културнога развитка.

За то што франц. народ беше све друге народе надмашио цивилизацијом, за то је се и револуција прво у њему појавила. Хтело се да се нађе узрок тој револуцији у књижевности, у великом раширењу природних наука међу Французима. Али књижевност некога доба није никад узрок револуцијама, за њу се може највише рећи да је симптом општега стања, да је рефлекс оних расположења под којима се дешавају догађаји, али њено учешће у самоме развитку не треба толико претеривати као што се обично ради, не треба га преценьивати ни у самој фран. књижевности, која је предходила револуцији у Францеској.[3] Да су природне науке суштаствено демократске, такође се не може основима доказати.[4] Па ни то се не може узети као узрок што је сев. Америка предходила примером у својој борби за независност од Енглеске. Све су пребројане чињенице допринеле нешто преврату, али оно што је дало превагу да букне револуција, то беху једино *интереси*. Интереси рађају и убијају разне владе, они условљавају разне социјалне односе. Општи интереси некадашњега времена беху створили властелински (феудални) систем, а сада тај систем беше на умору, и народни интерес захтеваше да се са свим обори. И по томе се види колико је високо морала стајати култура у Францеској, што је баш та земља прегла била да обори систему, која је у њој најмање притискивала, која се у њој најмање осећала као терет. Готово свуда на другоме месту, нарочито у Немачкој беше притисак владалачке силе и феудалнога племства далеко осетљивији него у Францеској, па опет нико није у Немачкој ни помишљао на буну. Напротив онда се Францеска могла похвалити једним монархом, који би могао послужити као узор уставнога владаоца, јер његова влада пође из сопственог побуђења путем нужних реформа, и франц. сељак стајао је што се тиче слободе далеко над свима својим друговима у суседним земљама. Пред-

3 Häusser, Französishe Revolution, S. 22.
4 Buckle, Geshichte der Civilisation.

расуда, по којој је бајаги тек револуција раздробила велика имања у земљама, одавно је опровргнута бројевима и фактима. Пре револуције беше већ *трећина* целе земље у рукама малих „грунташа", али баш тај напредак беше створио несносне одношаје, јер највећи део тих малих сопственика немађаше довољно срестава за живот, а имађаше сувише за умирање од глади. И на тај начин се доживе да се скупштине народне боре противу нужних реформама, дакле противу народа, и да народ одобрава и хвали поступак свога преставништва, који је очевидно зањ штетан, јер онда се *несу допадали разлози опозиције, него само опонирање.* [5]

Те тако није гола случајност што је баш овде букнула револуција а не на другом месту, него дубока основна *историјска нужда*. Особити још један моменат лежи у *природном карактеру* франц. народа, у његовој лакој раздражљивости непостојаности и наклоности, дакле у свему што су још стари Римљани пребацивали старим Келтима. Ни један народ више нема таке способности да скаче из најбезузданије слободе у покорност најужаснијем деспотизму. Ни у једног другог народа нема те еластичне снаге да, испуњен великим идејама, напрегне све своје снаге за велика дела, па да паднувши назад под деспотизам, ипак развије ратничко јунаштво, да предписује законе половини целога света, и то све презирући све идеје, које је тек сад извојевао.[6] Тој еластичкој снази имамо прилике и данас да се дивимо. Међу свима романским народима, францески је највише брз на зло, он је најстраснији кад ваља насилним и крвавим срествима јуришати на нешто.[7] То и беше у мало речи суштина револуције, а њена цељ да сруши властелинство (феудализам). Пут њен до те мете обележен је неправдама и крвожедним ужасима, које ни један деспотизам никада није надмашио. Али ма колико да човек мора жалити невине жртве, опет је вероватно да ни једна глава није пала на гилотини више, него што је потребно било. Јер треба знати, да и поље људске културе потребује ђубрења, а то је ђубре — људска крв, па сад било овако или другаче. Путања победникова води једино преко лешева побеђеничких. Међу тим само кратковидост може наћи утехе у томе што су жртве револуције пале у интересу целога човечанства, а жртве освајачких ратова у интересу најгадније себичности, за рад частољубља и властољубља појединаца. Ти кратковиди

5 Häusser, н. п. м. стр 73.

6 Hæusser, стр. 73.

7 н. п. м.

људи налазе да жртве револуције несу за бадава пролиле крв своју а ове друге дадоше свој живот за цељи које не само што несу користиле човечанству, него су му прибавиле нова угњегавања, нове терете и нове несреће. [8] Ми на против знамо да и оне последице свију догађаја које изгледају да су најшкодљивије, несу ништа друго него нужни елементи у развитку опште културе, и да се према томе она утеха — ако је у опште утеха — односи на све жртве културнога развитка. Људи од године 1789 можда су, погледајући на све што је у прошлости урађено, држали, да је то све била само заблуда; *али та је заблуда створила и њих саме!* [9]

Па тако је исто била *заблуда* и све што су они створили. „Начело идеје револуционарне", тај рђаво разумевани и толико злоупотребљавани израз, продавао се као нешто општељудско, као нешто што одржава ред у целом политичком свету. [10] Па опет није могла револуција никада да сакрије свој локални карактер. Њена начела достигоше свој врхунац у фантому „Људска права", једној празној узречици, са којом се сад владало над масама шупљоглавића, као што су то пре чинили црква и апсолутизам са својим маштама. Само је фантастерија, која ни мало није узвишена над кумирима религиозних идеала, могла веровати и преузносити шупљу фразу да човек има некаквих „права" *само за то* што је човек, а он међутим не доноси на овај свет ни једно право више него што их има ма који други органски створ. Готово још већа заблуда беше да са свима створењима на земљи која се зову „човек" ваља поступати на један начин, да треба силом наметнути једнаке законе и друштвене системе за Хотентоте, Папује, северно-америчке Индијанце, Кинезе, јужне Европљане и германске народе. С тога је сваки покушај да се „начела" револуције уведу у живот онако жалосно пропао, с тога је изазвао обично последице са свим противне ономе што се хтело постићи. Учења сувремене науке о народима, етнологије, несу ништа друго до дугачки гласно-свечани протест противу свију идеја које је револуција прокламовала као ново-задобивене „истине". Темељ рефолуције: једнакост свију људи, суверенство народа, и укидање цркве мало по мало преметну се у нешто са свим противно. Сила наслеђених титула показа се да је јача од свију преврата, и подсмева се свима друштвеним устрој-

8 Kolb, Culturgeschichte, II Bd. страна 593.

9 Bagehot, Phisics and Politics, стр. 30.

10 Hæusser, н. н. м. стр. 4.

ствима, јер је дубоко усађена у сујети људској. Грамзивост слободних северо-американаца за титулама, где се сваки касапин зове мајор или пуковник, а сваки пекар кити титулом судије или генерала, прелази већ у лакрдију. [11] Ко титулу даје и ко је прима, сматра се подједнако почаствован. Није боље пошло ни са суверенством народним; најјачи израз суверенства *плебисцит* нерадо употребљују и сами републиканци, јер је често против њих решио. Укидање цркве најзад, које је поникло из саме завнсти и жудње за њеним светским благом, најмање је успело. Шта више и старе слободе галске цркве морале су да уступе тесногрудом и празноверном ултрамонтанизму. И тако сва искуства са „начелима" револуције ништа друго не показаше, него само ништавост тих начела и лудорију философа. Ти су философи одвукли егзактни и математички дух француски од науке, где је био на своме месту у политику, коју су непрестано нагонили да стави теорију над праксом, да фактична добра жртвују за будуће користи апстрактних „начела" и „човечанских права." [12]

Нема сумње да су заблуде у које је упала франц. револуција биле корисне као културни утицај Оне нам показују како је свет, осећајући потребу за новим идеалима, створио себи нове, и како је за њих захтевао тако исто поштовање као некада за религију. Како је пре гомиле одушевљавала за веру, тако је сада за слободу међу хиљадама и стотинама хиљада људи који су слушајући беседе накићене фразама о слободи, једнакости и братству клицали од радости у фанатичком одобравању чије се налазио ни један који би био у стању да јасно и разговетно каже шта управо хоће. То, што их је терало да оним фразама вичу: „Ура !", беше нејасан, таман појам, да стање, које се обележава поменутим речима. значи какво год побољшање, али наравно велика је гомила под тим побољшањем разумевала тако комотан без бригеша живот, у коме би сваки суверен грађанин могао задовољити све своје жеље и ћефове, и то не испунавајући никакве дужности грађанске, већ просто

11 Како је добро бити барон у најдемократскијој земљи, то је искусно барон Хибнер на своме путу, са кога прича дивних ствари (Spaziergang um die Welt, I Bd.) Даље се мало знаде за тај факт да и американска република има орден и ако само за војничке заслуге, The Ordre of the Star. Туђе ордене Американци врло радо узимљу, а у безорденској Швајцарској ја сам собом видло, како Швајцарци у одабраноме друштву носе стране ордене. Да у јужно-америчким републикама има доста домаћих медаља и декорација, не треба ни помињати, види о томе Honores militares par D. E. Uricoechea

12 Quarterly Rewiew Nr. 269 од год. 1873 (Јул) стр. 266—268.

услед некаквог магловито-неопредељеног државног ђозбојацилука. И тако ови нови идеали несу у ствари ништа друго до нова религија; на њој човек може да проучава старо доба и занимљиво је видети како поницање нових идеала заталасава онаке исте таласе као и стари. Као год што је инквизиција руковала са спалиштем, тако је исто и револуција са гилотином, — за општи благо рода људског, веле обадве. Биће да су обадве имале право.

Али ма како да су идеје које је изнела револуција биле плодне за културно развиће нашега века, опет се не треба варати што се њихове важности тиче. Оне су заблуде као год што су била и основна правила старе религије, и *напредак културнога развића мора непрестано да ради на томе да их савлада.* Искуства, која је сама Францеска са својим „начелима“ пожњела, гурају силом на то.

Једна између најближих последица револуције беше неоспорна власт вароши Париза над целом земљом; та власт беше не само грозна него и тиранска, јер Париз предписиваше целој Францеској не само што треба да ради, него *и шта сме да мисли.* Томе надмоћју главне вароши беше природна последица да се оснажи тако звани „радикални“ елеменат у већим варошима, а то је појава која се само једном околношћу парализује, што се сељачко насељење махом бави земљорадњом. Али најтежи удар задеси газде од земаља, грунтовништво. Процес раздробљавања земље у сићушне парцеле слободног имања, који се био у велико започео пре револуције, настави се сада тврдоглаво даље све мислећи, да ће се тиме послужити слободи; међутим ова мера није ништа друго постигла осем што је створила латентно полупросјаштво (полупауперизам) из кога је поникла једна завидљива и незадовољна класа људи, неспособна да земљорадњу даље подиже, и које је укочило за навек оне људе, што беху природне вође сељачког становништва, и природни наслон за политичке установе. И тако је Францеска за непуних сто година спшла на голу равницу демократије, на којој се сваки кртичњак зове брег, а на којој је грм свака коприва. Од свију установа само се једна одржала при свем том што с ње опада сјај њенога варка, то је — *војска.* Револуција је на самрти оставила као аманет: удесетостручено регрутовање за стајаћу војску и важну поуку: *да је добро дисциплинисана, покорна војска најнужнија ствар за данашње друштво, и за сваку европску државу.* Докле постоји војска, дотле нека се ни једна поштена и куражна влада не боји ни од каквог „социјализма“. Колико је нужна добра

војска најбоље доказује најновија историја Францеске и Шпаније, која најлепше показује до каке пропасти може и једна велика држава да дође кад нема поуздану војску.

Нема сумње да је револуција блистала са многим знаменитим људима; али сви ти законодавци, писци, научењаци и војводе несу никако производ револуције. Они су рођени, одрасли, васпитани и образовани под старим режимом. Прави продукти револуције то су они који су одрасли под њеним идеама, и чији су синови поновили револуцију 1871 у Паризу. Јакобинци од 1792 и комунци од 1871 доиста су очеви и деца једне исте породице политичких идеја с том једином разликом, што се онде нападало на цркву из зависти а сада из чисте мржње и антагонизма. Новија испитивања отворила су нам очи о томе како су ужасно увеличаване злоупотребе старога режима, и како се далеко беше дошло са реформама под њим [13]; ми сад знамо да се сељак није бунио с тога што није могао да носи јарам, *него што је већ имао свога имања и извесна права која је хтео* још да прошири, и да су модерне демократије подражавале неким од најстрожијих мера апсолутних влада, старајући се плашљиво да за цело и у свему погоде онако као што је апсолутизам радио. Франц. конституанта дала је даље доказа да и многоглаве слободњачке скупштине могу да падну у погрешке, које су апсолутни монарси чинили. Те су погрешке не само потаманиле све заиста либералне зачетке старога реда, него оне и дан данашњи прете слободи, реду и цивилизацији европској. И тако су доиста Наполеон I-ви и Наполеон III-ћи с правом могли рећи, да су „спаситељи друштва“, јер су убили аждају, која их је родила.

Овако су текле ствари нарочито због францеског народног карактера, који поред својих одличних особина има и ту слабост, да народ не уме ни да слуша ни да заповеда; нити има снаге да сам собом управља, нити хоће да се покори икаквом ауторитету. Што се та слаба страна народнога карактера тако јако развила, то је једна од најважнијих последица револуције и по томе је она створила данашње социјалне и политичке одношаје у Францеској. С једног партајскога гледишта ти су одношаји жалосни, с другога не могу бити бољи; ко има право, није дужност културне историје да пресуђује, али о овоме не може бити сумње: да су ти одношаји противност свима начелима велике револуције. Енциклопедисте, који су били очеви тога покрета, они су ширили веро-

13 Поред познатог дела Алексе од Токвиља «L' ancien Regime et la Révolution. Paris 1855» заслужује да се овде спомене особито Léonce de Lavergne, Les Assemblées provinciales sous Loius XVI. Paris 1863.

законски и политички скептицизам, неверовање ни у што, и њихове идеје процедише се из образованих слојева у необразоване, доње класе, па уздрмаше све, изазваше презирање ауторитета [14]. Под таким околностима ништа не остаје него гвоздена песница каквога тиранина, јер само она може тај народ који се повија као слаба трска да одржи уједно, т. ј. да њиме влада. Што се у новије доба појавио модерни „цезаризам“, он је прави син револуције; да ли је систем који се означује тим отрцаним надимком гори или бољи од другога, то није наш посао да решимо; за културног историка свака је политичка система добра па и најгора, и то он је мора сматрати да је најбоља све дотле, докле је год немогућно да штогод боље на место њено стане. Као год што се догодило у старом римском друштву, тако и у Францеској чим се с једне стране почело ширити безбоштво (атеизам), одмах је почела узимати маха празновера, идолопоклонички појмови, фешитизам, као што их налазимо обучене у ултрамонтанство. Велике несреће учине те религиозно осећање постане све дубље, као што је невоља државна помогла хришћанству да победи у Риму, и та нова зора религиозних осећања одмах се у служби ултрамонтанства спари са борбом противу просвете, а то најбоље засведочава како је човек неспособан да погледа у откривено лице слике заиске. Истина убија, и „само је заблуда живот.“ Ко без икаквих предубеђења проучи историју нашега људскога рода од почетка до данас, тај ће увидети да је жудња за слободом увек била само машта, а захтевање ропских ланаца била је свагда дејствителност. Када човек не би морао да буде роб, он би желео да буде и ствара сам себи господаре. Цео развитак на крај краја у томе је, да се стварно господарење замени идеалним. Међутим букагије и ланци које нам натиче фантазија, притискује тако исто као и гвоздени, и човек остаје роб па сад звао му се госа вера, празновера, или слобода, човечанство, право или друкче. Врло је добро рекао Фенелон кад је казао, да је онај човек најнесрећнији, који то себи *уобрази*, а тако је истина и оно што је *Ј. Ц. Фишер* казао, да је најслободнији онај који је свестан својега потчињенога положаја, који зна да мора радити оно што ради, и који се с убеђењем покори тој несавладљивој сили. [15]

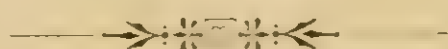

14 У овоме сам следовао прекрасном чланку, у бр. 369 «Quaterly Rewiew» од Јула 1875, који је написан поводом књиге лорда Ormathwaite-а «Lessons of the French Revolution, London 1873».

15 Fisher, Die Freiheit des menschlichen Willens. S. 295.

ИЗ ЈЕВРОПЕ*

(Свршетак.)

6. *Немачка.*

Још 1868 год. када је везан био савез са јужном Немачком, Молтке је био направио оперативни план против Француза, по коме је у овоме рату у главном и рађено.

У томе плану главно је било: *да се главна сила непријатеља тражи и где се нронађе да се потуче.* Међутим сва кретања да циљају на то, да се он од Париза одсече и северу на море и Белгију баци.

Ово се огледа у свима њиховим бојним операцијама за време рата.

Због географског положаја и по паметном студирању, дошло се до закључка, да Французи могу офанзиву предузети само у простору између Меца и Штрасбурга, као што је и било у плану њиховом.

За то је и решено, да се цела немачка сила концентрише у *баварском Пфалцу*, па ма баш Французи ударили преко Белгије или Горње Рајне (Баденске), јер им је изложен бок и пресеца им се повратна пруга, бацајући их на море или Швајцарску.

Паметна политика, ваљана организација и прорачуњена мобилизација и концентрација трупа дале су надмоћност Немцима одмах у почетку рата али који се одмах умели њоме користити, те предузели офанзиву пре Француза и на двоје их пресекли и засебно потукли.

* Ово је писано 1875 године.

При расправи питања о француско немачком рату, служили смо се монументалним делом о истоме рату, што га уређује пруски ђенералштаб, под управом свога начелника, фелдмаршала Молтка.

Прве војске је центрум Витлих.

Друге војске Најкирхен — Хомбург.

Треће војске Ландау — Раштат.

Резерва око Мајнца.

Ако би Французи предузели офанзиву па напали прву војску, десно крило било би им изложено због II војске, која би их у бок тукла и повратну пругу одсекла. Прва војска била је у планинском положају, десно крило ослоњено на неутралну државу, а лево на II војску.

Ако би на II војску напали, ова би их могла 4-тог Августа дочекати већ са 200.000 људи у јаком положају код *Марнхајма*, иза планинског венца. Трећа би војска ојачала другу а прва би преко Најса у бок Французима.

Ако би напад био на III војску, ова би Французе од 2 до 5 Августа могла дочекати на левој обали у тврдом положају код *Клингбаха* (XI кор), а на десној обали у положају код *Оса*, док би се и остали корови прикупили, а сви су могли у једној битци учествовати, јер су на таквој даљини били.

Свака је могућност била прорачуњена, јер се је на свако положено питање могло да одговори.

Концентрација војске.

а, *Немачке.*

Наредба за мобилизацију издата је у очи 16-тог за Северни савез (13 корова); 16-ти је први дан мобилизације, за Баварску 17-ти.

17 Јула послат коровима фартабло и маршрута за концентрацију.

18 Јула изашао указ за састављање војске и наменовање њихових команданата.

23 Јула могле су почети масе да се возе.

За то, што је друга војска најистакнутија била па бојећи се француске офанзиве, наређено је, да се концентрација ближе Рајни изврши (код Бингена и Манхајма).

25 Јула подела коњице,

10-тог дана мобилизације (26 Јула) прва одељења дебаркирала су према Французима у Пфалцу (од III, IV и V кора).

Ту је било од II војске још 24 у вече 10 батаљона, 8 ескадрона и 2 батерије.

13 тог дана (29 Јула) била су тамо 2 кора.

18-тог дана (3 Августа) било је тамо 300,000.

20-тог дана (5 Августа) могла се предузети офанзива са 384.000 и потпуним треновима, а после 4 дана било је 484.000 бораца (I. II и VI кор.)

Услед концентрације II војске на Рајни, резервни од пре корови IX и XII, стављени су под команду друге војске, јер су се на истим местима искупљали. То је било 30 Јула.

Проматрањем сазнао се у главном распоред Француза и осетила се кретања према Штрасбургу и Мецу.

Сазнало се како су корови састављени и да Французи неспремни напред иду.

Надало се нападу код Форбаха и на Горњој Рајни, с тога је центрирање XI кора код Ландаве наређено.

29 Јула наређено I војсци да се прикупи на линији Вадерм-Лостхајм, да не би у истакнутом положају сама била тучена.

Коњичке дивизије избачене пред II војску да проматрају.

31 Јула питане су све главне команде када могу бити за офанзиву готове, и оне су означиле 3-ћи Август.

1-вог Августа видело се да се Французи код Висембурга утврђују и да је варош поседнута.

2-гог Августа видело се по масама да се од Бича према Мецу крећу и за то се реши, да се Мак-Махон засебно потуче и Штрасбургу баци.

3-ћег Августа знала се концентрација свију француских корова

4-тог и 5-тог Августа прикомандовани су I кор и I коњичка дивизија првој војсци.

II кор другој војсци.

VI кор трећој војсци и 2 коњ. див.

Ови су корови у почетку у земљи остављени били за случај против Аустрије.

1 Августа распоред је био овај:

Прва војска најпре код Вадерма, а касније код Толеја наређено.

Друга војска имала је у првој линији III, IX и IV кор, у линији Кирхајм Гринштат; а X, XII кор и гарда у другој линији.

Трећа војска имала је напред баварску дивизију Ботмер у авангарди; а за њом у првој линији V и XI кор Ландава Гермерсхајм; и иза њих I и II баварски кор у другој линији. На десној обали Рајне, код Махау напред баденска а за њом виртембершка дивизија. Обе дивизије састављене у један кор под командом генерала Вердера.

2 Августа одмор код треће војске за бољу спрему трупа за бој.

За 4-ти Август наређено да трећа војска кроз Бинвалд у 4 правца прође (баварска дивизија, V кор, XI кор и Вердеров), предње страже да пређе на Лаутер и где нађу непријатеља ту да га потуку. Баварска дивизија (десно крило) да узме Висембург, Вердеров кор (лево крило) Лаутербург.

Тог дана био је сукоб код Висембурга (III) и Спихерна (I војска).

б. *Француска војска.*

II кор из Шалона још 18-га Јула дошао је у Сен-Аволд. Он је био авангарда војске.

V кор беше код Бича за свезу Мак-Махона и војске код Меца. Овај се кор никако сав није ни искупио.

I кор Штрасбург — Мак-Махон.

VII кор око Колмара, није се искупио: једна му дивизија остала у Лиону.

III кор иза II код Меца. Први је образован из трупа париских и мецких.

IV кор лево крило према Тионвиљу (Диденхофену), образован је од северних гарнизона.

VI кор Шалон (нешто у Паризу, нешто у Соасону).

Гарда најпре у Нанси после Мец.

Коњицу су неједнако поделили били: Мак-Махон свакој пешачкој дивизији дао по регименту, а Фаљи по ескадрон; остало је стајало у скупу.

23-ћег нареди се из Париза кретање напред, ближе граници — Спихерну.

Резултат тога била је концентрација 4 кора (II, III, IV и V) *између Сарбрикена и Меца*, на простору од 16 четвороугаоних миља, дакле да сва 4 могу у једној битци да учествују.

Дакле у место кретања Штрасбургу одпочете су концентрације Мецу, а због некаквог бајаги кретања немачке војске од Мајнца до Кобленца, у ком простору држао је Базен, да Немци мисле битку да бију.

27 стављен је VII кор (Фелик-Дуе) под команду Мак-Махонову.

28 кор дође у Мец. Тада је било на окупу његове војске на 210.000 људи али још ниједна чест не беше досегла своју прописну јачину. За резерве ништа не беше наређено. За наоружање градова још налог не беше издат. За нека одељења није се знало где су ни у ком стању, него се питало.

Цар хтеде да дигне трупе из Париза, Лиона и Алгора, али му савет то недаде.

У место офанзиве и иницијативе — стајање у месту; у место да градови заклањају мобилизовање војске, морала је ова да заклања ненаоружане градове. Мец се без туђе помоћи не би могао дуже од 14 дана држати.

Фронт операцијонски (Колмар, Бич, Сарбрикен, Сарлуј) протезао се на 32 миље.

Флота за оперирање немађаше војске, осем саме послуге.

31 хтео је цар да II, III и V кор пређу Сару између Сарбрикена и Саргемина а IV кор да учини демонстрацију на Сарлуј али ратни савет реши да је то немогуће извршити због недовољне спреме. Туда пред њима не беше немачке војске више од 40,000.

Мак-Махону се телеграфиса, да се од њега за 8 дана никакве операције не очекују.

Али ни после 10 дана војска није била спремнија. Војска на малом простору сабијена није могла од реквизиције да живи.

Кад се не могаше права офанзива да предузме, онда ратни савет реши, да се јако проматрање према Сарбрикену изврши. Ово је стављено у задатак Базену са II и V кором.

Тада је II кор био у Форбаху; III у Сен-Аволду, V у Саргеминду.

За напад решено за 2. Август и тако се догоди пуцњава код Сарбикена, где је један кор француски нападао на 1 пруски баталјон и 2 ескадрона, који су уступили.

Сад долази:

Вој код Вајсенбурга

(4 Августа.)

Месност. — Варош Вајсенбург је на најнападнијем углу пређашње француске међе према Немачкој, у Елзасу. Кроз варош протиче речица Лаутер, која се свуда гази. Варош је опкољена једним старим бедемом, који има неправилни вид, са неколико кула што ров фланкирају. Бедем је великог профила са сакривеним путом. На бедему су 3 капије: Хагенавска, Ландавска и Бичка.

Варош је под брдом и доминирана је са висова околних на левој и десној обали Лаутера. Изнад вароши на северозападу, дижу се високе шумовите планине. Долина Лаутера је изнад Вајсенбурга стешњена.

На десној обали Лаутера од вароши унапред ка југоистоку, пружа се једна коса, која донекле има једнаку висину од 60 до 90 метара над дном долине (Лаутерове) па се после нагло спусти и даље у много мањој висини продужава. Ово чини те изгледа као језик, који са три стране има добар пад, а само с леђа везан је са планином. На предњем делу његовом је замак Гајнсберг и мајур Шафбуш. На задњем крају с леве стране лежи варош; а у углу између вароши и виса налази се железничка станица.

На томе вису размештена је била овога дана дивизија Абел-Дуе Мак-Махоновог кора (I). Кључ позиције сматран је Гајсберг замак, па ту је највећа снага и употребљена.

План што га је пруски ђенералштаб о овоме месту штампао, потпуно је тачан, о чему смо се на самоме месту уверили.

Предње страже свију немачких корова III војске, који су у првој линији били, прешле су мирно Лаутер, само баварска (4-та Ботмерова дивизија) наиђу 4-ог Августа у 8 сати изјутра на Французе пред Вајсенбургом, које у варош отерају, а која је само пехотом поседнута била. У то 3 француска батаљона и 1 батерија хитно сиђоше с брда банхофу и око 9 сати ова батерија и 2 на Гајсбергу (митраљеске) отворише ватру против Бавараца. Из овога се види, као да се Французи нису нападу надали.

Банхов фланкираше варош и подножје виса према Немцима и брисаше целу долину Лаутерову.

У 11 сати појави се чело V кора пруског (17 бригада). Он постави своје батерије на платовчићу код Виндхофа (између Алтенштата и Швајгена.)

У 12½ сати освојен је био банхоф и већина туркоса похватана.

Међутим су Баварци полагано на варош наступали, јер се, кажу, решење чекало на Гајсбергу.

Једну регименту (Бр. 47 шлеску) пошље Кирхбах (командант V кора) против Вајсенбурга на Хагенавску капију и кулу (југоисточну). Савезна капија, Ландавска кула, била је разрушена од 2 топа V кора, тада Баварци јурише а Французи неки одступе кроз Бичку капију, које су касније у Бобенталу (долини Лаутера, изнад Вајсенбурга) похватали. У то продру Немци и на Хагенавску капију, где Французи капитулирају.

Око 2 сата варош је била освојена и Немци имађаху у рукама 18 официра и 340 људи.

Од истока напао је Гајсберг XI кор (41 бригада) око 11 сати, а од V кора 17 бригада са севера нападне.

Трупе V и XI кора узеше замак Гајсберг на јуриш. Французи се повукоше у мајур Шафбуш да одступање заклоне, али су се морали предати.

Око 3 сата после подне бој је био свршен.

Гоњења није било, јер 4-та коњичка дивизија није на време дошла била. Тек у вече немачка коњица стигла је непријатеља.

Французи су одступили путем на Климбах Верту, у југозападном правцу, и однели су мртво тело свога јуначки погинулог дивизијонара.

Бој је био са неравним силама: скоро 3 кора против једне дивизије: 10 на 1. Половина француске дивизије било је уништено (које потучено, које заробљено).

Оцена. — Положај Дуеов у стратегијском погледу био је врло погрешан — усамљен; резултат је сасвим очевидан био.

У тактичком погледу ова је дивизија, према земљишту, терен добро заузела положај врло добро изабрала десно крило варош, центрум банхоф. Одступна линија за средином и више левом крилу. Само дивизија је веома слаба да оволику позицију заузме и добро је брани: да се са користи може овај положај да брани и да има изгледа за успех, потребан је бар један кор, који би јаче посео варош и висове изнад ње, а и цео вис у опште на његовим нападним углима и нагибима. Да је корпус у овом положају био, успех Немаца постао би јако сумњив, кад је с муком постигнут био против само једне дивизије, за 7 пуних часова (од почетка баварског дејства, а за 4 од укупног), а с таквом бројном превагом. Резултат је по Французе морао несрећан да буде при оваким условима. Најпаметније би било, да је француска дивизија још пре 11 сати одступила Верту, а не да се у озбиљну борбу упушта.

Што се Немаца тиче, они су добре положаје заузимали, и умесно је што су прво банхоф очистили; али, по моме мњењу, *главни напад требао је да буде управљен против левог француског крила — варош, а не против десног — Гајсберг замак, као што Немци* у списима о овоме рату веле. Ја налазим, да је

* Ханке у књизи: Операције III војске. Највећи део података о овоме рату позајмљене су из овога дела и списа пруског Ђенералштаба о рату 1870—71 г.

тактички кључ ове позиције Вајсенбуршке доиста замак Гајсберг (десно крило), као што и Немци кажу, али *стратегијски кључ* који је претежнији овде, јесте сама варош Вајсенбург. И због овога, *главни напад требао је да буде против вароши, а споредан на Гајсберг*; па и као што је варош читав сат пре замка освојена, требало је напад на левом крилу француском, свом снагом продужити, а не застати, на Гајсберг нападати са најјачих његових страна; јер тиме би се добило ово: француска повратна пруга на Климбах била би бар угрожена, ако не сасвим одсечена, јер је ближе левом крилу француском; а ово би Французе натерало да што пре замак и вис без мање крви напусте, ако би Французи били упорни, лакше би замак био освојен идући с левога крила брдом са северо-запада), него уз брдо са северо-источне стране, одкуда се доиста и нападало, а лако је могућно, да би тада и сви заробљени били, због велике бројне преваге Немаца. Ово би тада био *мали Седан*.

Такав је двоструки значај ове позиције

Положај је овај једино могућ против непријатеља који из Немачке долази а никако против оног који из Француске иде И због овога у следећем рату неће бити на овом месту знатнога боја.

Немачка војска подигла је својим изгинувшим официрима и војницима овде два споменика: један горе на брду, изнад замка Гајсберга, на највишој тачци, а други у равни, пред банхофом, поред насипа. Французи немају ни једног споменика. —

Приликом студирања овог боја и позиције вајсенбуршке, ја и капетан Илијћ решили смо још 2 задатка, која смо сами себи положили:

1. Би ли сама дивизија баварска смела нападати француску дивизију која је заузела варош и вис?

Одговор: Не би, јер положај даје браниоцу превагу. Против бригаде могао би се кушати напад.

2. Кад је већ дивизија баварска дошла до Вајсенбурга па наишла на тако јаког противника, би ли се могли одржати у позицији на северној страни, одакле је и дошла?

Ми смо јој одредили положај на тој страни. *који је за њену снагу довољан*, да отпор са успехом може давати: десно крило ослоњено на брдо; лево на плато, који би се морао утврдити опкопима; центрум село Швајген; резерве на раскрсници путова иза села

Напад је најмогућнији с левог крила; а с тога, што је земљиште такво, да би за заузеће требала већа снага, терен би добро

и нападачу могао послужити, и за то без јаке артилерије а против енергичног и предузимљивог непријатеља опстанак у томе положају не би сасвим сигуран био.

После овога био би на реду положај код *Верта*, где је Мак-Махон такође надмоћном снагом у његовој пасивној дефанзиви потучен усамљено, у место да се је по порази Вајсенбуршкој одмах повукао Пансију и Мецу и са Базеном саставно, те да уједињеном снагом решителну битку бију око Меца, где немачка бројна превага неби толико упливисала колико овде у мањим масама. Али је Наполеон хтео битку пошто по то. Ово је такође једна огромна стратегијска погрешка француске војске.

Битка код *Спихерна*, која је истог дана бијена као и код Верта, изгубљена је само за то, што је Фросар без помоћи сам себи остављен; уместо да су три кора II, III и V или IV у тој битци учествовала, офанзиву предузели и Немце, бројно слабије и без јединства бореће се, до ноге потукли. Ту је I немачка војска могла велики пораз да претрпи, а то би можда сасвим други вид немачким операцијама дало. Али Базен је дремао, а Фросар је морао да одступи.

То је закључак обилажења и студирања ових бојишта.

Смрт мога сина потресла ме је до дна моје душе, и ја се нисам осећао способан да и даље ову корисну студију продужим, него сам се из Вајсенбурга у отаџбину повратио.

Али пре повратка да искажем још утечатке, које је на мене учинила пруска пешадија, коју сам на егзерциришту и маневровању имао прилике да видим у Вајсенбургу.

То је био један пук од 3 батаљона, па по завршетку регументског учења држао је реви бригадни ђенерал.

Региментско учење трајало је 8 дана. За ову цељ дошао је један батаљон из Хагенаве, који је део ове регименте, чији је штаб у Вајсенбургу са остала два батаљона.

Ево карактерних црта њихових вежбања, како сам ја видео и побележио:

1. Образује се врло густ стрељачки низ. Десетине имају растојања на 10 корака, а понеки стрелци између себе једва стопе да имају.

2. Стрелци наступају водовима и десетинама, било с једног крила, било са обадва.

3. Стрелци истрчавају кад пале, мало застајкујући а неки то чине и у оду.

4. Кад се из ланца повлаче, групирају се у десетине одмах иза низа, под ватром.

5. У ватри и у развијању примерна тишина и ред.

6. Потпоре су врло близу низа, ма да је поље (на 80 кор.) Често, ако су се јако примакле, окрећу се под ватром и назад одводе на прописну даљину. Педантерија је таква да по некад пред ивицом шуме на 30 корака стоје, а не у шуми. (Ово се само као погрешке могу сматрати.)

7. Стрелци скоро никад не лежу, осем кад маскирају ватру своје линије. Иначе у равници обично клекну. То и потпоре чине.

8. Потпоре у смакнутом строју долазе на крила низа и у средину. На крила не стају увек поред низа, него иза њега кад се оће да је мањи нишан а слобода и простор за друге трупе. Потпора тада пуца стојећи а стрелци пред њима клечећи.

9. Често четни командири, или ако је батаљон у борби, батаљонски камаданти, предузму команду над низом и потпорама које су у низу, командују паљбу целом линијом (стрелцима и потпорама) обе врсте, па пошто су 2 до 3 пута испалили плотуне, дозволи се свима једна ватра, па се опет командује плотунска ватра и тако редом неизменце до спреме јуриша.

С овим се хоће, ваљда, да се има трупа у рукама. — да се постигне дисциплина у ватри. То је врло корисна намера, али за извршење немогућа. У бојној вици и пуцњави је ли могуће низу усмено командовати? То је само лепа жеља, али — неостварива.

10. Ланац се смењује у ватри и воде се трупе из боја.

И ово се досада није показало као оствариво, а желети је да се може.

11. Потпоре долазе ланцу кад треба, па се опет повуку назад пошто опасност прође.

12. Вид стрељачког ланца је обухватајући. Крила напред истакнута а на крилима смакнута одељења. Јуриш се врши с крила, смакнутим одељењима, у заузетом положају остаје стрељачки низ.

13. Масе батаљонске и четне колоне стоје иза ланца под ватром на 150 корака у отвореном пољу, а некад и пред шумом — заклоном, само за љубав одређене даљине.

Вероватно је, да неке од ових радњи, које су очевидно противне војним начелима, извршене су тако само незнањем и неразумевањем дотичних старешина, а у дужим упражњењима, можда се не би понављале. Али, ја наводим оно што сам *видео*; како *је требало да буде*, знало би се онда, кад би се чула још и критика бригадирова.

14. Ради поткрепљења низа и одбијања непријатеља или спреме јуриша, резерве — масе батаљоне, крећу се под ватром обичним кораком, да би дошле на крила, па по извршеној вишекратној плотунској паљби, изврши се крилни напад са масама.

По успеху стрелци истрче напред а батаљони се престроје у четнеј колоне по степенима са оба крила.

15. Јуриш се само до шуме изврши, а не и у шуми, — па се ту заустави. (То је последњи момент маневре био.)

16. Концентрира се велика маса на малом простору. Цела регимента развила се на линији од 3—400 корака — и сва била у дејству.

17. За одсудни тренутак — јуриш, сва снага употребљена.

18. Основни је строј треврсни Трећа врста образује стрелачке водове

Што је код нас удвајање редова, то је код Пруса заодење одељењима (по 5 реди).

Начела, која провејавају у овоме маневровању (и у опште у садањем изображењу пруске војске), а која су резултат последњега рата, ова су:

1. *Развијање што веће снаге одмах у почетку*;

2. *Концентрација силе на малом простору*;

3. *Команда и дисциплина у ватри*;

4. *Обухватајућа метода напада с крила.*

То су начела, која се желе да постигну оним педантским кретањима и одмереним положајима у ватри; јер се је у последњем рату више пута догађало (а поименце код Спихерна) да су чете и батаљони одвећ велику самосталност имали, а одатле је произишла раскомадјност трупа у борби и никакво јединство. Резултат је пак овога: *никакав одсудан удар, никакво тактична а још мање стратегијска мисао не да се остварити.*

Да се дакле томе раскомандању на пут стане, Пруси су ударили у другу крајност, јер се боје да им се може касније догодити оно, што је могло бити код Спихерна, па није било због неспреме француске. Продирући поглед каквог војничког ђенија могао им је преокренути њихове успехе у последњем рату, бар у извесним бојевима, на пр. код Спихерна.

Ваља знати, да је маневровање са овом региментом извршено било на једном пропланку од димензије 300 и 5—600 метара, које је са свију страна опкољено било густом боровом шумом, осем уласка на једном углу. У једном ћошку беше једна линета врло угодна за одбрану пропланка постављена, али при нападу ни линета, ни

шума, не беше ни у каквој комбинацији. Изгледа, да идеје о маневри не беше најздравија, као и њен завршетак. Или се хтело да огледа само стројни механизам трупе и њена извежбаност?

Она педантска кретања и команде у ватри и ако су оправдане, опет су по моме мњењу, претеране и некорисне. —

По свршеном маневру искупљени су били сви официри и бригадир је читав сахат држао критику док су се војници одмарали. Тако су исто и пред почетак маневре сви искупљени били, и казата идеја маневре свима официрима.

На послетку је регимента у виду неке јуришне колоне прошла церемонијалним маршом поред бригадира, Пуковски командант и батаљони били су у овом парадном маршу, пред регментом, за њима сви њихови ађутанти, па музика, заставе и трупа. После је бригадир дошао пред трупу исказао им шта је извршено добро, а шта је требало боље и захвалио им на труду, на шта, као из једног грла, одјекну благодарност трупе.

При дочеку старешине и парадном маршу, четни командири су били пешке, ађутанти ваде сабље; на маневри и пољској служби четни командири су на коњима. Војници кад трче носе пушке на десном рамену. С рамена узимљу одмах к нози, и обратно, без да узимљу к рамену.

Одело. Имају мундире и комотне панталоне. За лето имају китле и комотне беле панталоне. Капе су тањираче са или без сунцобрана. Кад су на служби имају шлем. На ногама кратке чизме. Кајиши бели на ранцу и бајонету. Телећаке на леђима. Мале ранце носе потпоручници и поручници. Пушке носе на десном рамену обично. Шињели с левог рамена на десно.

Корак маршови крут, чврст и врло брз. За дуже путовање неиздржљив. Много се полаже на равнање и круто избацивање ногу што јако заморава војника.

Ево још и паралеле кратке између пруске и аустријске војске:

Прва има гвоздену дисциплину и круто али оштро дејство; друга је много покретнија и гипкија, али несталнија; прва одмах развија јаку снагу, а друга постепено улази у ватру; прва тражи више јединства и команду; друга више самосталности; пруска је више у рукама вођа, а друга више користи земљишта.

Жао ми је што неимадосмо прилике даповећа одељења француске војске видимо, јер би онда и сравњење све три војске било корисније. Али за ово кратко време доста ће бити и оволико. —

13 Августа кренух се за отаџбину; а 16 Августа већ сам био на српској земљи.

Јов. Мишковић.

ВЕЗИР АБОГОВИЋ

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

написао

Н. В. Ђорић

ДРУГИ ЧИН:

(Двориште у Михајлову двору)

(Из даље се чује свирка)

I

Лела и Предраг

Предраг. На збори, збори. Реч ти слушам ја,
Од ове свирке радије слушам њу. —
Од куд ми срећа и весеље ово? --
Ох ти си моја, ти ми даде то.
Ја не знам лепшег милијега часа;
Свег века само жудех за овиме.
Лела. О леп је. — Колко успомена лепих
За собом носи! — Прошли живот сав,
Сви дани горки, слатки, сви се само
К'о мила сенка провиде кроза њ:
Све беше само лак и сладак сан
Предраг. Ал прође сан, а сину бели дан
И нови свет се јави, лепши сјај,
Зар има чега дивнијег и вишег
У шареноме љубави животу,
Од овог дана? — Нема. —
Лела. Нема,

Предраг. Да.
Ој љубо моја!
Лела. Срце!
Предраг. Сунце, греј ме, греј.
О свете, док те буде, вазда знај
За срећу, вазда буди рај
Бар једног дана сваком. Један дан
Нек буде сунцем чарно обасјан ---- - — —
О хајдемо, ено тамо коло игра,
У наше здравље тамо пије се.
Нек свати виде међ собом и нас
Весеље да је веће, лепша част. (оду)

II

Милун и **Мила** с друге стране долазе.

Милун. Ти канда не знаш да је туђа свадба,
Већ играш као да се женим ја.
Ја мислим, да би боље било, да
Оставиш мало и за други пут.
Мила. Све теби није право зар си ти
Бајаги мање коло водио?
Милун. Е цуро, ти ми ниси што сам ја; јунаку то и личи.
Мила. Ено сад —
Кад играм ја сам ружна, — није за ме.
Милун. Да видиш баш и није, кад не умеш.
Мила. Не умем!? Шта ли нећу чути још!
Ти — ти мене — не волеш —
Милун. Ко? зар ја?
Мила. По вазадан само мане ми налазиш:
Јуче ми рече да се смејем много
Да не знам што је доста пристојно;
Јутрос ми рече да говорим много,
Да никад с крајем не састављам крај
А кад сам после ћутат' почела,
Тад рече да сам мудрац постала;
Кад певам кажеш врапци цвркућу;
Кад зборим ти ми пратиш сваку реч
И свакој мане, не знам од куд, нађеш.
Ја не знам како да ти већ угодим.
Бадава све је, кад ме мрзиш.

Милун. Шта? —
У збиљу шала зар се окрете?
Мила. Пресела ми је шала давно већ.
Милун. Још не чух да је ком ња шалу жао.
— Погледај само овај широк свет,
Зар није све на њему шале само?
Са мраком ноћ, са сунцем дан се шали,
Са росом цвет, са цветом челица
Из једне шале нова рађа се,
А свакој тајно срећа смеши се.
Од шале свет је цео постао,
У шали га је творац саздао.
И као шала тако мине све:
И дан и ноћ и цвет и човек сам. —
Истине хоћеш? Лепо, — ево шале!
Богатства хоћеш? — Иштн га од шале.
Јер ко га собом у гроб понесе?
Љубави хоћеш? — чиме да је имаш
До шалом? —
Мила. Ипак би ја волела без шале да је имам
Милун. Вечиту?
Преживети је нећеш заиста.
Мила. Заиста? — Ти се на мене не срдиш? —
Ја гледах Лелу, колико је срећна
Па, веруј, баш јој и позавидех,
Мислећи да за мене среће нема;
Ал' ипак има, ти ми носиш њу.
И не ћу више бринути за њу.
Јер знам је где је.
Милун. Бићу чувар њен
Док себе знам док сунце жића сја.
За залог томе пољубац ти на. (пољуби је)
У загрљају најслађи је он.
Нек свати виде међ собом и нас
Весеље да је веће, лепша част. (оду)

III

Махмуд долази, за њим два војника.

Махмуд. Имате времена и да се веселите, да певате и играте! — Јесам ли амо дошао у таоштво? Јесу ли ми свраке

мозак попиле? Или је реч султанова тако ништава и лака за вас? — Доцнѐ ћете јој и важину и тежину упознати. О, слаба ће вам леђа бити, да је и на овом свету понесете. — Ја хоћу посао да свршавам. Где је војвода већ, да му очи угледам? Тај ми соко сувише на совуљагу личи. — Султанов ће гњев први пут већи бити, кад вам кроз који час граду под бедеме падне. Посвираће вам и он на свадби — топом, — напиће вам здравицу — лубардом, — дариваће вам невесту — харемом. — Певајте, биће времена и за плакање. Затворите очи, запушите уши, сневајте о миру, срећи и весељу. Дуго ће вам сан потрајати, красном ће се јавом завршити — (Војницима што иду за њим) Стојте, ту стојте, — та ни то људски чинити не знате. Боље би вам личило да се и проваљате мало тако дивно накићени. Војводу ми зовите. — одмах.

1 војник Јес' — јес' — зови га сам.

2 војник. Спаси бог. (пије)

1 војник. На спас Радане, понуди и тог Туркешу.

2 војник. Жао ми је купе, морао би је одмах разбити, јер ће ми је опоганити. А баш би вољан био да му наспем у грло две три капи.

1 војник. И један чварак, чварак сланине. Држи га Радане, тако ти бога. — Ха — (иде и посрће) — Нека се пофали пророку, како су га Власи частили.
Држ', — држ' —

Махмуд. Луде пијане!

IV

Долази **Михајло, Властоје** и други главари.

Мијајло. Да немаш каде чекат рекоше, —

Махмуд. И сувише је било. — војводо! —

(за себе) Гле што ми дрхти слабо колено?
Осетих немоћ, реч ми застаде,
У грудима ми живот изумре.
Тај глас, — о како чудан беше он,
Да л' за то што га изговори брат?
У срце ми се задре тешка реч.
Од меса морам челик правити

Да тако оштре стреле одбијем;
О да л' ћу моћи? — Слаб сам — врло слаб.
У очи њему погледати не смем.
Сагореће ме онај живи плам,
Што тако благо, тако страшно сја.

Мијајло. Па да не чекаш, журни гласниче,
Зборити можеш. сви смо вољни ево
Да цара твога поруку нам кажеш.

Махмуд. И хоћу; па ћу одмах и на ствар.
Ви знате како султан преговара:
Да заман речи не просипа своје,
Он с војском иде за послаником.
Он зна да сабља има веће силе,
Од сваког збора околишнога.
Што султан једном учинити смисли
То мач и стрела реше на брзо.
Ал зато ипак не презире он
Ни мирну добит поред крваве.
Па тако посла к вама сад и мене:
Обесној војсци мирног претечу.

Милун. Што мораш силом боље миром дај!
Јес, јес! увиђам, ага, већ и ја!
Та ко је јоште благосиљ'о рат?
Па баш добите надјачајте ви:
Колико славе добијате тим
Кад крвљу својом подавите нас?
И то у твојој мудрој глави пише.

Махмуд. Да л' добро пише видеће се после.

Милун. Кад орли очи искљују из ње,
Па ветар стане певат кроза њу
Мудрости тајне песму суморну,
Узећу тад на крило главу ту
Да тешку мудрост једним погледом
Прочитам, да се ругам свету том
Што тражи њу а не зна извор тај
Из кога тече бистра мирисна
Ко сурутка из влашког цедила.

Махмуд. Из моје ти ћеш тад, из твоје сад
И лепша чуда читам; на час' ти!

Ђоно. Ти не знаш да си пред Србима овде?!

Махмуд. Ја знам да зборим у царево име.

Ђоно. Па хоћеш да се стрепи зар пред њиме?
Махмуд. Сад како хоћеш, сутра како мораш
Ђоно. Посланик сад, а сутра бићеш роб.
Милун. Под градом доле копаћу ти гроб.
Махмуд. Ти мени тамо ал ја теби овде.
Милун. Та доле с њиме!
Мијајло. Тише Милуне! —
(**Махмуду**) Доврши, кажи шта имадеш још.
Махмуд. Да кажем? Војске шесет хиљада
Казаће боље јунацима таким.
За часак за два, можда још и пре
Имаће среће витез Златарић
Да буде зубат и на мачу.
Милун. Па? —
Махмуд. Ил нећеш? — Жену исту као ти
Послаћу теби да проџакаш с њом,
И победиш ли, признаjем ти част.
Баш за те бој.
Милун. О пошљи две и три.
Власте. Да красна посла! — Још ће и у смеј.
К'о да ће свадбу уговарат' с њим.
На ствар, и на ум људи: рат ил мир.
Ни трунка шале ја не видим ту.
Мијајло. Посланик нека сврши говор свој
Махмуд. Ја мним већ знате шта је свему крај;
Цар иште да му мирно предаш град.
Милун. Цар иште, чуј га! —
Младен. Иште његов цар!!
Махмуд. Покорна раја њему мила је
Колико исто пророкова деца.
Мијајло. Цар иште. Чусмо и његову вољу;
И ако није тако нужно било,
Јер добро знамо већ одавна ми
Шта може тако силан цар да иште.
Ал шта би рек'о поносити цар,
Шта свачег има, кад би нешто ми
Тражити стали што је наше било?
Тражити стали круну Лазову,
Градове славне срушене у прах?
Тражити браћу што изгибоше
Бранећи дом од грабљивих му чета?

Тражити децу, мили пород свој,
И сеје своје, шта би рек'о цар —
Ал ми смо слаби, ко ће чути нас!
Рад миша зар је жетва богата?
Ко пита мрава живи л' или мре?
Но кад је тако, онда ти поздрави
Овако твога цара силнога:
Он добро знаде ко је госа овде
Нек иште град од Ђурђа деспота.
Под Смедеревом окушасте срећу,
Отворен вам је сад и амо пут,

Милун. Ма тако близу беше деспоту,
Ја не знам што и то не решише?
Што тако хитно одлажете посла?
Та то је штета!

Младен. Штета велика!

Милун. Да л' неће султан да те пошље после
Да тако исто и Београд иштеш?

Махмуд. За шалу амо нисам дош'о ја
Још мање пак за потсмеј!

Милун. Но, но, но!
Та не зборимо за вас тако зло.

Махмуд. Збориће мач што неће лепа реч.
Са Турцима сте заподели рат,
У име цара свога јављам вам. (ларма)

Мијајло. Нек буде свему разговору крај. (устаје и он)
(**Махмуду**) Ти брже итај, да не видимо
Под градом војску док си још код нас
Јер тад посланик ниси него роб.
А дотле — Јане — ти ми јамчиш зањ.

Јан и **Махмуд** оду.

(топови се зачују из далека)

V.

Мијајло. Шта чујем? Да л' ме уши варају?

Власте. Грмљава нека чу се напољу.

VI

Махмуд враћа се.

Махмуд. Мијајло, — султан стиже — слушај га.
Небеса тресе његов урнебес.

Мијајло прими мира понуду.
Не губи народ, не изгуби себе.
Мијајло — никад нисам просип'о
Толико речи. — Последња је ово.
А све ће друго говорити мач;
А његов глас у крви твоје браће купаће се.

Милун. Доле с њим.
Све више безобразан

Многи. Доле с њим.

Сви. У бој, у бој.

Мијајло. (Махмуду). За главу брини још,
А све је друго — свршено.

Сви. Свршено је све. — (Махмуд оде)

VII

Долази **Ненад** рањен.

Властоје. Шта јадан брате? Зар на свадбу тако?

Ненад. У крви свадба запливаће вама.
О јадни људи! Не чујете зар?
Та куће вам се тресу. Шта вам би!
Зар тако вино да вам памет свлада?

Сви. Шта би?

Ненад Гле облак онај, то је дим
Од наших кућа.

Власт. Песму несрећну,
Прекините, свирци, свадби не је крај.

Ненад. Гле скакаваца како гамижу,
И преко равна поља сикоћу.
Гле грозна гара испод Рудника.
То беше наша дивна златица
А сада! сад је тужна јадница.

Мијајло. У бој јунаци, куцнуо је час
Да крв потече! — Где је Предраг?

VIII.

Предраг. (долази) Ту.
Да оца свога слуша запорест.

Мијајло. Нек слуге спреме коња твог и мог
Па буди спреман. —
Предраг. (тешко) Спреман
Мијајло. Да за бој.
Предраг. (тихо) О, змија ми се око срца сави,
Леденим телом, отровом га дави.
Ал —
Мијајло. Сине!
Предраг. (тргне се) Ту сам, оче мој,
И спреман бићу свакада за бој.
Мијајло. (За себе) Не могу да га поштедим, не смем.
У њему ми је војска читава. (оду сви)

IX

Предраг. Ал проће' хвала Богу, проће већ. —
Зар сме за бољку срце да ми зна?
Та ја сам човек. — Тако хоћу ја (оде и он)

Лела долази.

Лела. Вај тешки дани мучног жића мог!
На какве ли се јаде родих ја
И браћа моја, овај народ сам? —
Грмите вуци! Тражите ли крв?
У грлу она већ вас голица,
А ви у бесу памет изгубив
Још већом ватром пламен гасите! —
Сестара мојих то су душе све
Под Смедеревом што изгибоше,
И сузе, вапај Острвчанака
Што сада негде негде предалеко,
Сто дана ода, у Арабији.
Ил преко мора у Мисиру чак
Уздишу, плачу и преклињу мене.
Ох сестре тужне огреших се ја
О ваше јаде; ви кад плакасте
Ја певах; када уздисасте ви
Ја тада хтедох уживат' грешна,
Смрт свака чека, ја се драгом надах! — —
Ви сестре, амо! на весеље мени!
Нек свира топ, и нека тече крв

У место вина. Игру веселу
Крваве главе нека играју.
Ха сестре моје! дођите ми ви
И песму ону запевајте ми,
Што невасте кад грозни тиран вама
Троструким бичем тело кидаше,
Ил сраму образ баци. Ха ха ха!
Ви сестре бледе, већ стојите ту,
Све лепше тутње ваше свирале,
Попевка ваша све је краснија! — —

XI

Предраг долази оружан.

Предраг. Oj Лело!
Лела. Ти си. —
Предраг. Чу ли што и ти?
Лела. У сватове нам гости долазе.
Предраг, Ал у весељу томе први ја,
Домаћин, треба да сам. — Војводи
Сватова бесних да наздравим сам.
Да с вођом њиним танац поведем:
Мач с мачем, груди према грудима
И једна глава пашће која буде.
За тренут врата затвориће једна,
А друга ће их отворит' за навек.
Лела. (врисне) Ах, твоја глава?
Предраг. Камо срећа да!
Лела. О грозе! о несреће зле!
Не иди.
Предраг. Лело!
Лела. Седи.
Предраг. То је Лела?
Та иста Лела, што но сваки дан,
За најбољега српског витеза,
У прошлом рату плетијаше венце
И да л' сам исти онај витез ја.
За кога беше само прича смрт?
Ја, који бејах везирима страх,
Који сам гроза Турком постао.

Да само венац, кад се сврши бој
Из ове лепе руке добијем

Лела. За венце оне један доби ти.
И није само твој и мој је он.
Миришимо га док је тако свеж,
Сад један часак колко после век.

Предр. Идем ли данас први пут у бој?

Лела. Ни други нису деца. Отац мој, — па твој.

XII

Долази нагло један војник

Војник. На бедем Турци излетеше већ
Златарић Милун, Шохај Облачић,
Одавна већ су заподели бој.
На сина свога и Михајл чека.

Предраг. Поздрави оца, сто Предрага. (оде војник)

XIII

Предраг. О душо моја, не бој ми се ти
Зар не ћеш бити иста Лела још
Зар не ћеш опет венац мени плести?
Од свију тај ће бити дивнији.

Лела. Ти славо моја, и весео си још!
А ја да умрем, једва дишем ја.
Ви срећни људи, вама даде Бог
Челична срца да сносите јад.
Гле мени канда ничег нема ту. —
Ил има — ал је неки тешки кам
На под ме вуче својим теретом.
И ја га не знам, још га не осећах,
До сад кад оћу збогом да ти речем.

Предраг. Похитат' морам: упознаће Турчин
Да нема једног војводе у војсци. (чују се топови)
Остај ми збогом.

Лела. Збогом! (грли га)

Предраг. Пољубац
Овај ће теби вратити весеље

А мени снаге дати.

Лела. Тако не:

Из моје душе нек'те крепи он.
И силом светом нека те заклони
У боју љутом, ти заклоне мој —
Уздање драго срца мојега.
О срце ми је живо тек са њим:
Са загрљајем са пољупцем тим.
Ту мени душа вазда борави,
И за тобом се вије светом свим,
К'о сенка верна што те прати свуд.
Не иди ох далеко: сен је слаба,
Да даљне, кршне путе прелази,
Ох врати ми се; (грли га)

Предраг. Хоћу, — Збогом. (оде)

Лела. Ах! (клоне на вратима.)

О ГЉИВАМА

(ПЛЕСАН, БУЂА, КВАС, БАКТЕРИЈЕ И Т. Д.)

и ВРЕЊУ

На први поглед, кад се о вегетацији говори, разуме се обично растиње са зеленим лишћем. Но не треба заборавити, да је то само један део у биљном свету. Други врло велики део растиња нема и не производи никад ово биљно зеленило — *хлорофил*, који је савршенијој биљци неопходно нужан, да из анорганске спровине органску грађећу материју преради. Оно пак растиње, које тог хлорофила нема, принуђено је да материјал за даљи свој опстанак на већ зготовљеним органским материјама потражи. Овај материјал, односно готову органску материју, узима оно посредно (од животиња), или непосредно (од биља). Овако растиње не може да успева на земљишту, које се из растрошених стена, воде и ваздуха

састоји, с којим се зелени биљни свет већ задовољава; оно потребује готова, од биљака и животиње, већ израђена органска тела. Према овоме оно се настањује или на живе организме као *паразити*, или на њихове изумрле делове као *сапрофити*, буђа — (растиња која распадање или трулење причињавају). — Сва пак она растиња која на овакав начин живе могу се згодно српски „*готовани*“ назвати.

Оваково, без биљног зеленила растиње, спада понајвише у групу *гљива*. Гљиве пак обухватају све оно растиње, које је нашем народу под именом *плесни* (буђе) и *печурке* познато. Највише оваковинх беслорофилних биљака налазимо ми у колу криптогама.

Но као што се свуда у биологији, почевши од фела па до поделе у царства, не може нигде тачна и строга граница да повуче, тако исто и овде налазимо на изузетке. Тако н. пр. има фанерогамних (цветоносних) биљака, које су у више (савршеније) рачунају и ипак зато имају неколико фамилија, чији представници никакво биљно заленило не продуцирају. Тропски су предели особито богати оваковим биљкама. Од наших пак домаћих могу се као паразитна биљка овде споменути Cuscuta (вилина косица), Orobanche. Ове последње паразитишу на конопљи, дувану, детелини итд. Исто су тако док нас и бесхлорофилни сапрофити у разним фамилијама цветоносних биљака заступљени; као н. п. Orchideae (каћуни), Gentianeae (где и линцура долази) и многе друге. Но да се вратимо ми на наше гљиве, о којима ћу ја овде понаособ да говорим.

Ко је доцне у јесен влажно шумско земљиште посматрао, њега мислим није нужно уверавати о множини гљивиних облика и индивидуа. Ипак је зато ова силна множина, која се летећем посматрању приметна чини, само један мали део онога, што је у опште у науци под именом гљива познато. Јер већина се гљива тек микроскопом наоружану оку приметна чини. Наше данашње знање не досеже, да би могло тачно казати колико феле гљива има, или за колико се добро зна; али кад се замисли да врло много фела цветоносних биљака најмање бар једну гљиву као готована издржава — и кад се к овоме још и оне феле урачунају, које се на другим предметима налазе, то онда мислим да неће бити претерано, ако се број фела сад живећих гљива на 150.000 (по du Bary-ју) оцени. Од прилике оволико има и цветоносних биљака. Пажљивије посматрање показаће нам даље, да већина гљивиних фела не уступа фанерогамним биљкама ни у броју индивидуа.

Вегетација гљива свуда је распрострањена; њени су представници свуда настањени. Ретко је то место где органских тела има, а да у исто време не служи и за становиште гљива.

Може се већ напред замислити, да овака једна врло богата и распрострањена група организама, ма на какав било начин задире у економију природе. Нама ће се ближим посматрањем показати јасно, како ова растиња и ако су већином одвећ мале ипак у балансу природе односно у борби за опстанак, врло важну улогу играју. Ми ћемо покушати да то у слици представимо.

Паразитне гљиве навале најпре на поједине индивидуе по кад-кад искључиво на извесне феле животиња и биља. Оне се настањују помоћу њихових спора (семена) на нове индивидуе истих фела, ма да су ове растурене и с другим фелама измешане. Према овим последњим, могу ове гљиве да буду сасвим индиферентне.

Следство ове напасти је то, да нападнуте индивидуе обале и њино се угинуће ускори. И ако је једна фела у неколико овим паразитима заражена, ипак је она у стању да се и даље расплођује (као и плућна туберкулоза код људи) а с њом у исто време и ова болест, односно гљиве; напослетку размножавање ове болести добије карактер епидемије. Заразне болести многих култивираних биљака, као и врло многих, које у дивљини расту (само што се на њих мања пажња обраћа), дају нам за то снажне доказе. Са практичког гледишта у овом су случају шкодљиве. С друге пак стране тамане оне сваке године ужасан број гусеница, мува, и т. д. У овом се случају, а доцније ћемо још и више споменути, могу назвати корисне. Из овога се јасно виде у природи разне партије, које се међу себе трве, једна другој не да да надвлада и та борба тек је у стању да одржи у природи баланс — „да не криви ни тамо ни амо“.

Тек што је организам заразном упливу паразитних гљива подлегао — угинуо, а већ се другог рода гљиве грабе и отимају, да на несрећној жртви себи земљиште освоје. Оваке гљиве, које на *мртвим* органским телима преотимљу мах, зову се, као што рекосмо, *сапрофити*.

При извесној температури у присуству влаге и атмосферског ваздуха, наступа у мртвим органским телима распадање сложених једињења у простија. Резултат је овога труљење: органска се материја растроји т. ј. процесом горења одваја се у угљену киселину, воду и амонијак и у околни се ваздух распростире. Од свега тог остаје само релативно мала количина несагорљивих (минералних) састојака — пепео.

Ближим посматрањем види се јасно као што ћемо и доцније видети, — да је готово свима овим појавама понајглавнији узрок процес вегетације оних гљива, које се свуда у и на распадљивим предметима налазе. *Једном речи, оне су узрок трулењу и врењу.* Појмови ових назива у обичном су смислу различни, са научног гледишта они нису строго једно од другог одвојени. У практичном животу ово зависи од предмета на коме се овај процес збива: ако је реч о вину, каже се да ври; о месу и дрвету да трули и т. д.

Врење и трулење може се у лабораторијуму на врло разне начине да изазове. Исто се тако многоструко и у природи појављује. Да није гљива, морала би се мртва животињска и биљна тела спорим оксидисањем у ужасној маси за земљи нагомилати, које би сваком даљем животу на пут стало, у место да брзо новим генерацијама места начине и у исто време угљ. киселину, воду и амонијак — хранеће материје свеколиког живота, наново у циркулацију да поставе.

Сваки облик или фела гљива има као и свака друга животиња и биљка своје сопствене услове за вегетацију: према овоме деле се оне у различне феле. Често више њих различних настану у исто земљиште, друге пак феле само неко извесно. Овој различни одговарајући, изазивљу разне феле у истом супстрату (земљишту) исто или подобно растварање, друге пак дејствују различно са разним резултатима.

Због ових досад у кратко поменутих особина и разноликости као и развића, постале су гљиве за науку од особитог интереса. Уз ово долази такође важност њихова за економију. Ми знамо да многе наше питоме биљке од паразитних гљива оболе и на последку угину; да многој нашој корисној живини, па и самом човеку опасношћу грозе. Због ових практичних и економских чињеница, није чудо што су оне постале предмет студије. У последње време дешавају се у овоме често претеривања да чим се нека болест или нешто томе подобно појави, одмах се хајка на гљиве диже и ако се случајно ма шта слично гљиви нађе тај час се у претераној равности том бићу сва та несрећа припише.

Према овоме запитаће се сваки, који год се за природничке ствари интересује — шта се до сад о животу и дејству гљива сигурно зна? Покушај да се на то одговори јесте наш задатак, који ћемо ми, ослањајући се на најновија и најкритичнија испитивања, да извршимо.

Пре но што би наш суд о дејствима дали, које једно живо биће својим животним процесима врши, нужно је пре свега нето биће (организам), његов облик и бар у главноме историју његовог

развића знати. Ми ћемо на ово особиту пажњу у току даљег говора обратити. Но у исто време није згорег још напред спменути, да је ово врло тежак и особито сувопаран посао, јер је процес развића многих гљива ужасно замршен, многе се феле час у једном час у другом облику показују, или су им размножавајући (вегетативни) органи различне грађе, које једна иста индивидуа у врло разна времена производи. На испитивање овога мора се особита пажња да обрати, ако се неће да чини дар-мар, који се врло често дешава, особито кад су разни облици (стадије развића) заједно удружени, па се не зна да л' овај облик спада у круг развића ове или оне феле. Но управо наша намера и није да се ми у таке појединости упуштамо, за које би требало више простора. Ја ћу овде доста укратко споменути о ономе што је у нас под именом плесни (буђе) познато; а тек ћемо онда опширнији бити, где се о квасу, односно врењу говорило буде.

Плесан (буђа) и *квас* (квасац киселица, маја) нису никакви научни појмови; строга дефиниција за оба имена не може се поставити. Оћемо ли нешто да дамо, што би једној дефиницији издаље слично било, то би се морали једино праксе држати и првим именом праменасте (пухорасте) кончасте гљиве означити, које се на органским гњилим (још нетрулећим) телима појављују; именом пак кваса оне, које се у и на реченим телима као магласти, муљави талог или превлака налазе. Прве се састоје из подужих кончасто-разгранатих мехића, или обичних ћелијца последње већином али ипак не увек, из гомиле једна на другу лабаво или буаво свезаних кратко елиптичних ћелијица.

Готово у свакој кући јавља се често један непозвани гост, који се особито радо на учињеним плодовима (воћу) настањује; то је један род буђе научно Eurotium Aspergillum glanus (Eurot. herbariorum). Она покрива као пухораста превлака речене супстрате и у почетку је сасвим бела, затим се постепено као сиво ли мрко-зелена нашим голим очима приметна чини. Тачнија микроскопска испитивања показују, да се ова састоји најпре из много разгранатих финих кончића, који су од чести у супстрату распрострањени, од чести се пак преко ових на више издижу. Они имају ваљкасти облик са облим крајевима и помоћу прелага су у дугуљасте чланове одељени, сваки од ових представља за се једну у потпуном смислу *ћелијцу*.

Они већ споменути у и на супстрату распрострањени кончићи јесу први гљивини чланови, који остају у супстрату за све време

њиховог живота, као делови који су на то одређени да храну примају и прерађују. Они су познати у науци под именом *мицелиума*.

Они пак кончићи мицелиума, који су се над површином издигли, терају многобројне гранчице, који се *конидионосци* зову. Ови су обично дебљи но кончићи мицелиума и достижу од прилике $^1/_2$ милиметра дужине. Њихов слободни горњи крај набубри у облику једног маленог клина и овај тера на целој својој горњој половини густе зракасте дивергирајуће чибуљице, које се доцније издуље и напослетку од прилике облик перна буздована добије. Ова пера јесу непосредни произвођачи и носачи оних ћелијица спора или конидија, које размножавању служе. Ти носачи или дршчице зову се научно *стеригме*. Свака опет стеригма тера на свом врху једну малу чибуљицу, која са врло узаним базисом на стеригми седи. Ова набубри протоплазмом испуњена све више и више и омеђи се после неког времена једном преградом од стеригме, док се напослетку од исте сасвим одвоји и образује се као самостална ћелијица — *спора* или *конидија* семе. Чим се једна оваква спора одвојила, друга већ нова из стеригме тера. Већином ове споре остају седећи и свака следујућа потискује њену најближу на више тако да изгледају као зрна на бројаницама. Број оваких пупади у спорином ланцу тера код нормалних егземплара до 10 и више и она је спора старија, која даље од стеригме лежи.

Онај фини зелено-мрки прах, који се на убуђаним предметима налази, није ништа друго до маса оваковых спора и конидија. Зрела је спора кугласта или је ћелица, већином од прилике $^1/_{03}$ м. м. велика, испуњена безбојном протоплазмом, која је једном сивом пегавом опницом опкољена. Из сваке ове клија нова младица која исти онај процес развића пролази као и њена мајка.

Има још врло много начина, на које се сваке гљиве размножавају, од којих кад би се и четвртина споменула, била би промашена цељ овог рада. Доста је овде да се спомене, да један исти мицелиум производи врло разне делове, који размножавању служе.

Реч спора употребљавана је овде до сад без ближег објашњења. Овим именом зову се овде и свуда оне ћелијице, које су се од своје матице одвојиле, бесполне постале и из којих се нове индивидуе развити могу. Кад кажемо „бесполно постале", то се разуме да оне нису непосредан продукт сполног уплива.

Потпуно развиће облика једне гљиве зависи као и код сваког другог организма, од одређених спољних услова. Јесу ли ови само у неколико дати, то ће развиће непотпуно бити. За то се не треба

чудити кад нађемо чешће да по неке наше гљиве само конидије носе а не и сполне органе; последње не налазимо никад, кад гљиву хотимице лоше хранимо.

Сад остаје још на послетку, да одобримо и потврдимо: да су споре наших гљива ћелијце, које размножавању служе. — Посејемо ли оба рода спора т. ј. и сполне и бесполне на згодно земљиште (супстрат), као н. пр. разблаженог шећерног раствора, воћних сокова и т. д. то ће оне клијати, т. ј. оне набубре приметно и терају тада на једну или обе стране мехурасто-ваљкасте чибуљице — *кличне мехуриче* у које спорине протоплазма постепено прелази и растећи све даље, добије на послатку мицелиумног кончића — постане мицелиум. Овај производи опет најпре конидионосце, доцније сполне органе.

Eurotium aspergilus glaucus находи се на мртвим биљским деловима, на којима особито бујно успева. Исто тако нађена је ова гљива у болесним органима живих људи и животиња, као н. пр. у спољашњи болесни органима слуха и. т. д. Као поразит, који здрава жива тела напада и болесним чини, није позната. Иста места где се E. Asp. glaucus налази, настањују се и неки њему подобни облици, од којих се неки као феле разликују, као н. пр. E. repens E. Asp. niger и т. д.

Eurotium-у доста је слична најраспрострањенија од свију плесни буђа у правом смислу речи — Penicillium glaucum, једна гљива, која се свуда налази, где се само у опште плесан може да настани. Она брзо надвлада све остале феле на том супстрату и наскоро постане сама господар истог. Она покрива као густо кратка, најпре бело затим сиво-зелено попрашена превлака онај предмет, на ком се она налази. Мицелиум ове гљиве представља ваљкасте с преградама кончиће. Ма из које ћелијце мицелиума могу се развити конидионосци. Конидије или споре с ове гљиве јесу ситне куглице, које кад се у маси гледају, горе поменуте боје показују; једна засебно посматрана овака спора не показује скоро никакву или највише одвећ слабу боју.

Има један род буђе, који се Mucor зове, који је врло богат у фелама. Ми ћемо овде из целог тог рода само неколико фела да изнесемо, које су за нас од врло особитог значаја и које ће нам доцније јасно показати од какве су вредности животни услови за једну индивидуу, фелу, род и т. д. — другим речима: животни услови не промењују само облик једне индивидуе но у исто време дају јој сасвим нова и старим противна дејства. Доцније кад о

врењу говорили будемо, показаће ове одвојене феле јасно, шта су кадри животни услови од једног бића да начине.

Mucor mucedo зове се једна фела из рода Mucor. Он расте на разним плеснивим телима: у најдивнијем облику појављује се он на скорашњој балези, нарочито оних животиња, које се биљкама хране, у чијем се још бурагу (из спора, које су са храном унесене) мицелиум развио. На балегиној површини избију при влажном времену носиоци спорангија * као преливајући, до 5 с. м. дугачки бели кончићи са мрким спорангијама на врху.

Клијање спора свију Mucor — родова слично је у главноме нормалном клијању конидија Eurotium-a и Penicilium-a. На згодном супстрату оне набубре и терају затим кличне мехуре, из ових се развије мицелиум и т. д. као што смо у главноме то већ код речених гљива описали.

Према овоме што је до сад у кратко речено и неколиким примерима осветљено, у стању смо на послетку, да на питање *шта је буђа* (плесан) у главноме одговоримо: то су кончасте мицелије, из којих се развијају кончасти носачи конидија или спорангија. Да се овај одговор може да разуме, нужно је на сваки начин знати све оно, што се досад о томе говорило.

Ми знамо данас за развијће гљива (или бар за већи део од њих) један општи, прости закон, који је горе на примерима од Eurotium-a, Penicillium-a и Mucor-a представљен био. Пре 50 година није се готово ништа знало о ходу развијћа појединих фела. Знало се само за готове, нарочито за оне *облике*, који се ма каквим особитим расплођавајућим органима одликовали и сваки такав облик сматран је као представник једне особите феле; носачи конидија од Eurotium-a представљали су фелу Aspergillus glaucus, плодове истог држали за особиту фелу Eurotium herbariorum и т. д. Тек од 50-те године на овамо почиње да продире мисао, да су то само разни облици једне феле у току и кругу њеног развијћа, као од прилике постепено развијени делови једног дрвета (лишће, цвет, и т. д). Тада се тек увиди, да једна гљивина фела може много облична-плеоморфна бити.

Пошто смо досад с морфологијом неколико плесни готови нужно е да коју о њиховим својствима речемо, нарочито што се физиолошких тиче. За излазну тачку можемо ма коју било гљиву из целе ове групе узети. Но овде је много практичније и особито згодно да све до сада споменуте за то употребимо, пошто су сва досад физиолошка испитивања нарочито на њима прављена.

* Спорангија се зове чаша, у којој су споре.

И ако Хекел у опште гљиве (Fungi) у царство протиста ставља[1], ипак сам овде принуђен, ради лакшег разумевања, да о истим као растињу (биљкама) говорим.

Између многих гљивиних особина, које су за њих врло карактеристичка, за нас је овде понајзнатнија и најважнија особина односно квалитета хранећих материја. Биљке, које хлорофил имају, узимају ову храну у облику јако оксидираних *анорганских* једињења и то (ако сумпор не рачунамо) водоник, кисеоник и азот (нитроген) у облику воде, амонијака и азотно киселих јединења; угљеник у форми угљ. киселине. Њина је асимилација — т. ј. прерађивање угљене киселине[2] у компликована угљенична јединења, које се органска зову — за оно зеленило, хлорофил, везана. Према томе, пошто гљиве немају тог зеленила, оне су принуђене да за њихову исхрану већ зготовљена органска јединења узимају. Ако ли неки медиум све остале потребне хранеће материје садржи, а угљеник само у виду угљ. киселине, то онда престаје та гљива да расте; то ће само онда бити, ако се органска угљенична једињења дометну. Као таква, која и за испитивања гљива служе, могу хетерогена (разног рода) једињења једно друго замењивати. Азот, у колико досадања испитивања допиру, узимају гљиве и у облику анорганских (амонијака, азотне киселине и у облику органских јединења.[3] Само се по себи разуме да хранећа материја мора бити у облику раствора (или бар растворљива). То важи не само за гљиве, но у опште за све биљке.

Респирација (дисање) код гљива бива на исти начин, као и код животиња, т. ј. дишу кисеоник а испуштају угљ. киселину. Асимилације код гљива нема.

За респирацију употребљени кисеоник узимају оне (изузимајући неке одређене случаје, које ћемо доцније код врења навести) директно из ваздуха; хранеће материје напротив помоћу мицелиума из супстрата.

1.) Ову реформу није још нико од биолога усвојио.

2.) Многи мешају *асимилацију* и *дисање*, држећи да је то један исти процес. Биљке дишу *непрестано* кисеоник а испуштају угљ. киселину, као што и животиње раде; сасвим је друго при асимилацији, ту биљка усваја угљ. киселину и прави на светлости (дању) помоћу хлорофила оно, што ми зовемо *скроб* или штирак. Овај се процес — асимилација — дешава само дању, док дисање, као што рекох, непрестано и дању и ноћу.

3 Boussingault а и многи други доказали су, да биљке нису у стању из атмосферског, слободног азота, себи азотна једињења — *протоплазму* да граде.

И ако се услови вегетације појединих фела треба још специјалније да проуче и њихне разлике још јасније да покажу, ипак досеже ово што је до данас о истима познато, да се објасни, зашто неке одређене феле плесни искључиво баш особите и одређене супстрате настањују; — н. пр. Botrytis cinerea (обична буђа на влажним биљкама) живи готово искључиво на изумрлим, али још неразорганизованим биљним деловима; зашто друге као Eurotium Penicillium Mucor, Stolonifer на врло различним супстратима успевају; зашто се мање избирачне феле, као н. пр. ове последње удружују, било то да оне више или мање подједнако њихово земљиште деле, или да једна другу потискују и истисну. Оваки нам се појави сваки дан на великим потомим биљкама и корову демонстришу и мислим да није нужно посебног објашњења.

Као год што семе корисних биљака и корова доспе на њиву или ливаду, исто тако долази и доспева семе — споре појединих гљивиних фела, које су за развијће способне, на њихове супстрате. Тим ће супстратом завладати она фела, којој исти супстрат за њену вегетацију по најбоље годи.

Истинитост овога доказују најболе познате чињенице. Бацимо ли један поглед на поједине описане облике, које читаву ливаду од плесни и буђе праве и чији носачи размножавајућих органа густо једно до друго стоје, па ће бити довољно, да се грдна плодовитост ових гљивица нарочито њихов ужасан продуктивитет конидија и других размножавајућих ћелица докаже, а ко велике цифре воле, тај овде има прилике да се сит наброји — У пређашњим појединим описивањима ми смо показали, како се ове у масама производеће споре, одмах по околини растуре; даље, да се оне помоћу ветра на све стране разносе. *Pasteur* је ово својом чувеном методом доказао. Он је велике количине ваздуха кроз *чисти* памук пропуштао, и после тог опита нашао је он у истом споре обичне плесни. Само се по себи разуме, да ће те споре случајно и на такве предмете наћи, који су за њихово клијање и даље развијће угодни. Свуд где се каква плесан појави, морало је прво спора бити, из које се иста плесан развила. Не само за плесан односно гљиве, но то важи и за све организме у опште, и до данас нико није доказао, да се какав организам без матичног семена или јајета развио.[1] Често се гдекојим предметима оће ово да побије, доказујући, како се у затвореним судовима или шта више у унутрашњости читавог (неразбијеног)

1.) Хипотеза о «исконском постању» (generatio spontanea) остаје као нужна и рационална хипотеза.

јајета, ораха и т. д. не ретко гљивице налазе, у просторе дакле, где ветар не може споре да нагони. Али неким је спорама довољно да се само површине тог тела дохвате, па да овде уз потребну влагу проклијају, а клични ће мехури (клица) односно из њих развијени мицелиумни кончићи у унутрашњост да продру, пошто прво, као што директна посматрања доказују, љуску па и семе најјаче и најчвршће опнице (мембране) пробуше. Према овоме оно побијање само по себи пада.

Оваки подобни појави, као и у опште појављивање плесни у гњилим телима т. ј. у телима, која тек што нису почела да труне служили су и служе и дан-данас као потпора оне горе речене хипотезе о исконском рађању. Али на сваки начин то су претеране ревности и сваки паметни данашњи природњак и не тражи да му се то доказује. На послетку да не би овде о томе и даље продужавали говор, споменућу још само то, да су гљиве најмање згодне да могу као објект таквих испитивања да служе.

Противно овоме назору, да су *гљивице продукти* труљења, излази као што ћемо видети, да је баш *труљење продукт* тих гљивица, т. ј. да су оне узрок и будиоци тог процеса, који се на мртвим органским телима врши. Извесни растроји (распадање?) појављују се тек онда, кад се нека одређена гљивица на неко растројно тело настани, које на сваки начин мора услова за њену вегетацију да има. Не буде ли та гљивица у томе телу, не ће ни труљења или у опште каквог растроја бити. Је ли се то тело почело већ растројавати, убијањем гљивица може се то да спречи. Еле из свега овога види се, да је та гљивица свему узрок.

Ми разликујемо код овог растројавања два појава, *процес труљења* и *процес врења* (ферментација)

Први наступају, кад нека гљивица (буђа или плесан) на слободној површини њеног супстрата у атмосферском ваздуху односно кисеонику вегетира. Узимање (дисањем) кисеоника из ваздуха претвара се органска материја тог супстрата у угљ. киселину, воду и амонијак. Угљ. киселина и вода, јесу резултати једињења *угљеника и водоника* (безазотних материја) у супстрату, са удисаним *кисеоником*, или као што уобичајени израз гласи · угљ. киселина и воде јесу резултати оксидације — горења. Ово се последње не јавља или бар одвећ лагано иде, кад гљивица т. ј. њине вегетације нема. Из овог следује, да гљиве удишу из околног ваздуха кисеоник ког оне једињењима супстрата спроводе. Релативно мале количине последњег, употреби се као материјал за умножање супстанција растеће гљиве.

Неке гљивице, које у кисеоничком ваздуху трулење производе могу при обустави и искључају атмосферског кисеоника *врење* (ферментацију) у супстрату да побуде, т. ј. разлагање органских једињења која се ту налазе у друга простија, али ипак од продукта трулења врло различна.

Чувена и генијална Пастерова хипотеза односно овога гласи: гљива док вегетира, мора кисеоник узимати. Има ли га она довољно у ваздуху, то га она из истог узима и у исто време јавља се бујнија вегетација као и сагоревање супстрата; — не нађе ли га на тај начин, *тога (кисеоник) она из једињења извлачи*, из којих се њен супстрат састоји, и тим начином отвори пут даљем разлагању ових једињења.

Само се по себи разуме, да једна гљива, која на неком органском телу живи, може у исто време и трулење и врење да производи; оно прво при слободном ваздуху, последње онда кад се њен мицелијум у бескисеоничном ваздуху — на дну супстрата налази.

Ми овако објашњујући и упоређујући овај процес уђосмо и нехотице у саму средину овог предмета, без да смо из ближе проучили ту гљивицу, која овај процес побуђује.

Сваки зна колико се грдно много биљака обделава за различне животне цељи. Већина тих полезних биљака спада у коло фанерогама т. ј. виших и развијених цветоносних биљака. Мање су као полезне у практичном животу маховине и алге познате. Тек код гљива налазимо ми неколико представника, које смо ми припитомили но који су тако ситни, да је нужно појача оптична помоћна средства (микроскоп) имати, да би нашим очима приступни били. Али ми можемо о њима са потпуним правом рећи, да њихов значај стоји у обрнутој сразмери са њиховом величином. Доста је да врло мало споменемо, па да се увиди, од колике су важности за човечији живот ова ситна бића. Треба само помислити на вино, пиво, шпиритус (алкохол), сирће и друга још алкохолна пића, која су људима данас као неопходно нужна потреба постала. За све ово треба да се квасу (у опште) и опетној (сирћетној) гљивици заблагодари — два одвећ ситна организма. При месењу хлеба квас игра врло велику улогу, он надима тесто и развијањем угљене киселине хлеб постане буав — шупљикав. — За рационално обделавање питомих биљака, потребно је ближе познање њихне грађе и њихове историје развића, даље, животних потреба и њиховог хранења; обделавање корача у оној мери, у колико се наше знање о овоме већма раширује, оно

је у неку руку поље за примену физиолошке ботанике. Ко сме да каже, да велики непредци у пољопривреди западних земаља, нису произишли из напредака, које је биљна физиологија у опште а нарочито познање храњења зелених (хлорофилних) биљака учинила. Култура ових зелених биљака има врло великог уплива на благостање земље и народа, на њихово богатство и снагу. Какве би приходе имала Србија кад би се бар воћарство рационалније обделавало. Ко о овоме сумња, нек погледа у финансији на цифру, коју нам наше шљиве дају. А каква би та цифра била, кад би се код нас воћарство паметније обделавало.

Исто је тако од важног економског значаја код нас и квас, који алкохол производи — односно врења. Па како стојимо овде са нашим знањем?

Да почнемо нај пре о квасу са чисто ботаничког (историје биљног развића) гледишта. - Квасица [1]) представља једно просто једноћелијчно растиње (биће), које се пупљењем и чланањем појединих пупака размножава. — Сполно размножавање код квасица није познато и према простоти организма, мисли се да исто и не постоји. Да ли квасица односно систематике долази између шицомицета и цигомицета или у аскомицете, то се нас овде врло мало тиче. Довољно је да споменемо, да је она представник фамилије — сахаромицета.

Квасица је у природи врло распрострањена, њене се клице налазе у атмосферском ваздуху, прашини, на разним биљским деловима, као н. пр. лишћу, плодовима и. т д. — Она је у исто време и питомо (културно) растиње постала, она се у грдним масама култивира, час непосредно при месењу хлеба, час опет за посредну употребу при прављењу алкохолних пића — вина, пива, ракије и алкохола.

Доказано је, да природне (дивље) квасице ни мало не изостају односно снаге врења од питомих квасица. Врење код вина причињавају увек оне дивље квасице, које се на бурету од грожђа налазе. Не подлежи никаквој сумњи, да питоме квасице воде своје порекло од дивљих и то од прилике на овај начин: чим се приметила та особина врења код неких течности, одмах су они, којих се то тицало, почели тражити узрок истоме и на послетку нађоше га у оном талогу; ослањајући се даље на ово искуство, почеше мало по мало овај талог на прављење спиритуозних пића употребљавати.

[1]). Тако ћемо звати од сад поједину индивидуу кваса

Но прилагодивши се ова питома квасница култури, изгуби она у исто време способност, да се од страних нападаја онако упорно као њена дивља сестра брани. Она постаје врло осетљива, нарочито према ситнијим гљивиним клицама које су свуда у природи распрострањене; навале ли ове последње јаче то одмах квасице престају да расту и тиме се наскоро и врење сасвим — обустави. Врло честе неприлике у економији налазе управо овде свог простог објашњења. — Дивља квасница на сваки начин има већу способност за егзистенцију, т. ј. да се „јуначки" одупре навали страних организама, са којима је она у природи принуђена да становиште дели. Па ајде да се уверимо: да ли је то одиста тако.

Узмимо н. пр. врење вина. Онај кљук тако је измешан и нечист, како се само замислити може. Па није ни чудо, целог лета изложено је грожђе ваздуху, који је у то доба пун разних гљивиних и других семена спора. Поред неколико живих квасичних семена или кличица, налази се сијасет других различних, међу којима сигурно и таквих, које би доцније бујном развићу квасица у вештачком супстрату сметале. Она мора овде свима да конкурише, јер се она овде не налази у маси, као при прављењу пива и месењу хлеба, она се мора из оно неколико семена да развије, која се према целокупној суми осталих, зацело у мањини налази — и опет зато надвлада она у њеном развићу у оној тачности све остале. Ако ли доцније испитујемо, то ћемо готово сасвим чист квас наћи; неприлике при готовљењу вина ретко се дешавају.

Кад се у опште свежи шећерни сокови биља, н. пр. кљук (код вина) самом себи остави, то наскоро наступи код њега нека особита промена. После неколико или више дана почне се неки гас развијати, са дна тачности издижу се мехурићи који мало по мало већи постају, тако да се читав кљук запенуши — ми кажемо *вино ври*. Развијање гаса траје подуже, и тек доцније полако попусти: са престанком овога почиње се течност да бистри, из које се неки муљасти талог на дно спушта — то је *квас*. Овим процесом течност се знатно променула. Она изгуби своју сладост, али зато ипак добије неки пријатан укус, а нарочито постане дуготрајнија. Са овом одликом стоји у свези и неко, човечијом телу пријатно оживљавајуће и укрепљавајуће дејство. Све ово више или мање долази од једне материје, која у свежем соку није била, но која се процесом „*врења*" образовала. Ова се материја зове

алкохол (штиритус) и може дестилацијом из преврелих сокова добити. Тек с њим је у стању та течност да се дуже одржи.

Ми ћемо сад видети одакле постаје овај алкохол.

Жива квасица, као и сваки други организам, потребује за своју егзистенцију слободни кисеоник. Не може ли исти на тај начин да добије, она је принуђена да га из шећера извлачи и тим она побуди растројавање истога у *угљ. киселину* и *алкохол*. Ово растројавање зове се у практици *врење*.

У досадањем нашем говору видили смо, да је алкохолно врење један физиолошки појав, коме је узрок она ситна, једноћелијчна гљива — квасица. Она разлаже шећер (одузимајући му кисеоник) у угљ. кисел. и алкохол. — Даље знамо и то, да та квасица, која у живом стању врење буди, спада у природну класу гљива.

Према овоме сад нам се намеће силом питање: је ли фамилија кваса једна једита у тој групи гљива, која ту необичну особину има, или можда и друге гљиве то својство имају, но које се можда због њихових животних одношаја не обелодањује или није баш тако приметно. Од ове тачке полазећи можемо за следујућа наша испитивања овако питање да поставимо.

1. Код којих се још гљивних организама алкохолно врење природно појављује, као што га код кваса знамо?

2. Ако се евентуално и појави, појављује ли се са истом јачином, или се можда показују односно енергије неке разлике?

Ми смо још напред наговестили, како неке гљиве под разним животним условима разна и дејства производе. — Ја ћу сад овде са првим испитивањем да одпочнем, чији ће резултати у исто време и за одговор горњих питања да служе.

Код фамилије „Mucorinae", специјилно код рода „Mucor", дознало се, да та буђа под извесним условима врење производи. Овај род буђе налази се на балегама (биљке-ждерућих животиња) и у опште је у природи врло распрострањен.

Mucor racemosus је једна фела из рода „Mucor" и он стоји понајближе квасици, односно особине врења. Ова се фела буђе налази свуд. Покријемо ли какву балегу н. пр. коњску неком теглом или стакленим звоном, то ће за кратко време ова буђа цео тај супстрат у виду памука или паучине покрити. Његови се сивасто-бели плодоносци не разграњују, и достижу висину до два палца. На њихном врху особито, кад се према светлости гледа, примећују се неке мале тамне куглице — спорангије. У овим се последњим на-

лазе споре или конидије (семе). Мицелиум ове гљиве није преградама омеђен и цела ова гљива представља само једну и грдну ћелијцу. [1]

Све ово што смо досад о Mucor racemosus-у рекли, бива у том случају, кад та буђа на природни начин свој живот проводи, т. ј. кад се у слободном ваздуху (кисеонику) налази. У овом случају не може се ништа односно врења приметити.

Сасвим је ова ствар друкчија, кад ми супстрат променимо, т. ј. место шећерастог, чврстог и од свију страна ваздуху изложеном — други супстрат узмемо, који се такође из шећера састоји, но у виду течности са другим хранећим материјама измешан. Посејемо ли споре од ове гљиве у овакво земљиште, то ће кроз 4 сата нете почети клијати, клични се мехури развију у мицелије, које једну једиту ћелијцу представљају и по целом се супстрату сасвим нормално распростиру. Одестилирамо ли у овом стадијуму ову течност то не ћемо ништа од алкохола, односно врења приметити. [2] Тек кад су се мицелије даље по раствору разгранале као што се то обично трећег дана дешава, настуне неке промене, које се и с поља на први поглед примећују. Између мицелија појаве се мали гасовити мехурићи, и то први тамо где су мицелије понајгушће. Ови су мехурићи наскоро умноже и постану већи. Са овим одвајањем гаса, који излази из мицелија, настуне знатније промене. Мицелије постану млитаве, увеле и наскоро се распадну. Као што ћемо се уверити, ово су промене протоплазме, скопчане са распадањем мицелиумних кончића у мање чланова. Пређашња пенушава и вакуоламама (мехурићима) скроз огрезла протоплазма, постала је сад концентричнија и јаснија. — даље пређашњи без преграда мицелиумни кончићи сад су учесто испреграђени; у кратко пређашња гљива била је једноћелијчна, а сад се од те једне грдне ћелијце начинило преграђивањем, њих више. Они јасни мехурићи, који се одвајају јесте угљ. киселина. Са овим одвајањем почела је ова гљива (буђа) да кисни, односно раствор да вриј то се може најсигурније доказати са развијајућим се алкохолом. Оставимо ли ову културу да мирно и даље стоји, то ће се гас и даље одвајати, маса разчлањених мицелија биће на послетку угљ. киселином односно оним мехурићима на површину издигнута и чим су се мицелије слободног ваздуха дохватиле, одмах почињу да фрук-

1.) У најновије време J. Sachs одбија од оваких растиња *једноћелијчност.*

2.) Алкохол је најмеродавнији за врење; има ли њега, значи да је било и врења.

тифицирају т. ј. да плод терају, које пређе у течности не могоше чинити, јер фруктификација само је у ваздуху (слободном кисеонику) могућа. Ово можемо ми овако објаснити: у хранећем раствору ова се гљива развија нормално донде, докле не дође време да фруктифицира; чим ово приспе. мицелије почну снажно одвајати гасне мехуриће (угљ. киселину), који их на површиву издижу и ту своју жељу испуне т. ј. потерају плод. За време оног бављења у течности добијале су кисеоник из шећерног једињења ($C_6 H_{12} O_6$). Већ после једног дана изгледају издигнуте мицелије, као да су финим сомотом превучене и оне густе маље нису ништа друго, него многобројни плодоносци, који су се из појединих мицелиумних чланова и ћелијца развили и са истом непосредно у додир стоје. Чим се ова гљивица на више подигла, престаје и врење; потопимо ли је наново у течност, то ће се и врење његово појавити и гасни мехурићи њу опет на површину терати. Она једноћелијчна мрежа од мицелиумних кончића, раздели се, као што смо казали на више мали ћелијца, које се доцније одвоје и претстављају тако зване „кугласте квасице“.

Чим се мицелиумни кончић на много ћелијца распао, почињу ове последње мало по мало да се заокругљују и у том стању добију облик квасице. Најкарактеристичније је за ове последње онај студијум, кад оне почињу пупити, т. ј. кад из такве једне кугласте ћелијце избију мале брадавице, које се све више и више развијају, док на послетку не добију матичин облик. Ово се пупчење и даље продужује, докле год врење траје. Сваки овакав пуп, кад се од течности одвоји и на слободни ваздух изнесе, престаје даље да се пупчењем размножава, него тера нормално сваки такав пуп по једну дршчицу или петељку (плодоносац) и на њима плод. — Па и квасице кад се на слободни ваздух изнесу, престају да пупче него производе конидије и то на овај начин. Оне не терају никакве дршчицу (плодоносце), ного се у њеној ћеличној унутрашњости образују 2—4 конидије (семе?). Другим речима, квасична ћелијца постане сад једна једноћелијчна чаура, која омотава то семе или конидије. Како ово последње сазри, распрсне се ћелијчна мембрана (омотач) и конидије дошав у хранећу течност, клијају опет т. ј пупче.

Ово су снажни докази, како организми у опште промењују не само свој облик, него и начин живота, кад на њих други животни услови упливишу. Ламарк говорећи у својој књизи „Philosophie Zoologiqe“ (1809) о промењивању фела, а доцније (после 50 год.) и Дарвин у његовој књизи „О постанку фела“, нису тада још

знали за ове чудновате појаве, чија су открића тек најновијег датума; и ево дође време да се ове теорије са још снажнијим и јаснијим доказима остварују; у осталом Ботаника кипти оваким примерима, који снажно доказују и потврђују ту здраву Ламарк — Дарвинову теорију.

Сад ћемо да видимо како нам ова гљива M. racemosus — одговара на друго питање, т. ј. има ли какве разлике односно енергије врења између ове гљиве и квасице?

Процес врења код M. racemosus-а одваја се у неколико од квасичног. Оно је у многоме слабије но код оног првог, т. ј. није тако енергично и бујно. — Сва енергија врења код M. racem. појављује се у почетку, доцније је све слабије и слабије. Што су му ћелијце снажније и што их год више има, у толико ће се овај процес интензивније показати. Што се алкохол (као продукт распадања) све више и више нагомилава, у толико исто опада енергија врења и на послетку наступи мирно стање. Док ово наступи треба више месеци времена. Сасвим постепено почињу да изумиру ћелијце, наступе промене, које се директно посматрати могу: садржај ћелијце изгуби свој сјајност, коју је дотле имао, згруша се у ситне громуљице, које све више и више нарашћују и наскоро покаже мембрана појав смрти — јаку набубреност. Али и после 8 месеци налазе се између оних изумрлих живе ћелијце, оне клијају у новом хранећем раствору и произведе мицелије и т. д. као и свака буђа.

Врење код M. racem. одликује се наступањем једне особите ароме. Мирис је овај сличан једној најпријатнијој крушци, који на жалост при дестилацији ослаби. Ову арому не производи ова гљива кад на чврстом супстрату живи, т. ј. кад је у правом смислу буђа, нити онда, кад је у некој течности, која не ври. Она се појављује само са врењем, т. ј. кад ова гљива улогу квасице врши.

Ми ћемо сад Mucor racemosus оставити, који у физиолошком погледу квасицама најближе стоји, па да се сродним фелама рода Mucor-а обратимо. Најближи сродници овоме јесу M. mucedo и M. stolonifer, о којима смо ми нешто још напред споменули.

Обе ове гљиве, као и M. racem. не показују никаквог трага од врења, докле год оне на чврстом супстрату живе, који је са свију страна атмосферском ваздуху изложен н. пр. на хлебу и другим подобним предметима. Тек кад се у дубље хранеће растворе спусте, показују знаке врења. Али је то врење куд и камо слабије од оног, које њихов рођак M. racem. производи. По протеку 5—8 дана од дана сејања спора, могло се је на дебљим местима мицелујума, који

се још није површине атмосферског ваздуха — дохватио, одвајање гасовитих мехура приметити, који на последетку јачином својом мицелије на површину течности издигоше. Чим се исте слободног ваздуха дохватиле, почеше се одмах из њих носачи спорангија развијати тако — да је сутра-дан површина тог раствора као нека ливада у маломе изгледала.

Посматрамо ли те мицелије, кад оне кисну, то ће нам се показати, да су оне потпуно сличне квасу и ћелијцама M. racemos-a; — без вакуола (унутрашњих мехурића), кристално-бистри и јасни садржај одликује их од оног стања, кад се оне у слободном ваздуху налазе, т. ј. кад не киснy.

Такође и при овом врењу (M. mucedo и M. stolorifer) појављује се нека особита арома, која је код M. mucedo јака и пријатна; код M. stolorifer-a је ова арома мање пријатна и слично је мирису гњиле крушке.

(СВРШИЋЕ СЕ)

Лазар М. Димитријевић

ПОСЛЕДЊА ЗАКОНОДАВНА БУГАРСКА СКУПШТИНА ДОНЕЛА ЈЕ ЈОШ СЛЕДЕЋИ ВОЈЕНИ ЗАКОН, КОЈИ НИЖЕ У ПОДРОБНОМ ИЗВОДУ САОПШТАВАМО:

ЗАКОН

О регрутацији за стајаћу војску

Сво мушко становништво, без разлике вере, подлежи под војену обвезу. Откуп и замена у војсци забрањена је.

За извршење војене обвезе позивље се сваке године нараштај, који је од 1 јануара исте године навршио 20. година. Општи број позваних регрута одређује министарски савет, а објављује се књажевим указом. Министарски савет такође одређује и време кад ће регрутација да се изврши. Ако број способних за војену службу 20-то годишњака буде већи од потребног броја регрута, онда коцка решава, који ће се у војску примити.

Не позивају се у војску лица лишена грађанских права, као и она, која су под судом док се не оправдају.

А без извлачења коцке дозвољава се добровољни упис у војску за време опште регрутације ако доброволац има ове услове:

а, ако је између 20—30 год. старости,

б, ако покаже од општине уверење о добром владању,

в, ако је телесно развијен и здрав за терете војене службе,

г, ако иначе те године не подлежи регрутацији, и

д, ако није ожењен или удовац с децом.

II

Време службе у стајаћој војсци и њеној резерви.

Војена обвеза у редовној војсци траје :

а, за пешадију и артиљерију десет година, и то : две године у стојећој војсци и *осам* година у њеној резерви;

б, за остале родове оружија и струке обвеза траје *осам* година и то : *три* године постојано под барјаком и *пет* у резерви.

Овим је законом дакле досадашњи општи рок службе под барјаком од четири године смањен на *две* односно на *три* године. Но ова опредељења о роковима службе важе само за мирно време, у случају пак рата војници сви без разлике остају под барјаком све докле ратна потреба устраје.

Из економних призрења могу се војници преводити у резерву и пре одслужења рока од 2 односно 3. год.

Војени је Министар овлашћен да резервисте може позивати на вежбање годишње најдуже 40. дана.

Од ове обвезе ослобођавају се они резервисти, који се налазе на државној или каквој општинској служби.

За ојачење пак стајаће војске резервисти се позивају по решењу министарског савета књажевим указом.

III

Случаји кад се ко ослобођава од службе у војсци.

Ослобођавају се са свим од службе у стајаћој војсци

а, они који су по телесном саставу или по болести за такову службу неспособни;

б, једини за рад способан син и неспособна оца или матере удовице;

в. једини способан за рад брат, који се стара за нејаку браћу или сестре,

г. једини за рад способан унук, код самораног деде или бабе.

Примедба. Способни за рад по узрасту рачунају се лица између 18 и 55. година. –

д. један од два брата кад обојица у једно време подлеже регрутацији,

е. старији брат у мусломанској породици, кад су оба жењени а немају родитеље, и најпосле:

ж. лица свештеничког реда.

Но у свима горенаведеним случајима ослобођавају се од службе у стојећој војсци само ако је контингент довољно велики да се без њих потреба регрутације подмирује; иначе се и они не ослобођавају. — Такође се не ослобођавају ни они који су признати за хранитеље ако им родитељи изјаве да их они не хране и не издржавају.

На извесно време се ослобођавају од призива на службу:

а, Телесно неразвијени и који пате од излечиве болести за годину дана.

б, Ђаци средњих и виших завода докле не сврше науку. Кад пак ђаци сврше школовање, онда су дужни да се првој регрутацији у свом округу пријаве и тад без разлике на узраст, они који су свршили само средње заводе, призивљу се у војску на једну годину; а они што су свршили више заводе на пола године. После тога и једни и други преводе се у резерву, у којој остају до своје навршене тридесете године.

IV

Регрутни срезови (»участци«); записивање у њих и вођење позивних спискова.

За вршење регрутације окружија се деле на регрутске срезове.

Извршење ове деобе закон представља Министру унутрашњих дела, без да одређује ближе основе њене; само се спомиње да у један регрутски срез долази и до округа или цео округ, или сама једна варош, ако ова има више од 5000. мушког становништва.

Свакоме стоји од воље да се упише или у срез где му је непокретно имање, или где су му родитељи, или где он сам живи пошто се надлежном општинском одбору за то пријави.

Сваки је дужан да се овако упише како наврши 16 година а најдаље до краја оне календарске године у којој навршује 20. година. За исправност уписа ђака и слугу одговорни су школске старешине, односно газде.

Сваки који се у какав регрутски срез упише, добије под нумером сведоџбу у којој стоји означено: његово име и презиме, име

му родитеља; место рођења; кад се родио; које је вере: каквог занимања; је ли писмен и какве је школе свршио.

Ове сведоџбе мора сваки да покаже кад устражи државну, општинску или приватну службу.

Позивне спискове састављају општинске власти под надзором и упутима среских старешина, за исправност којих те су власти и одговорне.

У позивне спискове долазе сви они младићи, који су у прошлој календарској години навршили 20 година са означењем свега оног што долази и у пописну књигу и још подробности о материјалном и бројном стању фамилије.

Позивни спискови у сваком регрутном срезу мораіу бити готови до 1-ог Априла. Затим се обнародују у свакој општини и три недеље оставља се рока да се против њих чине примедбе, које се после узимљу од истих власти (које су спискове градише) у заслужно призрење.

Среске старешине састављају обашка спискове од пријављених самоуписника (добровољаца).

Тако састављени и по потреби исправљени позивни спискови за сваки регрутски срез до 10. Маја спроводи се надлежном окружном савету, који под председништвом окружног начелника држи коначну ревизију над њима. Од тако опет прегледаних и исправљених спискова окружни начелник саставља општи преглед за цео свој округ са означењем колико укупно од које вере има и такови до 1. Јула спроводи Министру унутрашњи дела.

Министар војени у споразуму са Министром унутрашњих дела решава према добијеним списковима колико који округ и колико од које религије треба да се узме регрута.

Тај се разред саопштава окружним саветима, који опет под председништвом окр. Начелника чине даљи разред на срезове. У закону се не каже, који министар наређује окружним саветима овај посао, да ли војени или полиције или оба заједно.

V

Вршење саме регрутације.

За извршење регрутације одређује се комисија од осам лица, која се састављa овако:

Окружни командант као председник, дотични срески старешина, два члана од окружног савета, два члана дотичног општинског одбора, један војени лекар и један грађански лекар.

Чланове општинског одбора и окруж. савета одређује окружни начелник, а лекаре дотични министри.

Књажевим указом а на предлог Министарског савета одређује се време кад ће регрутација одпочети и кад ће се свршити. Начелници окружни према томе чине распоред, у ком ће се реду и у које дане она по срезовима извршити.

Сваки у пријавни списак записани 20- годишњак дужан је у одређени дан и место да регрутској комисији предстане. Изостатак од регрутације може се извинити само

а, ако је регрутацији подложно лице јако болесно, и то лекарском или у недостатку ове то општинском сведоџбом потврди;

б, ако је таково лице на науци у ком средњем или вишем заводу.

Комисија одпочиње посао најпре са оценом година оних младића, које неби имали крштено писмо и са привременим или коначним ослобођењем оних, који по задружном стању према закону то заслужују.

Затим се регрутовање одпочиње са лекарским прегледом свију пријављених, почињући са добровољцима. Пошто се сви способни добровољци приме, онда остали извлаче коцку, ако је њихов број већи него што је за допуну војске из тог округа потребно.

У закону је прописан потребан поступак при извлачењу коцке.

Они регрути који пред комисијом изјаве да пате од падавице или какве друге скривене болести, упућују се у најближу војену болницу на брижљивији преглед.

Лекарски преглед у комисији врши се по постојећим прописима, за то мњење лекарско у сумњивим случајима о способности или неспособности за комисију није обавезно, и она у том као и другим питањима, решава по већини гласова.

Ослобођени од регрутације добијају сведоџбу, у којој се означава зашто се и како (за увек или за време) ослобођава.

Сви пак као способни примљени — добровољно или по коцки, одмах пред комисијом у присуству свештеника, муле или равина положе заклетву на верност књазу и од тога се часа рачунају на војној служби и зато им почиње одмах државно издржавање. —

Тако примљене и заклете регруте затим председник комисије командант окружни подели на родове оружија и предаје по спи-

ску одређеном од војеног Министра лицу, да их у дотичне гарнизоне одведе.

О току и резултату регрутације председник комисије и окружни начелник дужни су сваки дан по телеграфу да извештавају своје надлежне Министре.

У Софији.

Један Србин

НАША ЧИТАЛАЧКА ПУБЛИКА И КЊИЖЕВНИ ЛИСТОВИ

(Одломак из једног приватног писма уреднику «Отаџбине».)

Један опште образован човек, који није никад ништа писао у белетристици, али који добро зна од какве је она важности за народно образовање, шаљући претплату на „Отаџбину“ прича како се узалудно трудио да нађе још кога претплатника, и том приликом вели:

„Силна политичка струја нашега доба, која је више или мање све народе обузела, није ни нас оставила на миру. И ми се тоцињамо на грозној тоциљајци политике, то нам се тако допада, да изгледа као да немамо када ни за тренутак да помислимо на један од основних услова националног живота, на народну књижевност. Докле политички листови ничу као печурке из земље, докле они броје своје претплатнике на хиљаде, дотле цео српски народ нема више од 3—4 књижевна листа, па и они се држе једино самопрегорењем и родољубљем појединих људи, јер њихови претплатници једва ако се на стотине броје [1]. Ту имају два узрока. Најпре нема потпоре од публике која се сва занела политичком партајском борбом, а после књижевност не добија ни ону моралну потпору, коју би требало да јој указује дневна журналистика. Наши политички листови као да не увиђају да се темељ за политичку зрелост, за политички живот, за самосталност народну, добија само

[1] «Отаџбина» има у другом тромесечју ове године свега 350 претплатника...

УРЕДНИШТВО.

широким и интензивним образовањем масе народне, у чему књижевност може да помогне више и од самих школа.[1])

Водећи бурно политички живот, ми као велимо у њему има доста душевне хране; ћаскајући по вазлан на форуму, немамо кад да мислимо на пенате. Пошто смо се вазлан сити „наполитизирали" па дођемо кући, нама је чисто чудо за што нам је на домаћем огњишту тако пусто и досадно, за што домаћи живот има само брига а никаких дражи за нас...

Узети лепу књигу код куће те прочитати, ко је то још видео, кад је глава пуна министарских криза, Бонтуових конвенција, раздражених дебата о партајским изгледима на успех и т. д. „Читати могу само беспосличари, који се не интересују за јаван живот." Шта се нас, бесних политичара тиче, што књижевност у свима својим гранама улепшава породични живот, што она животу у опште даје сласти и уживања; ми нећемо да помислимо ни на то да би нам књижевност дала свеже снаге и за саму политичку борбу, када малакшемо под силним политичким разочарењима, када дођемо до убеђења колико се од наших политичких идеала може да оствари. У место да у књижевности на ново прикупимо наше растројене силе, ми смо само зловољни, и ако нам когод помене „народне послове", ми му онда одговоримо: „Не тиче ме се ништа више«. Наравно оно мало умнога капитала што је било, брзо се утрошило, ново се није ништа прибавило, и ми имамо политичку главобољу... Да нам је мало киселих паприка из некакве умне туршије да поправимо душин стомак. Ал' на жалост у њему је већ хронични катар од рђаве хране, њему је сада тешко помоћи.

Равнодушност српске читалачке публике наспрам књижевности тако је велика, да је то веома рђав знак за наш народни живот, и сваки разуман човек мора се забринути због последица те равнодушности за будућност нашега народа. Та је равнодушност тако потпуна, да се извесни кругови нашега друштва не стиде њоме поносити се. Има у нас имућних људи који мисле да су Бог зна шта урадили за књижевност, ако држе једне политичке новине. Има у нас имућних кућа у којих не можете наћи ама ни једне једине књиге, „лека ради". Па чак и у круговима наше интелигенције наћи ћете људи, којима је сва библиотека састављена из неколико стручних књига, без којих се у своме послу не би могли маћи.

1.) Похвалан изузетак чине у томе «Српски лист» у Приморју, «Глас Црногорца» на Цетињу «Нови Век» и «Видело» у Београду, последњи од како су добили садашње уреднике. Они редовно прате сваки појав у књижевности, и за то им хвала. *УРЕДНИШТВО.*

Ништа није лакше и јевтиније него на све то одговорити: „Знате, ми смо мали сиромашан народ“. Има доста тако исто малих и сиромашних народа, који шта више немају јоште ни своје политичке самосталности, који још немају своју народну државу, па би нам могли послужити као узор, како ваља неговати своју књижевност. Ја не знам да ли наша публика није више жртвовала на књижевност док бесмо вазална држава него сада, када смо слободна и независна држава? Чиме мислимо ми управо очувати и оснажити нашу народност? Та зар у нама нема народног частољубља? Та зар не видимо да ће нас Хрвати и Бугари у скоро престићи? Али да, ми не маримо за утакмицу на културном пољу. Ми смо јаки политичари. То је нама доста.

Истина има паметних људи који доказују, да голо „политизирање“ још није никаква политика, да књижевност треба, продирући у масу народа да створи политичку свест и политички карактер народни, да обоје регулише, да обоје чува од штетног претеривања, али ко ће ствар узети тако озбиљно? Нама је сва политика у томе, да л' ће Марко или Јанко доћи за министра, јер ако дође Јанко онда ће наш зет, или брат отићи у Бувце по потреби службе, а ако дође Марко онда ће он богме за неколико недеља добити три класе. Ко ће чекати докле књижевност подигне ниво народнога образовања на степен на коме *једино* може бити разговора о *правом* политичком животу и борби? Бог зна да л' ће то време и наша унучад доживети? Дајдер ти што у живу гушу.

Па онда „Људи Божији што сте окупили са том књижевношћу? Књижевност је луксуз који се јавља тек онда кад народу нешто претиче од зараде, а ми смо тако сиромашан народ да не знамо хоћемо ли сутра имати сухога хлеба да не гладујемо“. Декламација о нашој великој сиротињи, са којом декламатори имају извесну, специјалну цељ, и сувише је позната, да би је морали опширно цитирати. Она крава што је музе седамнаест кућа, само да би свака окусила млека — постала је већ историјска. Ми не велимо да у нас нема сиротиње, напротив има је доста нарочито после ратова, али кад ми говоримо о равнодушности српске публике наспрам наше књижевности, ми не тражимо да свака сељачка кућа има домаћу библиотеку, ми говоримо о оној десетини хиљада људи, који су бајаги вође за народну масу, ми говоримо о онима, који знају важност књижевности за народно образовање и који би могли неосетно засвоју кесу да помогну народној књизи, па просто неће. А да би доиста могли неосетно по своју кесу, и не кршећи ни једно своје задовољство и уживање помоћи народној књижевности ево доказа.

Од тих десет хиљада људи, узевши једно на друго и у средњу руку, троше сваки барем по *један динар* дневно на ствари без којих би се могло живети : на пиво, ракију, дуван, картање и т. д. То чини 10,000 динара дневно, 3,650.000 динара годишње. Статистичари ће нам се смејати како смо малу цифру узели, али ми смо то нарочито узели, да не би изгледало да претерујемо. „Па шта, зар ја да се одречем мог пол ића ракије, моје чаше пива и мојих неколико цигара на дан, тог јединог задовољства што имам, за љубав твоје тамо књижевности ?“ Боже сачувај, толику жртву ни један паметан човек неће потражити, јер он зна како су те ситне навике нужне у животу, и ако би се за невољу могло без њих. Него ми као велимо, кад нас десет хиљада, од све наше сиротиње, можемо да дамо на четири милиона динара годишње за таква уживања, ваљда би могли дати само *десети део* од те суме и на душевна уживања ? А када би то урадили, ми би годишње давали српској књижевности 250,000 динара а то би учинило да се наша књижевност толико оснажи колико није могла за 50 година нашег самосталног народног живота. То би учинило да би наша лепа књижевност, која би постала и боља и јевтинија, за неколико година удесетостручила број писмених људи у нашем народу, а када би она масама народним омилила читање, онда би степен умнога развитка у маси народа постао толико висок, на спрам садашњега, да се онда не би морало „политизирати и умно кржљавити“ за љубав класије, јер би онда било земљишта за здраву народну политику, за прави политички живот, а уједно наш се домаћи живот не би више сводио на једино ручање, вечерање и спавање. У нас би могло бити и душевног живота.

Ако наша књижевност у опште а наша белетристика на по се, није данас на висини на којој би се желети могло, то није кривица српских књижевника и писаца. И ако у нас још нико није живео од свога књижевног рада (јер што један или двојица живе од пера пишући политичке и друге дописе за немачке листове, то се не може рећи да живе од свога рада у српској књижевности), и ако је сваки наш књижевник до сада морао па и данас мора да ради ма какав занат, да је махом чиновник и т. д. да би се могао хлебом хранити, а књижевни му је рад само узгредни посао, који он ради онда када се његова срећнија браћа одмарају од зарађивања „насушног хлеба“ и од борбе за опстанак, и ако велим наши књижевници морају махом џабе да раде, а често и од уста да одвајају само да своја дела наштампају, опет наша књижевност има и по

каквоћи таких књижевних радова да би се с њима поносити могле и књижевности далеко већих и срећнијих народа. Они раде за то што им је књижеван рад душевна потреба, за то што им је драга образованост народа, за то што увиђају од колике је важности књижевност за целокупно развиће и напредак једнога народа. Они се жртвују радећи џабе, јер су појмили да је у наше доба начело народности од најпретежнијег уплива на решавање судбине свакога народа, да је јако развијена свест о народности најсигурнија заштита од апсорпционе снаге великих држава, које нас окружују, што су убеђени да се та национална свест може створити једино народном књижевношћу. У том свом убеђењу они не малаксавају ни у каквој борби, они у пркос равнодушности публике, рад које не само троше џабе своју умну снагу него и оно мало крајцара што зарађују некњижевним трудом, ипак непрекидно изнова почињу да гурају Сисифову стену уз брдо. Зној им кипти с лица, они знају врло добро да ће се стена, чим је изнесу до на врх брега, опет отиснути на ниже, али они ипак не малаксавају.

Али сваком па и најродољубнијем самопрегорењу и издржљивости има граница. Овако се више књижевност не може оставити, ако нећемо да се она сведе на саме политичке и полемичке списе.

С тога би требало апеловати на сваког просвећеног Србина и родољуба, на целу интелигенцију српску, да не допусти да српска књижевност на то спадне.

Требало би апеловати на све политичке и дневне листове српске,[1]) па ма којој политичкој партији они припадали, да у питањима опште народне образованости буду сложни, да сваки отвори сталну рубрику за књижевну критику, која би сваки књижевни појав непристрасно и објективно пропраћала, која би без пригрењ на политичка убеђења или партајски положај појединих писаца, казивала шта је у њиховом књижевном раду с опште-народнога гледишта просвете и културе добро, а шта не. Време је ваљда да и наши политички листови отпочну редовно пратити душевни живот свога народа."

1) Ми то ево и чинимо штампајући ове редове из вашега писма.

УРЕДНИШТВО

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Das seitliche Rücken der Flüsse. (Мицање река по ребарке.)

То је тема, о којој је наш познати писац Јов. Стефановић Виловски држао у бечком географском друштву јавно предавање.

У говору свом покушао је да докаже, које природне снаге упливишу на ток реке, те је постепено у страну (по ребарке) потискују, и врло је схватљивим начином ове доказе извео.

Као прва снага овог рода, која упливише на мицање река у страну, наводи предавач распадање стена упливом времена. Отуд и нагомилан шљунак и згура наваљују на реку, и потискују у страну.

Правци планинских коса упливишу такође на измену тока реке, нарочито кад косе допиру до самих обала, а на противној се страни налази долина, где се река може по вољи вијугати.

Од упива је и то, да л' је страна брда, која се спушта к реци, окренута југу или северу. Са осоја — јужне стране — се с пролећа снег лакше топи и вода брже отиче. На присоју напротив топљење снега спорије је. Вода не отиче нагло, већ се понова заледи пре нето што сиђе низа страну. Тако се крећу и читави залеђени делови па уз пут овај лед крупи камен С тога је силазак шљунка на присојној страни обично знатнији него ли на осоју. Нагомилан шљунак силази у виду потока, и одбија реку у противну страну.

Ветрови, који у једној долини владају, такође уплавишу на промену тока река, нарочито на њено мицање по ребарке. Јака је кошава н. пр. узрок што се средњи ток Дунава и Тисе премешта са истока к западу. Код Сенте на Тиси и код Мохача на Дунаву имамо примера овог мицања реке услед навале ветрова који шибају таласе на једну обалу, и тиме је круне.

Ветрови упливишу на измену тока река још и наносом живог песка, као што видимо на доњем Дунаву, у нашем кључком срезу,

где кошава доноси песак из Мале Влашке. Песак наноси једну обалу, док ветар противну обалу руши.

У јужном — тропском — појасу утиливише још и бујна вегетација на измену тока река, кад једну обалу обрасте и ту се биљни живот све већма развија и реку на противну страну одбија: или растиње тако напредује, да обрасте готово читаво корито реке, те онда је река приморана да ову препону, ову природну брану сасвим обиђе, и себи ново корито прокопа.

Све наводе поткрепио је предавач многим примерима, који се на свакој карти видети могу. Тиме се и расветљава, зашто нека река прави велики савијутак у једном или у другом правцу.

Ова студија г. Вяловског врло је добра допуна физичкој географији, и с тога је препоручујемо свима интелигентним читаоцима као допуну општих географских појмова.

А. Д.

ИЗ ПОЗОРИШТА

ОТЕЛО, ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА ОД ШЕКСПИРА, ПРЕВЕЛИ Н. Н.

Дела људског духа, као и природе изложена су бесконачном проматрању. Природа је без међа како за научнике тако и за вештака. Кад физичар и песник присуствују крај Океана при величанственом призору воде, која се тајанствено прилива и одлива, први дижући очи к небу упознаје у тој појави две моћне силе, које у свом пролазу уздижу талас над својим коритом, али их опет испуштају, као сињи терет; други пак, при оваком призору усхићује се пустом самоћом обале и дубином мора, чује ону чудновату музику брујећих таласа, као што ју је Чајлд Харолд слушао, и душа му обамире у болном и сетном усхиту бесконачности. Тако исто и дела човечанског генија привлаче непрекидно нашу пажњу. Али дела људска имају ту особитост, што свака засебно диже само један мали део непрозривог вела васионе и показује нам природу само с једне стране, и тек у низу свом сачињавају ланац, који обгрљује сву природу. Дело, што пред нама стоји, не спада у ред оних дела људског духа, која су већ самим насловом закована у известан уски

систематични ред проматрања, него је то дело ђенија, т. ј. духа, који ради као и природа; наивно и бесвесно највише ствара.

Отело је један листић страсти, у коме је свака реч инкарнирани живот. Свако лице у њему носи оштрим потезима нарисани индивидуални тип, који у судару са противним елементом за најкраће време потпаљује страовиту борбу за опстанак. У Отелу представља нам се страст суревњивости у растећој сразмери и показује нам се како и љубавник може да уништи предмет своје љубави.

Човеку није довољан само голи живот. Док је црнац Отело био само гусар без самосвести, живот није за њега имао никаквих дражи, али окусив једном од плода самосвесна живота у љубави Дездемониној, узбуктала је у њему неугасима и дотле незнана жеђ за вишим уживањем, као што припитомљеном лафу једна кап вреле крви пробуђује сву драж живота. И та нова сласт, морала је тим већма ганути срце и опити Отела у свима његовим живцима, у колико је погрдном облику црнаца, борба за белом женком отешчана гордом одвратношћу континеталних лепотица спрам црних синова жарких пешчара. Али у тренутку кад пресрећни црнац згрченим рукама држи благо, до кога ни сам не зна каквом је срећом дошао, демонска завист и суревњивост једног подмуклог и препреденог Талијанца, замути му врело његовог новог живота, увлачи се и као паучина разапиње своје мреже у његовој наивној души. Отелова жарка љубав преобраћа се у мржњу; све у њему претвара се у страст а и сама страст у слепо беснило и коначну пропаст... Пропратити карактерне црте и животне прилике, којима песник оправдава радње у овој драми, изискује несразмерно већу спрему од оне, којом писац овог реферата влада. Али срећом сви су карактери, изузимајући Јагов, тако природни и јасни, да их сваки иоле промишљенији скроз прозрети може. Са Јагом већ је друкче. Од свију карактера у Шекспировим драмама Хамлет и Јаго су најдубљи и најчудноватији, с тога се многи критичари слажу у томе, да је Јаго јунак овога дела. У какву пак категорију људских карактера спада Јаго, није још на чисто изведено; или као да ће претпоставка, да је Шекспир у њему хтео да оличи талијанску расу, бити доста основана. Наравно да је данас код све једнако растеће сличности у обичајима и наравима, врло мучно извести тачну ексегезу о расама, али ако се допусти, да клима и земљиште имају уплива на психу човекову, мора се признати да нигде нема више бистријих памети, ни црњих душа, него што их има у Италији. — Осмеливши се да пишем реферат о Отелу, нисам помишљао, да прибележим читаоцима ни-

какав коначни резултат светске критике о тој грандијозној трагедији. Једини ми је смер био, да се при завршетку ове сезоне у име јавне речи одужим, како управи народног позоришта која је можда имала више прилика, да се жали на строгост критике, тако и глумцима, који нису баш кићени цвећем за велике своје трудове и напоре. Управи да се захвалимо, што је обогатила српску позорницу са једним урнеком, који ће као гром да растура оморину нашег репертоара и као луч најсавршенијег човечанског генија светлити нам, да не заблудимо у помрчину дела полутанских занесењака; као и зато што се смела одважити да изађе пред публику са неокрњеним голим Шекспиром. За ову донета похвалну решимост она је у осталом најбоље награђена тиме, што је публика са растећом пажњом и без каквих особитих знакова нестрпљења у највећој загушљивости и запари дочекала свршетак „Отела". Наравно, да су овој необичној појави највише допринели наши глумци, који су у Отелу, као ретко кад показали да су дорасли за најтеже проблеме глумачке вештине. Ко није гледао својим очима г. Јовановића у бесној суревњивости и очајном кајању, г. Лугумерског у вижљавости Јагових паклених интрига, гђу. Гргуреву у невиној безазлености добре Дездемоне, гђицу Бранку у пикантном драговању Бианкином и т. д. тај ће тешко моћи веровати, до ког су ступња верности приказани сви карактери у Отелу. Знајући да су најчувенији светски глумци те улоге тек после многих представа могли на задовољство приказати, ми честитајући нашем глумачком особљу, желимо му задовољна одмора за време ферија.

Хаим Давичо

БИБЛИОГРАФИЈА

Беговић Никола, Српске Беседе које је саставио и говорио у српској православној цркви — —, прото Карловачки. Свеска II. У Београду. Штампарија задруге штампарских радника. 1881. — «Срп. Лист» 1881., бр. 21

Buzolić Stjepan, Orest. tragedija Viktora Alfierija, pohrvatio — —. U Zadru. Стр. 80. — «Sloboda» 1881., бр. [illegible].

Буквар, црквено-словенски, са читанком за други разред српских основних школа. Одобрен од српско-народног црквено школског савета. У Новоме Саду. Издање штампарије А Пајевића 1881. — «Јавор» 1881., бр. 22., стр. 705.